

WIADOMOSCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

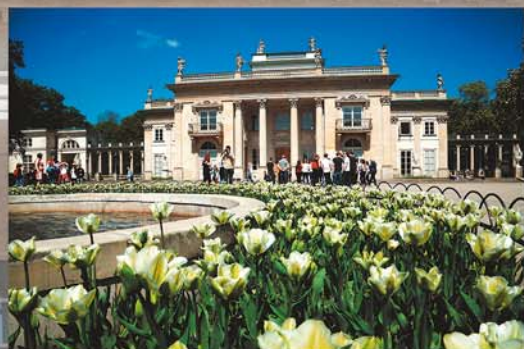
OCHRONA DZIEDZICTWA
ARCHITEKTURY I URBANISTYKI POLSKIEJ
2 POŁOWY XX WIEKU

PROTECTION OF THE POLISH ARCHITECTURE
AND URBAN DESIGN HERITAGE
FROM THE 2ND HALF OF THE 20TH CENTURY

ŁAZIENKI
KRÓLEWSKIE

OGRODY ŁAZIENEK KRÓLEWSKICH – NOWY TULIPAN „ROYAL ŁAZIENKI”

Nowe cebule tulipana, posadzone w Ogrodzie Łazienek Królewskich jesienią 2016 roku, zakwitły wiosną 2017 pokazując po raz pierwszy swoją formę i barwę. Nowy tulipan o imieniu „Royal Łazienki”, o biało-zielonym kolorze, jest szczególną dekoracją w ogrodzie od tego roku. Jak pokazują XVIII-wieczne przekazy ikonograficzne (akwarele Z. Vogla), w kolorze białym i zielonym były malowane w poprzeczne pasy donice z drzewkami cytrusowymi. Bieli w XVIII-wiecznej architekturze Łazienek mamy także pod dostatkiem. Prof. W. Dobrowolski w swoim artykule „Treści masońskie w dekoracji Sali Jadalnej w Białym Domu w Łazienkach” pisze, iż „W symbolice wolnomularskiej barwa biała oznacza mądrość, łaskę, zwycięstwo...”. Zieleń to jak wiadomo początek, symbol natury. Biały tulipan z zielonymi paskami, o pięknym szerokim pokroju kielicha i ciemnozielonych liściach, będzie towarzyszył wszystkim kolorom w ogrodzie bez najmniejszego dysonansu. Bo przecież biel jest czysta, a zieleń wszechobecna.

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor Naczelny • Editor In Chief

Prof. dr hab. Kazimierz Kuśnierz

Redaktorzy Tematyczni • Topical Editors

Dr Łukasz Bednarz

(konstrukcje murowane / masonry structures), Politechnika Wrocławska

Prof. dr hab. Jerzy Jasieńko

(konstrukcja i konserwacja / constructions and conservation)

Politechnika Wrocławska

Dr hab. Hanna Kóčka-Krenz, prof.

(archeologia / archaeology), Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa, prof.

(urbanistyka, krajobraz kulturowy / urban planning, cultural landscape)

Politechnika Krakowska

Prof. Andrzej Koss

(konserwacja i restauracja dzieł sztuki

conservation and restoration of works of art)

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

Prof. dr hab. Czesław Miedziałowski

(konstrukcja / constructions), Politechnika Białostocka

Dr Tomasz Nowak

(konstrukcje drewniane / timber structures), Politechnika Wrocławska

Prof. dr hab. Zdzisława Tołoczko

(historia sztuki, kultury, estetyka / history of art and culture, aesthetics)

Politechnika Krakowska

Sekretarz Redakcji • Editorial Secretary

Dr Michał Krupa

e-mail: wk@skz.pl

Biuro Redakcji – Koordynator • Editorial Office – Coordinator

Mgr Jacek Rulewicz, Sekretarz Generalny SKZ

00-464 Warszawa, ul. Szwoleżerów 9

tel. 22-629-21-31, e-mail: info@skz.pl, wk@skz.pl

Tłumaczenie • Translation

Mgr Violetta Marzec, Mgr Marta Serafin

Projekt okładki • Cover design

Dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa, prof. PK • Dr Michał Krupa

Opracowanie graficzne i DTP • Graphic design and DTP

Sławomir Pęczek, EDITUS, tel. 71-793-15-00, 502 23-43-43

www.editus.pl

Redaktor techniczny • Technical Editor

Zdzisław Majewski

Realizacja wydawnicza • Publishing

Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne

53-204 Wrocław, ul. Ojca Beyzyna 20/b

tel./fax 71-363-26-85, 71-345-19-44

www.dwe.wroc.pl

Wydawca • Publisher

Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków

00-464 Warszawa, ul. Szwoleżerów 9

tel. 22-621-54-77, fax 22-622-65-95

Nakład: 1000 egz. Edition: 1000 copies.

Druk ukończono w 2017 r. Printed in 2017.

Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady recenzowania publikacji oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej www.wiadomoscikonservatorskie.skz.pl

Instructions for authors, basic criteria for reviewing the publications and a list of reviewers are available on the Internet website www.wiadomoscikonservatorskie.skz.pl

Rada Naukowa – Scientific Board

Prof. dr hab. Jerzy Jasieńko

Politechnika Wrocławska (Polska) – przewodniczący

Wrocław University of Technology (Poland) – chairman

Prof. Maria Teresa Bartoli

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

Prof. Mario Docci

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University in Rome (Italy)

Prof. Wolfram Jaeger

Uniwersytet w Dreźnie (Niemcy) / University of Dresden (Germany)

Prof. dr hab. Andrzej Kadłuczka

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

Prof. Tatiana Kirova

Politechnika w Turynie, Uniwersytet Uninettuno w Rzymie (Włochy)

Polytechnic University of Turin, University Uninettuno in Rome (Italy)

Prof. Andrzej Koss

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie (Polska)

Academy of Fine Arts in Warsaw (Poland)

Prof. dr hab. Kazimierz Kuśnierz

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

Dr hab. Jędrzej Łukaszewicz, prof.

Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Polska)

Nicolaus Copernicus University in Toruń (Poland)

Prof. Emma Mandelli

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

Prof. dr hab. Czesław Miedziałowski

Politechnika Białostocka (Polska) / Białystok University of Technology (Poland)

Prof. Claudio Modena

Uniwersytet w Padwie (Włochy) / University of Padua (Italy)

Prof. Andre de Naeyer

Uniwersytet w Antwerpii (Belgia) / University of Antwerp (Belgium)

Dr hab. Piotr Rapp

Politechnika Poznańska (Polska) / Poznan University of Technology (Poland)

Prof. Gennaro Tampone

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

Prof. Angelo Di Tommaso

Uniwersytet w Bolonii (Włochy) / University of Bologna (Italy)

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. Na stronie internetowej www.skz.pl dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie pdf.

The Journal is printed in A4 format (original version) and in the electronic version. Full versions of the journal issues are available in the pdf format on the Internet website www.skz.pl

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego**

**Ministry of
Culture
and National
Heritage of
the Republic
of Poland**

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE
2017 dofinansowano ze środków Ministra
Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Journal of Heritage Conservation 2017 was sub-
sidised by the Minister of Culture and National
Heritage.

**NARODOWY
PROGRAM
ROZWOJU
CZYTELNICTWA**

Wiadomości Konserwatorskie są indeksowane przez
BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)
oraz Index Copernicus (www.indexcopernicus.com)

Journal of Heritage Conservation are indexed by
BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)
and Index Copernicus (www.indexcopernicus.com/)

Od redakcji

Oddajemy do rąk naszych Czytelników pierwszy w tym roku numer kwartalnika „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”. Numer ten, podobnie jak numer 48/2016, w całości dotyczy problematyki ochrony i konserwacji dzieł architektury i urbanistyki polskiej, które powstały w 2. połowie XX wieku. Zagadnieniom tym poświęcono ogólnopolską konferencję naukową, która odbyła się w Warszawie, w dniach 17–18 listopada 2016 roku. Konferencja ta została zorganizowana z inicjatywy Zarządu Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Instytutu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej oraz Zarządu Głównego Stowarzyszenia Architektów Polskich. Zatem w bieżącym numerze publikujemy artykuły naukowe odnoszące się do problemów ochrony dziedzictwa architektonicznego i urbanistycznego okresu powojennego, a także dwie wypowiedzi: prof. Ewy Węclawowicz-Gyurkovich oraz prof. Andrzeja Kadłuczki, będące swoistym podsumowaniem jesiennej konferencji.

W dniach 19–20 kwietnia w Bydgoszczy odbyły się tegoroczne obchody Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków, których organizatorem był Narodowy Instytut Dziedzictwa oraz Miasto Bydgoszcz. Obchodom towarzyszyła konferencja prasowa poświęcona kampanii społecznej „Krajobraz mojego miasta”, która ma na celu zwrócenie uwagi na estetykę oraz chaos reklamowy szpecący nasze najbliższe otoczenie, a także premiera filmu „Krajobraz mojego miasta”. Film stanowi część kompleksowego projektu zachęcającego do zmian w krajobrazie polskich miast. Jego celem jest zwiększenie świadomości i poczucia odpowiedzialności władz samorządowych za ochronę dziedzictwa lokalnego.

Zapraszamy zatem naszych P.T. Czytelników do lektury WK, a także do nadsyłania artykułów naukowych oraz sprawozdań z prac konserwatorskich do kolejnych numerów.

Redaktor Naczelny
Editor in Chief

Kazimierz Kuśnierz

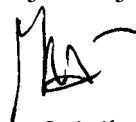
From the Editor

We would like to present our Readers with the first issue this year of the quarterly “Conservation News – Journal of Heritage Conservation”. This issue, just like the 48/2016, is entirely dedicated to the question of protection and conservation of works of Polish architecture and urban design created during the 2nd half of the 20th century. The national scientific conference held in Warsaw in November 17–18, 2016, was devoted to those matters. The conference was organised on the initiative of the Main Board of the Monument Conservators’ Association; the Institute of History of Architecture and Monument Conservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology and the Main Board of the Polish Architects’ Association. Therefore, in this issue we have published scientific articles addressing the problems connected with architectonic and urban-planning heritage from the post-war period, as well as two commentaries by prof. Ewa Węclawowicz-Gyurkovich and prof. Andrzej Kadłuczka, which sum up the autumn conference.

This year’s anniversary of the International Monument Protection Day, organised by the National Heritage Institute and the City of Bydgoszcz, was celebrated On April 19–20, in Bydgoszcz. The celebrations were accompanied by a press conference dedicated to the public campaign, entitled “The Landscape of My City”, which is to draw attention to the aesthetics and chaos of advertisements marring our closest surroundings, as well as the premiere of the film “The Landscape of My City”. The film is a part of a complex project encouraging changes in the landscape of Polish cities. Its aim is to raise awareness and the sense of responsibility for local heritage in local governments.

Therefore, we invite our Readers to peruse the CN, and to send in scientific articles and reports from conservation work to be published in next issues of our quarterly.

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of Scientific Board

Jerzy Jasieńko

NAUKA*Ewa Węclawowicz-Gyurkovich*

Podsumowanie ogólnopolskiej konferencji „Ochrona dziedzictwa architektury polskiej II połowy XX wieku”
Warszawa 16–17 XI 2016

7

Andrzej Kadłuczka

Postówie do Ogólnopolskiej Konferencji „Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki II połowy XX wieku”

15

Błażej Ciarkowski

Architektura wypoczynkowa w służbie polityki – kłopotliwe dziedzictwo ośrodków wypoczynkowych z czasów Polski Ludowej

19

Joanna Gil-Mastalerczyk

Dziedzictwo architektury sakralnej Kielce drugiej połowy XX wieku

27

Jakub Lewicki

Ocena wartości zabytków epoki modernizmu. Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość

38

Małgorzata Korpala

Ochrona substancji czy formy w zabytkach epoki modernizmu

51

Izabela Kozłowska, Agnieszka Rek-Lipczyńska

Ochrona architektonicznych dóbr kultury współczesnej na terenie Pomorza Zachodniego

63

Anna Kulig

Autentyzm dzieł architektury XX wieku – chroniony czy zagrożony?

79

Maciej Motak

Ochrona architektury Krakowa z lat 80. i 90. XX wieku

91

SCIENCE*Ewa Węclawowicz-Gyurkovich*

Resume of a national conference “Protecting the heritage of polish architecture of the 2nd half of the 20th century”
Warsaw 16–17.11.2016

7

Andrzej Kadłuczka

Afterword to the National Conference “Protection of the heritage of architecture and urban planning of the 2nd half of the 20th century”

15

Błażej Ciarkowski

Recreational architecture at the service of politics – dissonant heritage of holiday resorts from the era of the People's Republic of Poland

19

Joanna Gil-Mastalerczyk

The legacy of sacred architecture of Kielce the second half of the twentieth century

27

Jakub Lewicki

Assessing the value of the modernist epoch monuments. Past, present and future

38

Małgorzata Korpala

Protection of the substance or the form in the monuments of the modernist era

51

Izabela Kozłowska, Agnieszka Rek-Lipczyńska

Protection of architectural assets of modern culture in the West Pomerania

63

Anna Kulig

Authenticity of the twentieth century architecture – protected or endangered?

79

Maciej Motak

Protection of Krakow 1980s and 1990s architecture

91

<i>Marta Rudnicka-Bogusz</i>		<i>Marta Rudnicka-Bogusz</i>	
Architektura modernizmu w projektach pracowników Wydziału Architektury PWr. Wizje a realizacja i utrzymanie	102	Modernist designs of the employees of the Faculty of Architecture at TU Wrocław. Visions vs. realization and maintenance	102
<i>Zbigniew Myczkowski, Andrzej Siwek</i>		<i>Zbigniew Myczkowski, Andrzej Siwek</i>	
Park Kulturowy Nowej Huty – nowa formuła ochrony urbanistyki i architektury 2. połowy XX wieku	113	Cultural Park Nowa Huta – a new formula for the protection of urban planning and architecture of the 2 nd half of the 20 th century	113
<i>Andrzej Siwek</i>		<i>Andrzej Siwek</i>	
Reprezentatywne czy wyjątkowe – dylematy ochrony dziedzictwa 2. połowy XX wieku	125	Representative or unique – dilemmas in protecting architecture of the 2 nd half of the 20 th century	125
<i>Barbara Świt-Jankowska</i>		<i>Barbara Świt-Jankowska</i>	
Ochrona dziedzictwa architektonicznego jako element edukacji wczesnoszkolnej	134	The architectural heritage protection as an element of early childhood education	134
<i>Wojciech Bał</i>		<i>Wojciech Bał</i>	
Architektura modernistyczna Szczecina lat 60. i 70. w idei i realizacji	142	Modernist architecture in Szczecin in the 1960's and 70's in the concept and execution	142
<i>Waldemar Komorowski</i>		<i>Waldemar Komorowski</i>	
Ochrona dziedzictwa urbanistyki i architektury Nowej Huty z lat 1949–1959	153	Heritage conservation for urban planning and architecture of Nowa Huta of the years 1949–1959	153
<i>Andrzej Gaczol</i>		<i>Andrzej Gaczol</i>	
Kryteria dotyczące wpisu obiektów architektonicznych z drugiej połowy XX wieku do rejestru zabytków. Teoria i praktyka	163	Criteria for entering architectonic objects from the second half of the 20 th century into the monument register. Theory and practice	163
<i>Joanna Majczyk, Agnieszka Tomaszewicz</i>		<i>Joanna Majczyk, Agnieszka Tomaszewicz</i>	
Tuż po realizmie socjalistycznym. Architektura i urbanistyka Wrocławia z przełomu lat 50. i 60. XX wieku	181	Just after socialist realism. Architecture and urban planning in Wrocław in the late 1950s and early 1960s	181

Ewa Węclawowicz-Gyurkovich*

Podsumowanie ogólnopolskiej konferencji „Ochrona dziedzictwa architektury polskiej II połowy XX wieku” Warszawa 16–17 XI 2016

Resume of a national conference “Protecting the heritage of polish architecture of the 2nd half of the 20th century” Warsaw 16–17.11.2016

Słowa kluczowe: druga połowa XX wieku, ochrona obiektów architektury i urbanistyki w Polsce

Key words: second half of the 20th century, protecting monuments of architecture and urban planning in Poland

W Konferencji uczestniczyło około 200 osób z wielu ośrodków naukowych działających na terenie naszego kraju. Dużą grupę stanowili członkowie Stowarzyszenia Architektów Polskich z wielu największych oddziałów terenowych, jak również konserwatorzy zabytków, członkowie i miłośnicy Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, a także pracownicy wielu Wydziałów Architektury szkół wyższych, a szczególnie Politechniki Krakowskiej. Konferencja została zorganizowana przez Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Narodowy Instytut Dziedzictwa oraz Zarząd Główny Stowarzyszenia Architektów Polskich.

Konferencję otworzyły wystąpienia Prezesa Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków prof. Andrzeja Kadłuczki, Ministra w Kancelarii Prezydenta RP Wojciecha Kolarskiego oraz Wiceminister Kultury i Dziedzictwa Narodowego dr hab. Magdaleny Gawin, a następnie Przewodniczącego Komitetu Architektury i Urbanistyki PAN prof. Sławomira Gzella. W referatach omawiane były głównie obiekty architektoniczne i zespoły urbanistyczne z terenu Warszawy, Krakowa, Wrocławia, Gdańska, Szczecina. W tematyce przeważały budynki użyteczności publicznej i zespoły mieszkaniowe, ale

About 200 people from many scientific centres operating in our country participated in the Conference. A large group included members of the Polish Architects' Association from the largest branch units, as well as monuments conservators, members and enthusiasts of the Monument Conservators' Association, and employees of Departments of Architecture of numerous universities, especially Cracow University of Technology. The Conference was organised by the Institute of History of Architecture and Monument Conservation of the Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, Monument Conservators' Association, National Heritage Institute and the Main Board of the Polish Architects' Association.

The Conference commenced with speeches by the President of the Monument Conservators' Association, prof. Andrzej Kadłuczka, Minister from the Chancellery of the President of Poland, Wojciech Kolarski, and the Deputy Minister of Culture and National Heritage, dr hab. Magdalena Gawin, and the President of the Committee of Architecture and Urban Planning of PAN, prof. Sławomir Gzell. The presented papers discussed mainly architectonic objects and urban complexes from the area of Warsaw, Krakow, Wrocław, Gdańsk, and Szczecin. Public utility build-

* prof. dr hab. inż. arch., Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* prof. dr hab. inż. arch., Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Węclawowicz-Gyurkovich E. Resume of a national conference “Protecting the heritage of polish architecture of the 2nd half of the 20th century” Warsaw 16–17.11.2016. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:19-26

Otrzymano / Received: 27.04.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 08.05.2017

doi:10.17425/WK49HERITAGE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

zwrócono także uwagę na podlegające obecnie destrukcji obiekty uzdrowiskowe¹ oraz zakłady przemysłowe, które w ostatnich latach często są zmieniane i przebudowywane². Zajmowano się głównie obiektami z drugiej połowy XX wieku, ale wspomniano także najnowsze realizacje, które powstały w naszym kraju w początkach XXI wieku. Interesujące były wystąpienia osób pełniących funkcje byłych i obecnych miejskich i wojewódzkich konserwatorów zabytków³. W przerwach w konferencji wyświetlany był film ukazujący twórczość krakowskiego architekta i urbanisty prof. Witolda Cęckiewicza.

Problem objęcia ochroną obiektów architektury i założeń urbanistycznych zrealizowanych w Polsce w drugiej połowie XX wieku wydaje się zapewne pilnym i nie budzącym wątpliwości obowiązkiem dla wszystkich architektów, a także dla instytucji, organizacji zawodowych i stowarzyszeń odpowiedzialnych za kształtowanie otaczającej nas przestrzeni i ochronę dziedzictwa kultury. Prace dotyczące tego problemu podjęte zostały przed kilkunastu laty, bo z początkiem XXI wieku, przez terenowe oddziały SARP – przede wszystkim w większych ośrodkach miejskich naszego kraju (Warszawa, Kraków, Katowice, Łódź, Poznań, Wrocław, Gdańsk, Gliwice, Szczecin, Lublin)⁴.

Przy głębszej analizie decyzji o wpisaniu obiektów współczesnych do rejestru zabytków należy zwrócić uwagę na to, że wpisanie obiektu do rejestru zabytków związane jest z pewnymi konsekwencjami prawnymi, z których potem nie można się wycofać, a także na następujące problemy: czy do rejestru zostanie wpisana pojedyncza budowla, czy wraz z otoczeniem, co wielokrotnie jest bardzo ważne, czy zostanie objęty ochroną cały obiekt, czy tylko jego wybrane fragmenty, czy będzie w przyszłości dopuszczalna zmiana funkcji budowli, związana z nowymi potrzebami mieszkańców (użytkowników) i nowymi wymaganiami technicznymi⁵.

Podstawową zasadą typowania obiektów i/lub zespołów urbanistycznych (krajobrazowych) zrealizowanych w Polsce w latach 1945–2000, które mogłyby zostać wpisane na listę obiektów chronionych jako dobra kultury współczesnej, stało się ustalenie kryteriów, którym winny podlegać wybrane obiekty. Każde z wytypowanych rozwiązań architektonicznych czy urbanistycznych posiada odmienne walory i cechy, które pozwalają na indywidualną ocenę przez grupę specjalistów, podejmujących obiektywne decyzje o kwalifikacji dzieł do zbioru objętych ochroną. W *Materiałach konferencyjnych* zostało przedstawionych kilka takich propozycji.

Witold Cęckiewicz, projektant wielu obiektów i założeń urbanistycznych w okresie po II wojnie światowej, zaproponował kryteria, które należy uwzględnić oceniając budynki czy założenia urbanistyczne, które winny być chronione⁶:

- „– ranga obiektu lub założenia urbanistycznego w skali miasta lub regionu;
- czas lub charakterystyczny okres powstania;
- stopień zagrożenia lub degradacji (stan techniczny);
- możliwości zachowania stanu istniejącego (adaptacja do nowych funkcji) lub zakres zakładanej modernizacji;

ings and residential complexes were predominant, but attention was also drawn to spa objects¹ currently being destroyed and industrial plants, which have frequently been altered and converted in recent years². Objects from the second half of the 20th century were mainly discussed, but the most recent realisations which were created in our country at the beginning of the 21st century have also been mentioned. Papers presented by people who are or used to be city or voivodeship monument conservators were interesting³. During the conference breaks a film was shown presenting the works of a Krakow architect and urban planner, Prof. Witold Cęckiewicz.

The issue of protecting architectural objects and urban complexes realised in Poland during the second half of the 20th century might seem an urgent and unquestionable duty to all architects, as well as institutions, professional organisations and associations responsible for shaping the space surrounding us and protecting cultural heritage. The work on the issue commenced several years ago, at the beginning of the 21st century in the local branches of SARP – primarily in the larger urban centres in our country (Warszawa, Krakow, Katowice, Łódź, Poznań, Wrocław, Gdańsk, Gliwice, Szczecin, Lublin)⁴.

When thoroughly analysing decisions concerning entering contemporary objects into the monument register, one ought to pay attention to the following problems: entering an object in the monument register is followed by certain legal consequences which cannot be retracted later; whether a single building or together with its surroundings is entered in the register, which is often very important; whether the whole object or merely its selected fragments are to be protected; whether a change in the building function related to new needs of its residents (users) and new technological requirements will be allowed in the future⁵.

The basic principle for selecting objects and/or urban (landscape) complexes realised in Poland in the years 1945–2000, which might be entered into the list of protected objects as the contemporary culture heritage, was establishing criteria the selected objects should meet. Each of the selected architectonic or urban-planning solutions possesses different values and features that allow for individual assessment by a group of specialists making unbiased decisions about classifying objects as requiring protection. The *Conference Materials* present several such proposals:

Witold Cęckiewicz, a designer of numerous objects and urban complexes during the period after World War II, suggested criteria that should be taken into consideration when evaluating buildings or urban complexes which should be protected⁶:

- “ – rank of an object or urban complex on the scale of a city or region;
- time or characteristic period when it was created;
- degree to which it is at risk or degraded (technical condition);

- możliwości wprowadzenia zmian nienaruszających podstawowych i charakterystycznych cech architektury lub układu urbanistycznego;
- możliwości zachowania odpowiednich funkcji lub wprowadzenia nowych, zgodnych z planem miasta (ranga miejsca – np. centrum miasta lub układ historyczny);
- możliwości zmian w strukturach konstrukcji czy materiałach – przy zachowaniu wartości architektonicznych funkcjonalno-przestrzennych;
- stopień i zakres zmian, jakie zaszły w otoczeniu obiektu lub w rozwiązaniach urbanistycznych;
- stopień zagrożenia dla istniejących wartości (ze strony inwestora lub nowego użytkownika);
- możliwości ekonomiczne ochrony – źródła finansowania w ramach ochrony dóbr kultury współczesnej”.

W Krakowie w latach 2012–2016 działała powołana przez Krakowski Oddział SARP Komisja Architektury Modernistycznej w składzie: T. Bobrowski, W. Buliński, W. Cęckiewicz, J. Daranowska-Łukaszewska, P. Gajewski, P. Gawor, S. Hager, P. Jagło, J. Janczykowski, B. Lisowski, M. Miezan, J. Purchla, S. Juchnowicz, B. Malinowska – Petelenz, L. Sibila, M. Włodarczyk, A. Wyżykowski, J. Zarębska-Kacprzak, J. Zbiegień, której członkowie w 7 tomach przedstawili listę 142 obiektów z lat 1945–1990⁷, wytypowanych do wpisania do rejestru obiektów chronionych.

Stowarzyszenie Architektów Polskich zakładało, że dobra kultury współczesnej mogą być chronione trzema sposobami:

- poprzez ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego;
- poprzez przygotowanie dla obiektu dokumentacji architektoniczno-konserwatorskiej i – jeżeli zostaną spełnione wymagania – wpis do rejestru zabytków;
- poprzez ewentualnie utworzenie z grupy obiektów „parku kulturowego” i uznanie budynku za pomnik kulturowy⁸.

Kryteria wyboru i oceny obiektów architektury współczesnej, zaakceptowane przez Stowarzyszenie Architektów Polskich obejmowało cztery kategorie:

„1. Kryterium artystyczne – reprezentujące autorskie rozwiązania artystyczne, twórczo odnoszące się do współczesnych tendencji stylistycznych w architekturze, poszukujące rozwiązań czerpiących z architektury regionalnej, będące twórczym poszukiwaniem form architektonicznych dla konserwacji zabytków.

2. Kryterium unikatowości i nowatorstwa – indywidualność, ponadprzeciętność w kreowaniu rozwiązań architektonicznych i przestrzennych czy rozwiązań technicznych.

3. Kryterium prekursorstwa dla dalszych form realizowania projektów typowych.

4. Kryterium historyczne – wybitny dokument epoki, związek z osobą wybitnego twórcy”⁹.

Jedną z pierwszych list obiektów architektury drugiej połowy XX wieku, które należy poddać ochronie,

- possibility of preserving the existing state (adaptation to new functions) or range of assumed modernisation;
- possibilities of introducing changes without disturbing the basic and characteristic features of architecture or urban complex;
- possibilities of preserving appropriate functions or introducing new ones, in accordance to the city plan (rank of the site – e.g. city centre or historic layout);
- possibilities of changes in constructions or materials – while preserving architectonic functional-spatial values;
- degree and range of alterations that have taken place in the object surroundings or urban solutions;
- degree of risk for the existing values (posed by the investor or new user);
- economic possibilities of protection – financial sources within protection of contemporary culture heritage.”

In Krakow, in the years 2012–2016, a Commission of Modernist Architecture was appointed by the Krakow Branch of SARP, including: T. Bobrowski, W. Buliński, W. Cęckiewicz, J. Daranowska-Łukaszewska, P. Gajewski, P. Gawor, S. Hager, P. Jagło, J. Janczykowski, B. Lisowski, M. Miezan, J. Purchla, S. Juchnowicz, B. Malinowska – Petelenz, L. Sibila, M. Włodarczyk, A. Wyżykowski, J. Zarębska-Kacprzak and J. Zbiegień, the members of which presented 7 volumes containing a list of 142 objects from the years 1945–1990⁷, selected for inscribing into the register of protected objects.

The Polish Architects’ Association (SARP) assumed that the heritage of contemporary culture can be protected in three ways:

- by establishing protection in the local spatial development plan;
- by preparing architectonic-conservation documentation for the object and if the requirements are met – an entry in the monument register;
- possibly by establishing a “cultural park” from a group of objects and recognising a building as a cultural monument⁸.

Criteria for selecting and evaluating objects of contemporary architecture, accepted by the Polish Architects’ Association, included four categories:

“1. Artistic criterion – representing original artistic solutions, creatively addressing contemporary stylistic tendencies in architecture, seeking solutions drawing on regional architecture, being a creative search for architectonic forms for monument conservation.

2. Criterion of uniqueness and innovativeness – individuality, superiority in creating architectonic and spatial, or technological solutions;

3. Criterion of pioneering for further forms of realizing typical projects.

4. Historic criterion – an outstanding document of the epoch, connection to an eminent artist”⁹.

przedstawił Oddział Warszawski SARP już w roku 2001. Wtedy to powołano Komisję ds. dziedzictwa architektury warszawskiej, której przewodniczącą została architekt i urbanista Jolanta Przygońska. W posiedzeniach Komisji w latach 2001–2003 uczestniczyli: Barbara Brukalska, Jan Kempa, Andrzej Kiciński, Henryk Kosieradzki, Jeremi Królikowski, Andrzej Nasfeter, Michał Piechotka, Maria Sołtys, Tomasz Sławiński oraz Marta Leśniakowska, Przemysław Woźniakowski, Barbara Zygałło, Maria Sarnik-Konieczna, Marek Barański, Lech Królikowski.

Komisja ustaliła wówczas *Kryteria oceny budowli*, które później stały się wzorcami dla dalszych opracowań, także w innych ośrodkach SARP:

„1. Kryterium nowatorstwa zarówno w kontekście rozwiązań architektonicznych, przestrzennych jak i technicznych.

2. Kryterium kontekstu, współistnienia zarówno na etapie tworzenia, jak późniejszego rozwoju przestrzennego miejsca lokalizacji.

3. Kryterium tradycji miejsca, w tym zaprzeczenia jako próby stworzenia nowych wartości lub twórczego nawarstwiania się dziedzictwa pokoleń.

4. Kryterium symbolu w ujęciu ogólnym, np. dla przyjezdnych (migracje zawodowe i turystyka).

5. Kryterium uznania współczesnych – nagrody i wyróżnienia, plebiscyty.

6. Kryterium próby czasu, zachowania walorów przestrzennych i estetycznych pomimo degradacji będącej efektem technicznego zużycia lub/i niedbalstwa zarządcy, czy też spontanicznego rozwoju zagospodarowania terenów przyległych.

7. Kryterium artystyczne.

8. Kryterium unikalności np. jedyny obiekt zachowany w formie nie przekształconej”¹⁰.

Wrocławska lista przeznaczonych do ochrony wojennych obiektów i zespołów urbanistycznych drugiej połowy XX wieku została opracowana przez grupę architektów i historyków sztuki – Agnieszkę Zabłocką-Kos, Romana Rutkowskiego oraz Agatę Gabiś¹¹.

Wytypowane do ochrony obiekty zostały podzielone na dwie grupy:

- do pierwszej grupy zaliczono obiekty i zespoły urbanistyczne, które uznano za najbardziej wartościowe;
- do drugiej grupy wpisano obiekty, które mogłyby zostać przekształcone lub zmodernizowane.

Kryteria wyboru obiektów oraz ich oceny oparto na zasadach ustalonych przez wspomnianą wyżej Komisję działającą w oddziale warszawskim SARP. Większość obiektów została uwzględniona jako Dobra Architektury Współczesnej, wpisane w ustalenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, a inne zostały przeznaczone do wpisania do Rejestru Zabytków. Oto kryteria wyboru i oceny obiektów opracowane przez Wrocławski Oddział SARP:

„1. Kryterium ARTYSTYCZNE.

2. Kryterium UNIKALNOŚCI – np. jedyny obiekt zachowany w formie pierwotnej.

One of the first lists of objects of architecture from the second half of the 20th century which should be protected was presented by the Warsaw Branch of SARP already in 2001. Then the Commission for Warsaw architecture heritage was appointed, whose president was an architect and urban planner, Jolanta Przygońska. In the years 2001–2003 in the sessions of the Commission participated: Barbara Brukalska, Jan Kempa, Andrzej Kiciński, Henryk Kosieradzki, Jeremi Królikowski, Andrzej Nasfeter, Michał Piechotka, Maria Sołtys, Tomasz Sławiński and Marta Leśniakowska, Przemysław Woźniakowski, Barbara Zygałło, Maria Sarnik-Konieczna, Marek Barański, Lech Królikowski.

The Commission then established the *Criteria for building assessment*, which later became models for further studies, also in other SARP centres:

“1. Criterion of innovativeness both in the context of architectonic, spatial and technical solutions.

2. Criterion of context, co-existence both at the stage of creation and later spatial development of the location site.

3. Criterion of the tradition of the place, including contradiction as an attempt at creating new values or creative accumulation of the heritage of generations.

4. Criterion of a symbol in a general perspective, e.g. for visitors (employment migrations and tourism).

5. Criterion of contemporaries’ appreciation – awards and distinctions, opinion polls.

6. Criterion of the test of time, preserving spatial and aesthetic values despite degradation resulting from technical wear and tear or/and manager’s neglect, or spontaneous land development of adjoining terrain.

7. Artistic criterion.

8. Criterion of uniqueness e.g. the only object preserved in the unchanged form”¹⁰.

The Wrocław list of post-war objects and urban complexes from the second half of the 20th century earmarked for protection was prepared by a group of architects and art historians – Agnieszka Zabłocka-Kos, Roman Rutkowski and Agata Gabiś¹¹.

Objects selected for protection were divided into two groups:

- the first group included objects and urban complexes that were regarded as most valuable;
- the second group involved objects which might be transformed or modernised.

Criteria for selecting objects and their assessment were based on the principles established by the above mentioned Commission operating in the Warsaw Branch of SARP. The majority of objects were recognised as Contemporary Architecture Heritage, entered into arrangements of local spatial development plans, while others were intended for the Monument Register. Here are the criteria for selecting and assessing objects prepared by the Wrocław Branch of SARP:

“1. ARTISTIC criterion.

2. Criterion of UNIQUENESS – e.g. the only object preserved in the original form.

3. Kryterium NOWATORSTWA – zarówno w kontekście rozwiązań architektonicznych, przestrzennych, technicznych jak i materiałowych.

4. Kryterium SYMBOLU i ZNAKU – w ujęciu ogólnym np. dla mieszkańców i przyjezdnych

5. Kryterium TRADYCJI MIEJSCA.

6. Kryterium KONTEKSTU.

7. Kryterium UZNANIA WSPÓŁCZESNYCH – nagrody, wyróżnienia, plebiscyty.

8. Kryterium PRÓBY CZASU – zachowania walorów przestrzennych i estetycznych pomimo degradacji, będącej efektem technicznego zużycia lub/i niedbalstwa zarządcy, czy też spontanicznego rozwoju zagospodarowania terenów przyległych”.

Istotnym elementem zarówno przed wpisaniem do Rejestru Zabytków, jak i podjęciem starań o uznanie obiektu jako Dobro Kultury Współczesnej winno być stworzenie KART EWIDENCYJNYCH obiektów i założeń urbanistycznych.

Dr arch. Maria Dankowska przedstawiła stosowane w Łodzi kryteria, które były warunkiem wyboru obiektów wartych uznania za zabytkowe, a wzniesionych w drugiej połowie XX wieku. Budynek lub zespół urbanistyczny zakwalifikowany do ochrony:

- „– harmonijnie dopełnia tkankę miejską,
- stanowi jednorodny zespół zabudowy,
- wzbogaca układ urbanistyczny,
- wyróżnia się zestawieniem form architektonicznych lub rzeźbiarskich,
- zawiera nowatorskie rozwiązania funkcjonalno-technologiczne lub/i konstrukcyjno-materiałowe,
- posiada wyjątkowe walory architektoniczne lub/i lokalizacyjne,
- stanowi albo zawiera dominantę układu przestrzennego w skali architektonicznej lub/i urbanistycznej,
- stanowi lub/i zawiera dominantę pejzażową,
- jest uznany za symbol regionu lub/i miasta,
- jest uznany przez współczesnych (nagrody, wyróżnienia, uznanie opinii społecznej)”¹².

W podsumowaniu referatu pt. *Kryteria dotyczące wpisu obiektów architektonicznych z drugiej połowy XX wieku do rejestru zabytków* prof. Andrzej Gaczoł przedstawił zaproponowane przez siebie kryteria, którym winny odpowiadać zabytki:

- „– stanowić wybitny przykład rodzaju budowli lub zespołu architektonicznego, urbanistycznego i technologicznego lub krajobrazu odzwierciedlającego w sposób charakterystyczny pewne etapy ważne dla historii miasta, województwa, regionu, kraju, Europy;
- albo stanowić świadectwo wielkiego oddziaływania w danej epoce, wpływu na rozwój architektury, sztuki lub technologii, na planowanie miast lub kształtowanie krajobrazu;
- albo stanowić jedyny lub co najmniej rzadko spotykany dowód tradycji kulturowej wciąż istniejącej lub wymarłej;

3. Criterion of INNOVATIVENESS – both in the context of architectonic, spatial, technological and material solutions.

4. Criterion of SYMBOL AND TOKEN – in a general perspective e.g. for residents and visitors

5. Criterion of TRADITION OF PLACE.

6. Criterion of CONTEXT.

7. Criterion of CONTEMPORARIES’ APPRECIATION – awards, distinctions, polls.

8. Criterion of TEST OF TIME – preserving spatial and aesthetic values despite degradation resulting from technical wear and tear or/and manager’s neglect, or spontaneous land development of adjoining terrain.”

Before entering an object into the Monument Register and making efforts to have it acknowledged as Contemporary Culture Heritage, a significant element should be creating RECORD CARDS of objects and urban complexes.

Dr arch. Maria Dankowska presented the criteria applied in Łódź, which conditioned the selection of objects worth recognising as historic, though realised in the second half of the 20th century. A building or urban complex qualified for protection:

- “ – harmoniously complements urban tissue,
- constitutes a homogeneous building complex,
- enriches urban layout,
- stands out by its combination of architectonic or sculptured forms,
- includes innovative functional-technological or/and construction-material solutions,
- possesses exceptional architectonic or/and location values
- constitutes or includes a dominant of a spatial layout on the architectonic or/and urban scale,
- constitutes or includes a landscape dominant,
- is recognised as a symbol of a region or/and city,
- is appreciated by contemporaries (awards, distinctions, public approval).”¹²

In the summary of the paper entitled: *Criteria concerning entering architectonic objects from the second half of the 20th century into the monument register*, Prof. Andrzej Gaczoł presented criteria he proposed which monuments ought to meet:

- “ – be an eminent example of a type of building or architectonic, urban and technological complex or a landscape reflecting in a characteristic way certain stages important for the history of a city, voivodeship, region, country, Europe;
- or be testimony of a great impact in a given epoch, influence on the development of architecture, art or technology, on town planning or landscaping;
- or be the only or at least rare evidence of a cultural tradition still existing or extinct;
- or be an example of direct and material connection to events and traditions, to ideas and beliefs, or to works of art and literature having a unique value in the scale of Kraków, voivodeship, region and country.”

– albo stanowić przykład bezpośredniego i materialnego powiązania ze zdarzeniami i tradycjami, z ideami i wierzeniami, albo z dziełami sztuki i literatury, mającymi wartość wyjątkową w skali Krakowa, województwa, regionu i kraju”.

W opracowanych artykułach pokonferencyjnych, przygotowywanych obecnie do publikacji w „Wiadomościach Konserwatorskich”, zwraca uwagę artykuł prof. Jakuba Lewickiego z Warszawy pt. *Ocena wartości zabytków epoki modernizmu: przeszłość, teraźniejszość i przyszłość*. Autor w podsumowaniu zwraca uwagę, że należy uwzględniać wartość artystyczną, naukową i historyczną obiektów XX w, które warto chronić, i proponuje zastosowanie następujących kryteriów ich wartościowania:

- „– określenie wartości bezwzględnie chronionych (fazy przemian i części budynku);
- określenie wartości możliwych do przekształcenia (fazy przemian i części budynku);
- określenie wartości utraconych koniecznych do odtworzenia/rekonstrukcji.

...Ocena wartości zabytków modernistycznych i wybór budowli najcenniejszych, cennych i przeciętnych jest absolutną koniecznością. Powinien on stanowić podstawę do ustalenia różnego zakresu ochrony zabytków z tego okresu...”¹³.

Wielu polskich architektów jest od lat przekonanych o konieczności objęcia ochroną dużej liczby obiektów architektury współczesnej. Obowiązująca do niedawna ustawa o ochronie zabytków z roku 2003 nie pomagała w dokładnym sprecyzowaniu cech obiektu uznawanego za zabytek. Określała ona, że: „Zabytek – (to) nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową...”¹⁴. Dla konserwatorów i specjalistów nie było oczywistym, czy można uznać za zabytki obiekty zrealizowane po II wojnie światowej. Początkowo oczywistym stała się ochrona obiektów i założeń urbanistycznych z okresu socrealizmu, natomiast uznanie za zabytek budowli wzniesionych po 1956 roku budziło wątpliwości w wielu środowiskach. Dowodem niech będą niedawne działania Generalnego Konserwatora Zabytków Piotra Żuchowskiego, który wydał decyzję wykreślenia z gminnych i wojewódzkich ewidencji zabytków szeregu budowli, które były zaliczane przez gremia ekspertów do dóbr kultury współczesnej. W wyniku tego postanowienia 79 budynków wpisanych w Warszawie do ewidencji budynków zabytkowych zniknęło z niej. Pozostała możliwość ochrony tych obiektów na podstawie ustawy o prawie budowlanym, ale dopiero wtedy, gdyby zostały ujęte w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego¹⁵.

Zatem starania Oddziału Warszawskiego SARP, rozpoczęte wcześniej, bo w roku 2001, aby kwalifikować architekturę współczesną jako zabytkową, okazały się niewystarczające. Po przykrych przypadkach wyburzeń i zniszczenia obiektów modernistycznych o wybitnych

In the post-conference articles, prepared currently for publication in “Conservation News”, attention is drawn to the article by Prof. Jakub Lewicki from Warsaw, entitled *Assessing the value of the modernist epoch monuments: past, present and future*, the author concludes that one should consider the artistic, scientific and historic value of objects from the 20th c. which are worth protecting, and proposes using the following criteria to evaluate them:

- “ – defining absolutely protected values (stages of transformation and parts of a building);
- defining values possible to transform (stages of transformation and parts of a building);
- defining lost values necessary to be recreated/reconstructed.

...Assessing the value of modernist monuments and selecting the most valuable, valuable and average buildings, is an absolute necessity. It should become the basis for establishing varying degrees of protection for monuments from that period...”¹³.

For many years, numerous Polish architects have been convinced about the necessity to protect a large number of objects of contemporary architecture. The Monument Protection Act from 2003, which was in effect until recently, did not help to specify the features of an object regarded as monument. It stated that: “Monument – (is) a property or a movable object, their parts or complexes, which were made by man or associated with his activity, and bore evidence of a bygone epoch or event whose preservation lies in the public interest because of represented historic, artistic or scientific value...”¹⁴. For conservators and specialists it was not clear whether objects realized after World War II can be regarded as monuments. Initially, it was natural to protect objects and urban complexes from the socialist realist period, however regarding as monuments buildings erected after 1956 raised doubts in various milieus. The proof of that have been recent activities of the General Monument Conservator, Piotr Żuchowski, who issued a decision to delete from county and voivodeship monument registers several buildings which used to be regarded as contemporary culture heritage by experts. As a result of that decision 79 buildings, inscribed in the historic buildings register in Warsaw, vanished. There remained the possibility to protect those objects according to the Building Law Act, yet only if they were included in the local spatial development plan¹⁵.

Therefore attempts of the Warsaw Branch of SARP, started early in 2001, intended to classify contemporary architecture as monuments turned out to be insufficient. After the sad cases of demolishing and destroying modernist objects of outstanding value, social organisations, other institutions and residents of Warsaw began to intervene in our country. As a result, in March 2016 a debate was held in Warsaw, entitled *Post-war modernism – heritage worth preserving*. Mass attendance of the capital residents at the debate confirms the mature

walorach w naszym kraju zaczęły interweniować organizacje społeczne i inne instytucje oraz mieszkańcy Warszawy. W wyniku tych działań w marcu 2016 roku została zorganizowana w Warszawie debata pt. *Powojenny modernizm – dziedzictwo warte zachowania*. Masowa obecność mieszkańców stolicy na debacie świadczy o dojrzałości świadomości społecznej i o zaangażowaniu w ochronę polskich modernistycznych obiektów wzniesionych po II wojnie światowej. Organizatorami spotkania było szereg instytucji i organizacji: „Tu było tu stało”, „Masław”, „Towarzystwo opieki nad zabytkami” czy „Miasto jest nasze”. Owe oddolne działania i styczniowe spotkanie przedstawicieli ww. instytucji z Panią Minister dr hab. Magdaleną Gawin – Generalnym Konserwatorem Zabytków przyspieszyło być może skierowanie przez nią w lutym 2016 roku pisma do wojewódzkich władz konserwatorskich w Polsce, nakładającego obowiązek ochrony obiektów XX wieku. Pismo owo stało się bardzo ważnym czynnikiem wyraźnie zmieniającym dotychczasowe zasady działania władz konserwatorskich. Oto istotny fragment tego pisma: „Architektura powojenna, o ile odpowiada przymiotom zabytku, określonym w przepisach, może być objęta zarówno wpisem do gminnej ewidencji zabytków, jak i zostać wpisana do ewidencji zabytków. Jest to szczególnie ważne wobec postępującego procesu niszczenia wybitnych dzieł architektury polskiej powojennego modernizmu z okresu 1945–1989”¹⁶.

Zebrani uczestnicy konferencji zwrócili uwagę na bardzo ważne, niemal rewolucyjne dla dbających o ochronę polskiej architektury 2. połowy XX wieku znaczenie uchwały z 29 kwietnia 2016 roku przygotowanej przez Radę Ochrony Zabytków, działającą przy Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, która mówi o konieczności ochrony polskiej powojennej architektury i urbanistyki i stanowi, że: „Architektura, urbanistyka oraz dzieła techniki XX wieku w Polsce, w tym powstałe po 1945 roku stanowią nasze narodowe dziedzictwo kulturowe, wymagające systemowej ochrony, takiej jaką objęte zostało dziedzictwo kulturowe będące świadectwem rozwoju cywilizacyjnego w innych epokach historycznych”¹⁷.

Każdy zatem Wojewódzki Oddział Stowarzyszenia Architektów Polskich, podobnie jak oddolnie lokalne organizacje społeczne zainteresowane ochroną architektury i urbanistyki polskiej drugiej połowy XX wieku, powinien ustalić swoje własne listy obiektów podlegających ochronie. W przedstawionych w *Materiałach konferencyjnych* wytypowanych obecnie do ochrony możemy doliczyć się kilku tysięcy obiektów, a przecież to nie są wszystkie realizacje i założenia urbanistyczne, bowiem nie wszystkie oddziały SARP odpowiedziały na apel organizatorów konferencji i dostarczyły swoje listy. W *Materiałach konferencyjnych* zostały zamieszczone listy dóbr kultury współczesnej, które zostały przygotowane jedynie przez dziewięć oddziałów SARP wraz z wyższymi uczelniami i instytucjami: z Białegostoku, Górnego Śląska, Koszalina, Krakowa, Lublina, Olsztyna, Poznania, Warszawy, Wrocławia¹⁸.

W najbliższym okresie należy w każdym ośrodku zadbać o wpisanie na takie listy wartościowych, w świetle

community awareness and involvement in protecting Polish modernist objects erected after World War II. The meeting was organised by several institutions and organisations, such as: “Tu było tu stało”, “Masław”, “Towarzystwo opieki nad zabytkami” or “Miasto jest nasze”. Those grass-roots initiatives and the January meeting of representatives of the above mentioned institutions with Minister dr hab. Magdalena Gawin, the General Monument Conservator, seems to have speeded up the letter she sent in February 2016 to voivodeship conservation authorities in Poland, obligating them to protect 20th-century objects. That letter became a very important factor clearly altering previous operating principles of conservation authorities. Here is a significant passage from the letter: “Post-war architecture, as long as it meets the requirements of a monument described in the regulations, might be entered both into a county monument register, as well as the monument register. It is particularly important in view of the progressing process of destroying outstanding works of Polish architecture of post-war modernism from the period 1945–1989”¹⁶.

The Conference participants emphasised the crucial, almost revolutionary significance for those caring about the protection of Polish architecture from the 2nd half of the 20th century of the Act from April 29, 2016, prepared by the Monument Protection Council functioning by the Ministry of Culture and National Heritage, which mentions the necessity to protect Polish post-war architecture and urban design and states that: “Architecture, urban planning and works of technology of the 20th century in Poland, including those created after 1945, constitute our national cultural heritage requiring systematic protection, such as was offered to cultural heritage that is evidence of progress of civilisation in other historical epochs”¹⁷.

Thus every larger Voivodeship branch of Polish Architects’ Association, as well as the grass-roots local public organisations interested in protecting Polish architecture and urban design from the second half of the 20th century, should compile their own lists of objects to be protected. Those presented in the *Conference Materials* count several thousand of objects qualified for protection, and those are not all realisations and urban complexes since not all branches of SARP responded to the conference organisers’ appeal by providing their lists. The *Conference Materials* presented the lists of contemporary culture heritage prepared only by nine branches of SARP with universities and institutions: from Białystok, Upper Silesia, Koszalin, Krakow, Lublin, Olsztyn, Poznan, Warszawa and Wrocław¹⁸.

In the near future, care should be taken in each centre to make such lists of valuable, in light of the aforementioned criteria, architectonic objects and urban complexes, recognised as the most important and precious by local authorities, in order to safeguard them from further vandalism and destruction or dismantling.

wymienionych kryteriów obiektów architektonicznych i zespołów urbanistycznych, chronionych i uznanych przez lokalne gremia za najważniejsze, najbardziej wartościowe, aby zabezpieczyć je przed dewastacją i zniszczeniem lub rozebraniem. Zwrócił na to uwagę w podsumowaniu konferencji prof. Jerzy Jasieńko: „wpiszmy natychmiast do rejestru te obiekty, które nie budzą kontrowersji. Możemy nie zdążyć, bo przygotowanie wiarygodnych danych do prac konserwatorskich z architektury modernistycznej jest bardzo kosztowne”¹⁹.

Prof. Jerzy Jasieńko emphasised it in the summary of the conference: “let us immediately enter into the register those objects that raise no controversy. We may be too late, since preparing reliable data for conservation work in modernist architecture is very expensive”¹⁹.

¹ Referat dr. Błażeja Ciarkowskiego z Łodzi pt. *Architektura wypoczynkowa w służbie polityki – kłopotliwe dziedzictwo ośrodków wypoczynkowych z czasów Polski Ludowej*.

² Np. w referacie pt. *Los modernistycznych polskich obiektów przemysłowych z lat 1960–1970* prof. Teresa Bardzińska-Bonnenberg z Poznania zwracała uwagę na przemiany w Fabryce Mebli w Wyszakowie, zakładzie „Runotex” w Kaliszu, w Hucie Szkła w Sandomierzu, fabryce „Elana” w Toruniu, na bryły wentylatorów chłodzących Elektrowni w Skawinie, Zakłady Przemysłu Wapienniczego w Bukowej, Wytwórnię Nart w Szaflarach k. Zakopanego.

³ Referaty: arch. Barbary Jezierskiej – Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, prof. Andrzeja Gaczola, byłego wieloletniego Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Michała Krasuckiego – p.o. Stołecznego Konserwatora Zabytków.

⁴ Patrz: *Rekomendacje – Listy obiektów i zespołów*, opracowane na podstawie dostarczonych materiałów przez poszczególne Oddziały SARP – opracowane przez dr arch. Martę A. Urbańską – Pełnomocnika SARP ds. dziedzictwa historycznego i zamieszczone w *Materiałach konferencyjnych Ogólnopolskiej Konferencji Ochrona Dziedzictwa Architektury i Urbanistyki Polskiej 2 połowy XX wieku*, wydawnictwo SKZ-PK-NID-SARP, Warszawa 2016, s. 56–107.

⁵ Ostrzegł przed powyższymi problemami w swoim referacie pt. *Kryteria dotyczące wpisu obiektów architektonicznych z drugiej połowy XX wieku do rejestru zabytków* Andrzej Gaczol, wieloletni konserwator zabytków województwa małopolskiego; patrz: streszczenie referatu w *Materiałach konferencyjnych*, str. 24.

⁶ *Materiały konferencyjne...*, s. 10.

⁷ Ibidem, s. 78.

⁸ Zwraca na to uwagę dr hab. inż. arch. Maciej Motak w pokonferencyjnym artykule *Ochrona architektury Krakowa z lat 80. i 90. XX wieku*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 49/2017.

⁹ Za: oprac. Marty Urbańskiej na podstawie prac Zespołu SARP ds. dziedzictwa historycznego, [w:] *Materiały konferencyjne...*, s. 58.

¹⁰ Wg opracowania Marii Sołtys, [w:] *Materiały konferencyjne...*, s. 100–101.

¹¹ Wg opracowania Agaty Gabiś, [w:] *Materiały konferencyjne...*, s. 105–106.

¹² Na podstawie informacji przesłanej do organizatorów Konferencji przez Marię Dankowską z Łodzi w grudniu 2016 r.

¹³ Jakub Lewicki, *Ocena wartości zabytków epoki modernizmu: przeszłość, teraźniejszość i przyszłość*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 49/2017.

¹⁴ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dn. 23 lipca 2003 r, Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1569 rozdz. I art. 3.

¹⁵ Patrycja Jastrzębska/Tu było tu stało, *Przegląd Co się wydarzyło*, „Architektura – Murator”, nr 01, 2017 s. 012.

¹⁶ Za: ibidem.

¹⁷ Za: Agnieszka Dąbrowska, *Trudny przypadek dziedzictwa*, „Architektura – Murator”, nr 02/2017/269, s. 010.

¹⁸ *Materiały konferencyjne Ogólnopolskiej Konferencji Ochrona Dziedzictwa...*, op. cit., s. 60–107.

¹⁹ Agnieszka Dąbrowska, *Trudny przypadek...*, op. cit., s. 010.

Streszczenie

Artykuł dotyczy problemu ochrony obiektów architektury oraz zespołów urbanistycznych, zrealizowanych w Polsce w drugiej połowie XX wieku. Podstawową zasadą typowania obiektów lub zespołów urbanistycznych, które mogłyby zostać wpisane na listę obiektów chronionych jako dobra kultury współczesnej stało się ustalenie kryteriów, którym winny podlegać wybrane obiekty. Takie działania zostały podjęte przed kilkunastu laty przez większość oddziałów regionalnych SARP, zwłaszcza w Warszawie i w większych miastach naszego kraju, ale stale nie ma całościowego obrazu zasad ustalenia kryteriów i całościowej listy obiektów. Przy zdarzających się przykładach wyburzania wartościowych budowli sprawa wydaje się niezwykle ważną i pilną.

Abstract

The article addresses the issue of protecting architectural objects and urban layouts realised in Poland in the second half of the 20th century. The fundamental principle for selecting objects or urban complexes which might be entered into the list of protected objects as contemporary culture heritage is establishing criteria that selected objects should meet. Such activities were undertaken several years ago in the majority of regional units of SARP, particularly in Warsaw and other large cities in our country, but there is no overall image of the principles for establishing the criteria or a complete list of the objects. With cases of demolition of valuable buildings occurring daily, this matter appears extremely important and urgent.

Andrzej Kadłuczka*

Posłowie do Ogólnopolskiej Konferencji „Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki II połowy XX wieku”¹

Afterword to the National Conference “Protection of the heritage of architecture and urban planning of the 2nd half of the 20th century”¹

Słowa kluczowe: ochrona, dziedzictwo architektury i urbanistyki II połowy XX wieku, konferencja, podsumowanie

Key words: protection, heritage of architecture and urban design from the 2nd half of the 20th century, conference, summary

Zasób dziedzictwa architektury i urbanistyki II połowy XX wieku w Polsce jest tyleż obszerny, co zróżnicowany. To zróżnicowanie dotyczy nie tylko nierównomierności nakładów finansowych czy dostępności nowoczesnych materiałów i technologii, których reglamentacja była w PRL powszechnym zjawiskiem, ale także jakości warsztatu architektonicznego uzależnionej od stopnia prestiżowości danej inwestycji dla władzy centralnej, regionalnej lub lokalnej.

Stąd też ochrona tego zasobu tak pod względem zakresu, jak i możliwej do zastosowania formy i metody wymagać będzie kompetentnej, wszechstronnej i rozważnej oceny, tak aby niezbędna selekcja pozwoliła zachować obiekty i zespoły najcenniejsze, będące „dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”².

W jednym z pierwszych referatów prof. Jakub Lewicki postawił kluczowe pytanie, które generalnie odnieść należy do zasobu naszego dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego jako całości: „czy wszystkie dzieła musimy [czy możemy? – uwaga red.] chronić?” odpowiadając na to pytanie – „niekoniecznie”.

To stwierdzenie jest nawiązaniem do poglądów, jakie w ramach Karty Krakowskiej 2000 zaprezentowali: wło-

The heritage of architecture and urban planning of the 2nd half of the 20th century in Poland is both vast and diverse. This diversity concerns not only unequal financial outlays or availability of modern materials and technologies, the rationing of which was a common phenomenon in the People’s Republic of Poland, but also the quality of architectonic execution that depended on the prestige of a given investment in the view of central, regional or local authorities.

Thus, protecting those resources both regarding the range and applicable form and method will require competent, thorough and prudent assessment so that the necessary selection would allow for preserving the most valuable objects and complexes which are “man-made or connected with human activity and bearing evidence of a bygone epoch or event, the preservation of which is in the public interest because of their historic, artistic or scientific value”².

In one of the first papers Prof. Jakub Lewicki asked the key question that generally should refer to our architectonic-urban-planning heritage as a whole: “must we (or can we? – editor’s note) protect all objects?”, and answered it – “not necessarily”.

That statement alludes to opinions which within the Krakow Charter 2000 were expressed by: an Italian philosopher Massimo Cacciari who warned that “protecting

* prof. dr hab. inż. arch., Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* prof. dr hab. inż. arch., Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Kadłuczka A. Afterword to the National Conference “Protection of the heritage of architecture and urban planning of the 2nd half of the 20th century”. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:19-26

Otrzymano / Received: 25.04.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 09.05.2017

doi:10.17425/WK49PROTECTION

ski filozof Massimo Cacciari, przestrzegając, że „ochrona wszystkiego prowadzi do składowania”, czy brytyjski naukowiec Sherban Cantacusino, wyrażając opinię, że „chcąc chronić wszystko, możemy nic nie ochronić”³. Jest ono także kluczowe dla trwającej w polskim środowisku konserwatorskim dyskusji o potrzebie nowej klasyfikacji zabytków i powrocie do programowania ochrony opartego na zróżnicowanych kryteriach.

Niezbędna także dla programowania ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki II połowy XX wieku SELEKCJA musi się opierać na tak skonstruowanych kryteriach, aby pozwoliły nie tylko na wyodrębnienie najbardziej reprezentatywnej i wartościowej części zasobu, ale także, co jest może najważniejsze dla uzyskania celu ochrony – zdefiniowanie jej formy i metody, czyli określenie zakresu dopuszczalnej interwencji jako podstawy dla programu konserwacji, adaptacji lub modernizacji obiektu i zespołu.

W toku dotychczasowych prac różnych zespołów reprezentujących instytucje, stowarzyszenia i środowiska zawodowe i naukowo-badawcze zainteresowane ochroną dziedzictwa architektury i urbanistyki XX wieku i najnowszej zdefiniowano szereg różnorodnych kryteriów, wzajemnie się potwierdzających lub uzupełniających, które wymagają jednak metodologicznego uporządkowania i terminologicznej uniwersalizacji.

Analizę tych propozycji przedstawiła Przewodnicząca Komitetu Naukowego Konferencji prof. Ewa Węclawowicz-Gyurkowich w tekście *Podsumowanie Ogólnopolskiej Konferencji „Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki II połowy XX wieku”*, gdzie stwierdziła: „Każde z wytypowanych rozwiązań architektonicznych czy urbanistycznych posiada odmienne walory i cechy, które pozwalają na indywidualną ocenę przez grupę specjalistów, podejmujących obiektywne decyzje o kwalifikacji dzieł do zbiorów objętych ochroną”. Wśród ważnych, być może nawet podstawowych kryteriów oceny, jakie zaproponował prof. Witold Cęckiewicz, jeden z najwybitniejszych twórców tego okresu – jest kryterium „rangi obiektu lub założenia urbanistycznego w skali miasta lub regionu”. W pełni akceptując to kryterium, należy je uzupełnić o znaczenie w skali ogólnokrajowej i międzynarodowej, bo szereg obiektów wzniesionych w Polsce po II wojnie światowej z pewnością w kryteriach oceny dzieła sztuki architektonicznej osiąga poziom światowy⁴.

Podejmując próbę zintegrowania i „uporządkowania” kryteriów oceny dzieła sztuki, za jakie będziemy tu uważać polską architekturę i urbanistykę II połowy XX wieku, proponujemy osadzić te kryteria w strukturze definicji dzieła sztuki opartej na ontologicznym badaniu rzeczywistości prowadzącej do poznania istoty bytu, a rozwijanej przez Romana Ingardena i jego szkołę, definicji wychodzącej z dwuwarstwowej struktury dzieła – zbudowanego z warstwy formalnej i treściowej – i wzbogaconej przez Wacława Stróżewskiego⁵ o warstwę trzecią: materiałową (tworzywo).

Warto zwrócić uwagę na „historyczną” tradycję takiego postrzegania dzieła architektury, która wzięła swój początek u Witruwiusza w słynnej triadzie *firmitas* (trwałość – ma-

everything leads to storing”, or a British scientist Sherban Cantacusino who expressed the view that “when we want to protect everything, we can protect nothing”³. It is also a key statement for the discussion about the need for a new classification of monuments and a return to protection programming based on diverse criteria, currently ongoing in the Polish conservation milieu.

The SELECTION necessary for programming protection of the heritage of architecture and urban design from the 2nd half of the 20th century must be based on the criteria so constructed that they would allow for not only distinguishing the most representative and valuable part of heritage, but also – what might be the crucial reaching the protection goal – defining its form and method, i.e. determining the range of acceptable interference as a basis for the programme of conservation, adaptation or modernisation of an object or complex.

In the course of previous work of various teams representing institutions, associations, as well as professional and scientific-research milieus, the interest in protecting the heritage of architecture and urban planning of the 20th century and the latest, several diverse, confirming or complementing one another criteria have been defined which, nevertheless, require methodological ordering and universal terminology.

An analysis of those propositions was presented by the President of the Scientific Committee of the Conference, Prof. Ewa Węclawowicz-Gyurkowich, in the text *Summary of National Conference “Protection of the heritage of architecture and urban planning of the 2nd half of the 20th century”*, where she claimed: “Each of the selected architectonic or urban-planning solutions has different values and features which allow for individual assessment by a group of specialists making objective decisions concerning including works in protected collections”. Among important, or even fundamental evaluation criteria suggested by Prof. Witold Cęckiewicz, one of the most eminent creators of the time, is the criterion of “rank of the object or an urban complex on the scale of the city or region”. While fully accepting that criterion, one ought to add the significance on the national and international scale, since several objects erected in Poland after World War II have certainly achieved world-class level according to the criteria of evaluating works of architectonic art⁴.

Trying to integrate and “order” criteria of evaluating works of art which we consider the Polish architecture and urban design from the 2nd half of the 20th century to be, we suggest setting those criteria within the definition of artwork based on the ontological examination of reality leading to understanding the essence of being, and developed by Roman Ingarden and his school definition starting from the two-layer structure of a work of art – consisting of the form and content layer, and enriched by Wacław Stróżewski⁵ with the third layer: material.

It is worth emphasising the “historical” tradition of such a perception of a work of architecture which originated with the famous triad of Vitruvius: *firmitas* (permanence – material), *utilitas* (utility – content), *ve-*

teriał), *utilitas* (użyteczność – treść), *venustas* (piękno – forma), przeniesiona następnie przez Aloisa Riegla w obszar dziedzictwa do „pierwszej nowoczesnej teorii sztuki” – jak ją oceniał Ksawery Piwocki – do postaci: wartości historycznej, starożytniczej i artystycznej, która „zmodernizowana” została przez Raymonda Lemaira oceniającego wartość zabytku na podstawie jego zdolności do bycia źródłem historycznym, a zarazem rzeczą użytkową i piękną.

Wracając jeszcze do Ingardena, nie należy pomijać jego uwag o dziele sztuki jako przedmiocie intencjonalnym, co sprawia, że jest ono zawsze niedookreślone. Konkretyzacja następuje w procesie percepcji dzieła przez odbiorcę i dopiero wtedy staje się ono przedmiotem estetycznym⁶.

Jak interpretują niektórzy współcześni filozofowie (Beata Narolska): „W każdym dziele plastycznym dadzą się wydzielić cztery warstwy tworzące owo dzieło:

- tworzywo dzieła,
- forma,
- treść,
- wyraz, ekspresja dzieła.

W trzech pierwszych warstwach, mimo że istnieją one obiektywnie, stale jakby obecny jest twórca dzieła natomiast w ostatniej ważne są relacje między dziełem i odbiorcą”.

Opierając się zatem na zebranych dorobku środowiska architektonicznego i naukowego oraz rezultatach Konferencji przedstawiamy poniżej propozycję kryteriów dla oceny dziedzictwa architektury i urbanistyki II połowy XX wieku;

w zakresie kryteriów głównych:

A – kryterium wartości formalnej dzieła, poprzez zdefiniowanie UNIKALNOŚCI przyjętych rozwiązań:

- w skali globalnej (międzynarodowej), spełniającej kryteria wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa
- w skali krajowej, spełniającej kryteria wpisu na Listę Pomników Historii
- w skali regionalnej i lokalnej

B – kryterium doskonałości rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych definiowanych poprzez NOWATORSKIE cechy dzieła:

- uniwersalna oryginalność i integralność rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych
- oryginalność rozwiązań przestrzennych
- oryginalność rozwiązań funkcjonalnych

C – kryterium wartości INNOWACYJNEGO zastosowania tworzywa / materii dzieła, które to cechy można przypisać rozwiązaniom konstrukcyjno-budowlanym i materiałowo-technologicznym:

- integralność konstrukcyjno-budowlana i materiałowo-technologiczna
- oryginalność konstrukcyjno-budowlana
- oryginalność materiałowo-technologiczna

D – kryterium społecznej PERCEPCJI dzieła jako przedmiotu estetycznego z uwzględnieniem takich cech jak:

- kontekst przestrzenno-historyczny, tradycja miejsca, dzieło jako symbol i znak
- krytyka profesjonalna oparta na naukowym warsztacie badacza dzieła sztuki

nustas (beauty – form), and then was transferred by Alois Riegl onto the area of heritage to be the “*first modern theory of art*” – as it was assessed by Ksawery Piwocki – in the form of: historic, antiquity and artistic value, which was “modernised” by Raymond Lemair assessing the value of a monument by its ability to become a historic source, as well as a functional and beautiful object.

Coming back to Ingarden, one should not ignore his remarks about a work of art as an intentional object, which makes it always unspecified. It becomes concrete in the process of perception of the work by the viewer, and only then does it become an aesthetic object⁶.

As some contemporary philosophers (Beata Narolska) interpret it “In each work of art four layers constituting that work can be distinguished:

- material,
- form,
- content,
- expression.

In the first three, despite their objective existence, the creator of the work seems to be always present, while in the last one the relations between the work and the viewer are important”.

Therefore, basing on the collected achievements of the architectonic and scientific milieu and the results of the Conference, we wish to present below suggested criteria for evaluating the heritage of architecture and urban design of the 2nd half of the 20th century;

concerning the main criteria:

A – criterion of the formal value of the work, by defining the UNIQUENESS of accepted solutions:

- on the global scale (international), meeting the criteria for inscription in the World Heritage List
- on the national scale, meeting the criteria of being inscribed on the List of Monuments of History
- on the regional and local scale

B – criterion of perfection of functional-spatial solutions defined by INNOVATIVE features of the work:

- universal originality and integrity of functional-spatial solutions
- originality of spatial solutions
- originality of functional solutions

C – criterion of value of INNOVATIVE application of the artwork material, which features can be attributed to construction-building and material-technological solutions:

- construction-building and material-technological integrity
- construction-building originality
- material-technological originality

D – criterion of social PERCEPTION of the work as an aesthetic object while taking into account such features as:

- spatial-historical context, tradition of the place, the work as a symbol and token
- professional criticism based on the scientific workshop of an artwork researcher
- public reception taking into account expression and emotions, opinion polls’ results etc.

- odbiór społeczny uwzględniający ekspresję i emocję, wyniki sondaży i ankietyzacji itp.

w zakresie kryteriów pomocniczych:

winni być uwzględnione: stan techniczny dzieła, podatność na adaptację i modernizację, autentyczność formy i materii, wartość dzieła jako źródła historycznego itp.

Spodziewanym rezultatem rozpoznania zasobu i stworzenia listy proponowanych obiektów i zespołów przewidzianych do objęcia ustawową formą ochrony winna być profesjonalna ekspertyza dzieła będąca załącznikiem do wniosku o ochronę, a określająca:

- stan formalno-prawny
- ogólny stan techniczny
- ocenę wartości formalnych, przestrzenno-funkcyjnych i jakości tworzywa dzieła (patrz kryteria)
- ocenę kontekstu przestrzennego, kulturowego i społecznego dzieła (patrz kryteria)
- zakres interwencji – proponowane metody i model ochrony z uwzględnieniem warunków techniczno-ekonomicznych.

Jest oczywiste, że proces przekształcania postulowanej listy dzieł powstałej w drodze selekcji zasobu musi być rozłożony w czasie, jako wymagający kompetentnej interpretacji, waloryzacji zasobu i określenia granic interwencji oraz sposobu (formy) ochrony dla każdego rozpatrywanego wniosku. Jest to możliwe biorąc pod uwagę potencjał naukowy uczelni politechnicznych architektonicznych, instytutów naukowych i uniwersytetów, których zespoły zadaniowe mogłyby być finalnie weryfikowane merytorycznie przez ekspertów z listy MKiDN.

as far as auxiliary criteria are concerned:

the technical condition of work, susceptibility to adaptation and modernisation, authenticity of form and matter, value of the work as a historical source etc. ought to be considered.

The expected result after identifying the resources and creating the list of suggested objects and complexes intended to be given statutory protection should be a professional expert opinion of the work which would be enclosed with the application for protection, and which would state:

- formal-legal state
- overall technical condition
- assessment of formal, spatial-functional values and the quality of used material (see criteria)
- assessment of spatial, cultural and social context of the work (see criteria)
- degree of interference – proposed methods and model of protection considering technical-economic conditions.

It seems obvious that the process of transforming the suggested list of works created by selecting the resources must be take time, since it requires competent interpretation, valorisation of heritage, determining the limits of interference and the manner (form) of protection for each examined application. It is possible considering the scientific potential of architectonic universities of technology, scientific institutes and universities, whose project teams could be finally verified by experts from the MKiDN list.

¹ Niniejszy tekst został zredagowany w wyniku dyskusji podsumowującej materiały konferencyjne i definiującej wnioski końcowe, w składzie: Ewa Węclawowicz-Gyurkovich (PK), Andrzej Kadłuczka (PK), Piotr Obracaj (UTB), Marta Urbańska (PK, SARP), Jadwiga Urbanik (PW, DOCOMOMO).

² Definicja zabytku wg Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wg tekstu jednolitego ogłoszonego w Dz. U. z 2011 r. Nr 171, poz. 1016, z 2014 r. poz. 822 oraz z 2015 r. poz. 566.

³ Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska – Kraków 2000, *Dziedzictwo kulturowe fundamentem rozwoju cywilizacji*, red. naukowa: A. Kadłuczka, Wyd. IHAiKZ WAPK, Kraków 2001.

⁴ Uwagi na ten temat zawarłem w Raporcie ws. Ochrony dziedzictwa Architektury i Urbanistyki XX wieku w Polsce, wykonanym na użytek MKiDN w 2016 roku.

⁵ W. Stróżewski, *Ontologia*, Wydawnictwo Aureus – Znak, Kraków 2004.

⁶ R. Ingarden, *Spór o istnienie świata*, t. I, II, Warszawa 1971.

Streszczenie

Niniejsza wypowiedź stanowi podsumowanie Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej „Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki II połowy XX wieku”. Uczestnicy konferencji w swoich wypowiedziach zwrócili uwagę na fakt, że zasób dziedzictwa architektury i urbanistyki II połowy XX wieku w Polsce jest tyleż obszerny, co zróżnicowany, dlatego ochrona tego zasobu tak pod względem zakresu, jak i możliwej do zastosowania formy i metody wymaga kompetentnej, wszechstronnej i rozważnej oceny, tak aby niezbędna selekcja pozwoliła zachować obiekty i zespoły najcenniejsze, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Abstract

This article is a summary of the National Conference “Protection of the heritage of architecture and urban planning of the 2nd half of the 20th century”. Conference participants in their speeches drew attention to the fact that the heritage of architecture and urban planning of the 2nd half of the 20th century in Poland is both vast and diverse, therefore protecting it both regarding the range and applicable form and method will require competent, thorough and prudent assessment, so that the necessary selection would allow for protecting the most valuable objects and complexes whose preservation is in the public interest because of their historic, artistic or scientific value.

Błażej Ciarkowski*

Architektura wypoczynkowa w służbie polityki – kłopotliwe dziedzictwo ośrodków wypoczynkowych z czasów Polski Ludowej

Recreational architecture at the service of politics – dissonant heritage of holiday resorts from the era of the People's Republic of Poland

Słowa kluczowe: modernizm, PRL, architektura modernistyczna, trudne dziedzictwo, ośrodki wypoczynkowe

Key words: modernism, PRL, modernist architecture, dissonant heritage, holiday resorts

WPROWADZENIE

W grudniu 2008 roku Jakub Lewicki w wywiadzie dla wrocławskiego wydania „Gazety Wyborczej” określił architekturę powstałą w czasach PRL mianem „niechcianego dziecka” epoki¹. Niewiele ponad dwa lata później, w styczniu 2011 roku, Filip Springer wydał książkę zatytułowaną *Źle urodzone*², a określenie to na dobre przylgnęło do budowlanej spuścizny Polski Ludowej. Oba wyrażenia, jakkolwiek trafne, a przy tym niezwykle chwytliwe, nie wyczerpują jednak złożoności problemu.

Realizacje z lat 1945–1989 stanowią swoiste wyzwanie – zarówno dla badaczy, jak i architektów, konserwatorów czy administracji. Ich ocena i interpretacja często bywają niejednoznaczne, a odbiór społeczny, pomimo rosnącej w tej materii powszechnej świadomości, bardzo zróżnicowany. Tym samym przynależą do obszaru, który przez badaczy bywa określany mianem kłopotliwego (trudnego) dziedzictwa (ang. *dissonant heritage*). W ten sposób definiowane są materialne świadectwa tragedii ludobójstwa czy kolonializmu, a także reżimów totalitarnych. Gregory Ashworth i John Turnbridge ową „kłopotliwość” tłumaczą swoistym dysonansem (*dissonance*) wywołanym przez nakładające się na siebie różne narracje i ścieżki interpretacyjne. Architektura może

INTRODUCTION

In December 2008, in an interview for the Wrocław's edition of „Gazeta Wyborcza”, Jakub Lewicki described the architecture created during the period of the People's Republic of Poland as the “unwanted child” of the era¹.

A little over 2 years after that, in January 2011, Filip Springer published a book entitled *Źle urodzone*², and this is how the construction legacy of the People's Republic of Poland was branded. Both terms, although accurate and extremely catchy at the same time, do not represent the complexity of the issue.

Projects carried out in the years 1945–1989 are a sort of a challenge for all researchers and architects, conservationists and administration. Their evaluation and interpretation are often ambiguous, whereas the social reception, in spite of the growing common awareness of the matter, very diversified. At the same time, they belong to the area which is described by the researchers as dissonant (difficult) heritage.

This is shown by material evidence of genocides, colonialism, or totalitarian regimes are defined. Gregory Ashworth and John Turnbridge explained this “awkwardness” with a kind of a dissonance caused by overlapping different narratives and interpretative threads.

* dr inż. arch., Katedra Historii Sztuki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Uniwersytet Łódzki

* dr inż. arch., Chair of History of Art, Faculty of Philosophy and History, University of Lodz

Cytowanie / Citation: Ciarkowski B. Recreational architecture at the service of politics – dissonant heritage of holiday resorts from the era of the People's Republic of Poland. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:19-26

Otrzymano / Received: 06.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.03.2017

doi:10.17425/WK49RESORTS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

mieć różne znaczenie dla różnych grup społecznych, z których każda przypisuje jej inne znaczenie. Dziedzictwo, czy też proces jego kreowania, implikuje zjawisko wydziedziczenia. Według Ashwortha i Turnbridgea „Wydziedziczenie może być nieumyślne, czasowe, banalne, ograniczone w swych efektach, ukryte; może być także długotrwałe, rozpowszechnione, zamierzone, istotne i oczywiste”³. Spośród szerokiej grupy obiektów określonych mianem „kłopotliwego dziedzictwa” wyróżnić możemy te, które stanowią „niepożądane dziedzictwo” (*undesirable heritage*). Zaliczamy do nich fizyczne pozostałości minionych epok związane reprezentujące wartości, z którymi większość współczesnego społeczeństwa nie chce się utożsamiać, mimo świadomości faktu, że stanowią one nierozdzielny element jego historii⁴.

Architektura ośrodków wypoczynkowych wzniesionych w latach 1956–1989 w Polsce Ludowej spełnia podstawowe kryteria dziedzictwa „kłopotliwego” i „niepożądanego” (oraz wpisuje się często w zjawisko „wydziedziczenia”). Zróżnicowanie ścieżek narracyjnych i interpretacyjnych oraz proces negocjowania znaczenia i wartości poszczególnych obiektów odbywać się może na trzech zasadniczych płaszczyznach wywodzących się wprost z teorii wartości zabytków Aloisa Riegla i Waltera Frodla oraz ich późniejszych uzupełnień – formy, funkcji i idei.

WYPOCZYNEK W PRL

Już w połowie XIX wieku John Ruskin określił architekturę jako najbardziej „polityczną” ze sztuk, która z racji swej stałej obecności w życiu społeczeństwa może stanowić narzędzie propagandy w rękach władz. Jego ideę na szeroką skalę wcieliły w życie XX-wieczne państwa o ustroju totalitarnym i autorytarnym. Wśród nich wymienić należy kraje tzw. Bloku Wschodniego, w tym – Polską Rzeczpospolitą Ludową. Komunistyczne władze od początku swych rządów przekonane były o zawartym w architekturze ogromnym potencjale ideowym. Początkowo była ona elementem budowy i utrwalania nowego systemu, a po 1956 roku – narzędziem polityki modernizacyjnej, której celem była budowa „drugiej Polski”.

W państwie, gdzie upolityczniona była większość aktywności społecznych, także turystyka i wypoczynek stanowiły element polityki władz centralnych. Gdy w 1945 roku Bolesław Bierut przekazywał ośrodek w Spale w ręce FNP, wyraźnie akcentował, iż stanie się on miejscem wypoczynku klasy robotniczej⁵. Podobnie wyglądały początki aktywności tego typu w innych ośrodkach. W pierwszych latach powojennych dążono do zagospodarowania istniejących zasobów i wykorzystania domów wczasowych, sanatoriów czy pensjonatów wzniesionych przed wojną (także niemieckich – na tzw. Ziemiach Odzyskanych).

Za najbardziej pomyślny okres w historii PRL-owskiej turystyki uznaje się pierwszą połowę lat 70., co podkreśla m.in. Andrzej Szczerski pisząc wprost o „dekadzie budownictwa wypoczynkowego”⁶. Nie byłoby

Architecture may have different significance for different social groups and each of them assigns it different meanings. Heritage or the process of its creation, implies disinheritance. According to Ashworth and Turnbridge “this disinheritance may be unintentional, temporary, of trivial importance, limited in its effects and concealed; or it may be long-term, widespread, intentional, important and obvious”³. Among the extensive group of objects considered to be “dissonant heritage”, we can distinguish those that are “undesirable heritage”. Those include physical remnants of the past eras the represent values most of the contemporary society does not wish to be identified with, despite the understanding of the fact that they form an integral part of its history⁴.

Architecture of holiday resorts erected in the years 1956–1989 in the People’s Republic of Poland meets the fundamental criteria of “dissonant” and “undesirable” heritage (and it often belongs to the phenomenon of “disinheritance”). The diversification of narrative and interpretational threads as well as the process of the negotiations of meaning and value of each particular object may occur on three principal levels that have their origin in Alois Riegl’s and Walter Frodl’s theory of the value of historical monuments and their subsequent additions – form, function, and idea.

LEISURE IN THE PEOPLE’S REPUBLIC OF POLAND

Already around the middle of the 19th century, John Ruskin described architecture as the most “political” of all arts, which may become a tool of propaganda in the hands of the authorities due to its permanent presence in the life of the society. His ideas were brought to life on a large scale by the 19th century countries with totalitarian and authoritarian regimes. Among them were the countries of the Eastern Block, including the People’s Republic of Poland. From the beginning of their rule, communist authorities were convinced that architecture had a huge idea-carrying potential. In the beginning, architecture was just an element of the construction and perpetuation of the new system, whereas after 1956, it became a tool of the modernization politics whose objective was to build the “second Poland”.

In the country where the majority of social activity was politicized, tourism and recreation also constituted an element of central authority’s policy. In 1945, when Bolesław Bierut handed in the center in Spala to the hands of the Foundation for Polish Science, he expressly stressed that it would become a place of the working class’ recreation⁵. The beginnings of this sort of activity in other centers looked similar. In the first years after the war, there was a tendency towards using already existing resources, such as holiday resorts, sanatoriums, or boarding houses built before the war (also post-German properties on so called Recovered Territories).

First half of the 1970’s is historically considered the most successful time of the People’s Republic of Poland’s tourism, which is emphasized by Andrzej Szczerski

to jednak możliwe bez szeregu działań podjętych we wcześniejszym okresie. Na przełomie lat 50. i 60. rozpoczęła m.in. prace nad opracowaniem planu ogólnego zespołu uzdrowiska w Wiśle-Ustroniu (Wojewódzka Pracownia Urbanistyczna przy katowickiej PWRN). Stanowi ono przykład o tyle ważny, że prezentujący charakterystyczne dla PRL zjawisko łączenia rozwoju sieci ośrodków wypoczynkowych z rozbudową przemysłu. Miejscowości zlokalizowane w Beskidzie Śląskim, takie jak Ustroń, Wisła (a także Porąbka i Szczyrk) zostały uznane za predestynowane do roli zaplecza turystyczno-wypoczynkowego dla ludności Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego⁷. Tym samym organizacja i rozwój bazy rekreacyjnej zostały trwale połączone z ideą rozwoju przemysłu ciężkiego – priorytetowej gałęzi gospodarki PRL. Jednocześnie oba obszary stanowiły część szerokiego programu modernizacyjnego nakreślonego przez władze Polski Ludowej. Cywilizacyjny postęp miał się dokonać na drodze rozwoju ekonomicznego, jak i przemian społecznych⁸.

Władze chętnie propagowały kolektywne i zamknięte formy wypoczynku w ośrodkach pracowniczych, trwale wiążąc je z miejscem pracy i ograniczając turystykę indywidualną. Cykliczne, masowe wczasy stały się jednym z elementów tzw. „małej stabilizacji” i stałym elementem życia znacznej części społeczeństwa⁹. Jednocześnie komunistyczne władze traktowały zorganizowany wypoczynek jako narzędzie kształtowania wśród uczestników postaw zgodnych z oficjalną ideologią. Służyła temu zarówno organizacja samych wczasów i ich program¹⁰, jak i towarzysząca mu scenografia – architektura.

PROBLEM FORMY

Przedmiotem zawartych w niniejszym artykule rozważań są obiekty i zespoły zaprojektowane i wzniesione w latach 1956–1989, które wpisują się w nurt modernizmu bądź późnego modernizmu. Zjawisko, które określone zostało jako „modernizm czasów zimnej wojny” (*cold-war modernism*) na gruncie polskim przyjęło stworzoną przez Adama Miłobędzkiego nazwę „socmodernizm”. Już sama nomenklatura może wydawać się swoistym problemem, jako że łączy dwa budzące skrajne reakcje terminy. Pomimo rosnącej popularności powojennego modernizmu, architektura czasów Władysława Gomułki i Edwarda Gierka wciąż postrzegana jest bowiem przez pryzmat polityki (soc-) oraz estetyki „pudełek od zapalek” (-modernizm).

Ruch nowoczesny określił podstawy wzajemnych relacji architektury i naturalnego krajobrazu oparty na jednoczesnej koegzystencji i opozycji. Jej archetypicznym obrazem stał się corbusierowski budynek-statek. „Białe bryły w słońcu” stanowiły kontrast dla natury, a jednocześnie starały się wykorzystać jej najistotniejsze cechy. Nieco inaczej wyglądała sytuacja powojennego socmodernizmu. Programową akontekstualność coraz częściej zastępowały próby twórczego interpretowania lokalnych form. Wprowadzanie nadal nowe budynki dalekie były od rozwiązań tradycyjnych, ale architekci chętniej

ski, among others, which he referred to as the “decade of holiday construction”⁶. It would not be possible though without a number of actions taken in the previous period. At the turn of the 1950’s and 1960’s, began works on the development of the plan of the general spa system in Wisla-Ustron (Provincial Urban Workshop at the Provincial National Council Presidium in Wrocław), among others. The significance of this project lies in the fact that it represented a typical in the times of the People’s Republic of Poland combination of the development of holiday chains and industrial growth. Towns located in Beskid Slaski, such as Ustron or Wisla (as well as Porabka and Szczyrk) were considered predestined to play a role of a touristic and recreational background for the people from the Upper Silesian Industrial Region⁷. This is how the organization and development of the recreational basis was permanently combined with the idea of the development of heavy industry which was the principal branch of the People’s Republic of Poland’s economy. At the same time, both areas constituted a part of an extensive modernization program designed by the People’s Republic of Poland’s authorities. Civilizational progress was supposed to be reached through both economic growth and social changes⁸.

The authorities willingly promoted collective and closed leisure forms at the employee centers, thus permanently connecting them with the place of work and limiting individual tourism. Cyclic, mass holidays became one of the elements of so called “little stability” and a permanent element of life of the great majority of the society⁹. At the same time, communist authorities treated organized recreation as a tool of shaping attitudes compliant with the official ideology among the participants. Both the organization of the holidays and their form served that purpose¹⁰, and the architecture would set the stage for that.

THE ISSUE OF FORM

The subject of this article are the objects and complexes designed and built in the years 1956–1989, which belong to the modernist or late modernist current. In Poland, the phenomenon described as the “cold-war modernism” adopted the name “socmodernism”, a term coined by Adam Milobedzki. The name itself may seem a kind of a problem as it combines two terms that trigger extreme reactions. Despite the growing popularity of the post-war modernism, the architecture of the times of Wladyslaw Gomułka and Edward Gierek is still seen through the perspective of politics (soc-) and “match-box” esthetics (-modernism).

Modern movement determined the foundation of mutual relations between architecture and the natural landscape based on the simultaneous coexistence and opposition. Le Corbusier’s “ship building” became its archetypal image. “White blocks in the sun” stood in stark contrast to nature and simultaneously tried to take advantage of its most significant features. The situation of the post-war socmodernism looked slightly different.

sięgali po naturalne materiały oraz doświadczenia budowlane miejscowych rzemieślników.

Przykładem opisaną ewolucji są dwa zespoły zabudowy sanatoryjno-wypoczynkowej w Jaszowcu i Ustroniu-Zawodzie. W pierwszym z ośrodków projektant Czesław Kotela wraz z zespołem zaprojektował trzy typy powtarzalnych budynków, różniących się koncepcją architektoniczną: gronowe, pasmowe i blokowe. Stworzyły one poziomicowy układ prostych brył o kameralnej skali, zorientowanych horyzontalnie na zboczach doliny potoku¹¹ (ryc. 1). Odminną koncepcję przyjęli Aleksander Franta i Henryk Buszko, którzy w 1986 r. projektowali dzielnicę sanatoryjno-uzdrowską Ustroń-Zawodzie. W miejsce reminiscencji stylu międzynarodowego zaproponowali budowę zespołu składającego się z siedemnastu powtarzalnych „piramid”. Uznali, że prostopadłościennymi formami są niewłaściwe w kontekście górskiego krajobrazu, a punktem wyjścia dla poszukiwań twórczych stał się trójkąt wywodzący się z kształtów stromych spadzistych dachów górskich chałup (ryc. 2). „Niemał wszystkie widoki bryły dawały trójkąty i wpasowywały się w krajobraz” – mówił Aleksander Franta¹².

Realizacje w Jaszowcu i Ustroniu prezentują szczególną wartość, jaką jest jednolitość wrażenia artystycznego. Poszczególne budynki nie tylko oddziałują jako jednostkowe dzieło architektury, ale także (a może przede wszystkim) jako element większej kompozycji w krajobrazie.

Znamiennym wydaje się fakt, iż podobnych rozwiązań praktycznie nie posiadają ośrodki wypoczynkowe w Polsce nizinnej i na Wybrzeżu. Realizowanie nowych obiektów w ośrodkach o długiej tradycji uzdrowskiej, takich jak Ciechocinek czy Sopot, w oczywisty sposób nie sprzyjało powstawaniu zwartych kompleksów jednolitej zabudowy. Jednak nawet tam, gdzie, jak w Krynicy Morskiej, powstawały całe zespoły domów wczasowych, trudno jest mówić o jakiegokolwiek jednorodności. Warto przy tym wspomnieć, że w porównaniu do ośrodków na południu Polski, obiekty nizinne i nadmorskie często prezentują znacznie uboższe środki wyrazu architektonicznego. Proste bryły o rozczłonkowanej kompozycji wpisują się w ówczesne tendencje obowiązujące w architekturze uzdrowskiej. Pawilony domów wczasowych w Krynicy, wzniesione w pasie nadmorskich lasów, działają bielą ścian i dużymi taflami przeszkleń, skonstrastowanymi z otaczającą je zielenią. Brak silnych cech dystynktywnych, który wydaje się być szczególnie widoczny w przypadku obiektów w obrębie miast takich jak Ciechocinek, może być postrzegany jako jeden z powodów przekształceń, którym budynki poddawane są znacznie częściej (i w większym zakresie) niż ich górskie odpowiedniki (ryc. 3).

PROBLEM FUNKCJI

W latach 20. XX wieku Adolf Behne usystematyzował architekturę modernistyczną pod względem wzajemnych relacji funkcji i formy. Wyróżnił dwa pod-

The ideological lack of context was increasingly more often replaced by the attempts to creatively interpret local forms. Although new buildings were still far from traditional solutions, the architects more willingly reached for natural materials and construction experiences of the local craftsmen.

The sanatoriums-holiday centers in Jaszowiec and Ustron – Zawodzie serve as an example of the described evolution. In the first center, the designer Czesław Kotela designed three types of repetitive buildings that differed as far as their architectural concept: cluster, band, and block. They formed a leveled system of simple blocks on a small scale, horizontally oriented on the slopes of the stream valley¹¹ (fig. 1). Aleksander Franta and Henryk Buszko adopted a different concept when they designed a sanatorium-spa district Ustron-Zawodzie in 1986. Instead of reminiscing the international style, they offered a constructions consisting of seventeen repetitive “pyramids”. They regarded perpendicular forms as inappropriate in the context of the mountainous landscape, whereas the triangle became the starting point as it reflected the shape of the sloping roofs of the highlanders’ houses (fig. 2). “Almost all the views of solid blocks were in the shape of a triangle and were embedded in the landscape”, said Aleksander Franta¹².

Projects in Jaszowiec and Ustronie have a special value, which is the uniformity of artistic impression. Particular buildings have an impact as both single works of architecture and (and maybe principally) as parts of a larger composition embedded in the landscape.

What is significant about the above projects is the fact that holiday resorts in Polish lowlands and coast practically do not have this kind of solutions. The construction of new objects in the centers with long spa traditions, such as Ciechocinek or Sopot, obviously did not favor the emergence of compact complexes of uniform construction style. Although even where entire holiday resorts were built, like in Krynica Morska, there is hardly any uniformity to mention. It is worth mentioning that in comparison to the centers in southern Poland, lowland and coastal objects often display significantly less elaborate means of architectural expression. Simple bodies with branched out composition follow the architectural tendencies of spa construction of the time. The pavilions of the holiday resort in Krynica, standing against the background of coastal forests, impress with the white of their walls and glazed surfaces contrasted with the surrounding green nature. Lack of distinctive features, which seems to be particularly visible in the case of city objects, like in Ciechocinek, may be perceived as one of the reasons of transformations which the buildings undergo much more often (and to a larger extent) than their counterparts in the mountains (fig. 3).

THE ISSUE OF FUNCTION

In the 1920’s Adolf Behne systematized modernist architecture with regard to the mutual relation between the function and form. He distinguished two

Ryc. 1

Ryc. 2

Ryc. 3

Ryc. 4

stawowe sposoby kształtowanie obiektów – racjonalizm i funkcjonalizm¹³. Pierwszy z nich określał obiekty o elastycznej strukturze umożliwiającej akomodację różnych funkcji, drugi – perfekcyjne dopasowanie budynku do jednego sposobu użytkowania. Domy wczasowe i sanatoria należy zaklasyfikować do grupy drugiej. Funkcjonalistyczne projektowanie pozwoliło na niemal idealne (w momencie powstania) dopasowanie obiektu do sposobu użytkowania, ale nie uwzględniało potencjalnej zmiany przeznaczenia w przyszłości. Tym samym utrzymanie funkcji pierwotnej (lub bardzo zbliżonej – sanatorium-hotel) jest najczęściej jedyną gwarancją ocalenia budynku.

Zmiana sytuacji społecznej, politycznej i ekonomicznej po 1989 r. wpłynęła w znacznym stopniu na sposób funkcjonowania poszczególnych obiektów. Większość z nich znalazła nowych właścicieli, ale ich losy, nawet w obrębie jednej miejscowości, prezentowały się diametralnie różnie. Przykładów dostarcza przywołany już Ciechocinek, gdzie obok dynamicznie prosperujących sanatoriów odnajdziemy także obiekty pozostające w użytkowaniu, ale zaniedbane i pozbawione bieżących prac remontowych, a także opuszczone „ruiny”. Do tej ostatniej grupy należy rozległy kompleks dawnego sanatorium wojskowego. Położony w reprezentacyjnej części miasta obiekt od wielu lat pozostaje wyłączony z użytkowania. Tym samym budynek pozbawiony funkcji zostaje zepchnięty na margines recepcji i staje

fundamental means of forming objects – rationalism and functionalism¹³. The first described objects with flexible structure that permit the accommodation of various functions, while the latter – a perfect adaptation of a building to one single use. Holiday resorts and sanatoriums should be placed in the second group. Functional design allowed for an almost perfect (at the time of its creation) adaptation of the object to the manner of use; however, it did not take into account a potential change of destination in the future. At the same time, maintaining the original function (or a very similar one – sanatorium-hotel) is often the only guarantee of saving the building.

The change of social, political, and economic situation after 1989 had a significant effect on the way particular objects functioned. Most of them found new owners, but their fates, even within one town, were extremely different. Ciechocinek can provide plenty of examples, where, next to dynamically functioning sanatoriums, we can find objects that are still in operation but are neglected and lack renovation works as well as abandoned “ruins”. This last group includes a large complex of the old army sanatorium. Located in the representative part of the city, the object has not been used for many years. The building that has lost its function is therefore pushed to the margin of reception and becomes almost invisible in space in spite of its undeniable architectural values (fig. 4).

się niemal nieobecny w przestrzeni, pomimo niezaprzeczalnych walorów architektonicznych (ryc. 4).

Skrainym przypadkiem był zbudowany w Jastrzębiej Górze dom wczasowy wałbrzyskiej kopalni Thorez. Zaprojektowany przez Szczepana Bauma budynek prezentował się nader efektownie, a w publikacjach z lat 60. podkreślano, iż „w niebanalny sposób udało się (...) uciec od monotonii form pudełkowych”¹⁴. Zróżnicowane formalnie lekkie przeszklone pawilony dostosowane zostały do przyjętego programu funkcjonalnego. Wraz ze zmianą potrzeb i oczekiwań użytkowników oraz warunków technicznych, jakie powinny spełniać budynki tego typu, „Thorez” został rozebrany. Sam autor przyjął tę decyzję z zaskakującym spokojem, przyznając iż budynek nie spełniał współczesnych norm izolacyjności cieplnej. Pomimo tego żałować należy, iż nie podjęto prób adaptacji jednego z ciekawszych przykładów późnomodernistycznej architektury wypoczynkowej w Polsce.

PROBLEM IDEI

Architektura PRL-owskich ośrodków wypoczynkowych stanowiła element polityki modernizacyjnej państwa, a tym samym – jest pamiątką czasów będących częścią opisaną przez Andrzeja Ledera „prześnionej rewolucji”¹⁵. Jednocześnie jej nowoczesny charakter, inspirowany przez władze¹⁶, prowokuje pytania o ogólną recepcję nowoczesności w Polsce – czy potrafiliśmy stworzyć jej własną wizję, czy też zawsze pozostawała zjawiskiem „obcym”¹⁷. Odpowiedź na nie wydaje się niezwykle istotna w kontekście „kłopotliwego dziedzictwa”. Recepcja modernizmu w Europie Środkowej i Wschodniej i jego znaczenie dla tożsamości kolejnych generacji twórców powoduje, że jakiegokolwiek relacje z ideologią bądź praktyką totalitarną (autorytarną) stają się zjawiskiem kłopotliwym. Są „spychane w cień”, jak pisał Piotr Juszkiewicz¹⁸. Tymczasem modernizm i nowoczesność oraz komunizm nie były zjawiskami antagonistycznymi. Przeciwnie, nawet w ponurych czasach stalinizmu był to projekt o charakterze modernizacyjnym¹⁹.

Obiekty użyteczności publicznej swą formą i funkcją realizowały określony program władz centralnych i lokalnych. Owa realizacja mogła przebiegać bezpośrednio (w przypadku gmachów stanowiących siedzibę władz, pomników, dzieł o funkcji propagandowej) lub pośrednio (w budynkach realizujących program społeczny o doniosłym znaczeniu dla rządzących, takich jak szkoły, domy wczasowe, hotele). Jako część projektu modernizacyjnego mającego na celu poprawę warunków życia i budowę nowych relacji społecznych stanowiły dopełnienie industrializacji kraju. Dziś polityczne tło budowy ośrodków wypoczynkowych najczęściej jest pomijane. W zmodernizowanych budynkach często brak elementów dekoracyjnych mówiących o ich fundatorach. Zmieniane są także nazwy, które niegdyś bezpośrednio wiązały się z zakładem patronackim. Przypadek „Włókniarza” w Szczyrku jest w tej materii wyjątkiem. „Węglowiec” w Krynicy przemianowany

One extreme case was the holiday resort belonging to the mine Thorez from Wałbrzych built in Jastrzebia Gora. Designed by Szczepan Baum, the building was quite impressive and 1960's publication stressed the fact that “it managed to escape boxy monotonous forms in a remarkable fashion”¹⁴. Formally diverse light glazed pavilions were adjusted to the adopted functional program. Together with the change of users' needs and expectations as well as technical conditions such a building should maintain, “Thorez” was demolished. The author himself took it with surprising calm admitting that the building did not meet norms regarding thermal isolation of the time. Despite that fact, it is a pity that no attempts at adapting one of the more interesting examples of late modernist leisure architecture in Poland have been made.

THE ISSUE OF IDEA

Architecture of holiday resorts in the People's Republic of Poland was a part of the country's modernization policy and simultaneously, it is a souvenir of the times that belonged to the “dreamed-through revolution”¹⁵. At the same time, its modern nature inspired by the authorities¹⁶ triggers questions about general reception of modernity in Poland: were we able to create our own vision of it or has it remained a “foreign” phenomenon¹⁷? The answer to this question seems extremely important in the context of the “dissonant heritage”. The reception of modernism in Central and Eastern Europe and its significance for the following generations of artists make any relations with totalitarian (authoritarian) ideology or practices problematic. As Piotr Juszkiewicz wrote, they are “pushed aside”¹⁸. Meanwhile, modernism, modernity, and communism were not contrasting phenomena. On the contrary, even during dark times of Stalinism, it was a project of modernity¹⁹.

Through their form and function, objects intended for public use carried out a certain plan of central and local authorities. The implementation of this plan could be executed directly (as with the buildings that were official offices of the authorities, statues, or works of propaganda) or indirectly (as in case of buildings that embodied social programs and had a significance for the authorities, such as schools, holiday resorts, or hotels). They complemented the industrialization of the country as they were part of the modernization project aimed at the improvement of living conditions and the formation of new social relations. Nowadays, the political background of the construction of holiday resorts is rather omitted. Modernized buildings often lack decorative elements that would provide information about their founders. The names, once directly related to the sponsoring institution, are also being changed. “Włókniarz” in Szczyrk is an exception to that rule. “Węglowiec” in Krynica was renamed “Eden”; however, the impressive sgraffito depicting a St. Barbara's day parade and creating (perhaps unknowingly)

został na „Eden”, ale jednocześnie pozostawiono efektowne sgraffito na ścianie stołówki, które prezentuje pochod barbórkowy, tworząc (być może nieświadomie) interesującą wielowątkową narrację.

Wyjątkowym przykładem jest dzielnica sanatoryjno-wypoczynkowa w Ustroniu, która nie tylko stanowi dominujący element pejzażu, ale także część lokalnej tożsamości. Dobitnie potwierdza to fakt umieszczenia schematycznego rysunku „piramidy” w herbie miasta w 1977 r., który przetrwał do 2009 r., kiedy to zdecydowano się na powrót do historycznego herbu. Równocześnie społeczność nie traktuje obiektów jako form wyabstrahowanych z historycznego kontekstu, bowiem nieopodal szpitala, w centrum dzielnicy, znajduje się popiersie gen. Jerzego Ziętki – „wskrzesiciela uzdrowskich tradycji Ustronia”.

PODSUMOWANIE

Ogromne zróżnicowanie form, kontekstów przestrzennych i kulturowych oraz jednostkowych historii związanych z poszczególnymi budynkami sprawia, że nakreślenie ogólnych zasad ochrony ośrodków wypoczynkowych z lat PRL jest zadaniem niełatwym. Pomimo ramowych wytycznych opartych na teoriach waloryzacji zabytków oraz tekstów doktrynalnych traktujących o ochronie dziedzictwa materialnego, każdorazowo można mówić o przypadku jednostkowym i na swój sposób – unikatowym. Dlatego tak ważne wydaje się, by w procesie analizy wartości „kłopotliwego dziedzictwa” obok walorów formalnych (w skali obiektu, jego otoczenia oraz detalu) ocenić czynniki niematerialne (wartość symboliczna, historyczna, zakorzenienie w pamięci społecznej). Dopiero ich suma pozwoli na możliwie pełną i obiektywną ocenę architektury wypoczynkowej, która w czasach PRL pozostawała w służbie polityki.

an interesting multi-layered narration, was left on the wall of the dining hall.

The sanatorium-leisure district in Ustron, which is not only a dominating landscape element but also a part of local identity, is an exceptional example. It is clearly corroborated by the fact that a drawing of a “pyramid” was introduced to the city’s coat of arms in 1977. It was there until 2009 when the historical coat of arms began to be used again. At the same time, the society does not take those object out of their historical context as near the hospital, in the district center, there is a bust of Gen. Jerzy Zietek, “the reviver of spa traditions in Ustron”.

SUMMARY

Strong diversification of forms, spatial and cultural contexts as well as particular stories related to the buildings make it difficult to provide general rules of protection of the holiday resorts built in the times of the People’s Republic of Poland. Apart from the general guidelines based on theories of historical monuments valorization and doctrine texts on the protection of material heritage, each case is different and in a way, unique. This is why, next to formal aspects, it is so important to evaluate non-material factors (symbolic or historical significance, place in public memory) in the process of the analysis of the “dissonant heritage’s” value. Only the sum of all those will allow us to fully and objectively assess recreational architecture that during the era of the People’s Republic of Poland remained at the service of politics.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Ashworth G., Turnbridge J. *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*. Chichester, 1996.
- [2] Barucki T. *Zielone konie*. Henryk Buszko, Aleksander Franta, Jerzy Gottfried. Wyd. Salix Alba, Warszawa, 2015.
- [3] Ciarkowski B. *Function follows form? – nowe funkcje w obiektach architektury modernistycznej*. In: Szmygin B. (ed.) *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*. PKN ICOMOS, Warszawa, 2014.
- [4] Jaciow W., Piasecki E. *Zespół dzielnic wypoczynkowych Wisła-Centrum*. Architektura 1964;9.
- [5] Juskiewicz P. *Cień modernizmu*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 2013.
- [6] Leder A. *Przełomowa rewolucja*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa, 2014.
- [7] Leszczyński A. *Skok w nowoczesność. Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1953–1980*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa, 2103.
- [8] Lewicki J. *Jak ocalić co cenne z architektury XX wieku*. Gazeta Wrocławska 18.12.2008.
- [9] Macdonald S. *Undesirable Heritage: Fascist Material Culture and Historical Consciousness in Nuremberg*. *International Journal of Heritage Studies* 2006;12.
- [10] Skolimowska A. *Moduły Polski. Historia osiedla Za Żelazną Bramą*. In: Gorczyca Ł., Czapelski M. (ed.) *Mister Warszawy. Architektura mieszkaniowa lat 60. XX wieku*. Wyd. Raster, Warszawa, 2012.
- [11] Sowiński P. *Wakacje w Polsce Ludowej. Polityka władz i ruch turystyczny (1945–1989)*. Wydawnictwo TRIO, Warszawa, 2005.
- [12] Springer F. *Źle urodzone. Charakter*, Warszawa, 2011.

- [13] Szafer T.P. Nowa architektura polska. Diariusz lat 1966–1970. Arkady, Warszawa, 1972.
- [14] Szczerski A. Cztery nowoczesności. Teksty o sztuce i architekturze polskiej XX wieku, DodoEditor, Kraków, 2015.
- [15] Winnicki J. Jaszowiec – dzielnica wczasowa. Architektura 1969;2–3.
- [16] Zmagania z nowoczesną formą – rozmowa z Janem Sową. Rzut 2016;1:10–15.
-
- ¹ J. Lewicki, *Jak ocenić co cenne z architektury XX wieku*, „Gazeta Wrocławska” 18.12.2008.
- ² F. Springer, *Żle urodzone*, Karakter, Warszawa 2011.
- ³ Patrz: G. Ashworth, J. Turnbridge, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, J. Wiley, Chichester 1996.
- ⁴ S. Macdonald, *Undesirable Heritage: Fascist Material Culture and Historical Consciousness in Nuremberg*, „International Journal of Heritage Studies” 2006, vol. 12, s. 11.
- ⁵ P. Sowiński, *Wakacje w Polsce Ludowej. Polityka władz i ruch turystyczny (1945–1989)*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2005, s. 21.
- ⁶ A. Szczerski, *Cztery nowoczesności. Teksty o sztuce i architekturze polskiej XX wieku*, DodoEditor, Kraków 2015, s. 143.
- ⁷ W. Jaciow, E. Piasecki, *Zespół dzielnic wypoczynkowych Włostów-Centrum*, „Architektura” 1964, nr 9, s. 368.
- ⁸ Polityka wzrostu w PRL została szerzej omówiona m.in. w: A. Leszczyński, *Skok w nowoczesność. Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1953–1980*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2103.
- ⁹ P. Sowiński, op. cit., s. 98–99.
- ¹⁰ Ibidem, s. 210 i n.
- ¹¹ J. Winnicki, *Jaszowiec – dzielnica wczasowa*, „Architektura” 1969, nr 2–3, s. 42–47.
- ¹² T. Barucki, *Zielone konie. Henryk Buszko, Aleksander Franta, Jerzy Gottfried*, Salix Alba, Warszawa 2015, s. 53–55.
- ¹³ B. Ciarkowski, *Function follows form? – nowe funkcje w obiektach architektury modernistycznej*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. B. Szmygin, PKN ICOMOS, Warszawa 2014, s. 82.
- ¹⁴ T.P. Szafer, *Nowa architektura polska. Diariusz lat 1966–1970*, Arkady, Warszawa 1972, s. 264.
- ¹⁵ A. Leder, *Prześlona rewolucja*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2014.
- ¹⁶ *Dziś myśl samodzielna staje się nakazem sumienia każdego człowieka. Fragment przemówienia J. Cyrankiewicza na ogólnopolskiej naradzie architektów*, „Dziennik Bałtycki” 1956, nr 76, s. 1; za: A. Skolimowska, *Moduły Polski. Historia osiedla Za Żelazną Bramą*, [w:] *Mister Warszawy. Architektura mieszkaniowa lat 60. XX wieku*, red. Ł. Gorczyca, M. Czapelski, Raster, Warszawa 2012, s. 88.
- ¹⁷ Por. A. Szczerski, *Cztery nowoczesności...*, op. cit., s. 8–10; *Zmagania z nowoczesną formą – rozmowa z Janem Sową*, „Rzut” 2016, nr 1, s. 12–14.
- ¹⁸ P. Juszkiewicz, *Cień modernizmu*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013, s. 13.
- ¹⁹ Ibidem, s. 19.

Streszczenie

Modernistyczne ośrodki wypoczynkowe wznoszone w PRL stanowiły istotny element projektu modernizacyjnego. Realizowały program władz budowy „drugiej Polski” i wpisywały się w obowiązujące tendencje w architekturze światowej. Po latach socmodernistyczne domy wczasowe i sanatoria niejednokrotnie wpisują się w definicję „niepożądanego dziedzictwa”, a o problemach z ich interpretacją i adaptacją nierzadko decyduje tło polityczno-historyczne, tożsamość, ogólna recepcja nowoczesności.

Skrajnymi przykładami tego złożonego zjawiska są Ustroń oraz Jastrzębia Góra. W pierwszym przypadku realizacja A. Franty i H. Buszki stała się czasowo elementem herbu miasta i jest do dziś częścią lokalnej tożsamości. W drugim – obiekt autorstwa Sz. Bauma rozebrano jako nieprzystający do współczesnych wymogów.

Waloryzacja budynków oraz ich poszczególnych elementów według istniejących kryteriów określa wartość materii. Wzbożenie o informacje dotyczące miejsca, jakie dany obiekt zajmuje w pamięci indywidualnej i kolektywnej (wraz z całym bagażem związanych z nim zdarzeń), pozwala nakreślić właściwą strategię ochrony.

Abstract

Modernist holiday resorts built in the time of the People's Republic of Poland constituted an important element of the modernization project. They implemented the program of the authorities in favor of the construction of “the second Poland” and formed a part of the contemporary tendencies of global architecture. Now that many years have passed, social modernist holiday resorts and sanatoriums often embody the definition of the “undesired heritage” while their interpretation and adaptation is often influenced by the political and historical background, identity, and general reception of modernity.

Ustroń and Jastrzębia Góra are the extreme examples of this complex phenomenon. In the case of Ustronie, the project of A. Franta and H. Buszko in time has become an element of the city's coat of arms and up to this day remains a part of the local identity. In the case of the latter, Sz. Baum's object was demolished as it was deemed unfit for the contemporary requirements.

The evaluation of the buildings and their elements according to the existing criteria determines the value of the matter. Enriched by the information on the place a given object takes in people's individual and collective memory (together with the recollection of the events related to it), it allows to come up with an appropriate strategy of protection.

Joanna Gil-Mastalerczyk*

Dziedzictwo architektury sakralnej Kielc drugiej połowy XX wieku

The legacy of sacred architecture of Kielce the second half of the twentieth century

Słowa kluczowe: Kielce, współczesne kościoły, architektura sakralna

Key words: Kielce, contemporary churches, sacral architecture

1. WPROWADZENIE

Kościół obecny jest w mieście od najdawniejszych czasów. Już w okresie średniowiecza ranga obiektów sakralnych rosła i stawała się widoczna w wielu obszarach: kulturowym, intelektualnym, gospodarczym, a czasami także militarnym. Widoczne z daleka monumentalne bryły katedr i bazylik budziły podziw jako budowle niezwykle, będące nośnikami wielorakich nowych znaczeń. Dominujące w panoramie miast sylwetki kościołów stały się znakiem wartości duchowych w szerokim rozumieniu. Sakralizowały one przestrzeń miasta, jednocześnie wskazując na chrześcijańskie *locus sacer* [1].

W Polsce w ciągu wieków ukształtował się bogaty katalog kościołów – zabytków architektury sakralnej. Ich wieże, kopuły i inne zwieńczenia architektoniczne tworzą historyczną kolekcję stylów wiary mieszkańców [2]. Obok tych charakterystycznych elementów historycznych świątyń, nad dachami nowo powstałych dzielnic, wśród współczesnych kwartałów zabudowy i osiedli blokowych – wznoszą się również bryły nowoczesnych kościołów chrześcijańskich. Niezależnie od prezentowanego stylu architektonicznego akcentują one odmienną przestrzeń w tkance miejskiej. Tworzą sferę wyjątkowego nastroju, powagi i skupienia – przestrzeń nienależącą do świata zewnętrznego.

W artykule podjęty został przegląd wybranych, najbardziej reprezentatywnych obiektów współczesnej architektury sakralnej, zrealizowanych na obszarze

1. INTRODUCTION

The Catholic Church is present in the city since time immemorial. Already in the Middle Ages, the rank of sacred objects grew and became visible in many areas: cultural, intellectual, economic and sometimes military. The visible from far away monumental blocks cathedrals and basilicas inspired admiration as unusual buildings, which are carriers of multiple new meanings. Dominating in the panorama of urban churches have become the sign of spiritual values, accentuated on Christian *locus sacer* [1].

In Poland, over the centuries, formed a rich catalog of churches – monuments of religious architecture. Their towers, domes and other architectural finials create a historical collection of styles faith residents [2]. In addition to these characteristic elements of the historic temples, over the roofs of the newly created neighborhoods, among modern quarters building and housing block – also exist blocks modern Christian churches. Irrespective of the presented architectural style to accentuate a different space in the urban tissue. It create a unique sphere mood of seriousness and concentration – space not belonging to the outside world.

In the article was taken overview of selected, the most representative objects of contemporary religious architecture, realized in the city Kielce, in the second half of the twentieth century. These buildings are the truest picture of life in our communities that this ar-

* dr inż. arch., Politechnika Świętokrzyska, Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Architektury i Urbanistyki

* dr inż. arch., Kielce University of Technology, Faculty of Civil Engineering and Architecture, Chair of Architecture and Town Planning

Cytowanie / Citation: Gil-Mastalerczyk J. The legacy of sacred architecture of Kielce the second half of the twentieth century. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:27-37

Otrzymano / Received: 03.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 12.03.2017

doi:10.17425/WK49KIELCE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

miasta Kielce, w drugiej połowie XX wieku. Budowle te są najprawdziwszym obrazem i zapisem życia społeczności, która tę architekturę wykreowała i dla której obiekty te zostały wzniesione. Stanowią one cenny zapis kultury materialnej i duchowej społeczności ludzkiej, odzwierciedlają obowiązujące przepisy prawa i poziomu gospodarczego. Z uwagi na swą różnorodność, indywidualność i odmienność od otoczenia architektura ta do dziś jest oryginalna i znacząca [3].

2. KOŚCIOŁY KIELC – DZIEDZICTWO ARCHITEKTURY SAKRALNEJ DRUGIEJ POŁOWY XX WIEKU

Architektura jest sztuką tła aktywnego, prezentująca treści symboliczne we współdziałaniu z odgrywanymi na jej tle spektaklami realnego życia [4].

Słowa Henryka Buszko potwierdzają fakt, że współczesna architektura sakralna drugiej połowy XX wieku stała się w naszym kraju zjawiskiem wyjątkowo zróżnicowanym. Okres ten charakteryzował się wysoką dynamiką wydarzeń w sferze ekonomiczno-gospodarczej i społeczno-politycznej, co miało istotne znaczenie dla kształtowania się warunków, w jakich rozwijała się myśl architektoniczna. Okres lat 1945–2000 to czas bardzo dynamicznych przemian polityczno-społecznych determinujących powstawanie architektury, również rzutujących na jej walory estetyczne. Dotyczy to zwłaszcza architektury sakralnej, której swobodny rozwój był w tym okresie mocno zakłócany. I tak w latach 1945–1970 realizacje w tym zakresie, mocno utrudnione, bywały pod względem architektonicznym wyrazem lokalnych możliwości, siły przebicia projektantów i inwestorów oraz rozciągniętych czasami na kilkanaście lat trwania realizacji. Z kolei lata 1971–1989, mimo trwających nadal utrudnień w realizacji, to okres bardziej swobodnych działań projektowych i możliwości uzyskiwania realizacji o znaczących walorach kulturowych i estetycznych. Natomiast w okresie od 1990 do 2000 roku nastąpiła eksplozja realizacji, w których walory estetyczne były zdominowane przez entuzjazm wynikający z samego faktu możliwości realizacji. Powstawały więc świątynie, których forma daleko odbiegała od standardów architektury dobrej i ciekawej [5].

Na XX-wieczną architekturę sakralną realizowaną w Kielcach po 1945 roku (poziom rozwiązań architektoniczno-urbanistycznych i funkcjonalno-przestrzennych) znaczący wpływ wywarł panujący system polityczny i pełna jego ingerencja w artystyczne procesy twórcze czy sposoby kreacji architektonicznej przestrzeni. Obok ówczesnych wymagań użytkowych obiektu istotny wpływ miały również istniejące możliwości gospodarcze, technika budowlana, zastane warunki naturalne oraz talent i umiejętności twórców.

Należy podkreślić, że architektura sakralna jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych elementów krajobrazu regionu świętokrzyskiego. Dysponuje on krajobrazem

architecture and created a for which these objects were erected. It provide a valuable record of material and spiritual culture of human society, reflect applicable law and economic level. Because of its diversity, individuality and difference from the surrounding architecture, this is still the original, and significant [3].

2. THE CATHOLIC CHURCHES IN KIELCE – A LEGACY OF RELIGIOUS ARCHITECTURE THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Architecture is the art of active background, presenting symbolic meaning in interaction with the play on the background of her performances in real life [4].

The words Henryk Buszko confirm the fact that the modern church architecture the second half of the twentieth century has become a phenomenon in our country extremely diverse. This period was characterized by high dynamics of economic developments in the economic, social and political, which was important for shaping the conditions in which the developed architectural thought. Years 1945–2000 is a time of very dynamic changes of political and social determinants of formation of architecture, also influencing on its aesthetic. This applies particularly religious architecture, whose free development was during this period strongly disturbed. And so in the years 1945–1970 projects in this area, very difficult, experienced in terms of architectural expression of local capabilities, clout designers and investors and at times stretched for more than ten years of ongoing implementation. In turn the years 1971–1989, despite the still ongoing difficulties in implementation, the period of more free project activities and the possibility of obtaining execution of significant cultural value and aesthetic. However, in the years 1990 to 2000, there was an explosion implementation, in which aesthetics were dominated by the enthusiasm of the mere possibility of implementation. The built temples, whose form is far from the standards of good and interesting architecture [5].

On the twentieth-century church architecture implemented in Kielce after 1945 (level solutions to architectural and urban planning, functional and spatial), significantly influenced by the prevailing political system and full of his intervention in the artistic creative processes or ways of creation of architectural space. Next to the contemporary requirements of the utility building was significantly affected by the existing economic opportunities, construction, existing natural conditions and the talent and skills of developers.

It should be emphasized that the church architecture is one of the most recognizable elements of the landscape Świętokrzyski Region. It has a cultural landscape of outstanding aesthetic value and unique form, which is the result of both natural features and human

kulturowym o wybitnych wartościach estetycznych i wyjątkowej formie, która stanowi wynik zarówno cech naturalnych, jak i działalności człowieka. Naturalne ukształtowanie terenu sprzyja ekspozycji szeregu obiektów sakralnych, stanowiących dominanty o znaczeniu lokalnym oraz wysokich walorach artystycznych i kulturowych. Wiele kieleckich kościołów zostało zbudowanych z wykorzystaniem lokalnych surowców skalnych i stanowi kontynuację dawnych idei (kościół św. Józefa Robotnika, kościół św. Maksymiliana Marii Kolbego).

W związku z licznymi podjętymi w latach 70. i 80. XX wieku inicjatywami budowlanymi – w drugiej połowie XX wieku – na terenie miasta Kielce powstało 14 nowych kościołów¹. Większość awangardowych działań w architekturze obiektów sakralnych reprezentuje nurt modernizmu, regionalizmu oraz postmodernizmu.

Prezentowane współczesne kościoły Kielce ze względu na poziom zastosowanych rozwiązań artystycznych, funkcjonalno-przestrzennych, jak i technicznych wyróżniają się z otoczenia i pozostają szczególnie znaczące do dziś.

2.1. Kościół św. Józefa Robotnika w Kielcach²

Wobec dokonujących się przemian społecznych i postanowień soborowych, w architekturze kościołów kieleckich pojawiły się poszukiwania nowych rozwiązań architektonicznych, innych niż dotychczasowe tradycyjne typy świątyń. Kościół św. Józefa Robotnika jest interesującym przykładem rozwiązań architektonicznych, w których dostrzega się charakterystyczną indywidualność form. Rozwiązania te każdorazowo wymagają odpowiednich przemysłów, potrzeby nowej organizacji przestrzeni – zgodnej również z zaleceniami Soboru Watykańskiego II.

Ze względu na zastosowane materiały, ukształtowanie bryły architektonicznej, estetykę form, wykorzystanie nowych technologii, których zastosowanie umożliwiło powstanie obiektu jednoprzestrzennego – jest on jednym z pierwszych nowoczesnych posoborowych obiektów sakralnych kościoła kieleckiego.

Obiekt zaprojektowany został w latach 1975–1995 przez Władysława Pieńkowskiego, w duchu późnego modernizmu i regionalizmu. Wpływ czynników regionalnych można dostrzec zarówno w monumentalnej bryle, jak i w doborze użytych materiałów. Wysoki poziom rozwiązań artystycznych i funkcjonalno-przestrzennych formy obiektu wyrażają tożsamość regionu. Wiele elementów wykonanych zostało z użyciem lokalnych surowców skalnych. Szczególnie widoczne stało się wykorzystanie złóż wapieni pińczowskich – jako materiału budowlanego i w wykonaniu detali kamiennych.

Zasadniczą bryłę budowli zaprojektowano na planie ćwiartki koła. Główna forma posiada obły korpus, sklepiony w postaci monumentalnych, ażurowych żeber – zbiegających się promieniście nad ołtarzem głównym. Całą bryłę wieńczy dach o spadkach nawiązujących do sąsiednich wzgórz. Kształt dachu w widoku z góry przypomina odciski w skale muszle. Jest on odniesieniem do bogatej geologicznej przeszłości regionu

activities. The natural shape of terrain is conducive to exposure of many sacred objects, which are dominant features of local importance and high artistic and cultural. Many churches in Kielce has been realized using local raw rock and is a continuation of past ideas (St. Joseph the Worker, St.. Maximilian Kolbe).

As a result, many taken in the 70s and 80s building initiatives – in the second half of the twentieth century – in the city Kielce was established 14 new churches¹. Most of the avant-garde buildings in sacred architecture represents the trend of modernism, regionalism and postmodernism.

The presented contemporary churches Kielce because of the level of applied solutions artistic, functional and spatial and technical stand out from the environment and remain particularly significant today.

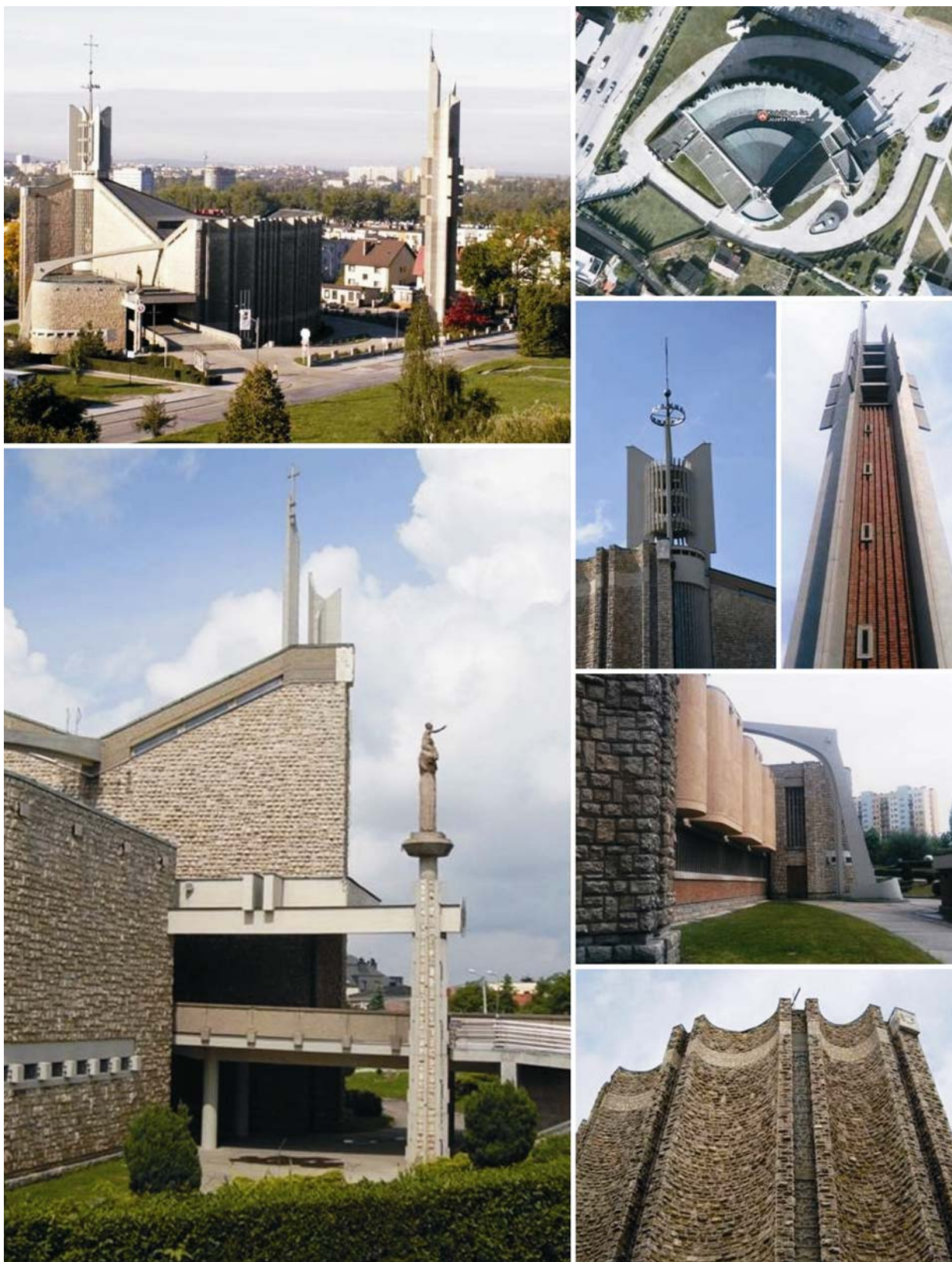
2.1. The Church of St. Joseph the Worker in Kielce²

In view of the ongoing changes and social provisions the Second Vatican council, in the architecture of churches Kielce appeared search for new architectural solutions, other than the existing traditional types of temples. The Church of St.. Joseph the Worker in Kielce is an interesting example of architectural solutions, which recognizes the distinctive individuality forms. The solutions require each relevant considerations, the need for a new organization of space – also in line with the recommendations of the Second Vatican Council.

Because of the materials used, the configuration of blocks architectural aesthetics of forms, the use of new technologies, the use of which has given rise to one spatial object – it is one of the first modern post-conciliar sacred objects of the church in Kielce.

The building was designed in the years 1975–1995 by Władysław Pieńkowski, in the spirit of late modernism and regionalism. The impact of regional factors can be seen in both monumental block and in the selection of materials used. The high level of artistic solutions, functional and spatial shape of the object express the identity of the region. Many elements have been made with local rock materials. In particular, it became apparent use of limestone deposits Pinczow – as a building material and performed pieces of stone.

The essential building block is designed on the plan quadrant. The main form has a cylindrical corps, vaulted in the form of monumental openwork ribs – converging radially above the main altar. The whole block is topped with a roof with declines referring to the neighboring hills. The shape of the roof top view of a similar imprint in the rock shell. It is a reference to the rich geological past of the region of Kielce. The exterior walls were built with rectangular blocks of sandstone, colored yellow and gray. The facades of the church – designed in the form of undulating walls – are inspired by the natural terrain. The glazing windows, in the form of colorful stained glass windows, layout

Ryc. 1. Kościół św. Józefa Robotnika, Kielce, proj. W. Pieńkowski, fot. autor, widok bryły z góry [13]

Fig. 1. Church. St. Joseph, Kielce, designer W. Pienkowski, photo by the author; The Location [13]

świętokrzyskiego. Mury zewnętrzne zostały wybudowane z prostokątnych bloków piaskowca, o zabarwieniu żółto-szarym. Elewacje kościoła – zaprojektowane w formie pofałdowanych ścian – inspirowane są naturalnym ukształtowaniem terenu. Przeszklenia okien,

and divisions resemble the branches of trees, between which the interior solid colored light falls. The sculpturally shaped architecture characterized by massive form. The entire premise is dominated by high church tower – the symbol *sacrum*.

w postaci kolorowych witraży, układem i podziałami przypominają gałęzie drzew, pomiędzy którymi do wnętrza bryły wpada kolorowe światło. Rzeźbiarsko ukształtowaną architekturę wyróżniają masywne – doklejone do bryły głównej – formy o funkcji pomocniczej. Nad całym założeniem góruje wysoka wieża kościelna – symbol *sacrum*.

Architekturę wnętrza świątyni buduje zewnętrzna struktura przestrzenna. Zaprojektowano je w sposób rzeźbiarski z nawiązaniem do form tradycyjnych. Jedno-przestrzenne i dobrze doświetlone wnętrze rozplanowane zostało na dwóch poziomach, w układzie centralnym, z ukierunkowaniem na ołtarz główny. Prowadzi do niego kilka wejść, wykorzystujących naturalne otoczenie i zróżnicowane poziomy otaczającego terenu.

Ogólnie można stwierdzić, że architektura kościoła jest wynikiem dialogu nowoczesności z tradycją regionalną. Wartości regionalne wpłynęły znacząco na formę budowli i dobór materiałów o walorach artystycznych i kulturowych. W sposobie kształtowania bryły kościoła jak i jej odbiorze ważne stało się dla projektantów wzajemne zestawienie materiałów, ich faktura i barwa oraz relacja z otoczeniem.

2.2. Kościół św. Maksymiliana Marii Kolbego w Kielcach

Budowę kościoła św. Maksymiliana Marii Kolbego przy ulicy Radostowej w Kielcach realizowano 12 lat – od 1987 roku. Po długich latach starań i nieustannego odrzucania kolejnych projektów oraz kompletowania wszelkich dokumentów ówczesne władze wydały pozwolenie na budowę. Projekt kościoła wykonali Zbigniew Grządziela i Stefan Dousa [6]. Należy podkreślić, że w trakcie całego procesu inwestycyjnego sporządzono aż 22 projekty świątyni.

Kościół św. Maksymiliana mieści się na rozległym terenie. Koncepcja urbanistyczno-architektoniczna została zdeterminowana zarówno przez istniejące uwarunkowania przestrzenne, jak i terenowe – o znacznym wzniesieniu. Różnica poziomu pomiędzy fundamentami kościoła a ulicą Radostową wyniosła 10 m [6]³.

Zespół architektoniczny został harmonijnie wpisany w otaczający pejzaż. Obiekty i urządzenia związane z obsługą wiernych, zaprojektowano wzdłuż drogi wiodącej do świątyni i w sąsiedztwie ciągów pieszych, okalających wewnętrzny plac.

Bryłę świątyni charakteryzuje nowoczesne zestawienie cech estetycznych oraz niespotykana forma. Monumentalna architektura budowli wynika z jej funkcji. Ukształtowana została w sposób rzeźbiarski i dominuje na tle wzniesienia oraz wzbogaca krajobraz miasta. Kształt głównej bryły jest także wynikiem zastosowania zasady kontynuacji tradycji – horyzontalna bryła kościoła z wertykalnie ukształtowaną wysoką wieżą stały się tradycyjnym symbolem określającym miejsce kościoła w polskim krajobrazie. Zwieńczona w formie kopuły wieża (wyniesiona ponad 30 m nad poziom terenu [7]) pozostaje elementem symbolicznym, reprezentacyjnym

The architecture of the temple's interior builds the external spatial structure. It was designed in a way sculptural with reference to traditional forms. A single space and a well-lit interior is laid out on two levels, in a central, focusing on the main altar. It leads to him several inputs, using the natural surroundings and the different levels of the surrounding terrain.

Generally it can be said that the architecture of the church is the result of a dialogue modernity with tradition regional. Regional values significantly affect the form of buildings and selection of materials of artistic value and cultural. In the process of shaping the blocks of the church and its reception it has become important for designers, bill of materials, their texture and color and the relationship with the environment.

2.2. The Church of St. Maximilian Kolbe in Kielce

The construction of the church of St. Maximilian Kolbe on the street Radostowa in Kielce implemented 12 years – since 1987. After long years of efforts and constant rejection of further projects and assemble all the documents, the authorities issued a construction permit. The project of the church done Zbigniew Grządziela and Stefan Dousa [6]. It should be emphasized that throughout the investment process drawn up 22 projects temple. Church St. Maximilian is located on extensive grounds. The concept of urban and architectural design was determined by both the existing spatial conditions and terrain. The difference between the foundations of the church and the street Radostowa was 10 m [6]³.

Architectural ensemble of the was inscribed harmoniously into the surrounding landscape. Facilities and equipment related to the service of the faithful, designed along the road leading to the temple and in the vicinity of the pedestrian, surrounding the inner square.

The block of the temple is characterized by a modern statement of aesthetic features and unprecedented form. Monumental architecture of the building comes from its functions. It was formed in a sculptural and dominates on the background hills and enriches the city landscape. The shape of the main body is also the result of the application of the principle of continuity of tradition – horizontal block church with vertically shaped high tower has become a traditional symbol of determining the place of the church in the Polish countryside. Crowned with domed tower (raised more than 30 m above ground level [7]) is part of a symbolic, representative and clear architectural element, distinctive object in the environment.

The shaping the a solid object pays special attention the additive solution composite piled in architectural members. This is particularly evident in the facade of the temple. At the forefront of the tower, then the body of the nave and lower walls of side chapels. The outer side walls of the temple have

Ryc. 2. Kościół św. Maksymiliana Marii Kolbego, Kielce, proj. Z. Grządziela, S. Dousa, fot. autor, rzut kościoła [7]

Fig. 2. Church. St. Maximilian Maria Kolbe, Kielce, designer Grządziela Z., S. Dousa, photo by the author; main floor plan [7]

oraz czytelnym elementem architektonicznym, wyróżniającym obiekt w otoczeniu.

W ukształtowaniu bryły obiektu szczególną uwagę zwraca jej addycyjne rozwiązanie kompozycyjne piętrzących się członów architektonicznych. Szczególnie

articulation in the form of rhythmically distributed „wavy” rounded walls, between which placed rectangular windows. The distinctive on the facades the massive forms are set auxiliary functions – spaces designed for chapels, etc⁴.

widoczne jest to w fasadzie świątyni. Na pierwszy plan wysuwa się wieża, następnie korpus nawy głównej oraz niższe ściany kaplic bocznych. Zewnętrzne boczne ściany świątyni posiadają artykulację w postaci rytmicznie rozmieszczonych „falujących” obłych ścian, pomiędzy którymi umieszczono prostokątne okna. Wyróżniające się na elewacjach masywne formy mieszczą funkcje pomocnicze – przestrzenie przeznaczone na kaplice itp.⁴

Rozróżbiona struktura przestrzenna całego obiektu, w postaci licznych rytmicznych ścian, nadaje formie akcent ekspresyjności. Upodobanie do surowego kamienia i cegły podkreśla dodatkowo ostrą fakturę murów.

Program funkcjonalno-użytkowy budowli zlokalizowano w kilku poziomach. W części piwnic (489 m²) zostały zaprojektowane pomieszczenia techniczno-magazynowe [7]. Kościół zasadniczy zaplanowano na kondygnacji podstawowej o powierzchni zabudowy wynoszącej 1353 m² [7].

Architekturę wnętrza świątyni buduje zewnętrzna struktura przestrzenna. Jednoprzestrzenna kompozycja obiektu zapewnia optymalną widoczność na prezbiterium z częścią ołtarzową, zlokalizowaną na zakończeniu głównej osi kompozycyjnej – naprzeciw wejścia. Szczególną uwagę w wewnętrznej przestrzeni zwraca ołtarz główny z plastycznie ukształtowaną figurą Chrystusa Ukrzyżowanego. W oknach zaprojektowano witraże, przedstawiające sceny z życia św. Maksymiliana, wizerunki Matki Bożej i postaci świętych.

Kościół św. Maksymiliana Marii Kolbego reprezentuje współczesną polską architekturę sakralną o wysokich wartościach estetycznych. W sposobie ukształtowania bryły budynku szczególnie widoczne stało się wykorzystanie tradycyjnych i regionalnych środków wyrazu – surowców skalnych regionu świętokrzyskiego, przy jednoczesnym użyciu elementów sztuki współczesnej.

2.3. Kościół Miłosierdzia Bożego w Kielcach

Budowa kościoła Miłosierdzia Bożego na Czarnowie w Kielcach trwała 14 lat (1986–2000). Starania rozpoczęto już w 1976 roku, kiedy to władze wyraziły pozwolenie na powołanie parafii i budowę świątyni. W efekcie trudu ponad 15 tysięcy wiernych powstał duży rozmiarów kościół – o powierzchni 1600 m². Jego wnętrze może pomieścić 5 tysięcy wiernych [8].

Architektoniczne piękno obiektu najlepiej przywołują słowa Prymasa Józefa Glempa, który w dniu poświęcenia kościoła powiedział: „Ta skomplikowana architektonicznie świątynia, pełna kolumn i łuków, prześwietlona jasnością wpadającą przez witraże, jest jak dzisiejszy świat: trudny, pełen zakrętów i załamań. (...) Widziałem ją na zdjęciach, ale nie oddają one jej wielkości i majestatu, który bije od ołtarza i prezbiterium (...)” [9].

Należy podkreślić, że w rozwoju stylistycznym architektury sakralnej po roku 1970 istotny wpływ odegrała zmieniająca się sytuacja polityczno-gospodarcza kraju. Ewa Węclawowicz-Gyurkovich napisała: „Przełamanie monopolu masowego budownictwa uspołecznionego

Sculptured spatial structure of the entire facility, in the form of numerous rhythmic walls, gives an accent of expressiveness. Predilection for raw stone and brick further accentuates the sharp texture of the walls.

The program functional and utilitarian buildings located in several levels. In basement (489 m²) were designed rooms Technical Equipment [7]. Church fundamental scheduled for floor area of basic building 1353 m² [7].

The architecture of the temple's interior builds the external spatial structure. One space object composition provides optimum visibility on the part of the presbytery with the altar, located at the end of the main compositional axis – opposite the entrance. Particular attention in the inner space returns altar with plastically shaped figure of Christ crucified. The windows were designed stained-glass windows depicting scenes from the life of St. Maximilian, the images of Our Lady and the saints form.

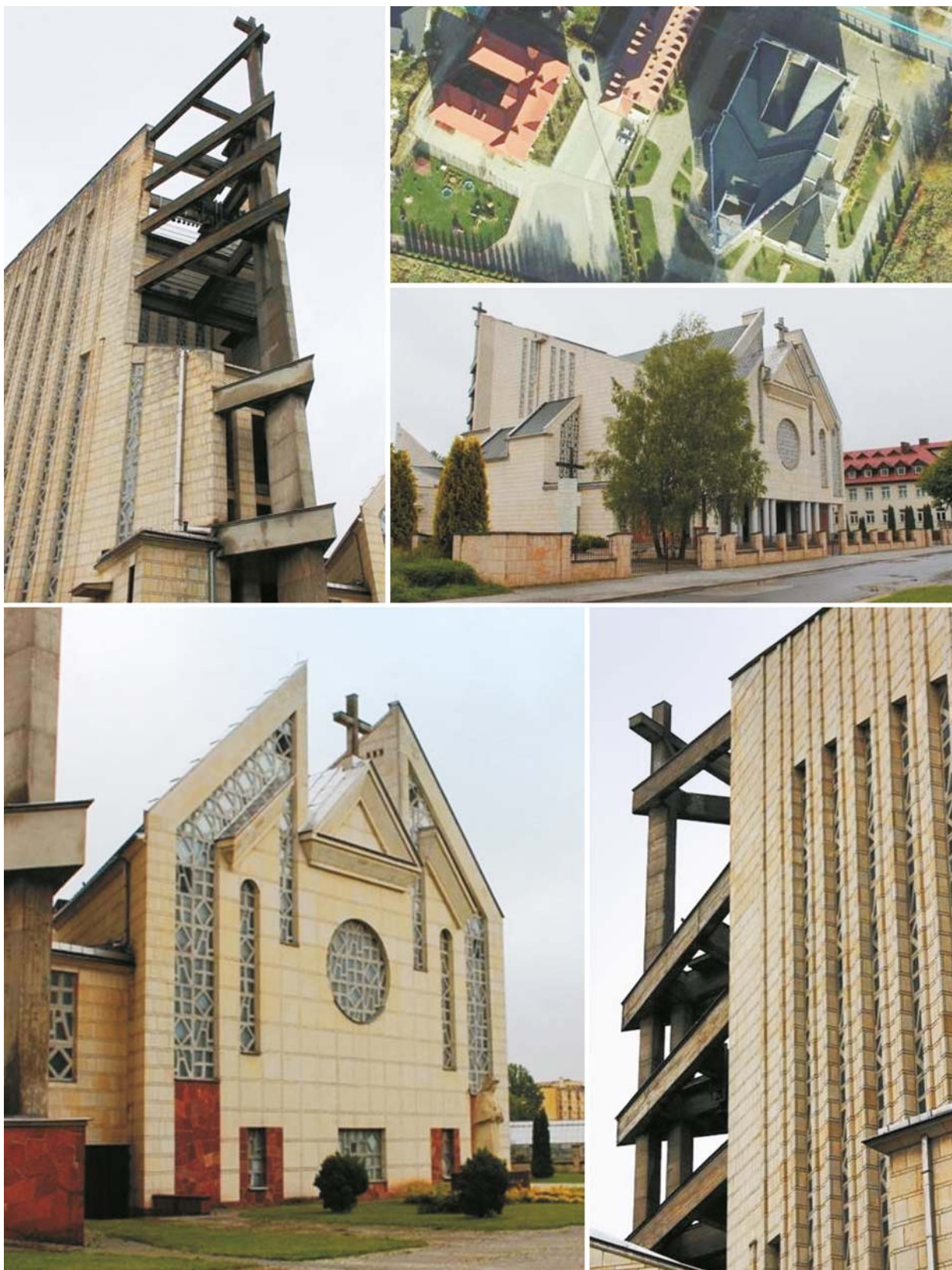
Church. St. Maximilian Maria Kolbe represents contemporary Polish sacral architecture, with high aesthetic values. In the process of shaping the building structure, especially it became apparent use of traditional and regional means of expression – the raw rock of the Świętokrzyskie region, while using elements of modern art.

2.3. The Church of Divine Mercy in Kielce

The construction of the church Divine Mercy on Czarnow in Kielce lasted 14 years (1986–2000). Endeavors began in 1976, when the authorities gave permission for the establishment of the parish and the construction of the temple. The result easily more than 15 thousand people created large-size church – about 1600 m². Its interior can accommodate 5,000 worshippers [8].

The architectural beauty of the building fullest recall the words of the Primate Jozef Glemp, the day of the dedication of the church said: “This sanctuary is full of columns and arches, overexposed brightness coming through the stained glass windows, is like the world today: a tough, full of bends and kinks. (...) I saw it in the pictures, but they do not reflect its size and majesty, who beats from the altar and chancel (...)” [9].

It should be emphasized that the stylistic development of religious architecture in the early 1970s, a significant impact on the changing political and economic situation in Poland. Ewa Węclawowicz-Gyurkovich wrote: “Breaking the monopoly of mass construction socialized to the possibility of creation of small companies and cooperatives using their own resources and bank loans, new laws regarding the organization of the design and implementation of workshops with authors, the emergence of private companies in the sphere of production of construction materials – all this has created favorable conditions for the reception of new design aesthetic of postmodernism and has

Ryc. 3. Kościół Miłosierdzia Bożego, Kielce, proj. M. Szafrowski, K. Szafrowska, fot. autor, widok bryły z góry [13]

Fig. 3. The Church of Divine Mercy, Kielce, designer Szafrowski M., K. Szafrowska, photo by the author; The Location [13]

na rzecz możliwości tworzenia małych spółek i spółdzielni korzystających z własnych środków i kredytów bankowych, nowe akty prawne w zakresie organizacji procesu projektowania i realizacji, pracownie autorskie,

extended the possibility of their assimilation in the Polish architecture of the eighties" [10].

The author of the Temple of Divine Mercy in Kielce Marian Szafrowski, which together with Krystyna

pojawienie się firm prywatnych w sferze produkcji materiałów budowlanych – wszystko to stworzyło sprzyjające warunki recepcji nowych wzorów estetycznych postmodernizmu i rozszerzyło możliwości ich asymilacji w polskiej architekturze lat osiemdziesiątych” [10].

Autorem projektu świątyni Miłosierdzia Bożego w Kielcach jest Marian Szafrowski, który wspólnie z Krystyną Szafrowską zaprojektował także jego wnętrze [8, 9]. W realizacji kościoła zauważa się poszukiwanie nowej formy oraz nowej przestrzeni *sacrum*. Pojawia się propozycja nawiązania do współczesnego języka form oraz nowej autorskiej interpretacji znaczeń i symboliki *sacrum*. W architekturze świątyni zauważa się powrót, wzorem architektury tradycyjnej, do zasady frontalności i fasadowości. Fasada stała się wyróżnikiem architektury sakralnej w jej otoczeniu. Bryłę kościoła wyróżnia indywidualizm twórczy oraz powrót do form klasycznych. Na elewacjach dominuje jasny, gładki i regularnie rozplanowany regionalny piaskowiec, wyróżniający obiekt z otoczenia i nadający mu elegancję. Dzięki prostej i geometrycznej kompozycji stał się nowoczesnym, ale i tradycyjnym w formie obiektem.

Duży wpływ na nowatorstwo powstających form odgrywała w tym czasie konstrukcja obiektu z rozwiązaniami materiałowymi⁵. W założeniach przestrzennych sanktuarium uwidocznił się powrót do tradycyjnego układu osiowego. Wnętrze kościoła zostało ukierunkowane na ołtarz główny, z zaznaczeniem i wyodrębnieniem części prezbiterialnej. Kompozycja świątyni zachwyca klasyczną elegancją oraz konsekwencją tworzenia przestrzeni przez podporządkowanie jej dominacji *sacrum*. Dzięki kompozycji dużych przeszkleń na ścianach wnętrze jest dobrze doświetlone i posiada specyficzny, sprzyjający modlitwie nastrój⁶. W ołtarzu głównym – na ścianie prezbiterium – szczególną uwagę zwraca plastyczna mozaika postaci Jezusa Miłosiernego, zrealizowana według projektu Anieli Kity [8].

Architektura obiektu sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Kielcach ze względu na rozmiar, skalę i dużą wysokość pozostaje widoczna i dominuje w otoczeniu. Stała się ważnym elementem kompozycyjnym w krajobrazie tej części miasta.

3. PODSUMOWANIE

Wartościowe obiekty współczesnej architektury sakralnej XX wieku powstałe w Kielcach po 1945 roku niewątpliwie stanowią narodowe dziedzictwo kulturowe, wymagające systemowej ochrony. Są one oryginalnym dorobkiem, a w niektórych przypadkach dowodem nowatorskich i unikalnych rozwiązań architektonicznych i urbanistycznych. Pomimo skomplikowanych warunków gospodarczych oraz trudnej sytuacji społecznej i politycznej powojennej Polski, architektura sakralna stała się wyrazem kontynuacji nowoczesnych nurtów oraz poszukiwań awangardowych rozwiązań przestrzennych, odpowiadających potrzebom społecznym. Budowle te do dziś pozostają świadectwem rozwoju cywilizacyjnego oraz dążeń środowiska twórczego do zachowania wysokiej jakości warsztatu zawodowego.

Szafrowska designed its interior [8, 9]. The implementation of the church observes a search for a new form and a new *sacrum*. There is a proposal to establish a modern language of forms and the new author's interpretation of the meaning and symbolism of the *sacrum*. The architecture of the temple observes to the return, a model of traditional architecture, the principle front and facade. The facade became the feature of religious architecture in its surroundings. The block of church is distinguished creative individualism and a return to classical forms. At elevations dominated by bright, smooth and regularly laid out regional sandstone, distinctive object from the environment and giving it elegance. With simple and geometric composition has a modern but traditional in the form of an object.

The big impact on innovation of new forms at the time was the construction of the object with the solutions in material⁵. In the design of spatial Sanctuary visible a return to the traditional system axis. The interior of the church was directed at the altar, with the indication and isolation of the choir. The composition of the temple with classic elegance and a consequence of the creation of the space by subordinating its dominance of *sacrum*. Large windows in the walls, the interior is well lit and has a specific, favorable mood⁶. In the main altar – on the wall of the chancel, special attention is paid plastic mosaic form of the Merciful Jesus, realized according to the project Aniela Kita [8].

The architecture of the Sanctuary of Divine Mercy in Kielce because of the size, scale and high altitude, remains visible and dominates the surroundings. It has become an important compositional element in the landscape of this part of town.

3. CONCLUSION

The valuable objects contemporary sacred architecture of the twentieth century, resulting in Kielce after 1945, represent the national cultural heritage, requiring a system of protection. They represent original achievements, and in some cases, evidence of innovative and unique architectural and urban planning. Despite the complicated economic conditions and the difficult social and political situation of postwar Polish, sacred architecture has become an expression of continuing trends of modern and avant-garde exploration of spatial solutions, meeting the needs of society. These buildings till today are testament to the development of civilization and the aspirations of the creative environment to maintain the high quality professional skills.

The realization of Polish architects demonstrated the high artistry the workshop and the ability to create unique solutions functional and spatial. The presented characteristics of selected contemporary sacred architecture of Kielce, demonstrates its great diversity and cultural value, both in terms of formal and material and ideological content, which are the achievements and the testimony of the era. The objects should be protected, as they represent valuable achievements of

Przedstawione realizacje architektów polskich dowodzą wysokiego kunsztu warsztatowego i zdolności do kreowania unikalnych rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych. W architekturze prezentowanych kościołów można zaobserwować zarówno bezpośrednie wpływy europejskie, jak i nurty sięgające do tradycji i motywów regionalnych.

Zarysowana charakterystyka wybranych współczesnych obiektów architektury sakralnej Kielc dowodzi jej wielkiej różnorodności i wartości kulturowej, tak w sensie formalno-materialnym, jak i treści ideowych, będących dorobkiem i świadectwem epoki. Dlatego obiekty te powinny podlegać ochronie, gdyż stanowią wartościowy dorobek polskiej kultury materialnej. Dzięki sile ekspresji *form mocnych*⁷ decydujących o charakterze miejsc i przestrzeni, w których zostały zrealizowane, funkcjonują one w świadomości kolejnych pokoleń [11]. Konkludując warto zatrzymać się przy słowach J. Gyurkovicha, który napisał: „Kościół jako znak w przestrzeni pełni wciąż ważną rolę dla identyfikacji i tożsamości miejsca. Jednak ten obraz miasta jest coraz bardziej zagrożony przez procesy globalizacyjne, zmieniające strukturę społeczną mieszkańców miast (...)” [12].

Polish material culture. The strength of expression forms strong⁷ decisive nature of places and spaces in which they were implemented, they operate in the minds of successive generations [11]. In conclusion, it is worth stopping at the words of J. Gyurkovich wrote: “The church as a sign in the space completely still an important role for the identification and identity of the place. However, this image of the city is increasingly threatened by globalization processes, the changing social structure of urban residents (...)” [12].

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Knapieński R. Sakralizująca funkcja kościoła w mieście – tradycja i współczesność. In: Kościoły naszych czasów. Zespół sakralny w mieście. IV Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej. Materiały konferencyjne, SARP O. Kielce, Kielce, 2005, 29–40.
- [2] Skwarnicki M. Dusza Krakowa. In: Ruszar J.M. (ed.) Przewodnik po kulturze Krakowa. Kraków, 2000.
- [3] Basista A. Betonowe dziedzictwo, architektura w Polsce czasów komunizmu. Warszawa–Kraków, 2001.
- [4] Buszko H. O znaczeniu obiektów sakralnych w układach przestrzennych. In: Kościoły naszych czasów. Zespół sakralny w mieście, IV Międzynarodowa Konferencja o architekturze i sztuce sakralnej. Materiały konferencyjne, SARP O. Kielce, Kielce, 2005, 58–67.
- [5] Gil-Mastalerczyk J. O przemianach architektury sakralnej Archidiecezji Krakowskiej w latach 1945–2000. Rozprawa doktorska pod kierunkiem dr hab. inż. arch. A. Białkiewicza, prof. PK. Zbiory Biblioteki Politechniki Krakowskiej, Kraków, 2013.
- [6] <http://www.diecezja.kielce.pl/parafie/kielce-sw-maksymiliana-marii-kolbego>, 2016.
- [7] Grzędziela Z., Ciok B. Projekt Techniczny kościoła parafialnego pw. św. Maksymiliana Kolbe w Kielcach. Kielce, 1987, Archiwum Parafialne.
- [8] <http://www.diecezja.kielce.pl/parafie/dekanaty>, 2016.
- [9] Dziarmaga A. W sanktuarium Miłosierdzia Bożego. Gość Niedzielny, 7.04.2002.
- [10] Węclawowicz-Gyurkovich E. Postmodernizm w architekturze. In: Encyklopedia kultury polskiej XX wieku, od awangardy do postmodernizmu. Instytut Kultury, Warszawa, 1996, 468–469.
- [11] Gyurkovich J. Znaczenie form charakterystycznych dla kształtowania i percepcji przestrzeni, Wybrane zagadnienia kompozycji w architekturze i urbanistyce. Monografia 258, Seria Architektura, Wyd. PK, Kraków, 1999.
- [12] Gyurkovich J. Architektura w przestrzeni miasta. Wybrane problemy. Wyd. PK, Kraków, 2010.
- [13] www.gis.kielce.eu – Geoportal Miejskiego Systemu Informacji Przestrzennej w Kielcach, 2016.

¹ XX-wieczne kościoły zrealizowane po 1945 r. w Kielcach: kościół Chrystusa Króla (1965–1968), kościół Matki Bożej Fatimskiej (1988–1993), kościół św. Jana Chrzyciela (1988–1998), kościół św. Jadwigi Królowej (1985), kościół

św. Józefa Robotnika (1976–1983), kościół św. Maksymiliana Marii Kolbego (1983), kościół Miłosierdzia Bożego (1976, 1981), kościół Niepokalanego Serca NMP (1947), kościół Matki Bożej Częstochowskiej (rozbudowa kościoła

- 1949–1952), kościół Ducha Świętego (1994–2001), kościół św. Stanisława b.m. (1998), kościół św. Pawła Apostoła (1993), kościół bł. Jerzego Matulewicza bpa (1993), kościół św. Józefa Oblubieńca NMP (1993).
- ² Obecnie Diecezjalne Sanktuarium Świętego Józefa Opiekuna Rodziny.
- ³ Przy budowie świątyni wykonano ogrom prac. Zużyto między innymi 300 samochodów ciężarowych kamienia budowlanego, a teren zabezpieczono dwukilometrowym ogrodzeniem [6].
- ⁴ Od strony wschodniej zaprojektowano kaplicę św. Maksymiliana, od strony zachodniej kaplicę św. Józefa, od strony południowej – św. Ambrożego, od strony północnej – MB Nieustającej Pomocy [6].
- ⁵ Zaawansowaną technologią charakteryzują się kościoły z lat 70. i 80. XX wieku, jednak najczęstsze wykorzystanie nowatorskich rozwiązań konstrukcyjnych ma miejsce w przypadku kościołów powstających po roku 1989, z uwagi na całkowitą zmianę systemu polityczno-gospodarczego i nieograniczone możliwości technologiczne.
- ⁶ W ukształtowaniu wnętrza dominuje funkcjonalne rozplanowanie przestrzeni – z uwagi na duże koszty związane z utrzymaniem budowli.
- ⁷ *Forma mocna* (za: J. Gyurkovich) pełni ważną rolę w kształtowaniu oraz percepcji przestrzeni; jest łatwo dostrzegalna, wyodrębnia się z tła, jest elementem charakterystycznym i istotnym wyróżnikiem dla określonej sekwencji przestrzeni [11].

Streszczenie

Wartościowe dzieła współczesnej architektury sakralnej Kielce, zrealizowane przez wybitnych polskich twórców po 1945 roku, stanowią oryginalny dorobek i dziedzictwo, a w niektórych przypadkach dowód nowatorskich i unikalnych rozwiązań na poziomie światowym. Pomimo skomplikowanych warunków gospodarczych oraz trudnej sytuacji społecznej i politycznej powojennej Polski architektura obiektów sakralnych stała się wyrazem kontynuacji nowoczesnych nurtów oraz poszukiwań awangardowych rozwiązań przestrzennych, odpowiadających potrzebom społecznym. Budowle te do dziś pozostają świadectwem rozwoju cywilizacyjnego oraz dążeń środowiska twórczego do zachowania wysokiej jakości warsztatu zawodowego.

Abstract

The valuable works of contemporary sacred architecture in Kielce, realized by outstanding Polish artists after 1945, represent original legacy and heritage, in some cases evidence innovative and unique solutions on a global level. Despite the complicated economic conditions, difficult social and political situation of post-war, architecture sacred objects has become an expression of continuing trends of modern and avant-garde exploration of spatial solutions, meeting the needs of society. These buildings today remain the testimony to the development of civilization and the aspirations of the creative environment to maintain the high quality professional skills.

Jakub Lewicki*

Ocena wartości zabytków epoki modernizmu. Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość

Assessing the value of the modernist epoch monuments. Past, present and future

Słowa kluczowe:

modernizm, architektura XX wieku,
ocena wartości, waloryzacja, ochrona zabytków

Key words: modernism, architecture of the 20th century, historical monuments of the 20th century, assessing the value, valorisation, monument protection

1. PIERWSZE PRÓBY WARTOŚCIOWANIA

Od kilku lat mówi się o potrzebie oceny wartości polskich zabytków i wydzielenia grup budowli najcenniejszych, które zasługują na pieczołowitą ochronę¹. Mimo szeregu wypowiedzi na ten temat, nie ukazały się dotychczas konkretne propozycje dotyczące zasad kompleksowej ochrony budowli modernistycznych w Polsce.

Pierwszym autorem, który zwrócił uwagę na konieczność ochrony obiektów architektury najnowszej, był Zdzisław Bieniecki. Zaproponował on zerwanie z ograniczeniem uznania za zabytek budowli powstałych do 1850 roku, jaką wprowadzono po 1945 roku. Postulaty i kryteria dotyczące ochrony architektury z tego okresu przedstawił Z. Bieniecki w artykule opublikowanym na łamach kwartalnika „Ochrona Zabytków”². Zostały one powtórzone w Poznaniu w 1970 roku podczas sesji *Problemy ochrony architektury najnowszej (1850–1939)*³. Wygłoszone referaty opublikowano w ramach serii Biblioteki Muzealnictwa i Ochrony Zabytków⁴. Konsekwencją opublikowanego artykułu i podjętych działań było stopniowe obejmowanie ochroną zabytków z XIX i z XX wieku (do 1939 roku). Były to pierwsze próby objęcia urzędową opieką budowli z 2. połowy XIX i 1. połowy XX wieku.

1. FIRST ATTEMPTS AT EVALUATION

For a few years the need to assess the value of Polish monuments and distinguishing groups of most precious buildings which deserve careful protection has been under discussion¹. Despite several views expressed on the subject, no concrete propositions concerning the rules of complex protection of modernist buildings in Poland have appeared so far.

The first author who drew attention to the necessity of protecting monuments of the most recent architecture was Zdzisław Bieniecki. He suggested breaking off with the restriction recognising as historic buildings erected before 1850, which was implemented after 1945. Demands and criteria concerning protection of architecture from that period were presented by Z. Bieniecki in his article published in the “Ochrona Zabytków” quarterly². They were repeated in Poznań in 1970, during the session entitled *Preservation issues in most recent architecture (1850–1939)*³. The presented papers were published within the series by the Library of Museology and Monument Protection⁴. In consequence of the published article and attempted activity, historic buildings from the 19th and 20th century (until 1939) were gradually put under protection. Those were the first attempts at taking buildings from the 2nd half

* prof. dr hab., Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

* prof. dr hab., Institute of History of Art., The Cardinal Wyszyński University in Warsaw

Cytowanie / Citation: Lewicki J. Assessing the value of the modernist epoch monuments. Past, present and future. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:38-50

Otrzymano / Received: 08.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.03.2017

doi:10.17425/WK49ASSESSMENT

Zdzisław Bieniecki wprowadził obiektywne kryteria podstawowe oraz pomocnicze – subiektywne. Grupę kryteriów podstawowych podzielił na *kryteria natury praktycznej* i *kryteria natury teoretycznej*, czyli wartości naukowej. Na wartość naukową, czyli kryteria natury teoretycznej, składały się wiek obiektu, unikalność lub rzadkość występowania, typowość rozwiązania, stopień postępowości w stosunku do ówczesnego poziomu rozwoju krajowego i światowego, stopień wykazywania specyfiki miejscowej w skali regionalnej i krajowej (np. charakterystyczne przejawy poszukiwań tzw. „stylu narodowego”), autorstwo wybitnych twórców, wartość historyczna (np. związek z wybitnymi osobistościami lub pamiętnymi wydarzeniami). Na kryteria natury praktycznej składały się stopień przetrwania, stan techniczny, wartość użytkowa i stosunek do przewidywań planu zagospodarowania przestrzennego⁵. Z. Bieniecki podkreślał, że podczas klasyfikacji należy wszystkie kryteria traktować równoważnie i kierować się wszechstronnością wyboru.

Kryteria opracowane przez Z. Bienieckiego były pierwszą próbą ochrony dużej grupy zabytków z XIX i z 1. poł. XX wieku. Dziś ochrona zabytków w tego okresu jest oczywista i wypracowano reguły jej naukowej analizy. Wypracowane wówczas kryteria obiektywne mogą być w pełni wykorzystywane do oceny zabytków i mogą stanowić część nowego systemu wartościowania.

2. DOTYCHCZASOWE OPRACOWANIA WARTOŚCIUJĄCE

Wśród opracowań dotyczących oceny wartości budynków powstałych w 2. połowie XX wieku można wyróżnić dwie grupy publikacji: prace o charakterze źródłowym i empiryczne opracowania wartościujące. Do pierwszej grupy należą opracowania źródłowe omawiające nowo wznoszone budynki. Były to wydawnictwa wyróżniające najbardziej wartościowe budynki z tego okresu. Duże znaczenie ma katalog wystawy prezentującej architekturę lat 50.⁶ oraz początków lat 60. XX wieku⁷. Wówczas powstawały też wydawnictwa prezentujące nowo wzniesione budynki modernistyczne⁸. W wymienionych opracowaniach wymieniono wyróżniające się budynki powstałe do połowy lat 60. XX wieku. Ogromne znaczenie źródłowe mają liczne wydawnictwa Stowarzyszenia Architektów Polskich – wydawane zarówno przez Zarząd Główny, jak i przez poszczególne oddziały⁹. Podobną rolę pełnią najważniejsze czasopisma z tego okresu („Architektura”, „Projekt”, „Inżynieria i Budownictwo”, „Sztuka”).

Drugą grupą są liczne opracowania empiryczne pisane przez znanych i wybitnych badaczy. W opracowaniach tych wymieniono najbardziej wartościowe budowle z tego okresu. Jedną z pierwszych syntez była praca Jana Zachwatowicza, w której wymieniono wyróżniające się budynki powstałe do połowy lat 60.¹⁰ Zaprezentowany wybór zawierał nowo wzniesione i budowane budowle, które uznano za wyróżniające się dzieła architektury. Przykładem tego typu opracowań

of the 19th and the 1st half of the 20th century under government protection.

Zdzisław Bieniecki introduced objective fundamental and auxiliary – subjective criteria. He divided the group of fundamental criteria into *criteria of practical nature* and *criteria of theoretical nature* i.e. scientific value. The scientific value or criteria of theoretical nature included the age of objects, their uniqueness or rarity of occurrence, typicality of solutions, a degree of progress in relation to the contemporary level of national and international development, degree to which they display local specificity on the regional and national scale (e.g. features characteristic for searching for the so-called “national style”), authorship by eminent designers, historic value (e.g. association with outstanding personages or memorable events). Criteria of practical nature included the degree of preservation, technical condition, utility value and relation to predictions in the spatial development plan⁵. Z. Bieniecki emphasised that in the course of classification one should give all criteria the same significance and be guided by a thoroughness of choice.

Criteria prepared by Z. Bieniecki were the first attempt at protecting a large group of monuments from the 19th and the 1st half of the 20th century. Today preserving monuments from that period seems obvious and principles for the scientific analysis have been worked out. The objective criteria prepared then criteria can be fully applied to evaluating monuments and can constitute a part of a new system of evaluation.

2. ASSESSMENT STUDIES SO FAR

Among studies concerning assessing the value of buildings erected in the 2nd half of the 20th century, one can identify two groups of publications: source works and empirical assessment studies. The first group includes source studies discussing newly-erected buildings. They were publications distinguishing the most valuable buildings from that period. The catalogue of the exhibition presenting architecture of the 1950s⁶ and the beginning of the 1960s is of considerable importance⁷. Publications presenting newly-erected modernist buildings were also created then⁸. The above mentioned studies listed outstanding buildings erected until the mid-1960s. Numerous publications of the Polish Architects' Association – issued both by the Main Board and by particular branches are of immense source significance⁹. The most important periodicals from those times (“Architektura”, “Projekt”, “Inżynieria i Budownictwo”, “Sztuka”) served a similar purpose.

The other group are numerous empirical studies written by renowned and eminent research scientists. Those studies listed the most valuable buildings from the period. One of the first syntheses was the work by Jan Zachwatowicz, which enumerated outstanding buildings erected before the mid-1960s¹⁰. The presented selection included newly-erected buildings and

Ryc. 1. Warszawa, Pasaż Śródmiejski zwany też Pasażem Wiecha, część kompleksu Ściany Wschodniej, proj. Zbigniew Karpiński, Zbigniew Waclawek, Jan Klewin, Marcin Bogusławski, Wojnowski, 1963–1969. Przykład cennego obiektu modernistycznego rozebranego w 2006 roku na skutek braku oceny jego wartości. Fot. J. Lewicki, 2004

Fig. 1. Warsaw, Śródmiejski Passage also known as Wiech's Passage, a part of the Eastern Wall complex, designed by: Zbigniew Karpiński, Zbigniew Waclawek, Jan Klewin, Marcin Bogusławski, Wojnowski, 1963–1969. An example of a valuable modernist object demolished in 2006 as a result of lacking assessment of its value. Photo: J. Lewicki, 2004

są prace Przemysława Szafera. Miały one charakter diariusza obejmującego kolejne okresy rozwoju architektury: lata 1966–1970¹¹, 1971–1975¹², 1976–1980¹³. Ostatni tom dotyczący lat 1976–1980 ukazał się w trzech wersjach językowych – polskiej, angielskiej i rosyjskiej, co zwiększyło jego zasięg. Poszczególne budowle uporządkowano według grup o odmiennych funkcjach: środowisko mieszkaniowe (osiedla, budynki mieszkalne i hotele, przestrzeń społeczna), szkolnictwo i nauka (budynki szkolne, wyższe uczelnie, instytuty naukowe, placówki badawczo-naukowe), kultura i sztuka (muzea i wystawy; teatry, filharmonie, kina, domy kultury; pomniki, architektura sakralna), ośrodki miejskie (rewaloryzacja i modernizacja, użyteczność publiczna – sklepy i domy towarowe, restauracje, kawiarnie, kluby, budynki biurowe, centra miejskie i zespoły śródmiejskie), komunikacja (dworce, porty lotnicze, budynki hotelowe, zajazdy, trasy komunikacyjne), kultura fizyczna, wczasy, zdrowie (obiekty sportowe, wypoczynek i turystyka, uzdrowiska i szpitale), produkcja rolna i przemysłowa (architektura wsi, architektura przemysłowa, budownictwo wodne). Wiele z prezentowanych budowli pochodziło z Krakowa i jego okolic, oraz z terenów Polski południowej. Później ukazało się kilka prac syntetycznych tegoż samego badacza, podsumowujących polską architekturę 2. połowy XX wieku¹⁴. Ukazały się one w trzech

those which were considered to be outstanding works of architecture. Examples of such a type of study are the works by Przemysław Szafer. They resembled a diary encompassing subsequent periods in the development of architecture: the years 1966–1970¹¹, 1971–1975¹², 1976–1980¹³. The last volume concerning the years 1976–1980 was published in three language versions – Polish, English and Russian, which increased its reach. Particular buildings were arranged into groups with varying functions: living environment (housing estates residential buildings and hotels, social space), schooling and education (school buildings, universities, science institutes, research units), art and culture (museums and exhibitions; theatres, philharmonic halls, cinemas, houses of culture; monuments, church architecture), urban centres (revalorisation and modernisation, public utility – shops and department stores, restaurants, cafes, clubs, office buildings, urban centres and downtown complexes), communications (railway stations, airports, hotel buildings, inns, communications network), fitness, holidays, health (sports objects, leisure and tourism, health resorts and hospitals), agriculture and industry (country architecture, industrial architecture, hydro-engineering). Many of the presented edifices came from Krakow and its surroundings, and from southern Poland. Several synthetic works by the same author, summarising Polish architecture from the 2nd

wersjach językowych – polskiej, angielskiej i rosyjskiej, co zwiększyło zasięg ich oddziaływania. Opracowania Przemysława Szafera należą do najważniejszych prac prezentujących wyróżniające się obiekty z 2. połowy XX wieku. Architektura Krakowa była też prezentowana w kilku wydawnictwach katalogowych i podsumowujących twórczość tego okresu¹⁵.

Architekturę lat powojennych omawiają pierwsze szczegółowe syntezy architektury tego okresu – praca Marty Leśniakowskiej¹⁶ i Andrzeja Basisty¹⁷. Liczne wypowiedzi architektów z tego okresu przytaczają monograficzne opracowania organizacji warszawskich architektów¹⁸. Wśród licznych opracowań monograficznych twórczości poszczególnych architektów niezmiennie ważna jest monografia Wacława Kłyszewskiego, Jerzego Mokrzyńskiego, Eugeniusza Wierzbickiego, zwanych popularnie tygrysami¹⁹. Niestety syntez omawiających twórczość poszczególnych architektów i zjawisk architektonicznych nie jest dużo i istnieją poważne braki w badaniach. Obecnie literatura na ten temat szybko narasta – powstają liczne szeroko komentowane publikacje zwracające uwagę nie tylko na całą architekturę tych czasów²⁰, ale i na wyróżniających się architektów – np. Oskara Hansena²¹ czy Arseniusza Romanowicza²². Jest to jednak dopiero początek szczegółowych studiów na ten temat, które niewątpliwie z coraz większą intensywnością będą prowadzone w następnych latach. Podobnych publikacji monograficznych jest i będzie znacznie więcej, ale dotyczą one głównie architektów warszawskich, krakowskich i wrocławskich. W ostatnich latach powstało kilka prac dotyczących detalu architektonicznego²³, które zapoczątkowały nowe nurty badań.

3. KRYTERIA WARTOŚCIOWANIA DÓBR KULTURY WSPÓŁCZESNEJ

Przełomem w opracowaniu wykazu wyróżniających się dzieł architektury z 2. połowy XX wieku było opracowanie przez poszczególne oddziały SARP kryteriów ochrony architektury, które powstały w związku z zapisami wprowadzającymi pojęcie *dóbr kultury współczesnej* zawarte w uchwalonej wówczas ustawie o planowaniu przestrzennym (2003)²⁴.

Pierwsze kryteria ochrony architektury XX wieku powstały w Warszawie. Opracowano je w latach 2000–2003 z inicjatywy członków Oddziału Warszawskiego SARP²⁵. Ich celem było przeprowadzenie klasyfikacji architektury określanej początkowo jako lata 1945–60. Kryteria obejmowały 8 punktów. Były to: 1. kryterium nowatorstwa zarówno w kontekście rozwiązań architektonicznych, przestrzennych jak i technicznych; 2. kryterium kontekstu, współistnienia zarówno na etapie tworzenia, jak i późniejszego rozwoju przestrzennego miejsca lokalizacji; 3. kryterium tradycji miejsca, w tym zaprzeczenia jako próby stworzenia nowych wartości lub twórczego nawarstwiania się dziedzictwa pokoleń; 4. kryterium symbolu w ujęciu ogólnym, np. dla przyjezdnych; 5. kryterium uznania współczesnych – nagrody, wyróżnienia, plebiscyty; 6. kryterium próby

half of the 20th century, appeared later¹⁴. They were published in three language versions – Polish, English and Russian, which increased their reach. Studies by Przemysław Szafer are among the most essential works presenting outstanding objects from the 2nd half of the 20th century. Architecture of Krakow has also been presented in several catalogues and publications summarising the works from that period¹⁵.

Post-war architecture is discussed in the first detailed syntheses of architecture from that period – the works by Marta Leśniakowska¹⁶ and Andrzej Basista¹⁷. Many statements of architects from that period are quoted in monographic studies by the organization of Warsaw architects¹⁸. Among numerous monographic studies on the work of individual architects, of extreme significance is the monograph of Wacław Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński, Eugeniusz Wierzbicki commonly known as tigers¹⁹. Unfortunately, there are not many syntheses discussing the work of individual architects and architectonic phenomena, and there are serious gaps in the research. Nowadays the literature on the subject is accumulating quickly – many broadly commented publications have been released which draw attention not only to the overall architecture of those times²⁰, but also to outstanding architects – e.g. Oskar Hansen²¹ or Arseniusz Romanowicz²². It is, however, merely the beginning of detailed studies of the issue which, undoubtedly, will be intensively conducted in the coming years. There are and will be still more similar monographic publications, but they concentrate mostly on architects from Warsaw, Krakow and Wrocław. In recent years several works have been written concerning architectonic detail²³, which initiated new trends in research.

3. CRITERIA FOR EVALUATING CONTEMPORARY CULTURE HERITAGE

A breakthrough in the preparation of a list of outstanding works of architecture from the 2nd half of the 20th century was preparing the criteria for architecture protection by particular branches of SARP, which were created in relation to the regulations introducing the notion of *contemporary culture heritage* included in the legal act on spatial planning passed at the time (2003)²⁴.

The first criteria for protecting architecture of the 20th century were created in Warsaw. They were written in the years 2000–2003 on the initiative of the members of the Warsaw Branch of SARP²⁵. Their aim was to help classify architecture originally determined to date from the years 1945–60. The criteria encompassed 8 points which were: 1. The criterion of innovation both in the context of architectonic, spatial and technical solutions; 2. the criterion of context, coexistence both at the creation stage and the later spatial development of the location; 3. the criterion of the tradition of place, including negation as attempts at creating new values or creative accumulation of generations' heritage; 4. the criterion of symbol in general perspective, e.g. for visi-

Ryc. 2. Warszawa, ul. Bracka 9, pawilon Chemii, proj. Jan Bogusławski, realizacja 1960–61, widok ogólny, stan w 2008 roku. Fot. J. Lewicki. Budynek o uznanych wartościach architektonicznych i eksperymentalnej konstrukcji oraz o charakterystycznej formie estetycznej rozebrany w 2008 roku mimo wpisania go na Listę Dóbr Kultury Współczesnej Oddziału Warszawskiego SARP

Fig. 2. Warsaw, Bracka Street 9, Chemia pavilion, designed by Jan Bogusławski, realised in 1960–61, overall view, state in 2008. Photo: J. Lewicki. A building with acknowledged architectonic value and experimental construction, as well as characteristic aesthetic form, demolished in 2008 despite being entered in the Contemporary Culture Heritage List of the Warsaw Branch of SARP

czasu, zachowania walorów przestrzennych i estetycznych pomimo degradacji będącej efektem technicznego zużycia lub/i niedbalstwa zarządcy, czy też spontanicznego rozwoju zagospodarowania terenów przyległych; 7. kryterium artystyczne oraz 8. kryterium unikalności (np. jedyny obiekt zachowany w formie nieprzekształconej). Na tej podstawie opracowano Listę Dóbr Kultury Współczesnej w Warszawie, z której większość budowli uległa potem przekształceniu lub zniszczeniu. Analogiczne kryteria opracowywały później inne oddziały SARP – np. kryteria wyboru zespołu poznańskiego (2007–2008)²⁶. Stanowiły one z reguły przeredagowaną i uzupełnioną wersję kryteriów warszawskich. Wkrótce kolejne oddziały SARP – Wrocław, Kraków, Gdańsk, Białystok, Łódź i inne opracowały własne kryteria. Były one wzorowane na wcześniejszych opracowaniach warszawskich i poznańskich. Wraz z przygotowaniem kryteriów powstały listy dzieł architektury, które powinny podlegać ochronie. Obok starannie przygotowanych list (Warszawa, Kraków, Wrocław, Poznań, Gdańsk) były ośrodki, gdzie wykazy powstały dużo później, a rozpoczęte prace nigdy nie zostały dokończone.

Opracowane kryteria miały jedną zasadniczą wadę – mnogość kryteriów nie pozwalała na przeprowadzenie rzeczywistej analizy budowli modernistycznych o klasie międzynarodowej, ponadlokalnej i lokalnej. Prawie wszystkie analizowane obiekty można było zaklasyfikować jako wyróżniające się i wybitne. Wypracowane kryteria ochrony dóbr kultury współczesnej nie przyczyniły się do ochrony zabytków tej grupy²⁷. Dlatego w wypadku budowli modernistycznych możliwe jest

tors; 5. the criterion of appreciation by contemporaries – awards, distinctions, opinion polls; 6. the criterion of the test of time, preserving spatial and aesthetic values despite degradation resulting from technical wear or/and administrator's neglect, or spontaneous building development of the adjoining terrain; 7. the artistic criterion and 8. the criterion of uniqueness (e.g. the only object preserved in an unchanged form). On that basis, the List of Contemporary Culture Heritage was prepared in Warsaw, from which the majority of buildings was later transformed or destroyed. Analogical criteria were later prepared by other Branches of SARP – e.g. the selection criteria of the Poznań team (2007–2008)²⁶. They generally constituted an edited and supplemented version of the Warsaw criteria. Soon other branches of SARP – in Wrocław, Kraków, Gdańsk, Białystok, Łódź and other cities prepared their own criteria. They were modelled on previous studies from Warsaw and Poznań. Together with the criteria, lists were created of works of architecture that ought to be protected. Besides meticulously prepared lists (Warsaw, Kraków, Wrocław, Poznań, Gdańsk), there were centres where lists were completed much later and commenced work was never completed.

The prepared criteria had one fundamental drawback – the multitude of criteria did not allow for carrying out a real analysis of modernist buildings representing international, regional and local standard. Almost all analysed objects could be classified as outstanding or exceptional. The worked out criteria for preserving contemporary culture heritage did not contribute to protecting monuments from that group²⁷. That is

Ryc. 3. Warszawa, Rotunda, proj. Jerzy Jakubowicz, Jerzy Kowalski, realizacja do maja 1966, stan obecny po odbudowie w październiku 1979 i późniejszej modernizacji, widok ogólny. Fot. J. Lewicki 2013. Przykład uznanego i cennego budynku modernistycznego chroniony jedynie wpisem do ewidencji zabytków

Fig. 3. Warszawa, Rotunda, designed by: Jerzy Jakubowicz, Jerzy Kowalski, realised by May 1966, current state after rebuilding in October 1979 and later modernisation, overall view. Photo: J. Lewicki 2013. An example of an acknowledged valuable modernist building protected only by an entry in the monument register

wykorzystanie niektórych kryteriów. Konieczne jest jednak opracowanie nowej metody klasyfikacji, która wyróżniłaby grupy o klasie światowej, ponadlokalnej (ponadprzeciętnej) i lokalnej.

4. OPRACOWANIE ZASAD OCENY ZABYTKÓW MODERNISTYCZNYCH

Kolejną próbę klasyfikacji zabytków z okresu modernizmu podjął zespół Kolegium doradczego ds. ochrony zabytków architektury modernistycznej w Polsce. Został on powołany przez Marcina Gawlickiego w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków²⁸. Podczas obrad plenarnych kolegiąlnie wypracowano kryteria wartościowania architektury. Rozpoczęto klasyfikację obiektów w poszczególnych województwach. Opracowano wówczas następujące kryteria:

- wartość artystyczna – forma obiektu lub zespołu (jakość i oddziaływanie),
- wartość naukowa – autentyczność idei, materiału, funkcji, konstrukcja, materiał, nowatorstwo,
- wartość historyczna – tożsamość miejsca, ludzi, zdarzeń.

Opracowane kryteria były oparte na obowiązującym prawie – art. 3 par. 1 *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z 23 VII 2003 roku. Kryteria umożliwiają rzeczywistą ocenę i selekcję zbioru zabytków. Dlatego też mogą być stosowane w praktyce konserwatorskiej i mogą

why in the case of modernist buildings it is possible to apply some selected criteria. However, it is necessary to prepare a new method of classification which would distinguish groups representing world, regional (superior) and local standard.

4. PREPARING PRINCIPLES OF ASSESSING MODERNIST MONUMENTS

Another attempt at classifying monuments from the modernist period was undertaken by a team from the advisory College for the protection of architecture modernist architecture monuments in Poland. The team was appointed by Marcin Gawlicki in the National Centre for Monument Research and Documentation²⁸. The criteria for architecture evaluation were jointly prepared during the plenary session and the process of classifying objects commenced in particular voivodeships. The following criteria were then worked out:

- artistic value – form of the object or complex (quality and impact),
- scientific value – authenticity of the idea, material, function, construction, material, innovativeness,
- historical value – identity of place, people, events.

The prepared criteria were based on the currently binding law – art. 3 par. 1 *Old Monuments Protection Law* from 23 July, 2003. The criteria allow for the actual assessment and selection of a set of monuments,

stanowią doskonałą podstawę do dalszych działań w tej dziedzinie. Drugim etapem prac miało być przygotowanie wykazów wyróżniających się zabytków o randze światowej, ponadlokalnej (ponadprzeciętnej) i lokalnej. Pierwsze prace miały dotyczyć województw pomorskiego i świętokrzyskiego, jednak zostały one przerwane na skutek rozwiązania zespołu przez kolejnego dyrektora Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

5. OBECNA PRAKTYKA OCHRONY I WARTOŚCIOWANIA BUDOWLI XX-WIECZNYCH

Radykalna zmiana dotycząca ochrony budowli XX-wiecznych nastąpiła w 2016 roku. Stopniowo zaczęła zmieniać się świadomość dotycząca zabytków XX-wiecznych. Zaczęto organizować dużą liczbę spotkań i konferencji dotyczących potrzeby i zasad ochrony budowli z tego okresu. Generalny Konserwator Zabytków dr hab. Magdalena Gawin przesłała pismo do służb konserwatorskich mówiące o konieczności ochrony budowli XX-wiecznych przez wpisanie do rejestru zabytków²⁹. Dotyczyło to budowli uznanych za dobra kultury współczesnej, co radykalnie zmieniło dotychczasową praktykę w tej dziedzinie. W piśmie stwierdzono, że „termin zabytek, odnoszący się do świadectw minionej epoki, nie dotyczy wyłącznie dzieł powstałych przed 1945 r. lub w pierwszej dekadzie powojnia (lata 40. i 50. XX w.). Nie może być też rozumiany wyłącznie jako dzieło twórcy już nieżyjącego. Ani cezura czasowa zamykająca się na latach 50. XX w., ani śmierć twórcy obiektu nie przesądzają o tym, czy dany obiekt jest zabytkiem w myśl ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. O zabytkowym charakterze obiektu przemawiają przede wszystkim jego wartości: artystyczne, naukowe lub historyczne. (...) Zatem wybrane dzieła powojennego modernizmu, o ile stanowią świadectwo minionej epoki i spełniają wyżej wymienione kryteria, powinny być objęte taką samą ochroną konserwatorską jak obiekty z lat międzywojennych”. Wkrótce, 29 kwietnia 2016 roku Rada Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego podjęła uchwałę w sprawie ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki XX wieku, w której napisano: „Architektura, urbanistyka oraz dzieła techniki XX wieku w Polsce, w tym powstałe po 1945 roku stanowią nasze narodowe dziedzictwo kulturowe, wymagające systemowej ochrony, takiej jaką objęte zostało dziedzictwo kulturowe będące świadectwem rozwoju cywilizacyjnego w innych epokach historycznych. (...) Pomimo trudnych warunków gospodarczych i politycznych: powojennej odbudowy ze zniszczeń i ideologicznych ograniczeń, architektura, urbanistyka oraz dzieła techniki po roku 1945 są wyrazem kontynuacji najbardziej nowoczesnych nurtów europejskich i światowych oraz poszukiwań awangardowych rozwiązań przestrzennych odpowiadających potrzebom społecznym, a także uprzejmych dążeń środowiska twórczego do zachowania autonomii w obszarze sztuki i kształtowania przestrzeni

therefore they can be applied in conservation practice and can constitute an excellent basis for further activities in this area. The next stage was to prepare lists of outstanding monuments of world, regional (superior) and local significance. Firstly, the work was to be carried out in the Pomorskie and Świętokrzyskie Voivodeships, however it was interrupted as the team was dissolved by the next director of the National Heritage Board.

5. CURRENT PRACTICES IN PROTECTING AND ASSESSING THE 20TH-CENTURY BUILDINGS

A radical change regarding the protection of the 20th-century buildings took place in 2016. Gradually general awareness concerning the 20th-century monuments began to evolve. Numerous meetings and conferences were organised concerning the need and principles for protecting monuments from that period. The General Monument Conservator, dr hab. Magdalena Gawin, sent a letter to conservation services stressing the necessity to protect the 20th-century buildings by means of entering them into the monument register²⁹. It referred to buildings recognised as contemporary culture heritage, which radically changed the previous practice on the subject. The letter stated that “the term monument, referring to the testimony of a bygone era, does not refer exclusively to works created before the year 1945 or during the first decade of the post-war period (the 1940s and 1950s). Neither can it be understood solely as a work of an already deceased artist. Neither dividing line drawn in the 1950s, nor the death of the object’s creator, determines whether a given object is a monument according to the act from 23 July, 2003, of the Old Monuments Protection Law. The historic character of the object is decided primarily by its artistic, scientific or historic values. (...) Therefore, selected works of post-war modernism, as long as they are evidence of a bygone era and meet the above mentioned criteria, should be offered the same conservation protection as objects from the inter-war period”. Soon, on 29 April, 2016, the Heritage Protection Council by the Minister of Culture and National Heritage passed a resolution concerning the protection of the heritage of the 20th century architecture and urban design, in which it was stated that: “Architecture, urban design and works of technology of the 20th century in Poland, including those created after 1945, constitute our national cultural heritage, requiring system protection, such as that offered to cultural heritage which bears evidence of civilisational development during other historic periods. (...) Despite difficult economic and political conditions: post-war rebuilding period and ideological restrictions, architecture, urban design and works of technology after 1945 consistently followed the most modern European and world tendencies, searched for avant-garde spatial solutions satisfying social requirements, as well as persisted in expressing the desire of the artistic milieu to preserve their autonomy in the area of art and shaping space by formal independence of the

Ryc. 4. Warszawa, bar „Wenecja”, proj. Zbigniew Ihnatowicz, Jerzy Sołtan, Adolf Szczepański, realizacja X 1959–1 V 1961. A. Stan pierwotny; B. Stan obecny. Fot. J. Lewicki 2013. Przykład przekształcenia cennego budynku modernistycznego na skutek braku oceny jego wartości
 Fig. 4. Warsaw, the bar “Wenecja”, designed by: Zbigniew Ihnatowicz, Jerzy Sołtan, Adolf Szczepański, realised between 10. 1959–1.05. 1961. A. Original state; B. Current state. Photo: J. Lewicki 2013. Example of a valuable modernist building transformed as a result of lacking assessment of its value

poprzez niezależność formalną dzieła i wysoką jakość warsztatu zawodowego³⁰. Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków i uchwała Rady Ochrony Zabytków zintensyfikowały działania na rzecz ochrony zabytków XX-wiecznych i jeszcze bardziej uświadomiły konieczność pilnego opracowania zasad oceny i wartościowania budowli modernistycznych.

work and high quality of the professional workshop³⁰. The letter of the General Monument Conservator and the resolution of the Heritage Protection Council intensified activities aimed at preserving the 20th-century monuments, and brought home the need for urgent compiling of the principles of assessing and evaluating modernist buildings.

6. PROPOZYCJA METODY WYBORU CENNYCH ZABYTEKÓW XX-WIECZNYCH

Wybór wyróżniających się zabytków XX wieku powinien się odznaczać precyzją naukową podjętych działań i określać ponadprzeciętne wartości zabytków, które do dziś zachowały swoje znaczenie. Aby poprawnie przeprowadzić przyszłą klasyfikację, konieczne jest zdefiniowanie etapów prac i metod działania. Winny one obejmować:

- określenie zasad prowadzonych prac,
- ewidencję zbioru zabytków poddawanych klasyfikacji wraz z ewentualną weryfikacją w terenie,
- komisijną weryfikację przez autorytety naukowe z różnych środowisk,
- ewentualne poprawki nanoszone przez kolejne autorytety i środowiska zewnętrzne,
- przyjęcie ostatecznej listy zabytków.

Istotne byłoby zachowanie następujących zasad:

1. Klasyfikacja musi zostać przeprowadzona kolegią przez różne zespoły specjalistów na różnych szczeblach (wojewódzkim i ponadlokalnym).
2. Wykonane wykazy muszą zostać zweryfikowane przez autorytety naukowe z różnych środowisk (historyków sztuki, architektów i konserwatorów).
3. Podstawą działań powinno być obowiązujące prawo, a kryteria winny być opracowane na podstawie *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z 23 VII 2003 roku, o ile nie ulegnie ona znaczącej zmianie.

Proponuje się zastosowanie następujących kryteriów, zgodnych z obowiązującą *Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*:

- wartość artystyczna (art. 3 par. 1): forma obiektu lub zespołu (jakość i oddziaływanie – europejskie, ponadregionalne i lokalne),
- wartość naukowa (art. 3 par. 1): autentyczność idei, materiału, funkcji oraz konstrukcja, materiał, nowatorstwo ponadregionalne i lokalne,
- wartość historyczna (art. 3 par. 1): wartość miejsca, ludzi, wydarzeń – europejska, ponadregionalna i lokalna.

W powyższych kategoriach podstawowe znaczenie ma kryterium rangi zabytku. Konieczne jest określenie jego znaczenia i skala wartości:

- ranga europejska (ponadkrajowa). W skład tej grupy wchodziłyby wszystkie obiekty z listy UNESCO, zabytki proponowane do wpisu i wybrane obiekty z listy Pomników Historii. Niestety w wypadku polskich zabytków z XX wieku dotyczy to jedynie Hali Stulecia we Wrocławiu i śródmieścia Gdyni wpisane na listę Pomników Historii;
- ranga ponadregionalna. W skład tej grupy wchodziłyby pozostałe zabytki modernistyczne z listy Pomników Historii (znajdujące się na obszarze miejsc wpisanych na tę listę) oraz wybrane, wyróżniające się budowle z tego okresu;
- ranga lokalna. W skład tej grupy wchodziłyby pozostałe zabytki modernistyczne.

6. SUGGESTED METHOD OF SELECTING VALUABLE 20TH-CENTURY MONUMENTS

Selection of outstanding monuments of the 20th century should be characterised by scientific precision in undertaken activities and define superior values of monuments which have preserved their significance until today. In order to properly carry out future classification, it is necessary to determine the stages and methods of work. They ought to involve:

- defining the rules of conducted work,
- recording historic collections to be classified with possible verification in the field,
- board verification by scientific experts from various milieus,
- possible corrections made by other experts and milieus,
- approving of the final list of monuments.

It would be essential to maintain the following principles:

1. Classification must be conducted jointly by various teams of specialists at different levels (voivodeship and regional).
2. Compiled lists have to be verified by scientific experts representing various disciplines (art historians, architects and conservators).
3. Activities ought to be based on the currently binding law, and the criteria should be based on the *Old Monuments Protection Law* from 23 July, 2003, unless it is significantly changed.

It is suggested that the following criteria, in accordance to the ruling *Old Monuments Protection Law*, should be applied:

- artistic value (art. 3 par. 1): form of the object or complex (quality and impact – European, above-regional and local)
- scientific value (art. 3 par. 1): authenticity of the idea, material, function and construction, material, innovation on the above-regional and local level
- historic value (art. 3 par. 1): value of place, people, events – European, above-regional and local.

In the above categories the criterion of the monument rank is of fundamental importance. It is necessary to determine its significance and the scale of values:

- European rank (above-national). The group would include all objects from the UNESCO list, monuments earmarked for an entry and selected objects from the list of Monuments of History. Unfortunately, as far as Polish monuments from the 20th century are concerned, it applies only to the Centennial Hall in Wrocław and the downtown in Gdynia entered onto the list of Monuments of History;
- above-regional rank. This group would include the remaining modernist monuments from the list of Monuments of History (located on sites already on the list) and selected outstanding buildings from the period;
- local rank. This group would include the remaining modernist monuments.

Dużym utrudnieniem w opracowaniu tej listy jest fakt, że większość cennych obiektów z XX wieku wciąż nie jest wpisana do rejestru zabytków lub też nie jest objęta żadną formą ochrony prawnej.

Przedstawione propozycje dotyczą klasyfikacji całej grupy polskich zabytków. W wypadku pojedynczych zabytków konieczne byłoby zastosowanie następujących kryteriów wartościowania:

- określenie wartości bezwzględnie chronionych (fazy przemian i części budynku);
- określenie wartości możliwych do przekształcenia (fazy przemian i części budynku);
- określenie wartości utraconych koniecznych do odtworzenia/rekonstrukcji.

Należy zastosować zasadę, że im wyższa ranga budowli, tym większy jest zakres ochrony.

Podstawę do przeprowadzonego wyboru powinny stanowić przytoczone powyżej opracowania źródłowe weryfikowane przez późniejszą literaturę i współczesne opracowania badawcze. Mają one duże znaczenie źródłowe i dokumentacyjne, gdyż prezentują przeprowadzony już wybór cenniejszych budowli, który może zostać uzupełniony i zweryfikowany.

Przeprowadzony wybór budowli XX-wiecznych powinien odznaczać się trzema cechami:

- powinien być prosty i klarowny przez precyzyjnie określone kategorie oraz operujący możliwie najmniejszą liczbą kryteriów wartościujących;
- powinien być zgodny z obowiązującym w Polsce prawem i powinien dokonywać rzeczywistej selekcji, a nie bezrefleksyjnie mnożyć kolejne grupy wartościowych zabytków z XX wieku i trudnych do zdefiniowania wartości. Przygotowane kryteria nie mogą pasować do wszystkiego i pozwalać na wysoką ocenę wszystkich zabytków, gdyż kto wybiera wszystko, nie wybiera niczego.

Ocena wartości zabytków modernistycznych i wybór budowli najcenniejszych, cennych i przeciętnych jest absolutną koniecznością. Powinien on stanowić podstawę do ustalenia różnego zakresu ochrony zabytków z tego okresu. Bez przeprowadzenia wartościowania budowli z tego okresu większość wyróżniających się przykładów architektury XX-wiecznej ulegnie bezpowrotnym przekształceniom i zniszczeniu, co byłoby najgorszym rozwiązaniem dla polskiej ochrony zabytków.

An immense drawback in compiling the list is the fact, that the majority of valuable objects from the 20th century have not been entered into the monument register yet, nor have they been offered any form of legal protection.

The presented propositions refer to classifying a whole group of Polish monuments. In the case of individual monuments it would be necessary to apply the following evaluation criteria:

- defining absolutely protected values (stages of transformation and parts of a building);
- defining values possible to transform (stages of transformation and parts of a building);
- defining lost values necessary to be recreated/reconstructed.

The principle should be applied that the higher the rank of a building, the larger the range of the protection offered.

Selection should be based on the above mentioned source studies verified by the later literature and contemporary research studies. They are of great source and documentation significance, since they present the carried out selection of more valuable buildings, which can be supplemented and verified.

The conducted selection of the 20th-century buildings should be characterised by three features:

- it should be simple and clear due to precisely defined categories and using the least possible number of assessment criteria
- it should follow the law currently binding in Poland, and allow for making an actual selection instead of thoughtlessly multiplying groups of valuable monuments from the 20th century and values impossible to define. The prepared criteria cannot suit all and allow for a high appraisal of any monuments, since when you choose everything you choose nothing.

Assessing the value of modernist monuments and selecting the most valuable, valuable and average buildings, is an absolute necessity. It should become the basis for establishing varying degrees of protection for monuments from that period. Without carrying out the evaluation of buildings from that period, the majority of outstanding examples of the 20th century architecture will be irrevocably transformed and destroyed, which would be the worst outcome for the Polish heritage protection.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

[1] Bieniecki Z. Potrzeba i drogi ochrony obiektów architektury najnowszej. <i>Ochrona Zabytków</i> 1969; XXII(2):83–116. [2] Jeleński A. Konferencja „Problemy ochrony architektury najnowszej”. <i>Ochrona Zabytków</i> 1971; XXIV(2):145–147. [3] Problemy ochrony architektury najnowszej 1850–1939. Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, T. XXIX, Warszawa, 1971.	[4] Wystawa architektury 1956–1959. Zarząd Główny Stowarzyszenia Architektów Polskich, Warszawa, 1960. [5] Architektura polska 1959–1962. Katalog Wystawy. Stowarzyszenie Architektów Polskich i Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa, 1963. [6] Przewodnik architektoniczny Stowarzyszenia Architektów Polskich. Architectural guide. Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa, 1963.

- [7] Zachwatowicz J. *Architektura polska*. Warszawa, 1966, 467–478.
- [8] Szafer T.P. *Nowa architektura polska. Diariusz lat 1966–1970*. Warszawa, 1970.
- [9] Szafer T.P. *Nowa architektura polska. Diariusz lat 1971–1975*. Warszawa, 1979.
- [10] Szafer T.P. *Nowa architektura polska. Diariusz lat 1976–1980*. Warszawa, 1981.
- [11] Szafer T.P. *Polska architektura współczesna*. Warszawa, 1977.
- [12] Szafer T.P. *Współczesna architektura polska*. Warszawa, 1988.
- [13] *Miastoprojekt Kraków 1951–1971*. Kraków, 1971.
- [14] XXX-lecie PRL. *Architektura, Urbanistyka, Budownictwo*, Kraków Katalog wystawy 9 stycznia–9 lutego 1975. Kraków, 1975.
- [15] *Politechnika Krakowska 1945–1970. Wydział Architektury*. Kraków, 1970.
- [16] Leśniakowska M. *Architektura w Warszawie 1945–1965*. Warszawa, 2003.
- [17] Basista A. *Betonowe dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*. Warszawa–Kraków 2001.
- [18] Barucki T. [i inni] (ed.) *Fragmenty stuletniej historii 1899–1999. Ludzie, fakty, wydarzenia. W stulecie organizacji warszawskich architektów. SARP Oddział Warszawski*, Warszawa, 2001.
- [19] Barucki T. [i inni] (ed.) *Fragmenty stuletniej historii 1899–1999. Relacje, wspomnienia, refleksje. W stulecie organizacji warszawskich architektów. SARP Oddział Warszawski*, Warszawa, 2000, 309–317.
- [20] Barucki T. *Wacław Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński, Eugeniusz Wierzbicki*. Warszawa, 1987.
- [21] Springer F. *Żle urodzone. Reportaże o architekturze PRL-u*. Kraków, 2011.
- [22] Springer F. *Wanna z kolumnadą. Reportaże o polskiej przestrzeni*. Wołowiec, 2013.
- [23] Springer F. *Księga zachwyty*. Warszawa, 2016.
- [24] Hansen O. *Zobaczyć świat. Forma Zamknięta czy Forma Otwarta. Struktury wizualne. O wizualnej semantyce*. Gola J. (ed.), Warszawa, 2005.
- [25] Hansen O. *Ku formie otwartej*. Gola J. (ed.), układ graficzny Oskar Hansen, Warszawa, 2005.
- [26] Springer F. *Zaczyn. O Zofii i Oskarze Hansenach*. Warszawa–Kraków, 2013.
- [27] Piątek G. (ed.) *Architektura Arseniusza Romanowicza i Piotra Szymaniaka*. Warszawa, 2012.
- [28] Kostuch B. *Krakowska powojenna ceramika architektoniczna – historia i próba klasyfikacji*. Kraków, 2005.
- [29] Kostuch B. *Kolor i blask: ceramika architektoniczna oraz mozaiki w Krakowie i Małopolsce po 1945 roku*. Kraków, 2015.
- [30] Giergoń P. *Mozaika warszawska: przewodnik po plastyce w architekturze stolicy 1945–1989*. Warszawa, 2014.
- [31] Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Dziennik Ustaw 2003 nr 80, poz. 717, art.1, p. 2, par. 4; art. 2, p. 10; art. 10, p. 4 i 15, par 4; art. 37o, p. 2, par. 2; art.54, p. 2b.
- [32] Lewicki J. *Ochrona i konserwacja architektury modernistycznej. Polska praktyka ostatnich lat*. In: Grzeszczuk Brendzel H., Klause G., Kodym-Kozaczko G., Marciniak P. (ed.) *Prolegomena do ochrony obiektów architektonicznych i zespołów urbanistycznych Poznania XX wieku*. Poznań, 2009, 79–86.
- [33] Lewicki J. *Wartościowanie zabytków w Polsce*. In: Szmygin B. (ed.) *Wartościowanie zabytków architektury*. Warszawa, 2013, 164–165.
- [34] Lewicki J. *Prolegomena do ochrony obiektów architektonicznych...* wyd. 1 Poznań, 2008; wyd. 2 Poznań, 2009.
- [35] Lewicki J. *Zabytek – historyczny zespół urbanistyczny i budowlany – dobro kultury współczesnej*. In: 10 lat obowiązywania ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Rozważania de lege lata i de lege ferenda. Materiały z ogólnopolskiej konferencji w Gdańsku–Gdyni, red. K. Zeidler, Gdańsk 2014, 93–101.
- [36] Lewicki J. *Powołanie kolegium doradczego ds. ochrony zabytków architektury modernistycznej w Polsce. Ochrona Zabytków 2007; LX(1):21–22*.
- [37] <http://mkidn.gov.pl/pages/posts/szansa-na-ochrone-zabytkow-architektury-modernistycznej---bdquoopozegnanie-emiliirdquo-6292.php> (access 10 XII 2016).

¹ Niniejszy tekst jest rezultatem badań prowadzonych podczas projektu nr 11H12043281 realizowanego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

² Bieniecki Z., *Potrzeba i drogi ochrony obiektów architektury najnowszej*, „Ochrona Zabytków”, R. XXII, 1969, nr 2, s. 83–116.

³ Jeleński A., *Konferencja „Problemy ochrony architektury najnowszej”*, „Ochrona Zabytków”, R. XXIV, 1971, nr 2, s. 145–147.

⁴ *Problemy ochrony architektury najnowszej 1850–1939*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, T. XXIX, Warszawa 1971.

⁵ Bieniecki Z., op. cit., s. 94.

⁶ *Wystawa architektury 1956–1959*, Zarząd Główny Stowarzyszenia Architektów Polskich, Warszawa 1960.

⁷ *Architektura polska 1959–1962. Katalog Wystawy*, wyd. Stowarzyszenie Architektów Polskich i Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa 1963.

⁸ *Przewodnik architektoniczny Stowarzyszenia Architektów Polskich. Architectural guide*, wyd. Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa 1963.

⁹ *Komunikaty Stowarzyszenia Architektów Polskich*; Są to sprawozdania z działalności poszczególnych Oddziałów wydawane pod tym samym tytułem.

¹⁰ Zachwatowicz J., *Architektura polska*, Warszawa 1966, s. 467–478.

¹¹ Szafer T. P., *Nowa architektura polska. Diariusz lat 1966–1970*, Warszawa 1970.

- ¹² Szafer T.P., *Nowa architektura polska. Diariusz lat 1971–1975*, Warszawa 1979.
- ¹³ Szafer T.P., *Nowa architektura polska. Diariusz lat 1976–1980*, Warszawa 1981.
- ¹⁴ Szafer T.P., *Polska architektura współczesna*, Warszawa 1977; tenże, *Współczesna architektura polska*, Warszawa 1988.
- ¹⁵ *Miastoprojekt Kraków 1951–1971*, Kraków 1971; XXX-lecie PRL. *Architektura, Urbanistyka, Budownictwo*, Kraków Katalog wystawy 9 stycznia–9 lutego 1975, Kraków 1975; *Politechnika Krakowska 1945–1970. Wydział Architektury*, Kraków 1970.
- ¹⁶ Leśniakowska M., *Architektura w Warszawie 1945–1965*, Warszawa 2003.
- ¹⁷ Basista A., *Betonowe dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*, Warszawa – Kraków 2001.
- ¹⁸ *Fragmenty stuletniej historii 1899–1999. Ludzie, fakty, wydarzenia. W stulecie organizacji warszawskich architektów*, red. T. Barucki [i inni], Warszawa 2001, SARP Oddział Warszawski; *Fragmenty stuletniej historii 1899–1999. Relacje, wspomnienia, refleksje. W stulecie organizacji warszawskich architektów*, red. T. Barucki [i inni], Warszawa 2000, SARP Oddział Warszawski, s. 309–317.
- ¹⁹ Barucki T., *Wacław Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński, Eugeniusz Wierzbicki*, Warszawa 1987.
- ²⁰ Springer F., *Żle urodzone. Reportaże o architekturze PRL-u*, Kraków 2011; tenże, *Wanna z kolumnadą. Reportaże o polskiej przestrzeni*, Wołowiec 2013; Tenże, *Księga zachwyty*, Warszawa 2016.
- ²¹ Oskar Hansen, *Zobaczyć świat. Forma Zamknięta czy Forma Otwarta. Struktury wizualne. O wizualnej semantyce*, red. J. Gola, Warszawa 2005; Oskar Hansen *Ku formie otwartej*, red. J. Gola, układ graficzny Oskar Hansen, Warszawa 2005; Springer F., *Zaczyn. O Zofii i Oskarze Hansenach*, Warszawa–Kraków 2013.
- ²² *Architektura Arseniusza Romanowicza i Piotra Szymaniaka*, red. G. Piątek, Warszawa 2012.
- ²³ Kostuch B., *Krakowska powojenna ceramika architektoniczna – historia i próba klasyfikacji*, Kraków 2005; tenże, *Kolor i blask: ceramika architektoniczna oraz mozaiki w Krakowie i Małopolsce po 1945 roku*, Kraków 2015; Giergoń P., *Mozaika warszawska: przewodnik po plastyce w architekturze stolicy 1945–1989*, Warszawa 2014.
- ²⁴ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dziennik Ustaw 2003 nr 80, poz. 717, art. 1, p. 2, par. 4; art. 2, p. 10; art. 10, p. 4 i 15, par 4; art. 37o, p. 2, par. 2; art. 54, p. 2b.
- ²⁵ Lewicki J., *Ochrona i konserwacja architektury modernistycznej. Polska praktyka ostatnich lat [w:] Prolegomena do ochrony obiektów architektonicznych i zespołów urbanistycznych Poznania XX wieku*, red. H. Grzeszczuk Brendzel, G. Klause, G. Kodym-Kozaczko, P. Marciniak, Poznań 2009, s. 79–86; tenże, *Wartościowanie zabytków w Polsce [w:] Wartościowanie zabytków architektury*, red. B. Szmygin, Warszawa 2013, s. 164–165.
- ²⁶ *Prolegomena do ochrony obiektów architektonicznych...*, wyd. 1 Poznań 2008; wyd. 2 Poznań 2009.
- ²⁷ Lewicki J., *Zabytek – historyczny zespół urbanistyczny i budowlany – dobro kultury współczesnej [w:] 10 lat obowiązywania ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Rozważania de lege lata i de lege ferenda. Materiały z ogólnopolskiej konferencji w Gdańsku–Gdyni*, red. K. Zeidler, Gdańsk 2014, s. 93–101.
- ²⁸ Tenże, *Powołanie kolegium doradczego ds. ochrony zabytków architektury modernistycznej w Polsce*, „Ochrona Zabytków”, R. LX, 2007, nr 1, s. 21–22.
- ²⁹ Pismo Madaleny Gawin z z dnia 15 lutego 2016 roku skierowane do wojewódzkich konserwatorów zabytków.
- ³⁰ <http://mkidn.gov.pl/pages/posts/szansa-na-ochrone-zabytkow-architektury-modernistycznej---bdquoopozegnanie-emiliirdquo-6292.php> (access 10 XII 2016).

Streszczenie

W pracy omówiono wszystkie dotychczasowe próby oceny wartości zabytków z XX wieku i wymieniono najważniejsze polskie opracowania dokonujące oceny wartości budowli XX-wiecznych. Przedstawiono też kryteria ochrony architektury opracowane w związku z zapisami wprowadzającymi pojęcie dóbr kultury współczesnej zawarte w uchwalonej w 2003 roku ustawie o planowaniu przestrzennym.

W pracy zaproponowano zastosowanie kryteriów oceny wartości budowli XX-wiecznych zgodnych z obowiązującą Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Byłaby to wartość artystyczna – forma obiektu lub zespołu i jego jakość i oddziaływanie – europejskie, ponadregionalne i lokalne, wartość naukowa – autentyzm idei, materiału, funkcji oraz konstrukcja, materiał, nowatorstwo ponadregionalne i lokalne oraz wartość historyczna – miejsca, ludzi, wydarzeń – europejska, ponadregionalna i lokalna. Zaproponowano też zróżnicowanie wartości zabytków na rangę europejską (ponadkrajową), ponadregionalną i lokalną. W wypadku pojedynczych zabytków konieczne byłoby zastosowanie następujących kryteriów: określenie wartości bezwzględnie chronionych, wartości

Abstract

The work discusses all the attempts at assessing the value of the 20th-century monuments so far and mentions the most important Polish studies aimed at evaluating the 20th-century buildings. It also presents the criteria for architecture protection prepared in relation to regulations introducing the notion of *contemporary culture heritage* included in the act about spatial planning passed in 2003.

The work supports using the criteria for assessing the value of 20th-century buildings in accordance to the currently binding *Old Monuments Protection Law*. Those would involve artistic value – the form of the object or complex, its quality and impact – European, over-regional and local; scientific value – authenticity of idea, material, function; construction, material, over-regional and local novelty; and historic value – of the place, people, events – European, over-regional and local. It was also suggested to diversify the value of monuments into that of European, over-regional and local rank. In case of individual monuments it would be necessary to apply the following criteria: determining the values absolutely protected, values

możliwych do przekształcenia oraz wartości utraconych, koniecznych do odtworzenia/rekonstrukcji. Konieczne byłoby zastosowanie zasady, że im wyższa ranga budowli, tym zakres ochrony jest większy. Podstawę do wyboru wyróżniających się zabytków XX wieku powinny stanowić opracowania źródłowe weryfikowane przez późniejszą literaturę i współczesne opracowania badawcze.

Wybór wyróżniających się budowli XX-wiecznych powinien odznaczać się trzema cechami: powinien być prosty i klarowny przez precyzyjnie określone kategorie oraz operujący możliwie najmniejszą liczbą kryteriów wartościujących, powinien być zgodny z obowiązującym w Polsce prawem i musi dokonywać rzeczywistej selekcji, a nie bezrefleksyjnie mnożyć kolejne grupy wartościowych zabytków i trudnych do zdefiniowania wartości.

Ocena wartości zabytków modernistycznych i wybór budowli najcenniejszych powinny stanowić podstawę do ustalenia różnego zakresu ochrony zabytków z tego okresu. Od kilku lat mówi się o potrzebie oceny wartości polskich zabytków i wydzielenia grup budowli najcenniejszych, które zasługują na pieczołowitą ochronę.

Mimo szeregu wypowiedzi na ten temat nie ukazały się dotychczas konkretne propozycje dotyczące zasad kompleksowej ochrony budowli modernistycznych w Polsce.

possible to transform, and values lost but needed to recreate/reconstruct. The rule saying that the higher the rank of the building, the larger the range of protection would have to be applied. The basis for selecting outstanding monuments of the 20th century should be source documents verified by later literature and current research studies.

The selection of outstanding buildings of the 20th century ought to possess three features: it should be simple and clear due to precisely defined categories and using the smallest possible number of evaluating criteria; it should conform with the Polish law; and it must allow for actual selection instead of mindless multiplying of subsequent groups of valuable monuments and values difficult to define.

Assessing the value of modernist monuments and selecting the most valuable buildings should constitute the basis for establishing the varying degree of protection for monuments from that period.

Małgorzata Korpała*

Ochrona substancji czy formy w zabytkach epoki modernizmu

Protection of the substance or the form in the monuments of the modernist era

Słowa kluczowe: modernizm, autentyzm, zabytki XX wieku, ochrona zabytków

Key words: modernism, authenticity, historical monuments of the twentieth century, the protection of monument

1. WSTĘP

Sposób postępowania podczas prac konserwatorskich przy zabytkowej architekturze jest odzwierciedleniem doktryn konserwatorskich, które wskazują, jaki jest sposób i zakres ingerencji konserwatorskiej. Prace podejmowane wobec architektury modernistycznej koncentrują się na formie i wyglądzie budowli, który jest nośnikiem jej przeznaczenia funkcjonalnego postrzeganego jako najważniejsza wartość budowli z tego okresu. Natomiast zachowana oryginalna substancja jest niedoceniana. Jest to tym bardziej istotny problem, że coraz więcej budynków modernistycznych przechodzi gruntowne remonty i konserwacje, które zazwyczaj polegają na wymianie materiałów na ich współczesne, bardziej wytrzymałe odpowiedniki.

Konserwację architektury modernistycznej zaczęto się interesować dopiero w latach 80. XX wieku. Wówczas też, w 1988 roku powstało Stowarzyszenie Dokumentacji i Konserwacji Zabytków Architektury Modernistycznej – International Committee for Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement, nazywane w skrócie DO-COMOMO¹. Jego celem stało się dokumentowanie i ochrona dzieł architektury ruchu modernistycznego (*Modern Movement*). Wówczas przeprowadzono pierwsze remonty konserwatorskie budowli modernistycznych i wypracowano zasady ochrony budowli z tego okresu.

1. INTRODUCTION

The proceedings during conservation work on historic architecture reflect conservation doctrines which outline the manner and extent of conservation interference. The work carried out on modernist architecture concentrates on the form and appearance of a building, which are perceived as a medium of its functional significance seen as the most important value of a building from that period. But the preserved original substance is underappreciated. The issue is of even greater significance since more and more modernist buildings undergo thorough renovation and conservation, which usually involve replacing materials with their contemporary, durable equivalents.

Conservation of modernist architecture became a subject of interest only as late as the 1980s. Then, in 1988, the International Committee for Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement was established, abbreviated as DO-COMOMO¹. Its aim is documenting and preserving works of architecture of the *Modern Movement*. It was then that the first conservation renovations of modernist buildings were carried out and the principles for protecting buildings from that period were worked out. Yet, it fairly quickly turned out that the principles were not universal, and realisations differ considerably from one another.

* dr, Instytut Architektury, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nysie

* dr, *Institute of Architecture, University of Applied Sciences in Nysa*

Cytowanie / Citation: Korpała M. Protection of the substance or the form in the monuments of the modernist era. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:51-62

Otrzymano / Received: 04.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 19.03.2017

doi:10.17425/WK49MODERNIST

Dość szybko okazało się, że nie są to zasady uniwersalne, a realizacje znacząco różnią się od siebie.

Inne organizacje konserwatorskie, jak np. ICOMOS, także podejmują problematykę ochrony budowli modernistycznych, a budynki z tego czasu są także wpisywane na Światową Listę Dziedzictwa Kultury UNESCO. Coraz więcej budynków i założeń urbanistycznych zostało docenionych i przeprowadzono w nich kompleksowe prace konserwatorskie.

2. STAN BADAŃ

Od początku XX wieku w środowisku konserwatorskim toczą się dyskusje o metodach konserwacji zabytkowej architektury.

W Polsce pierwsze badania nad architekturą modernizmu podjął Andrzej Olszewski już w latach 60. XX wieku². Później ukazywały się kolejne ważne prace na ten temat³. Jednak problem konserwacji budowli modernistycznych był podejmowany marginalnie. Ważnym forum wymiany poglądów na ten temat stały się dopiero cykliczne konferencje „Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni” organizowane od 2007 roku.

Wielu autorów podejmowało temat powojennej architektury modernistycznej, podkreślając, że architektura tego nurtu jest niedoceniana, a nawet deprecjonowana. Jednocześnie wysuwali oni postulat konieczności przygotowania rozwiązań systemowych, które umożliwią ochronę czołowych budynków modernistycznych, zanim zostaną one zburzone lub całkowicie przekształcone⁴.

Istotne dla podejmowanego tematu jest pojęcie autentyzmu. Pojęcie to nie zostało zdefiniowane w dotychczasowych aktach prawnych, na których opiera się praktyczna ochrona zabytków, jednak od dziesięcioleci jest jednym z najważniejszych „wytworów doktryny konserwatorskiej”, a także „nieodłącznym elementem kształtującym wartość zabytkową”⁵.

W tradycyjnym rozumieniu autentyzm jest utożsamiany z oryginalną, historyczną substancją zabytku oraz z jego historyczną formą, a tym samym odnosi się on do uznania zabytku za prawdziwy. Autentyzm substancji odnosi się do materiałów, technologii i rozwiązań projektowych. Autentyzm formy jest ściśle związany z projektem, ideą i kompozycją brył architektonicznych.

W Polsce problem autentyzmu zabytków architektury podjął Olgierd Czerner już w połowie lat 70. XX wieku⁶ i wyróżnił elementy składowe autentyzmu (materiał, metody technologiczne i konstrukcyjne, funkcja, forma, oddziaływanie). Zadał też pytanie: „jeśli chcemy zachować autentyzm obiektu architektury, czy obowiązani jesteśmy wobec tego troszczyć się o zachowanie wszystkich cech składających się na jego istnienie i charakter?”⁷.

W 1994 roku środowisko międzynarodowe przygotowało Dokument z Nara⁸, który podejmował temat autentyzmu i akcentował rolę lokalnego dziedzictwa kultury. W dokumencie tym zwrócono uwagę na różnorodność kryteriów konserwatorskich i ich zależność od lokalnego kontekstu kulturowego.

Other conservation organisations, such as e.g. ICOMOS, also address the issue of modernist buildings protection, and buildings from that period are also inscribed into the UNESCO World Cultural Heritage List. More and more buildings and urban complexes have been properly appreciated and extensive conservation work has been carried out there.

2. STATE OF RESEARCH

Since the beginning of the 20th century discussions concerning methods of conservation of historic architecture have been taking place within the conservation milieu.

In Poland, the first research on modernist architecture was conducted by Andrzej Olszewski already during the 1960s². Subsequent important studies on the subject appeared later³. However, the issue of conservation of modernist buildings was only marginally addressed. Only the cyclic conferences entitled “Modernism in Europe. Modernism in Gdynia” organised since 2007, became an important forum for exchanging opinions on the topic.

Numerous authors addressed the issue of post-war modernist architecture, emphasising that this trend in architecture was underappreciated, or even belittled. At the same time, they put forward demands concerning the need to prepare system solutions that will allow for protecting top modernist buildings before they are demolished or transformed beyond recognition⁴.

The notion of authenticity is crucial for the discussed issue. This notion was not defined in previous legal acts on which practical monument protection is based, nevertheless for decades it has been one of the vital “products of the conservation doctrine”, as well as “an inherent element shaping the historic value”⁵.

Traditionally, authenticity is identified with original, historic substance of the monument and its historic form, and thus relates to recognising the monument as genuine. Authenticity of the substance refers to materials, technology and project solutions. Authenticity of form is closely connected with the project, idea and composition of architectonic shapes.

In Poland the problem of authenticity of architecture monuments was addressed by Olgierd Czerner already in the mid-1970s⁶ and distinguished components of authenticity (material, technological and construction methods, function, form, impact). He also posed the question: “if we wish to preserve authenticity of an architectural object, are we obliged to care about protecting all features contributing to its existence and character?”⁷.

In 1994, the international milieu prepared the Nara Document⁸, which addressed the issue of authenticity and emphasised the role of the local cultural heritage. The document drew attention to the diversity of conservation criteria and their dependence on local cultural context.

The media through which material and non-material values are conveyed in historic architecture have been analysed by Maria Brykowska, who stressed that it is

Ryc. 1. Dessau, budynek szkoły Bauhaus, stan 2009

Fig. 1. Dessau, Bauhaus school building, state in 2009

Ryc. 2. Brno, willa Tugendhatów, fot. 2008

Fig. 2. Brno, the Tugendhat villa, photo: 2008

Nośniki wartości materialnych i niematerialnych w zabytkowej architekturze przeanalizowała Maria Brykowska, która podkreśliła, że możliwa jest ich ochrona w poszczególnych etapach procesu inwestycyjnego⁹.

W ostatnich latach coraz więcej uwagi poświęca się detalom i sposobom wystroju elewacji oraz wnętrz (tynki elewacyjne, mozaiki, sgraffiti itd.), jak i problemom

possible to protect them on particular stages of the investment process⁹.

In recent years, more and more attention is paid to details and manners of elevation and interior decoration (elevation plaster, mosaics, sgraffiti etc.) and problems related to protecting them as important aesthetic elements affecting the authenticity of modernist architecture¹⁰.

ich ochrony jako ważnego elementu estetyki wpływającego na autentyczność architektury modernizmu¹⁰.

Ważnym podsumowaniem zagadnienia autentyczności jest publikacja Jacka Brudnickiego, który analizował, kiedy można uznać, że zabytek wciąż posiada wartość zabytkową i kiedy ją już utracił¹¹.

3. CO POWINNO BYĆ PRZEDMIOTEM OCHRONY W BUDOWLACH Z OKRESU MODERNIZMU?

Należy przeanalizować, co faktycznie stanowi o wartości zabytkowej architektury z okresu modernizmu. W wypadku budowli powstałych w kręgu *Modern Movement* istotne jest zachowanie najważniejszych cech tej architektury, do jakich należy podporządkowanie budowli funkcji, której służy. Architektura powinna pozostać nośnikiem przeznaczenia funkcjonalnego. Temu służą zabytkowe już dziś elementy konstrukcji, wystroju i dekoracji. Zakres ingerencji konserwatorskiej ma istotny wpływ na to, czy zabytek nadal może być traktowany jako dokument epoki, w której powstał. Zmiany mogą całkowicie zdevaluować dotychczasową wartość zabytkową.

Le Corbusier określił cechy budowli modernistycznej jako pięć zasad: dom na słupach, wolny plan, wolna fasada (niezależna od konstrukcji), longitudinalne okna, płaski dach i ogród na dachu. Ochronie powinny podlegać wszystkie te elementy (konstrukcja, elewacja i jej wystrój, okna i wystrój wnętrz), które są nieodłącznymi cechami budowli modernistycznej. Jednak w Polsce ochrona może dotyczyć tylko budowli i jej elementów chronionych prawnie.

Do lat 90. XX wieku budynki modernistyczne były traktowane jako współczesne, prowadzono w nich więc remonty budowlane. Naturalną rzeczą było ich unowocześnianie i prowadzenie kompleksowych prac poprawiających i uwspółcześniających estetykę budowli bez zachowania oryginalnego wykończenia. Można zatem postawić pytanie, czy zabytki architektury XX wieku winny podlegać takim samym regułom jak zabytki z epok wcześniejszych.

Obecnie wiele budowli współczesnych zostało docenionych i objętych prawną ochroną poprzez wpisanie do rejestru zabytków. Te wybrane dzieła XX-wiecznej architektury są traktowane tak samo jak zabytki z wcześniejszych okresów i są poddawane pracom konserwatorskim, a nie standardowym remontom budowlanym. Zasady postępowania administracyjnego zmierzające do uzyskania pozwolenia na prowadzenie prac remontowych w zabytkach XX-wiecznych są takie same jak wobec architektury okresu średniowiecza, baroku czy klasycyzmu. Takie same są też wymogi dotyczące wykonawstwa konserwatorskiego i budowlanego polegające na dopasowaniu technologii i materiałów do indywidualnych cech zabytku. We wszystkich przypadkach poszukiwane są indywidualne rozwiązania oparte na badaniach konserwatorskich.

Jednakże, poza wyselekcjonowaną grupą budowli uznanych za zabytki, pozostałe XX-wieczne budynki są

An important conclusion of the authenticity issue is a publication by Jacek Brudnicki, who analysed when it can be acknowledged whether a monument still possesses a historic value or if it has already been lost¹¹.

3. WHAT SHOULD BE PROTECTED IN BUILDINGS FROM THE MODERNIST PERIOD?

It should be analysed what actually constitutes the value of historic architecture from the modernist period. In the case of buildings created under the influence of the *Modern Movement*, it is vital to preserve the most important feature of that architecture which is subordinating a building to the function it serves. Architecture ought to remain a carrier of functional purpose. The now historic elements of construction, interior decor and ornamentation are to serve this purpose. The extent of conservation interference has a significant influence on the fact whether the monument can still be treated as a document of the period in which it was created. Changes can entirely devalue previous historic value.

Le Corbusier determined features of a modernist edifice as five principles: a house on poles, open plan, free facade (independent of the construction), longitudinal windows, flat roof and a roof garden. All those elements (construction, elevation and its decor, windows and interior decoration) which are inherent features of a modernist building ought to be under protection. However in Poland protection can be limited only to a building or its protected legally elements.

Until the 1990s, modernist buildings were treated as contemporary, therefore renovation were carried out in them. It seemed natural to modernise them and to carry out complex work in order to improve and update the aesthetics of a building without preserving the original finish. Therefore, one can ask whether monuments of architecture of the 20th century should be subject to the same regulations as monuments from previous epochs.

Currently, many modern buildings have been properly appreciated and put under legal protection by entering them into the monument register. Those selected masterpieces of the 20th-century architecture are treated in the same way as monuments from earlier periods, and undergo conservation treatment instead of standard building renovation. The principles of administrative procedure aimed at obtaining a permit for carrying out renovation work in monuments from the 20th century are the same as those regarding architecture of the medieval, baroque or classicist period. Requirements concerning conservation and building workmanship including adjusting technologies and materials to individual requirements of a monument are also the same. Individual solutions based on conservation research are sought in all cases.

Nevertheless, besides a select group of edifices acknowledged as monuments, the remaining 20th-century buildings are still treated – regardless of their degree of preserved original substance – as contemporary and so

Ryc. 3. Warszawa, Kino Iluzjon, dawne kino „Stolica”, stan z roku 2016

Fig. 3. Warszawa, Iluzjon Cinema, former “Stolica” cinema, state in 2016

nadal traktowane – niezależnie od stopnia zachowanej oryginalnej substancji – jako współczesne i mało wartościowe pod względem materii. W budowlach niewpisanych do rejestru zabytków prowadzone są remonty ogólnobudowlane i przebudowy. Najważniejsza w nich jest możliwość użytkowania, a więc dopuszczalne jest ich przekształcanie zgodnie z wymogami funkcjonalnymi. Zmiany, które są wynikiem adaptacji, polegają na przekształceniu bryły, zmianie dyspozycji wnętrza oraz na zmianach technologicznych i materiałowych. Są to ocieplenia elewacji, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, ale także wybiórcze rekonstruowanie wybranych fragmentów w połączeniu z elementami dodanymi współcześnie. Prace te mogą znacząco zmienić wygląd budowli, która po „uwspółcześnieniu” ma charakter bezstylowy i ahistoryczny.

4. PROBLEMY OCHRONY SUBSTANCJI ARCHITEKTURY MODERNISTYCZNEJ

Większość budynków XX-wiecznych wznoszono z materiałów nowoczesnych, które nie tylko pozwalały na zerwanie z tradycją architektoniczną, ale i dawały możliwość przyspieszenia procesów inwestycyjnych oraz obniżenia kosztów. Do powszechnej praktyki budowlanej wszedł żelbet i beton oraz gotowe prefabrykaty, jak np. wielka płyta. Jednakże materiały te nie były wówczas dostatecznie sprawdzone pod względem trwałości i odporności na starzenie. Dopiero po upływie kilku dziesięcioleci okazało się, że beton ulega procesom destrukcji i następuje to znacznie szybciej niż w wypadku tradycyjnych materiałów budowlanych stosowanych od stuleci.

of little value, as far as matter is concerned. Complete refurbishments and alterations are conducted in buildings not entered into the monument register. The most important in them is the usability, so it is allowed to transform them in accordance with functional requirements. Alterations which result from adaptations involve transforming the shape, change of interior arrangement and technological and material replacements. They are: thermal insulation of elevations, replacing window and door frames, but also selective reconstruction of chosen fragments in combination with contemporary additions. Such work can considerably alter the appearance of a building which, after “updating”, acquires a styleless and ahistorical character.

4. ISSUES OF PROTECTING THE SUBSTANCE OF MODERNIST ARCHITECTURE

The majority of 20th-century buildings were erected from modern materials, which not only allowed for breaking with the architectonic tradition but also offered a possibility of accelerating investment processes and reducing costs. Ferroconcrete and concrete as well as ready-made prefabricated elements became common building practice. However, those materials were not sufficiently tested then as far as their permanence and resistance to ageing were concerned. Only after the passage of several decades it turned out that concrete undergoes destructive processes and that it happens much faster than in the case of traditional building materials used for centuries.

Wiele z ówczesnych realizacji było niedopracowanych z oszczędności, pośpiechu i braku materiałów budowlanych o odpowiedniej jakości. W większym stopniu liczyło się przeznaczenie funkcjonalne, jak i szybkie wzniesienie *maszyny do mieszkania*, a nie jej trwałość. Niskiej jakości są zwłaszcza budynki powojenne wznoszone w dobie deficytu materiałów budowlanych¹².

Starzenie się materiałów takich jak beton, konstrukcje żelbetowe, stolarka, a także różnych wypraw tynkarskich i wypraw elewacyjnych sprawia, że budowle z tego okresu są dziś źle postrzegane. Są zaniedbane, brzydkie oraz nie spełniają współczesnych norm energooszczędności i bezpieczeństwa przeciwpożarowego. Ich remontowanie budzi wątpliwości zarówno pod względem ekonomicznym – ze względu na opłacalność podejmowanych kosztownych remontów, jak i doktrynalnym. Naprawa polegająca na wymianie zużytych elementów sprawia, że budynek traci wartość autentyczności substancji i znacząco wpływa to na obniżenie jego wartości zabytkowej. Im mniej oryginalnej substancji, tym słabsze są argumenty, by objąć ochroną budynki, których forma i funkcja nadal jest zachowana.

Innym istotnym problemem dotyczącym ochrony budowli modernistycznych jest ekonomika użytkowania budynków z tego okresu. Często są one opuszczone i przez długi czas nieużytkowane, co wraz z upływem czasu zwiększa koszty modernizacji i napraw. Często wymagają one docieplenia, które zmienia ich formę architektoniczną. Sprawia to, że budynki modernistyczne przestają być tanie i atrakcyjne ekonomicznie, bo koszty użytkowania nieustannie rosną.

Ostatnim zagadnieniem jest brak akceptacji społecznej dla wielu budowli z tego czasu, które określono jako *źle urodzone*, co jeszcze bardziej naraża je na przekształcenia, a nawet na wyburzenie. Konieczny jest kompromis, który oznacza zgodę na wymianę zdegradowanych i zużytych elementów na nowe, a także poszukiwanie nowej funkcji i powiązanej z nią formy architektonicznej. Dlatego budowle XX-wieczne wymagają odmiennego podejścia konserwatorskiego niż do architektury z okresów wcześniejszych¹³.

4.1. Problem degradacji materiałów budowlanych

Oddzielny problem w wypadku wielu budowli XX-wiecznych stanowi zagrożenie degradacji materiałów, z których zostały one wzniesione. Już pod koniec XX wieku podejmowano w literaturze problem degradacji współczesnych materiałów budowlanych, a zwłaszcza betonu i żelbetu. Na tempo tych procesów wpływ wywiera zanieczyszczenie środowiska miejskiego. Bardzo istotne jest prawidłowe przygotowanie zaprawy i przebieg jej wiązania, a także jakość i rozmieszczenie elementów zbrojenia. Szczegółowe badania dotyczące tego zagadnienia są prowadzone przez różne ośrodki akademickie. Poszukuje się też metod analizy aktualnego stanu zachowania i oceny wytrzymałości murów

Many realisations in those times were not polished up because of economizing, haste and lack of building materials of appropriate quality. The functional purpose and quick erection of a *machine for living* were more important than its endurance. Particularly post-war buildings erected at the time of shortage of building materials are of poor quality¹².

Ageing processes occurring in materials such as concrete, ferroconcrete constructions, woodwork, and elevation plasters are responsible for the negative perception of buildings from that period. They are neglected, ugly and do not meet the current standards of energy-saving and fire hazard. Renovating them raises doubts both from the economic point of view, because of cost-effectiveness of such an expensive undertaking, and from the doctrinal one. Renovation involving replacement of worn-out elements makes the building lose the value of substance authenticity, which significantly decreases its historic value. The less original the substance, the weaker the arguments to protect buildings whose form and function are still preserved.

Another vital problem related to protecting modernist buildings is the economics of using buildings from that period. They are frequently abandoned and have not been used for a long time, which increases the cost of modernisation and repair with the passage of time. They often require thermal insulation which alters their architectonic form. In consequence, modernist buildings cease to be cheap and economically attractive since costs of usage increase incessantly.

The last issue is lack of social acceptance of many buildings from that period, which were labelled as *ill-born*, which puts them even more at risk of transformation or even demolition. It is necessary to reach a compromise that involves agreement to replacing degraded and worn-out elements with new ones, as well as seeking a new function and a related architectonic form. Therefore, buildings from the 20th century require a different conservation approach than the architecture from earlier periods¹³.

4.1. Problem of degradation of building materials

In the case of many buildings from the 20th century, another problem is degradation of materials which were used to erect them. Already at the end of the 20th century the issue of degradation of contemporary building materials, particularly concrete and ferroconcrete, was addressed in the literature on the subject. The processes are further aggravated by pollution of the urban environment. Properly prepared mortar and the way in which it sets, as well as the quality and distribution of reinforcement are essential. Detailed research concerning the issue is being carried out by various academic centres. Methods for analysing the current state of preservation and assessing the strength of walls of the 20th-century buildings are also researched. Another issue is introducing solutions allowing for preserving original materials

Ryc. 4. Warszawa, Sala Kongresowa, stan z roku 2016

Fig. 4. Warszawa, Congress Hall, state in 2016

budowli XX-wiecznych. Kolejnym zagadnieniem jest wprowadzanie rozwiązań pozwalających na zachowanie oryginalnych materiałów poprzez wysycanie zdegradowanej struktury betonowych ścian¹⁴. Problem ten dotyczy także małej architektury wykonanej ze sztucznego kamienia. Oddzielnym zagadnieniem jest degradacja konkretnych rozwiązań budowlanych – np. stolarki okiennej i innych przegród termicznych. Z reguły nie spełniają one dzisiejszych norm izolacji termicznej. Największy problem dotyczy wielkich okien zespolonych i przeszklonych ścian osłonowych będących nieodłączną częścią wielu budowli modernistycznych. Dziś często wymagają one wymiany i zastąpienia rozwiązaniami stosującymi wielowarstwowe zespolone szyby, które zapewniają dużo lepszą izolację termiczną.

5. PRZYKŁADY OCHRONY ZABYTKÓW MODERNISTYCZNYCH

W Europie jednym z pierwszych i najważniejszych przykładów prac konserwatorskich dotyczących budowli modernistycznych było rozpoczęte w 1976 roku odnowienie gmachu Bauhausu w Dessau¹⁵. Później szybko nastąpiły kolejne przykłady prac w budowlach modernistycznych. Wśród nich wymienić należy liczne konserwowane budowle Le Corbusiera we Francji, modernistyczne osiedla w Berlinie i w innych częściach Niemiec czy modelowe prace konserwatorskie Willi Tugendhatów w Brnie połączone z organizacją licznych seminariów i warsztatów.

by saturating the degraded structure of concrete walls¹⁴. The problem also concerns architectonic features made from artificial stone. A separate issue is degradation of specific building solutions – e.g. of window frames and other thermal partitions which, generally, do not meet the current standards of thermal insulation. The greatest challenge is posed by huge insulated-glass window panes and glass screen walls, which constitute an inseparable part of numerous modernist buildings. Today, they frequently require replacing with solutions using multi-layer insulated-glass panes, which provide much better thermal insulation.

5. EXAMPLES OF MODERNIST MONUMENTS PROTECTION

In Europe, one of the first and most important examples of conservation work concerning a modernist building was the renovation of the Bauhaus building in Dessau commenced in 1976¹⁵. It was soon followed by other examples of work in modernist buildings, among which one should mention numerous restored buildings by Le Corbusier in France, modernist housing estates in Berlin and other German lands, or model conservation work on the Tugendhat villa in Brno, combined with organizing many seminars and workshops.

In recent years first renovation and conservation work of modernist buildings was undertaken in Poland, e.g. of the railway stations of the Warsaw Cross-City Line (e.g. Ochota railway station). It was meant to protect

W ostatnich latach w Polsce podejmowano pierwsze prace remontowe i konserwatorskie budowli modernistycznych, m.in. dworców warszawskiej kolei średnicowej (np. dworzec Ochota). Miały one na celu ochronę ich formy, a czasem adaptację do nowej funkcji (np. dworzec Powiśle). Dla zilustrowania tej problematyki zestawiono wybrane studia przypadków architektury drugiej połowy XX wieku z okresu modernizmu (kino Iluzjon w Warszawie) oraz wzniesionej w zbliżonym czasie budowli z czasów socrealizmu (Sala Kongresowa w Warszawie).

5.1. Kino „Iluzjon”, dawne kino „Stolica”

Budynek dawnego kina „Stolica” wzniesiono w latach 1949–1950 według projektu Mieczysława Pipeka. Powstał on na planie prostokąta z dostawioną charakterystyczną rotundą. Było to jedno z kilku kin tego architekta („W-Z” – na Woli, „1 Maj” – na Grochowie oraz „Ochota” – obecny „Och-Teatr”). Budowla ma cechy modernistycznej architektury użyteczności publicznej, ale już z detalami noszącymi cechy socrealizmu. Przed planowaną rozbiórką budynek uchronił wpis do rejestru zabytków z 2008 roku. Prace remontowo-konserwatorskie przeprowadzono w latach 2011–2012¹⁶.

Celem prac było przeprowadzenie modernizacji poprawiającej funkcjonalność i przekształcenie kina jednosalowego w wielofunkcyjne Muzeum Sztuki Filmowej. Modernizacja budynku obejmowała adaptację i przebudowę, w tym powiększenie przestrzeni użytkowej do dwóch sal projekcyjnych oraz poprawę standardu technicznego budynku. Uznano, że multifunkcjonalność stworzy nowe możliwości organizacji wydarzeń kulturalnych, organizacji wystaw interaktywnych, a także prezentacji zbiorów Filмотeki Narodowej.

Do naszych czasów zachowały się oryginalne elementy wyposażenia wnętrza kina z końca lat 40. XX wieku, m.in. tkaniny ścienne¹⁷, gipsowe kartusze, czyli reliefy na temat herbu Warszawy, oraz elementy architektoniczne. Detale te zostały zinwentaryzowane i w ramach prac konserwatorskich odtworzone.

W efekcie wykonanych prac ocalała bryła kina, jak i jego pierwotna funkcja, ale uległy wymianie oryginalne detale i dekoracje wnętrz. Nowy, stylizowany detal jest podporządkowany aktualnej multifunkcjonalności, a także charakterowi architektury Pipeka.

5.2. Sala Kongresowa

Sala Kongresowa jest kolejnym przykładem zachowanej w pierwotnej formie budowli, która została ocalona przed znaczącymi przekształceniami dzięki decyzji o wpisie do rejestru zabytków w 2007 roku.

Sala Kongresowa w Warszawie, będąca częścią Pałacu Kultury i Nauki, została wzniesiona w 1955 roku. Zachowała ona oryginalny socrealistyczny wystrój z wyraźnym nawiązaniem do stylu klasycystycznego. Brak remontów sprawiał, że zarówno bryła budowli, jak i jej wystrój zachowały się w pierwotnej formie. Jednakże po

their form, and sometimes adaptation to a new function (e.g. Powiśle railway station). Selected case studies of architecture from the 2nd half of the 20th century from the modernist period (“Iluzjon” Cinema in Warszawa) and a building from the socialist-realism period erected approximately at the same time (Congress Hall in Warszawa) were discussed to illustrate the issue.

5.1. “Iluzjon” cinema, former “Stolica” cinema

The building of the former “Stolica” cinema was erected in the years 1949–1950 acc. to a project by Mieczysław Pipek. It was built on the plan of a rectangle with an addition of a characteristic rotunda. It was one of a few cinemas designed by that architect (“W-Z” – in Wola, “1 Maj” – in Grochow and “Ochota” – nowadays “Och-Teatr”). The building boasts features of modernist architecture of public utility, though already with details showing features of socialist-realism. An entry in the monument register in 2008 saved the object from planned demolition. The renovation-conservation work was carried out in the years 2011–2012¹⁶.

The work was aimed at carrying out modernisation that would improve functionality and convert a one-room cinema into a multi-function Museum of Film Art. Modernisation of the building involved adaptation and rebuilding, including increasing utility space to two cinema rooms, and improving the technical standard of the object. It was assumed that multi-function would offer new possibilities for organising cultural events, interactive exhibitions, as well as for presenting the collection of the National Film Archive.

Original elements of the cinema interior furnishings from the end of the 1940s have been preserved until today, e.g. wall fabrics¹⁷, gypsum cartouches i.e. reliefs alluding to the coat of arms of Warszawa and architectonic elements. Those details were inventoried and recreated in the course of conservation work.

As a result of the completed work, the body of the cinema and its original function survived, but ale original details and interior decorations were replaced. New, stylised details are subordinate to the current multifunctionality and the character of architecture designed by Pipek.

5.2. Congress Hall

The Congress Hall is another example of an object preserved in its original form, which was saved from significant transformation thanks to the decision about entering it into the monument register in 2007.

The Congress Hall in Warszawa, which is a part of the Palace of Science and Culture, was erected in 1955. It has maintained its original socialist-realist decor with clear allusions to the classicist style. Lack of renovation caused that both the body of the building and its interior décor have been preserved in their original form. However, after years of intensive exploitation a general

latach intensywnej eksploatacji nieunikniony był generalny remont, a zwłaszcza poprawa bezpieczeństwa przeciwpożarowego. Zastosowane podczas budowy tanie i łatwopalne materiały konstrukcyjne ścianek działowych oraz wystroju kolidowały z obecnymi przepisami BHP.

Po objęciu ochroną prawną planowany zakres prac remontowych i adaptacyjnych uległ znaczącej modyfikacji. Mimo bardzo ingerencyjnych prac, obejmujących wymianę wewnętrznych okładzin w celu zwiększenia bezpieczeństwa przeciwpożarowego czy też foteli dla publiczności, zadbano o to, by nowe elementy były możliwie najbardziej zbliżone wyglądem do oryginalnych i nie zmieniły wyglądu sali. Bez objęcia Sali Kongresowej wpisem do rejestru zabytków takie działania zostałyby uznane za niepotrzebne i nieekonomiczne. W efekcie wykonanych prac wystój i dekoracje we wnętrzach uległy wymianie, ale nowy stylizowany detal został podporządkowany dawnej stylistyce sali.

6. PODSUMOWANIE

Omówione przykłady dotyczą prac remontowych i adaptacyjnych, które umożliwiły przetrwanie budowli. Główną wartość przedstawionych powyżej XX-wiecznych zabytków stanowi zachowany pierwotny program funkcjonalny. Ocalały bryły i wnętrza budynków, ale jednocześnie wymianie uległy detale wystroju wnętrz. Elementy nowe zostały przestyliżowane na dawne, tak aby nadal utrzymać wrażenie ich podporządkowania historycznej architekturze. Chociaż taka modernizacja zmierza do poprawy funkcjonalności, dyskusyjny pozostaje problem autentyzmu substancji. Dotyczy to szczególnie niepowtarzalnych i jednocześnie oryginalnych elementów, jak indywidualnie rzeźbione okładziny, tynki elewacyjne, które w remontowanej budowli nie zawsze udaje się zachować. Ich wymiana zamiast podjęcia konserwacji wystroju jest efektem kilku czynników. Po pierwsze ekonomicznych – rezygnacja z kosztów prac konserwatorskich, które są uznawane za zbyt wygórowane i nieopłacalne. Problemem jest znalezienie fachowców-rzemieślników, którzy potrafiliby zgodnie z tradycyjną technologią zastosowaną w zabytku uzupełnić brakujące lub zużyte fragmenty w sposób gwarantujący ich estetyczny wygląd. Wymiana całych detali gwarantuje uzyskanie pożądaną przez użytkownika jakości estetycznej i dlatego odtwarzanie wystroju oparte na stylizacji na dawne elementy jest częściej stosowana. Takie rozwiązanie jest tańsze, pozwala na skrócenie czasu remontu, ale bywa też skutkiem niewiedzy o współczesnych technicznych możliwościach konserwatorskich. Należy jednak pamiętać, że modernizacje i adaptacje budynków XX-wiecznych powinny respektować ideowe założenia modernizmu odnoszące się do zachowania bryły i ściśle związanej z nią funkcji. Powinny też dążyć do zachowania w możliwie największym stopniu oryginalnej substancji. Wartość materii XX-wiecznej nie jest mniejsza niż pochodzącej z epok starszych, a upływ czasu sprawia, że traktowanie jej jako współczesnej staje się całkowicie nieuzasadnione.

refurbishment was unavoidable, especially improving fire prevention. Cheap and flammable building materials of partition walls and decor, used during construction, clashed with current safety regulations.

After it was put under legal protection, the planned range of renovation and adaptation work was considerably modified. Despite very invasive treatment involving replacement of lining inside in order to improve fire safety or of seats for the audience, care was taken to ensure that new elements resembled the original ones as much as possible so as not to change the appearance of the hall. Without entering the Congress Hall into the monument register, such activities would have been considered unnecessary and uneconomic. As a result of carried out work the décor and interior ornamentation were changed, but the new stylised details were made subordinate to the old stylistics of the hall.

6. CONCLUSION

The discussed examples of renovation and adaptation work enabled some buildings to survive. The main value of the above described 20th-century monuments is the preserved original functional program. Bulks and building interiors survived but, at the same time, interior decoration details were replaced. New elements were stylised to resemble the former, so as to maintain the impression of their being subordinate to historic architecture. Although such modernisation was aimed at improving functionality, the issue of authenticity of substance remains controversial. Particularly, it concerns unique and, at the same time, original elements such as individually carved lining, or elevation plasters that cannot always be preserved in renovated buildings. Their replacement instead of conservation of interior decor is a consequence of several factors. Firstly, the economic ones – as it means resigning from paying the cost of conservation work, which are regarded as exorbitant and unprofitable. A problem is finding professionals – craftsmen who would be able, in accordance with the traditional technology applied in the monument, fill in the missing or worn-out fragments in a way guaranteeing their aesthetic appearance. Replacing whole details guarantees obtaining the aesthetic quality demanded by the user, which is why recreating the décor basing on stylisation into old elements is more frequently applied. Such a solution is cheaper and allows for shortening the renovation time, but may also be a consequence of ignorance about contemporary technological possibilities of conservation. One should remember, however, that modernisations and adaptations of the 20th-century buildings ought to respect the ideological assumptions of modernism alluding to the preservation of the body and the function closely connected with it. They should also aim at preserving the original substance to the largest possible extent. The worth of the 20th-century matter is not lower than that from previous epochs, and the passage of time makes treating it as contemporary completely unjustified.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Białkiewicz A. Współczesne wymogi i potrzeby a wybrane zagadnienia realizacji konserwatorskich budowli modernistycznych. In: Sołtysik M.J., Hirsch R. (ed.) *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona*. Gdynia 2009, 243–246.
- [2] Brudnicki J. Skreślenie z rejestru zabytków – teoria i praktyka w Polsce ostatnich lat. *Kurier Konserwatorski* 2016;13.
- [3] Brykowska M. Nośnik wartości w architekturze zabytkowej. In: Szmygin B. (ed.) *Wartościowanie zabytków architektury*. PKN ICOMOS, Warszawa, 2013, 51–60.
- [4] Czerner O. Wartość autentyzmu w zabytkach. *Ochrona Zabytków* 1974;3:180–183.
- [5] Gawlicki M., Błyskosz T. Strategia ochrony zabytkowej architektury modernistycznej w Polsce – zarys problemu. In: Sołtysik M.J., Hirsch R. (ed.) *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona*. Gdynia, 2009, 169–178.
- [6] Giergoń P. Mozaika warszawska: przewodnik po plastyce w architekturze stolicy 1945–1989. Warszawa, 2014.
- [7] Hirsch R. Tynki elewacyjne w architekturze modernistycznej Gdyni i ich konserwacja. In: Sołtysik M.J., Hirsch R. (ed.) *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku do lat sześćdziesiątych i jej ochrona w Gdyni i w Europie*. Gdynia, 2014, 199–208.
- [8] Hirsch R. Wykończenie architektoniczne elewacji budynków modernistycznych w Polsce. In: Roguska J. (ed.) *Dziedzictwo na nowo odkryte. Detal architektoniczny 1850–1939*. Warszawa, 2014, 45–85.
- [9] Hirsch R. Ochrona i konserwacja historycznej architektury modernistycznej Gdyni. Zarys problematyki. Gdańsk, 2016.
- [10] Lewicki J. Badania, definicje, wartościowanie a rzeczywistość, czyli dlaczego utracono czołowe dzieła polskiego modernizmu. In: Sołtysik M.J., Hirsch R. (ed.) *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku do lat sześćdziesiątych i jej ochrona w Gdyni i w Europie*. Gdynia, 2014, 149–156.
- [11] Lewicki J. Konserwacja architektury modernistycznej w Polsce. Praktyka ostatnich lat. In: Sołtysik M.J., Hirsch R. (ed.) *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie*. Gdynia, 2011, 227–236.
- [12] Kostuch B. Kolor i blask: ceramika architektoniczna oraz mozaiki w Krakowie i Małopolsce po 1945 roku. Kraków, 2015.
- [13] Kostuch B. Krakowska powojenna ceramika architektoniczna – historia i próba klasyfikacji. Kraków, 2005.
- [14] Koziej K. Ochrona dziedzictwa powojennego modernizmu. *Spotkania z Zabytkami* 2009;7:3–6.
- [15] Marciniak P. Niewygodny zabytek czy zła architektura? O kryteriach i sposobach ochrony powojennego dziedzictwa modernizmu. In: Sołtysik M.J., Hirsch R. (ed.) *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku do lat sześćdziesiątych i jej ochrona w Gdyni i w Europie*. Gdynia, 2014, 157–168.
- [16] Markgraf M. Ochrona i konserwacja budynków Bauhausu w Dessau. In: Sołtysik M.J., Hirsch R. (ed.) *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie*. Gdynia, 2011, 169–176.
- [17] Olszewski A. Nowa forma w architekturze polskiej 1900–1925: teoria i praktyka. Wrocław, 1967.
- [18] Konopka M., Szmygin B. (ed.) *Vademecum konserwatora zabytków, cz. I. Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury*. Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa, 2009.
- [19] Wisłocka I. Awangardowa architektura polska 1918–1939. Warszawa, 1968.
- [20] Żychowska M.J. O zachowaniu modernistycznego dziedzictwa architektury. In: Sołtysik M.J., Hirsch R. (ed.) *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie*. Gdynia, 2011, 165–168.
- [21] <http://www.docomomo.com/> (access: 10.10.2016).
- [22] <http://www.iluzjon.fn.org.pl/static/9/o-kinie-iluzjon.html> (access: 10.10.2016).

¹ <http://www.docomomo.com/> (data wejścia 10.09.2016).

² Olszewski A., *Nowa forma w architekturze polskiej 1900–1925: teoria i praktyka*, Wrocław 1967.

³ Wisłocka I., *Awangardowa architektura polska 1918–1939*, Warszawa 1968.

⁴ Gawlicki M., Błyskosz T., *Strategia ochrony zabytkowej architektury modernistycznej w Polsce – zarys problemu*, [w:] Sołtysik M.J., Hirsch R. (red.), *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona*, Gdynia 2009, s. 169–178; Lewicki J., *Konserwacja architektury modernistycznej w Polsce. Praktyka ostatnich lat*, [w:] Sołtysik M.J., Hirsch R. (red.), *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni*.

Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie, Gdynia 2011, s. 227–236; tenże, *Badania, definicje, wartościowanie a rzeczywistość, czyli dlaczego utracono czołowe dzieła polskiego modernizmu*, [w:] Sołtysik M. J., Hirsch R. (red.), *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku do lat sześćdziesiątych i jej ochrona w Gdyni i w Europie*, Gdynia 2014, s. 149–156; Żychowska M.J., *O zachowaniu modernistycznego dziedzictwa architektury*, [w:] Sołtysik M.J., Hirsch R. (red.), *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie*, Gdynia 2011, s. 165–168; Marciniak P., *Niewygodny zabytek czy zła architektura? O kryteriach i sposobach ochrony*

- powojennego dziedzictwa modernizmu, [w:] Sołtysik M.J., Hirsch R. (red.), *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku do lat sześćdziesiątych i jej ochrona w Gdyni i w Europie*, Gdynia 2014, s. 157–168.
- ⁵ Brudnicki J., *Skreślenie z rejestru zabytków – teoria i praktyka w Polsce ostatnich lat*, Kurier Konserwatorski, nr 13, 2016, s. 15.
 - ⁶ Czerner O., *Wartość autentyzmu w Zabytkach*, Ochrona Zabytków, 1974, nr 3, s. 183.
 - ⁷ Tamże, s. 180.
 - ⁸ *Vademecum konserwatora zabytków, cz. I, Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Konopka M., Szmygin B. (red.), Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa 2009.
 - ⁹ Brykowska M., *Nośnik wartości w architekturze zabytkowej*, [w:] Szmygin B. (red.) *Wartościowanie zabytków architektury*, PKN ICOMOS, Warszawa 2013, s. 51–60.
 - ¹⁰ Kostuch B., *Krakowska powojenna ceramika architektoniczna – historia i próba klasyfikacji*, Kraków 2005; Kostuch B., *Kolor i blask: ceramika architektoniczna oraz mozaiki w Krakowie i Małopolsce po 1945 roku*, Kraków 2015; Giergoń P., *Mozaika warszawska: przewodnik po plastyce w architekturze stolicy 1945–1989*, Warszawa 2014; Hirsch R., *Tynki elewacyjne w architekturze modernistycznej Gdyni i ich konserwacja*, [w:] Sołtysik M. J., Hirsch R. (red.), *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku do lat sześćdziesiątych i jej ochrona w Gdyni i w Europie*, Gdynia 2014, s. 199–208; tenże, *Wykończenie architektoniczne elewacji budynków modernistycznych w Polsce*, [w:] Roguska J. (red.), *Dziedzictwo na nowo odkryte. Detal architektoniczny 1850–1939*, Warszawa 2014, s. 45–85; tenże, *Ochrona i konserwacja historycznej architektury modernistycznej Gdyni. Zarys problematyki*, Gdańsk 2016.
 - ¹¹ Brudnicki J., *Skreślenie z rejestru zabytków – teoria i praktyka w Polsce ostatnich lat*, Kurier Konserwatorski, nr 13, 2016, s. 15–21.
 - ¹² Koziej K., *Ochrona dziedzictwa powojennego modernizmu*, Spotkania z Zabytkami, nr 7, 2009, s. 5.
 - ¹³ Tamże, s. 3.
 - ¹⁴ Referaty z konferencji „Cement w architekturze i sztuce” 22–23 października 2015, zorganizowanej przez Zakład Konserwacji Elementów i Detali Architektonicznych Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa, Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu: E. Maryniak-Piaszczyńskiej *Konserwacja i restauracja zabytków architektury wykonanych z betonu. Technika i sztuka*, a także A. Hamberg-Federowicz, *Sztuczny kamień, beton, żelbet – konserwacja zabytków sztuki i architektury na przykładzie Szczecina i regionu*.
 - ¹⁵ Markgraf M., *Ochrona i konserwacja budynków Bauhausu w Dessau*, [w:] Sołtysik M.J., Hirsch R. (red.), *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie*, Gdynia 2011, s. 169–176.
 - ¹⁶ „Adaptacja i przebudowa zabytkowego budynku kina Iluzjon – Muzeum Sztuki Filmowej przy ul. Narbutta 50A w Warszawie dla potrzeb Filмотeki Narodowej”, podaje za <http://www.iluzjon.fn.org.pl/static/9/o-kinie-iluzjon.html> (data wejścia: 10.10.2016).
 - ¹⁷ Zakard „Kolumny” wg projektu Zofii Matuszczyk-Cygańskiej wykonany przez Spółdzielnię Artystów „Ład” na przełomie 1948 i 1949 roku – wg <http://www.iluzjon.fn.org.pl/static/9/o-kinie-iluzjon.html> (data wejścia: 10.10.2016).

Streszczenie

Zagadnienie, czy chronić substancję czy formę, nie budzi żadnych wątpliwości wobec dawnych zabytków (ochrona reliktów murów oraz często niekompletnych kompozycji dekoracji plastycznych). W odniesieniu do architektury XX-wiecznej zakres remontów i prac konserwatorskich koncentruje się na formie i wyglądzie podobnym do dawnego, a wartość oryginalnego materiału jest niedoceniana.

Obecny stan budynków modernistycznych jest uwarunkowany sposobem ich użytkowania. Nieuchronny jest też proces degradacji materiałów budowlanych. Budowle zaniedbane przez brak należytej opieki są remontowane lub modernizowane wówczas, gdy ktoś doceni ich wartość architektoniczną. Remont i ewentualna konserwacja rozpoczyna się wtedy, kiedy budynek jest mocno zdegradowany. Wówczas podejmowane są działania mocno ingerujące w autentyczną tkankę. Zakres ingerencji konserwatorskich poszerzany jest zwykle o dostosowanie do współczesnych wymogów funkcjonalnych. Budynek dostosowuje się do potrzeb prawa budowlanego i wymogów termoizolacyjności docieplając ściany i wymieniając okna.

Efektem tych działań jest zgoda na wymianę autentycznych materiałów – np. wypraw elewacyjnych z tynków szlachetnych, wymiana ruchomego wypo-

Abstract

The question whether to protect the substance or the form does not raise any doubts in relation to ancient monuments (preserving relics of walls and frequently incomplete compositions of artistic decorations). In reference to the architecture of the 20th century, the range of renovation and conservation work has been focused on the form and appearance resembling the original, while the value of the genuine material is underestimated.

The current state of modernist buildings depends on the way in which they have been used. The degradation process of building materials is also inevitable. Buildings neglected through insufficient care are renovated or modernised when someone appreciates their architectonic value. Renovation and possible conservation commence when a building is badly deteriorated. Then activities which seriously interfere into the authentic tissue are undertaken. The extent of conservation interference is usually augmented with adaptation to contemporary functional requirements. Buildings are adjusted to meet the requirements of the building law and thermal-insulation standards by adding wall insulation and replacing windows.

Such activities mean agreeing to exchanging authentic materials – e.g. refined plaster on elevations or

sażenia, jak w omówionym w artykule przykładzie Sali Kongresowej Pałacu Kultury i Nauki. Nowy detal otrzymuje wygląd zbliżony do elementów dawnych. Wymiana materiałów wiąże się też z dostosowaniem do współczesnych potrzeb i przepisów prawa budowlanego. Istnieje więc duża sprzeczność pomiędzy tradycyjną ochroną zabytków i doktryną konserwatorską a prowadzonymi pracami.

Modernizacje i adaptacje budynków XX-wiecznych powinny respektować ideowe założenia modernizmu odnoszące się do zachowania bryły i ściśle związanej z nią funkcji. Powinny też dążyć do zachowania w możliwie największym stopniu oryginalnej substancji. Wartość materii XX-wiecznej nie jest mniejsza niż pochodzącej z epok starszych. Upływ czasu sprawia też, że traktowanie detali modernistycznych jako współczesnych staje się całkowicie nieuzasadnione.

replacing portable furnishings as in the Congress Hall of the Palace of Science and Culture discussed in the article. New details acquire the appearance resembling the former elements. Replacing materials is also accompanied by adjustment to current requirements of the building law. Thus there exists a huge discrepancy between traditional monument protection and conservation doctrine, and the carried out work.

Modernisations and adaptations of 20th-century buildings ought to respect the ideological assumptions of the modernism referring to preserving the shape and the function closely connected to it. They should also aim at preserving the original substance to the largest possible extent. The value of the 20th-century matter is not lower than that from previous epochs. The passage of time also proves the treatment of modernist details as contemporary to be entirely unjustified.

Izabela Kozłowska*, Agnieszka Rek-Lipczyńska*

Ochrona architektonicznych dóbr kultury współczesnej na terenie Pomorza Zachodniego

Protection of architectural assets of modern culture in the West Pomerania

Słowa kluczowe: dobra kultury współczesnej, ochrona powojennej architektury modernistycznej, Pomorze Zachodnie

Key words: the modern cultural assets, protection of post-war modernist architecture, West Pomerania

1. WSTĘP

Polska architektura i urbanistyka 2. połowy XX wieku jako zasób dziedzictwa podlegającego potrzebie ochrony jest zjawiskiem nowym, ale wpisującym się w aktualny światowy nurt działań podejmowanych na rzecz zachowania współczesnych dóbr kultury. Przełom lat 80. i 90. XX w. przyniósł pierwsze rozwiązania w dziedzinie ochrony obiektów architektonicznych wzniesionych po 1945 r. Najwcześniej tendencje te zostały dostrzeżone i wyartykułowane przez *International Council on Monuments and Sites* ICOMOS w formie wpisania Brasili (Brazylia) – modernistycznego miasta wzniesionego w latach 50. XX w. na surowym pnium według koncepcji Lucio Costy i Oscara Niemeyera – na Listę Światowego Dziedzictwa w 1987 r. Do listy sukcesywnie dopisywane są wybitne dzieła współczesnej architektury i urbanistyki, jak w 2005 r. modernistyczny zespół urbanistyczny Hawr (Francja), wzniesiony w latach 1946–1964 według planów Agusta Perreta w miejscu historycznego miasta zniszczonego w wyniku II wojny światowej, czy w 2007 r. Opera House w Sydney (Australia) zaprojektowana przez Jørna Utzona i Ove Arupa w latach 1957–1973¹.

Państwem o najdłuższych tradycjach w zakresie ochrony współczesnego dziedzictwa jest Wielka Brytania, gdzie w 1987 r. przeznaczenie do rozbioru ważnego budynku z lat 60. XX w. zainicjowało działania w tym

1. INTRODUCTION

The Polish architecture and urban planning of the 2nd half of the 20th century as a resource of heritage subject to necessary protection is a new phenomenon that fits into the current world direction of activities aimed at preserving the modern cultural assets. The breakthrough of 80s and 90s of the 20th century brought first solutions in the field of protection of architectural objects erected after 1945. First, these tendencies were noted and articulated by the International Council on Monuments and Sites ICOMOS in the form of entering Brasilia (Brazil) – the modern city erected in 50s of the 20th century on a raw trunk by the concept of Lucio Costa and Oscar Niemeyer – on the List of World Heritage in 1987. This list is extended by distinguished works of modern architecture and urban planning, as in 2005 the modern urban complex Hawr (France), erected in 1946–1964 according to the plans of August Perret in the place of historical town devastated as a result of the II World War, or in 2007, the Opera House in Sydney (Australia) designed by Jørn Utzon and Ove Arup in 1957–1973¹.

The country with the longest tradition in respect of the protection of modern heritage is Great Britain where in 1987 the important building from 60s of 20th century intended for demolition initiated steps in this direction. The state institution English Heritage

* dr, Katedra Historii i Teorii Architektury KHITA, Wydział Budownictwa i Architektury, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie

* dr, Chair of the History and Architectural Theory KHITA, Faculty of Civil Engineering and Architecture, West Pomeranian University of Technology Szczecin

Cytowanie / Citation: Kozłowska I., Rek-Lipczyńska A. Protection of architectural assets of modern culture in the West Pomerania. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:63-78

Otrzymano / Received: 10.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.03.2017

doi:10.17425/WK49POMERANIA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

kierunku. Rządowa instytucja *English Heritage* wprowadziła możliwość obejmowania ochroną obiektów znaczących dla dziedzictwa kulturowego. Londyński Bracken House – biurowiec dziennika „Financial Times” projektu Sir Alberta Richardсона – jako pierwszy obiekt wzniesiony po II wojnie został objęty ochroną w 1987 r.² Lista budynków jest sukcesywnie uzupełniana, osiągając w 2006 r. liczbę 620 obiektów we wszystkich trzech kategoriach ochrony³.

2. OCHRONA DÓBR KULTURY – I ODSŁONA – ROZBIÓRKOWA FAŁA

W Polsce punktem zwrotnym dla zjawiska ochrony dóbr kultury 2. poł. XX w. była Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r., która po raz pierwszy wprowadziła pojęcie dobra kultury współczesnej, definiując je jako „(...) niebędące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące uznaniem dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna”⁴.

Potrzeba zdefiniowania pojęcia dobra kultury wynikała zapewne z dostrzeżenia degradacji i destrukcji polskiej architektury i urbanistyki minionej epoki, kojarzącej się z systemem komunistycznym. Brak zrozumienia wśród szerokich kręgów społecznych i decydenckich dla wartości obiektów będących świadectwem swoich czasów oraz pozbawienie ich opieki prawnej doprowadziły do „fali rozbiórek”, która przetaczała się przez całą Polskę w latach 90. i na pocz. XXI w. Obiekty powojennej architektury modernistycznej, jak warszawskie kino „Moskwa”⁵, terminal lotniska na Okęciu⁶ czy kino „Kopernik” w Olsztynie⁷ zniknęły bezpowrotnie z miejskiego krajobrazu Polski.

Podobny los spotkał wiele „pomorskich ikon” powojennej architektury modernistycznej, zarówno uznanych przez środowisko specjalistów, jak i związanych jedynie z pamięcią przestrzeni mieszkańców. Niechlubną listę obiektów poddanych rozbiórce rozpoczyna szczeciński pawilon Totalizatora Sportowego (wyścigów konnych, późniejsze plenerowe kino „Derby”)⁸ przy ul. Kaszubskiej, który decyzją wiceprezydenta Szczecina Dariusza Wieczorka został wyburzony w 2000 r. Niezagospodarowana działka budowlana jest obecnie obszarem dla szumnych propozycji projektowych kolejnych inwestorów.

Zderzenia z wymaganiami wolnego rynku nie przetrwał także pawilon handlowy „Barbara” położony przy ul. Krzywoustego 76⁹. Budynek o oryginalnej konstrukcji składającej się z 12 wiązarów dachowych w formie „grzybków” oraz podobnie ujętym wejściu był uznawany za jeden z piękniejszych obiektów modernistycznych Szczecina. W 2002 r. obiekt, ceniony przez mieszkańców, jak i szerokie grono specjalistów, został poddany rozbiórce decyzją wiceprezydenta Szczecina Dariusza Wieczorka w celu uwolnienia działki miejskiej na cele komercyjne¹⁰. Plac po „Barbarze” dopiero po dekadzie

introduced a possibility to protect the objects which are important for the cultural heritage. The London’s Bracken House – office building of the “Financial Times” designed by Sir Albert Richardson – as the first object erected after the II World War was covered by protection in 1987². The list of buildings has been extended, reaching in 2006 the number of 620 objects in all 3 protection categories³.

2. PROTECTION OF THE MODERN CULTURE ASSETS – SCENE 1 – DISMANTLING WAVE

In Poland, the turning point for the phenomenon of protection of cultural assets in 2nd half of the 20th century was the Planning and Spatial Development Act of 27 March 2003, which was the first to introduce the concept of the asset of modern culture, defining it as “(...) cultural assets not being monuments such as statues, commemoration places, buildings, their interiors and details, complexes of buildings, urban and landscape assumptions, being a recognized heritage of the modern living generations if these are characterized by a high artistic or historical value”⁴.

The need to define the concept of a cultural asset resulted surely from the perceived degradation and destruction of the Polish architecture and urban planning of the previous age associated with the communist system. Lack of understanding among the wide social and policy-making circles for the value of objects being a testimony of the times as well as deprivation of the legal care thereof led to “a wave of demolitions” that went through whole Poland in 90s and in the beginning of the 21st century. The objects of post-war modernistic architecture as the Warsaw cinema “Moskwa”⁵, Okęcie Airport terminal⁶, or “Kopernik” cinema in Olsztyn⁷ disappeared from the urban landscape of Poland.

A similar fate was experienced by multiple “Pomerania icons” of the post-war modernistic architecture, both these recognized by the environment of experts and those related only to the spatial memory of residents. At the top of an infamous list of the dismantled objects is Szczecin’s pavillion of Totalizator Sportowy (Horse racing, later an outdoor cinema “Derby”)⁸ at ul. Kaszubska, which through the decision of the Vice-President of Szczecin, Dariusz Wieczorek, was demolished in 2000. The undeveloped construction plot is currently an area for the boisterous design proposals of further investors.

A clash with demands of the free market was also not survived by the commercial pavillion “Barbara” located at ul. Krzywoustego 76⁹. The building with an original design composed of 12 roof trusses in a form of “mushrooms” and similarly designed entrance was considered one of the most beautiful modernistic objects of Szczecin. In 2002 the object highly-regarded by the residents and a wide group of experts was demolished through the decision of the Vice-President of Szczecin, Dariusz Wieczorek, in order to release the

Ryc. 1. Pawilon handlowy „Barbara” rozebrany w 2002 r. i zastąpiony nowym budynkiem usługowo-mieszkalnym. Źródło: <http://sedina.pl/galeria/thumbnails.php?album=884>

Fig. 1. “Barbara” strip mall demolished in 2002 and replaced by a new multi-unit residential commercial building. Source: <http://sedina.pl/galeria/thumbnails.php?album=884>

doczekał się nowej zabudowy w formie kamienicy, na którą spłynęła fala negatywnych opinii na forach internetowych oraz na łamach prasy, znajdując zakończenie w nominacji do konkursu „Makabryła Roku 2012”¹¹.

Akcje rozbiórkowe nie zatrzymały się wraz z wprowadzeniem zasad ochrony dóbr kultury współczesnej. Wiele obiektów, które nie znalazły uznania w oczach redagujących listy dóbr kultury dla obszaru Pomorza Zachodniego, a wysoko ocenionych przez grono ekspertów i naukowców, spotkał równie bezwzględny koniec. Do tego grona zaliczyć można szczecińskie kąpielisko przy stadionie Pogoni przy ul. Karłowicza 28¹², które zostało rozebrane w 2010 r. w wyniku zaplanowania na jego terenie rezerwy terenu pod inwestycję miejską. Podobny los spotkał pawilon MPK przy Bramie Portowej, tzw. „Grzybek i Okraglak”, który wyburzono w 2007 r. i zabudowano budynkiem biurowym „Brama Portowa I” w latach 2011–2012¹³.

Z żalem mieszkańcy Szczecina pożegnali bar „Extra”¹⁴ – pierwsze centrum handlowo-usługowe Szczecina wzniesione po II wojnie światowej, zaliczane do bardziej udanych powojennych kreacji przestrzeni miejskiej. Obiekt, mocno zniekształcony przebudową w latach 1999–2000, został ostatecznie rozebrany w 2012 r. Na miejscu kultowego baru wzniesiony będzie budynek biurowo-mieszkalny „Czarna Perła”¹⁵.

3. OCHRONA DÓBR KULTURY – II ODSŁONA – TWORZENIE LIST DÓBR KULTURY WSPÓŁCZESNEJ

Nowe prawo przestrzenne wprowadziło obowiązek opracowania zasad ochrony współczesnego dziedzictwa w miejscowych planach zagospodarowania terenu (MPZT), w studiach uwarunkowań i kierunków rozwoju przestrzennego gmin (SUiKPR) oraz w planach zagospodarowania przestrzennego województw (PZZPW). W przypadku braku miejscowego planu taki sam obowiązek spoczywa na wydawanych decyzjach o warunkach zabudowy i decyzjach lokalizacji inwestycji celu publicznego.

Ryc. 2. Nowy budynek, który zastąpił dawny pawilon handlowy „Barbara” z nominacją do „Makabryły Roku 2012”. Źródło: I. Kozłowska

Fig. 2. The new building which replaced the former „Barbara” strip mall with a nomination for “Makabryła Roku 2012”. Source: I. Kozłowska

urban plot for commercial purposes¹⁰. The yard after “Barbara” experienced new development in the form of tenement house only after one decade and was criticized on Internet forums and in the press having been nominated to the contest of “Ugly Object of 2012”¹¹.

The dismantling activities were continued even with the introduction of rules of protecting the assets of the modern culture. Multiple objects that did not gain the respect of those in charge of the lists of cultural assets for the region of West Pomerania and highly-praised by a group of experts and scientists were also demolished. This included the Szczecin’s water pool at the Pogonia Stadium at ul. Karłowicza 28¹², which was dismantled in 2010 as a result of the planned reservation of the land for an urban investment. A similar case was with the City Transport Company pavillion at the Port Gate, the so-called “Grzybek and Okraglak”, which was demolished in 2007 and an office building “Port Gate I” was developed as a replacement in years 2011–2012¹³.

The residents of Szczecin had to say goodbye with regret to the “Extra” bar¹⁴ – the first trade and services centre of Szczecin erected after the II World War, classified as one of more successful post-war creations of the urban space. The highly transformed object with the reconstruction in 1999–2000 was finally dismantled in 2012. In place of this cult bar, an office and residential building “Czarna Perła”¹⁵ is going to be erected.

3. PROTECTION OF THE MODERN CULTURE ASSETS – SCENE 2 – CREATION OF THE LISTS OF THE MODERN HERITAGE

The new spatial planning law introduced the obligation to develop the principles of protection in the local and voivodeship spatial management plans (LSMP, VSMP) and in the studies of the conditions and directions of the spatial management (SCDSM).

Already in 2004 in the West Pomerania, the pioneer study of protection of Szczecin’s assets of modern cul-

Tabela 1. Obiekty architektoniczno-urbanistyczne zaliczone do dóbr kultury współczesnej w SUIKZP miasta Szczecina. Źródło: opracowanie własne

lp	obiekt	adres	autor	data
SUIKZP 2007 r.				
1	Budynek „plombowy” mieszkalno-usługowy Mister 1963 r.	ul. Wojska Polskiego 51/ / ul. Jagiellońska 16a	Janusz Karwowski	1960–1962
2	Osiedle „Kotwica”	ul. Kilińskiego, Wyzwolenia, Felczaka	Henryk Nardy, Janusz Karwowski Tadeusz Ostrowski, Barbara Płatkowska	1961–1963
3	Budynek biurowo-handlowy „Bałtona”	ul. Gdańska 40	Andrzej Korzeniowski Regina Maciejewska	1963–1966
4	Kościół pw. św. Krzyża	ul. Henryka Wieniawskiego 5a	Zbigniew Abrahamowicz	1973–1978
5	Kościół pw. Miłosierdzia Bożego	osiedle Książąt Pomorskich ul. Przyjaciół Żołnierza 45	Adam M. Szymiski M. Hamberg	1978–1989
6	Kościół pw. św. Ottona z Bambergu	osiedle Zawadzkiego-Klonowica pl. Św. Ottona 1	Stanisław Kondarewicz Ryszard Wilk	1984–1996
7	Budynek „plombowy” mieszkalno-usługowy	pl. Zgody 1	Jacek Lenart – Studio A4	1995–1996
8	Budynek mieszkalno-usługowy	ul. Piotra Skargi 4– 5a, ul. Zacisza 4a	Ireneusz Lech – Biuro Projektowo- -Budowlane Plik-Lech	1998
aktualizacja SUIKZP 2012 r. – lista poszerzona o dodatkowe obiekty				
1	Śródmiejska Dzielnica Mieszkaniowa ŚDM	pomiędzy pl. Lotników i al. Papieża Jana Pawła II	W. Adamczyk, Henryk Nardy Emanuel Maciejewski	1954–1956
2	Szkoła Podstawowa nr 21	ul. Jaworowa 41	Mieczysław Janowski Michał Masłowski	1960
3	Wojewódzki Dom Sportu (WDS) obecnie Szczeciński Dom Sportu (SDS) „Mister Budownictwa XXV-lecia Szczecina” (1970)	ul. Wąska 16/ ul. Unisławy 29	Marian Rąbek	1958–1968
4	Aula Kopernikańska Pomorskiej Akademii Medycznej „Mister Szczecina 1973”	ul. Św. Józefa	Marian Rąbek	1973
5	Teatr Letni im. Heleny Majdaniec	ul. Juliana Fałata 2	Zbigniew Abrahamowicz	1972–1975
6	Budynek biurowo-administracyjny „Kontakt”	al. Niepodległości 31	Stanisław Kondarewicz, Ryszard Wilk	1988–1992

Table 1. Architectural and urban objects classified as the modern culture assets in SCDSM city of Szczecin

no.	building	address	author	date
SCDSM 2007				
1	The multi-unit residential commercial building Mister 1963	ul. Wojska Polskiego 51 / / ul. Jagiellońska 16a	Janusz Karwowski	1960–1962
2	„Kotwica” Housing Estate	ul. Kilińskiego, Wyzwolenia, Felczaka	Henryk Nardy, Janusz Karwowski Tadeusz Ostrowski, Barbara Płatkowska	1961–1963
3	„Bałtona” Office and Retail Building	ul. Gdańska 40	Andrzej Korzeniowski Regina Maciejewska	1963–1966
4	Św. Krzyża Catholic Church	ul. Henryka Wieniawskiego 5a	Zbigniew Abrahamowicz	1973–1978
5	Miłosierdzia Bożego Catholic Church	Książąt Pomorskich Housing Estate ul. Przyjaciół Żołnierza 45	Adam M. Szymiski M. Hamberg	1978–1989
6	Św. Ottona z Bambergu Catholic Church	Zawadzkiego-Klonowica Housing Estate pl. Św. Ottona 1	Stanisław Kondarewicz Ryszard Wilk	1984–1996
7	The multi-unit residential commercial building	pl. Zgody 1	Jacek Lenart – Studio A4	1995–1996
8	The multi-unit residential commercial building	ul. Piotra Skargi 4–5a, ul. Zacisza 4a	Ireneusz Lech – Biuro Projektowo- -Budowlane Plik-Lech	1998
update SCDSM 2012 – list expanded to include additional objects				
1	Śródmiejska Dzielnica Mieszkaniowa (ŚDM) Estate	pl. Lotników – al. Papieża Jana Pawła II	W. Adamczyk, Henryk Nardy Emanuel Maciejewski	1954–1956
2	The Primary School No 21	ul. Jaworowa 41	Mieczysław Janowski Michał Masłowski	1960
3	Wojewódzki Dom Sportu (WDS) at present Szczeciński Dom Sportu (SDS) Mister Budownictwa XXV-lecia Szczecina (1970)	ul. Wąska 16/ ul. Unisławy 29	Marian Rąbek	1958–1968
4	Kopernik Auditorium of the Pomeranian Medical University in Szczecin / Mister Szczecina 1973	ul. Św. Józefa	Marian Rąbek	1973
5	Helena Majdaniec Summer Theater	ul. Juliana Fałata 2	Zbigniew Abrahamowicz	1972–1975
6	„Kontakt” Office Administration Building	al. Niepodległości 31	Stanisław Kondarewicz, Ryszard Wilk	1988–1992

Na terenie Pomorza Zachodniego już w 2004 r. powstało pionierskie studium ochrony szczecińskich dóbr kultury współczesnej¹⁶ autorstwa Roberta Dawidowskiego i Adama M. Szymskiego. Opracowanie zostało poprzedzone badaniami naukowymi nad architekturą modernistyczną Pomorza Zachodniego zainicjowanymi i kierowanymi przez Adama M. Szymskiego, a zwieńczonymi monografiami naukowymi publikowanymi w latach 2004, 2007 i 2011¹⁷.

Na terenie Pomorza Zachodniego pierwszym aktem planowania przestrzennego, w którym pojawiła się lista dóbr kultury, było *SUiKZP miasta Szczecina z 2007 r.*¹⁸ przygotowane przez Biuro Planowania Przestrzennego Miasta. W części Uwarunkowania – załącznik nr 1 (*Uchwała...*, I. 5. 5. 1.) do tego typu kategorii na podstawie badań specjalistów zaliczonych zostało 8 obiektów architektoniczno-urbanistycznych: 3 budynki plombowe, 1 budynek biurowy, 3 kościoły oraz 1 mały zespół urbanistyczny (tabela 1). Ponadto w opracowaniu pojawiło się także zaskakujące stwierdzenie, być może wynikające z niejasnych przesłanek przeprowadzania kwalifikacji dóbr kultury współczesnej: „Za podstawę doboru kryteriów oceny obiektów stanowiących dobra kultury współczesnej przyjęto uznany powszechnie fakt, że architektury współczesnej nie daje się ująć w kategoriach »klasycznej estetyki«” (*Uchwała...*, I. 5. 5. 2.).

W 2012 r. studium¹⁹ zostało zaktualizowane i uzupełnione o 6 obiektów wytypowanych do ochrony w 2010 r. w PZPW Zachodniopomorskiego (Tom II – *Kierunki*, 6. 4. 1.) o bardziej zróżnicowanej funkcji w stosunku do listy z 2007 r. Były to: 1 zespół urbanistyczny, 1 budynek biurowy, szkoła, zespół sportowy, aula oraz teatr letni (tabela 1). Dodatkowo studium przewiduje na etapie sporządzania planów miejscowych dokonanie analiz wartości przestrzennych dóbr kultury współczesnej oraz zaopiniowanie ich przez środowiska twórcze i ustalenie zasad ochrony tych obiektów, czyli określenie elementów podlegających ochronie, jak np. „(...) proporcje i gabaryty obiektów, osie kompozycyjne, cechy wnętrza urbanistycznych, struktur kompozycyjnych oraz rygorów dotyczących m.in. remontów, rozbudowy obiektów objętych ochroną poprzez ochronę elementów decydujących o cechach reprezentowanego stylu (ograniczony zakres dopuszczalnych przekształceń funkcji, dachów i przyziemi, układu otworów okiennych i drzwiowych, detalu i materiałów wykończenia zewnętrznego) oraz zachowanie elementów zagospodarowania terenu we właściwym realizacji stanie technicznym i funkcjonalnym”. Nowa zabudowa ma nawiązywać do zasad kompozycji zespołu chronionego i charakteru zabudowy chronionej (*Uchwała...* z 2014 r., 6. 4. 2.1–3.).

Założono indywidualne ustalenie zasad konserwacji dla każdego obiektu, które określają: dopuszczalne zmiany zewnętrzne i wewnętrzne, zasady remontów i modernizacji, dokumentowanie zmian i ustalanie trybu nadzoru architektonicznych władz samorządowych (*Uchwała...* z 2014 r., 6. 4. 3.).

Pośród pierwszych 8 obiektów architektonicznych uznanych za dobra kultury 2 pomimo obowiązujących

ture¹⁶ prepared by Robert Dawidowski and Adam M. Szymski was developed. The work was preceded with scientific study over the modernistic architecture of the West Pomerania initiated and directed by Adam M. Szymski and was concluded with the scientific modern heritage in the local land development plans, land use plans of communes and in plans of spatial development of the provinces. Where there is no such onograph published in 2004, 2007 and 2011¹⁷.

Within the West Pomerania, the first document of spatial planning where a list of cultural assets was included, was *SCDSM city of Szczecin* from 2007¹⁸ prepared by the City Spatial Planning Office. In the Conditions Section – Attachment 1 (*Uchwała...*, I. 5. 5. 1.) into this type of category, based on the studies of experts, 8 architectural and urban objects were classified: 3 infill buildings, 1 office building, 3 churches and 1 small urban complex (table 1). In addition, in the study of conditions also appeared a surprising statement, perhaps arising from the adoption of the unclear assumptions for the qualifications of the modern culture assets: “The basis for selection of criteria of assessment of the objects being the assets of modern culture was the common fact that the modern architecture cannot be described in the categories of »the classic aesthetics«” (*Uchwała...*, I. 5. 5. 2.).

In 2012, the work¹⁹ was updated and complemented by 6 objects intended for protection in 2010 in the VSMP of the West Pomerania (Volume II – *Directions*, 6. 4. 1.) with a more diversified function in relation to the list from 2007. It was: 1 urban complex, 1 office building, school, sports complex, auditorium and a summer theatre (table 1). In addition, the work provides for, at the stage of preparation of local plans, the analyses of spatial values of modern culture assets and judgement over them by the artistic communities and establishment of principles of protection of these objects, that is defining the elements subject to protection as, for example “(...) proportions and dimensions of the objects, composition axes, characteristics of urban interiors, composition structures and procedures regarding, inter alia, the repairs, extension of objects covered by protection by protecting the elements determining the characteristics of the represented style (the limited scope of acceptable transformations of functions, roofs and ground floors, the system of window and door holes, details and external finishing materials) and preserving the elements of land development in a proper technical and functional condition”. The new development is to follow the principles of composition of the protected complex and character of the protected development (*Uchwała...* z 2014 r., 6. 4. 2.1–3.).

An individual establishment of principles of preservation for any object that define the acceptable external and internal modifications, rules of repairs and modernization, documenting modifications and establishing the mode of supervision of the architectural local authorities was assumed (*Uchwała...* z 2014 r., 6. 4. 3.).

Tabela 2. Forma ochrony obiektów architektoniczno-urbanistycznych w MPZT zaliczonych do dóbr kultury współczesnej w SUIKZP miasta Szczecina. Źródło: opracowanie własne

lp	obiekt	MPZT	ewidencja*
SUIKZP 2007 r.			
1	Budynek „plombowy” mieszkalno-usługowy ul. Wojska Polskiego 51	Uchwała Rady Miasta Nr XXIII/596/08, teren elementarny: S.C.2004.MC	–
2	Osiedle „Kotwica”	brak obowiązującego planu Uchwała Rady Miasta nr XXVII/560/04 w sprawie przystąpienia do sporządzenia planu ŚRÓDMIEŚCIE PÓŁNOC – FELCZAKA	–
3	Budynek biurowo-handlowy „Bałtona”	Uchwała Rady Miasta nr VIII/121/15, w sprawie Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego MIEDZYODRZE PORT 2, teren elementarny: S.M.7027.PU,U	+
4	Kościół pw. św. Krzyża	Uchwała Rady Miasta Nr XXVII/790/13 w sprawie Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego POGODNO-SOMOSIERRY w Szczecinie, teren elementarny: Z.P4123.UK, §129, ust.3., pkt 8	–
5	Kościół pw. Miłosierdzia Bożego	Uchwała Rady Miasta Nr XXIII/597/08 w sprawie Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Niebuszewo” w Szczecinie, PN.1132.UK	–
6	Kościół pw. św. Ottona z Bambergu	brak ochrony w obowiązującym planie Uchwała Rady Miasta Nr LV/1023/06, w sprawie Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego ZAWADZKIEGO – KLONOWICA w Szczecinie; Uchwała Rady Miasta Nr XXXVIII/940/09, w sprawie zmiany Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Zawadzkiego – Klonowica” w Szczecinie pod nazwą „Zawadzkiego – Klonowica 2”, teren elementarny: Z.Z.1059.UK.	–
7	Budynek „plombowy” mieszkalno-usługowy pl. Zgody 1	brak ochrony w obowiązującym planie Uchwała Rady Miasta Nr XXIII/596/08, w sprawie Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Centrum – Plac Odrodzenia” w Szczecinie, teren elementarny: S.C.2009.MC	–
8	Budynek mieszkalno-usługowy ul. Piotra Skargi 4–5a	Uchwała Rady Miasta Nr XXXI/902/13, w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego BOLINKO – NIEMIERZYŃSKA 2 w Szczecinie, teren elementarny: S.B.3075.MC, §12, ust.3.pkt11	–
aktualizacja SUIKZP 2012 r.			
1	Śródmiejska Dzielnica Mieszkaniowa ŚDM	Uchwała Rady Miasta nr XXIII/596/08, CENTRUM – PLAC ODRODZENIA, teren elementarny: S.C.2007.MC	+
2	Szkoła Podstawowa nr 21	brak obowiązującego planu Uchwała Rady Miasta nr LI/1068/02 w sprawie przystąpienia do sporządzenia planu GŁĘBOKIE	–
3	Wojewódzki Dom Sportu (WDS) obecnie Szczeciński Dom Sportu (SDS)	brak obowiązującego planu Uchwała Rady Miasta nr XXVII/560/04 w sprawie przystąpienia do sporządzenia planu ŚRÓDMIEŚCIE PÓŁNOC – FELCZAKA	–
4	Aula Kopernikańska Pomorskiej Akademii Medycznej	brak obowiązującego planu Uchwała Rady Miasta nr LI/1091/02 w sprawie przystąpienia do sporządzenia planu POMORZANY – WZGÓRZE HETMAŃSKIE	–
5	Teatr Letni im. Heleny Majdaniec	brak obowiązującego planu Uchwała włączająca plan: XXVII/558/04, PARK KASPROWICZA-JASNE BŁONIA	–
6	Budynek biurowo-administracyjny „Kontakt”	brak obowiązującego planu Uchwała Rady Miasta nr LI/1150/02 w sprawie przystąpienia do sporządzenia planu	–
* Wykaz Gminnej Ewidencji Zabytków – aktualizacja na dzień 2016–08–25 – dostępny jest pod adresem: http://bip.um.szczecin.pl/UMSzczecinFiles/file/gez_2016_08_25.pdf (z dnia: 2016–10–14)			

planów zagospodarowania nie są objęte zapisami ochrony konserwatorskiej, 1 jest pozbawiony takiej ochrony w wyniku braku obowiązującego planu zagospodarowania. Pozostałe 5 dzieł z 6 uzupełnionych aktualizacją SUIKZP jest pozbawionych ochrony prawnej z powodu braku obowiązujących planów, 1 podlega takiej ochronie. W sumie na 13 obiektów z listy dóbr kultury jedynie 2 są ujęte w gminnej ewidencji zabytków (tabela 2).

Wyjątkową pozycję wśród szczecińskich budynków powojennych osiągnęło kino „Kosmos” z lat 1956–1959, autorstwa Andrzeja Korzeniowskiego, będące pierwszym w powojennym Szczecinie modernistycznym obiektem użyteczności publicznej-kulturalnej. Po trwającej prawie 4 lata „batalii” prowadzonej w atmosferze braku społecznego zrozumienia dla niewątpliwych wartości artystycznych i historycznych obiektu, ostatecznie staraniem Ewy Stancek, Wojewódzkiego Konserwatora

In case of the first 8 architectural objects considered as the cultural assets, 2 of them, in spite of the development plans in force are not covered by the provisions of the conservation protection, 1 object is deprived of such protection as a result of a lack of a proper development plan. The other 5 works from 6 complemented with the update of the SCDSM have no legal protection due to the lack of development plans in force, and 1 is subjected to such protection. In total, for 13 objects from the list of cultural assets, only 2 are included in the commune’s monuments records (table 2).

A special position among the Szczecin’s post-war buildings was achieved by the „Kosmos” cinema by Andrzej Korzeniowski from 1956–59 being the first modernistic object of public and cultural usage in the post-war Szczecin. After almost 4-year battle in

Table 2. The form of protection of the architectural and urban modern culture assets in the LSMP included in SCDSM city of Szczecin

no.	building	LSMP	register*
SCDSM 2007			
1	The multi-unit residential commercial building / Mister 1963	Uchwała Rady Miasta Nr XXIII/596/08, teren elementarny: S.C.2004.MC	–
2	„Kotwica” Housing Estate	no current plan Uchwała Rady Miasta nr XXVII/560/04 w sprawie przystąpienia do sporządzenia planu ŚRÓDMIEŚCIE PÓŁNOC – FELCZAKA	–
3	„Baltona” Office and Retail Building	Uchwała Rady Miasta nr VIII/121/15, w sprawie Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego MIEDZYODRZE PORT 2, teren elementarny: S.M.7027.PU,U	+
4	Św. Krzyża Catholic Church	Uchwała Rady Miasta Nr XXVII/790/13 w sprawie Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego POGODNO-SOMOSIERRY w Szczecinie, teren elementarny: Z.P4123.UK, §129, ust.3., pkt 8	–
5	Miłosierdzia Bożego Catholic Church	Uchwała Rady Miasta Nr XXIII/597/08 w sprawie Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Niebuszewo” w Szczecinie, PN.1132.UK	–
6	Św. Ottona z Bambergu Catholic Church	no protection in current plan Uchwała Rady Miasta Nr LV/1023/06, w sprawie Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego ZAWADZKIEGO – KLONOWICA w Szczecinie; Uchwała Rady Miasta Nr XXXVIII/940/09, w sprawie zmiany Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Zawadzkiego – Klonowica” w Szczecinie pod nazwą „Zawadzkiego – Klonowica 2”, teren elementarny: Z.Z.1059.UK.	–
7	The multi-unit residential commercial building	no protection in current plan Uchwała Rady Miasta Nr XXIII/596/08, w sprawie Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Centrum – Plac Odrodzenia” w Szczecinie, teren elementarny: S.C.2009.MC	–
8	The multi-unit residential commercial building	Uchwała Rady Miasta Nr XXXI/902/13, w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego BOLINKO – NIEMIERYŃSKA 2 w Szczecinie, teren elementarny: S.B.3075.MC, §12, ust.3.pkt 11	–
update SCDSM 2012 – list expanded to include additional objects			
1	Śródmiejska Dzielnica Mieszkaniowa (SDM) Estate	Uchwała Rady Miasta nr XXIII/596/08, CENTRUM – PLAC ODRODZENIA, teren elementarny: S.C.2007.MC	+
2	The Primary School No 21	no current plan Uchwała Rady Miasta nr LI/1068/02 w sprawie przystąpienia do sporządzenia planu GŁĘBOKIE	–
3	Wojewódzki Dom Sportu (WDS) at present Szczeciński Dom Sportu (SDS) / Mister Budownictwa XXV-lecia Szczecina (1970)	no current plan Uchwała Rady Miasta nr XXVII/560/04 w sprawie przystąpienia do sporządzenia planu ŚRÓDMIEŚCIE PÓŁNOC – FELCZAKA	–
4	Kopernik Auditorium of the Pomeranian Medical University in Szczecin/ Mister Szczecina 1973	no current plan Uchwała Rady Miasta nr LI/1091/02 w sprawie przystąpienia do sporządzenia planu POMORZANY – WZGÓRZE HETMAŃSKIE	–
5	Helena Majdaniec Summer Theater	no current plan Uchwała wszczynająca plan: XXVII/558/04, PARK KASPROWICZA-JASNE BŁONIA	–
6	„Kontakt” Office Administration Building	no current plan Uchwała Rady Miasta nr LI/1150/02 w sprawie przystąpienia do sporządzenia planu	–
* The list of the Municipal Monuments Register: http://bip.um.szczecin.pl/UMSzczecinFiles/file/gez_2016_08_25.pdf (2016–10–14)			

Zabytków, budynek został wpisany do rejestru zabytków w 2006 roku²⁰.

Obok Szczecina miastem dysponującym istotnym dla kultury ziem zachodnich zasobem architektury modernistycznej jest Koszalin. W *SUiKZP miasta Koszalina* z 2010 r.²¹ jedynie 2 kościoły uwzględnione zostały jako dobra kultury, dodatkowo uzyskały ochronę prawną dzięki odpowiednim zapisom w planach miejscowych (tabela 3, 4).

W 2014 r. studium ze zmianami²² uzupełniono jedynie w formie rekomendacji o 4 obiekty z kategorii dóbr kultury współczesnej, które uznano w PZPW Zachodniopomorskiego za obiekty będące współczesnym dziedzictwem (tabela 5).

Równolegle z pracami nad studium uwarunkowań dla Koszalina powstawał projekt zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa zachodniopo-

the atmosphere of no social understanding for the undoubted artistic and historical values of the object, finally by intervention of Ewa Stanecka, the Provincial Monuments Conservator, the building was entered into the register of monuments in 2006.²⁰

In addition to Szczecin, in the West Pomerania, a city having an important modernistic architecture resource for the culture of western areas is Koszalin. In *the SCDSM city of Koszalin* from 2010²¹ merely 2 churches are considered as a cultural asset and were given a legal protection by proper provisions established in the local plans (table 3, 4).

In 2014, the study with changes²² was complemented only as a recommendation with 4 objects from the category of modern culture assets that were considered in the VSMP of the West Pomerania as objects being the modern heritage (table 5).

Tabela 3. Obiekty architektoniczno-urbanistyczne zaliczone do dóbr kultury współczesnej w SUIKZP miasta Koszalin. Źródło: opracowanie własne

lp	obiekt	adres	autor	data
dobra kultury współczesnej uwzględnione w 2010 r.				
1	Kościół parafialny pw. św. Kazimierza	ul. ks. Jerzego Popiełuszki 2		1982–1987
2	Kościół parafialny p.w. Ducha Świętego I nagroda na II Przeglądzie Prac projektowych Krajowego Zrzeszenia Państwowych Biur Projektów Budownictwa Ogólnego Warszawa 1986 r.	ul. ks. S. Staszica 38	Andrzej Lorek	1980–1984
obiekty rekomendowane do kategorii dóbr kultury współczesnej w 2014 r.				
1	Ratusz	Rynek Staromiejski 6–7	Władysław Michałowski Maria Michałowska	1954–1962
2	Dom Handlowy „Saturn”	ul. Zwycięstwa 44	Marian Adam Bajdo Jerzy M. Bogusławski	1961
3	Amfiteatr-	ul. Piastowska 7	Andrzej Katzer Jan Filipkowski	1969–1975
4	Kościół i klasztor o.o. Franciszkanów pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	ul. Franciszkańska 1	?	1977–1982

Table 3. Architectural and urban objects classified as the modern culture assets in SCDSM city of Koszalin

no.	building	address	author	date
the modern culture assets included in 2010				
1	Św. Kazimierza Catholic Church	ul. ks. Jerzego Popiełuszki 2		1982–1987
2	Ducha Świętego Catholic Church I prize – II Przegląd Prac projektowych Krajowego Zrzeszenia Państwowych Biur Projektów Budownictwa Ogólnego Warszawa 1986	ul. ks. S. Staszica 38	Andrzej Lorek	1980–1984
buildings recommended for category of the modern culture assets included in 2014				
1	Town Hall	Rynek Staromiejski 6–7	Władysław Michałowski Maria Michałowska	1954–1962
2	„Saturn” Department Store	ul. Zwycięstwa 44	Marian Adam Bajdo Jerzy M. Bogusławski	1961
3	Amphitheatre	ul. Piastowska 7	Andrzej Katzer Jan Filipkowski	1969–1975
4	Podwyższenia Krzyża Świętego Catholic Church and Franciscan Monastery	ul. Franciszkańska 1	?	1977–1982

morskiego zawierający wykaz dóbr kultury współczesnej dla całego województwa²³. W 2009 r. przygotowano 2 opracowania poświęcone tej tematyce: *Dziedzictwo i krajobraz kulturowy – projekt ochrony (aktualizacja)* i *Dobra kultury współczesnej*, które zostały wykonane przez Biuro Dokumentacji Zabytków (BDZ) w Szczecinie pod kierunkiem Cezarego Nowakowskiego i redakcją Małgorzaty Gwiazdowskiej i Aleksandry Hamberg-Fedorowicz²⁴.

Ostatecznie lista dóbr kultury ujęta w opracowaniach została skorygowana i skrócona przez Regionalne Biuro Gospodarki Przestrzennej Województwa (RBGPW) z 44 do 34 pozycji²⁵, wśród których jest 15 obiektów architektonicznych, w tym: 8 w Szczecinie, 4 w Koszalinie oraz 2 w Świnoujściu i 1 w Białym Borze (tabela 5). Wobec 65 pozycji architektoniczno-urbanistycznych zaliczonych do dóbr kultury w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Warszawa oraz w jego miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego liczba obiektów wyznaczonych do prawnej ochrony w całym województwie zachodniopomorskim jawi się nader skromnie.

In parallel to the work over the study of conditions for Koszalin, a project of modified spatial development plan of the West Pomerania Province was being prepared, containing the list of modern culture assets for the whole province²³. In 2009, 2 works devoted to this subject were prepared: *Dziedzictwo i krajobraz kulturowy – projekt ochrony (aktualizacja)* and *Dobra kultury współczesnej*, which were prepared by the Monuments Records Office in Szczecin under the guidance of Cezary Nowakowski and edited by Małgorzata Gwiazdowska and Aleksandra Hamberg-Fedorowicz²⁴.

Finally, the list of culture assets included in the works was corrected and shortened by the Regional Office of Spatial Economy of the Province from 44 to 34 items²⁵, among which there are 15 architectural objects, including 5 in Szczecin, 4 in Koszalin, 2 in Świnoujście and 1 in Białe Bórze (table 5). Against 65 architectural and urban objects classified as cultural assets in the land use plan of the commune of Warsaw and in its local spatial development plan, the number of objects intended for legal protection in the whole West Pomerania Province seems to be very low.

Tabela 4. Forma ochrony obiektów architektoniczno-urbanistycznych uznanych za dobra kultury współczesnej oraz rekomendowanych do tej kategorii w SUIKZP miasta Koszalin. Źródło: opracowanie własne

lp	obiekt	MPZT	ewidencja
dobra kultury współczesnej w SUIKZP			
1	Kościół parafialny pw. św. Kazimierza	Uchwała nr XXXI/500/2005 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 29 grudnia 2005 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenu WŁADYSŁAWA IV – GDANSKA w Koszalinie	–
2	Kościół parafialny pw. Ducha Świętego	Uchwała nr XXI/487/2005 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 24 listopada 2005 r.	–
obiekty rekomendowane do kategorii dóbr kultury współczesnej w SUIKZP			
1	Ratusz	brak ochrony w obowiązującym planie Uchwała Nr XXXVII/430/2009 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 25 czerwca 2009 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia Koszalina zmieniona Uchwałą Nr XI/119/2011 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 21 czerwca 2011 r. w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia Koszalina, teren elementarny: L24U	–
2	Dom Handlowy „Saturn”	brak ochrony w obowiązującym planie Uchwała jak wyżej, teren elementarny: L3MS	–
3	Amfiteatr	brak ochrony w obowiązującym planie Uchwała jak wyżej, teren elementarny: D7U	–
4	Kościół i klasztor oo. Franciszkanów pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	brak ochrony w obowiązującym planie Uchwała Nr LV/659/2010 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 29 czerwca 2010 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w obszarze zawartym między ulicami: Batalionów Chłopskich, Al. Monte Cassino, Al. Armii Krajowej oraz torami kolejowymi w Koszalinie, teren elementarny: 03UK – obiekt budowlany o wartościach architektonicznych i przestrzennych do zachowania	–
Wykaz zabytków nieruchomych ujętych w gminnej ewidencji zabytków miasta Koszalina, adres: http://bip.koszalin.pl/?c=2412			

Table 4. The form of protection of the architectural and urban modern culture assets in SCDSM city of Koszalin

No.	obiekt	LSMP	register
the modern culture assets in the SCDSM			
1	św. Kazimierza Catholic Church	Uchwała nr XXXI/500/2005 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 29 grudnia 2005 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenu WŁADYSŁAWA IV – GDANSKA w Koszalinie	–
2	Ducha Świętego Catholic Church	Uchwała nr XXI/487/2005 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 24 listopada 2005 r.	–
buildings recommended for category of the modern culture assets included in 2014 in the SCDSM			
1	Town Hall	no protection in current plan Uchwała Nr XXXVII/430/2009 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 25 czerwca 2009 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia Koszalina zmieniona Uchwałą Nr XI/119/2011 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 21 czerwca 2011 r. w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia Koszalina, teren elementarny: L24U	–
2	„Saturn” Department Store	no protection in current plan Uchwała jak wyżej, teren elementarny: L3MS	–
3	Amphitheatre	no protection in current plan Uchwała jak wyżej, teren elementarny: D7U	–
4	Podwyższenia Krzyża Świętego Catholic Church and Franciscan Monastery	no protection in current plan Uchwała Nr LV/659/2010 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 29 czerwca 2010 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w obszarze zawartym między ulicami: Batalionów Chłopskich, Al. Monte Cassino, Al. Armii Krajowej oraz torami kolejowymi w Koszalinie, teren elementarny: 03UK – obiekt budowlany o wartościach architektonicznych i przestrzennych do zachowania	–
The list of the Municipal Monuments Register of Koszalin: http://bip.koszalin.pl/?c=2412			

Lista pomorskich dóbr kultury z wojewódzkiego planu w niewielkim stopniu uwzględniała zestawienia tego typu obiektów w studiach przestrzennych dla Szczecina z 2007 r. i Koszalina z 2010 r. W przypadku Szczecina z 8 budynków powtórzyły się jedynie 2, w Koszalinie żaden. Dopiero w aktualizacjach studiów dla Szczecina dodano zestaw obiektów z listy planu dla województwa, dla Koszalina traktując ją jedynie jako listę obiektów rekomendowanych do objęcia ochroną.

Specjaliści i eksperci redagujący listę dóbr kultury dla planu dla województwa ograniczali się w swoich opracowaniach do 2 dużych ośrodków miejskich: Szczecina i Koszalina, dodając do tej listy jedynie 2 obiekty ze

The list of Pomerania cultural assets from the provincial plan to a low extent included this type of objects in the spatial studies for Szczecin from 2007 and for Koszalin from 2010. For Szczecin, from 8 buildings only 2 remained, and for Koszalin, no buildings remained. Only in the updated versions of the studies, for Szczecin, a group of objects from the list of provincial plan was added, and for Koszalin, considering it only as a list of recommended objects for protection.

Specialists and experts were editing the list of culture assets to the voivodeship plan were limited in their studies to 2 major urban centers: Szczecin and Koszalin, adding to this list only 2 objects from Świnoujście

Tabela 5. Obiekty architektoniczne zaliczone do dóbr kultury współczesnej w PZPWZ na terenie Pomorza Zachodniego. Źródło: opracowanie własne

lp	obiekt	adres	autor	data
Szczecin				
1	Śródmiejska Dzielnica Mieszkaniowa ŚDM	pomiędzy pl. Lotników i al. Papieża Jana Pawła II	W. Adamczyk, Henryk Nardy Emanuel Maciejewski	1954–1956
2	Szkoła Podstawowa nr 21	ul. Jaworowa 41	Mieczysław Janowski, Michał Masłowski	1960
3	Wojewódzki Dom Sportu (WDS) obecnie Szczeciński Dom Sportu (SDS)	ul. Wąska 16/ ul. Unistawy 29	Marian Rąbek	1958–1968
4	Budynek biurowo-handlowy „Baltona”	ul. Gdańska 40	Andrzej Korzeniowski, Regina Maciejewska	1963–1966
5	Aula Kopernikańska Pomorskiej Akademii Medycznej	ul. Św. Józefa	Marian Rąbek	1973
6	Teatr Letni im. Heleny Majdaniec	ul. Juliana Fałata 2	Zbigniew Abrahamowicz	1972–1975
7	Kościół pw. św. Krzyża	ul. Henryka Wieniawskiego 5a	Zbigniew Abrahamowicz	1973–1978
8	Budynek biurowo-administracyjny „Kontakt”	al. Niepodległości 31	Stanisław Kondarewicz, Ryszard Wilk	1988–1992
Koszalin				
1	Ratusz	Rynek Staromiejski 6–7	Władysław Michałowski Maria Michałowska	1954–1962
2	Dom Handlowy „Saturn”	ul. Zwycięstwa 44	Marian Adam Bajdo Jerzy M. Bogustawski	1961
3	Amfiteatr	ul. Piastowska 7	Andrzej Katzer, Jan Filipkowski	1969–1975
4	Kościół i klasztor o.o. Franciszkanów pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	ul. Franciszkańska 1	?	1977–1982
Świnoujście Warszów				
1	Wieża redowa		Henryk Bimek	1962
2	Kościół pw. św. Wojciecha	ul. Sosnowa 5a	Adam M. Szymski	1974–1985
Biały Bór				
1	Cerkiew Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy	ul. Ks. Bazylego Hrynyka	Bohdan Kotarba, art. pl. Jerzy Nowosielski	1992–1997

Table 5. Architectural and urban objects classified as the modern culture assets in the VSMP of the West Pomerania

no.	building	address	author	date
Szczecin				
1	Śródmiejska Dzielnica Mieszkaniowa (ŚDM) Estate	pomiędzy pl. Lotników i al. Papieża Jana Pawła II	W. Adamczyk, Henryk Nardy Emanuel Maciejewski	1954–1956
2	The Primary School No 21	ul. Jaworowa 41	Mieczysław Janowski, Michał Masłowski	1960
3	Wojewódzki Dom Sportu (WDS) at present Szczeciński Dom Sportu (SDS)	ul. Wąska 16/ ul. Unistawy 29	Marian Rąbek	1958–1968
4	„Baltona” Office and Retail Building	ul. Gdańska 40	Andrzej Korzeniowski, Regina Maciejewska	1963–1966
5	Kopernik Auditorium of the Pomeranian Medical University in Szczecin/ Mister Szczecina 1973	ul. Św. Józefa	Marian Rąbek	1973
6	Helena Majdaniec Summer Theater	ul. Juliana Fałata 2	Zbigniew Abrahamowicz	1972–1975
7	Św. Krzyża Catholic Church	ul. Henryka Wieniawskiego 5a	Zbigniew Abrahamowicz	1973–1978
8	„Kontakt” Office Administration Building	al. Niepodległości 31	Stanisław Kondarewicz, Ryszard Wilk	1988–1992
Koszalin				
1	Town Hall	Rynek Staromiejski 6–7	Władysław Michałowski Maria Michałowska	1954–1962
2	„Saturn” Department Store	ul. Zwycięstwa 44	Marian Adam Bajdo Jerzy M. Bogustawski	1961
3	Amphitheatre	ul. Piastowska 7	Andrzej Katzer, Jan Filipkowski	1969–1975
4	Podwyższenia Krzyża Świętego Catholic Church and Franciscan Monastery	ul. Franciszkańska 1	?	1977–1982
Świnoujście Warszów				
1	Tower		Henryk Bimek	1962
2	Św. Wojciecha Catholic Church	ul. Sosnowa 5a	Adam M. Szymski	1974–1985
Biały Bór				
1	Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy Orthodox Church	ul. Ks. Bazylego Hrynyka	Bohdan Kotarba art. pl. Jerzy Nowosielski	1992–1997

Świnoujścia i kościół w Białym Borze. Niestety aktualne studia uwarunkowań z 2011 r. dla Świnoujścia²⁶ i Białego Boru²⁷ nie ujmują w swoich opracowaniach obiektów zakwalifikowanych do dóbr kultury współczesnej. Luka w tym zakresie dotyczy także miejscowych planów zagospodarowania w obu miejscowościach.

4. OCHRONA DÓBR KULTURY – III ODSŁONA – MODERNIZACJE

Obok fali rozbiórek, która dotknęła wiele obiektów modernistycznych, kolejnym poważnym zagrożeniem dla dziedzictwa współczesnego są prace adaptacyjne i modernizacyjne. W ich wyniku dochodzi często do znacznej deformacji lub wręcz degradacji formy architektonicznej. Znikający pod warstwami styropianu detal, psychodeliczne kolory i wzory pojawiające się na elewacjach, znikanie naturalnych faktur tynku i materiałów czy wtórne podziały stolarki okiennej to jedynie przykładowe przekształcenia spotykane podczas prowadzonych prac modernizacyjnych.

Podstawową formą ochrony obiektów zaliczanych do katalogu dóbr kultury jest miejscowy plan zagospodarowania terenu z zapisami precyzującymi zasady ochrony, określającymi elementy podlegające ochronie oraz rygory w zakresie prac prowadzonych przy obiekcie i zagospodarowaniu terenu. Istotnym problemem uniemożliwiającym ochronę jest brak planów zagospodarowania terenu dla wielu obszarów w całej Polsce. W przypadku Szczecina tylko ok. 48% powierzchni administracyjnej miasta zostało objęte obowiązującymi planami²⁸, a połowa zasobu wskazana w studium do objęcia ochroną jest *de facto* jej pozbawiona. Przykładem może być modernizacja jednego z obiektów znajdujących się na szczecińskiej liście dóbr kultury współczesnej ujętej w studium uwarunkowań. Budynek biurowo-administracyjny „Kontakt”, powszechnie nazywany „Czekoladką”, poddany został w 2015 r. modernizacji²⁹, w wyniku której pozbawiono go charakterystycznej ciemnobrązowej klinkierowej elewacji z detalem ceramicznym autorstwa artysty rzeźbiarza Ryszarda Wilka. Biurowiec był wysoko ceniony przez grono architektów i historyków sztuki, w 2014 r. został uznany za „Obiekt 25-lecia – Symbol Przemian” w kategorii „budynki użyteczności publicznej” w konkursie zorganizowanym w ramach „Westivalu Architektury”. Brak zapisów w miejscowym planie zagospodarowania umożliwił dokonanie w obiekcie poważnej ingerencji poprzez obudowanie szarymi panelami elewacyjnymi oryginalnej tectonicznej struktury ceglanej ściany. W podobnym duchu przeprowadzono modernizację kolejnego obiektu z listy dóbr kultury współczesnej ujętej w planie zagospodarowania dla województwa – brutalistyczną betonową konstrukcję wieży redowej w Świnoujściu-Warszowie obudowano i zasłonięto nowym materiałem, „dewastując” wartości formalne dzieła. Spośród obiektów, które wprawdzie nie zostały ujęte na listach dóbr, ale tworzyły modernistyczne dziedzictwo architektury polskiej w XIX-wiecznym centrum Szczecina, a jednocześnie wpisywały się w zbiorową pamięć miejsca, wyróżniał się

and church in Biały Bór. Unfortunately, the current study of conditions from 2011 for Świnoujście²⁶ and Biały Bór²⁷ do not contain in their own publications objects classified as the modern culture assets. Lack in this respect also applies to local development plans in both towns.

4. PROTECTION OF THE MODERN CULTURE ASSETS – SCENE 3 – MODERNIZATIONS

Next to waves of demolitions that affected many modernist buildings, another major threat to the contemporary heritage are adaptations and modernizations. The result often leads to a significant deformation, or degradation of the architectural forms.

Details disappearing under layers of the foam insulation, psychedelic colors and patterns appearing on the facades, the disappearance of natural textures of the plaster and materials, or subdivision of the windows, there are only a few examples of the transformations seen during the execution of the modernization.

The main form of protection of the objects included in the catalogue of the modern culture assets is a local spatial development plan with the records of the protection principles, which define the protected elements and the rigors in the extent of the work carried out to the property and its landscaping. A significant problem that prevents protection is the lack of local spatial development plans for many areas throughout the country. In the case of Szczecin, only 48% of the administrative area of the city was covered by existing plans²⁸, and *de facto* half of the modern culture assets identified in the study of conditions are deprived of its protection. An example would be the modernization of one of the objects on the list of Szczecin's modern culture assets included in the study of conditions.

In 2015, the “Contact” Office and Administrative commonly called “Czekoladka” has been subjected to modernize²⁹, as a result of which it was deprived of the characteristic clinker facade with ceramic details authorship of the Sculptor Ryszard Wilk. The office building was highly esteemed by a group of architects and art historians, in 2014 was recognized as „Obiekt 25-lecia – Symbol Przemian” [“Building of the 25th anniversary – the Symbol of the Change”] in the category of public buildings in the competition organized in the framework of the “Westival Architektury”.

The lack of records in the local spatial management plan has allowed to make a serious intervention in the object, where original tectonic structure of the brick wall was hidden by using of the gray facade panels. In a similar vein were modernized the next object in the list of the modern culture assets included in the voivodeship plan – brutalist concrete construction of the tower in Świnoujście-Warszów was rebuilt and hidden behind the new material, “devastating” the formal values of the building. Among the objects, which although not included on the lists of the modern culture

budynek kawiarni „Lucynka Paulinka” uruchomionej w 1977 r.³⁰ Poddana modernizacji w 2015 r. straciła swoją charakterystyczną elewację pokrytą betonową mozaiką, którą zastąpiła nijaka fasadowa szklana ściana.

Powyższe przykłady wpisują się w szeroki nurt modernizacji ingerujących w jednorodność dzieła architektonicznego i naruszających jego artystyczną wartość, będącej objawem negowania wartości „niechcianego dziedzictwa” – modernistycznych obiektów wzniesionych po II wojnie światowej.

Obok nieudanych modernizacji prowadzących niejednokrotnie do dezintegracji dzieła architektonicznego pojawiły się także modernizacje wykonane z poszanowaniem dla wartości artystycznych i historycznych obiektu. Do takich przykładów należy zaliczyć modernizację dwóch ważnych dla pomorskiego dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego obiektów modernistycznych wzniesionych w Kołobrzegu: Ośrodka Wypoczynkowo-Sanatoryjnego Centralnej Rady Związków Zawodowych „Bałtyk”³¹ oraz hotelu „Skanpol”³². Oba obiekty były doceniane, między innymi typowano je do wpisania na listę dóbr kultury współczesnej w opracowaniach dla planu zagospodarowania województwa.

5. WNIOSKI

Ochrona obiektów wzniesionych w duchu socrealizmu jest przyjmowana przez środowisko specjalistów i opinię publiczną bez większych sprzeciwów. Przykłady krakowskiej Nowej Huty czy szczecińskiej Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej dowodzą pełnego zrozumienia dla ich wartości artystycznych i historycznych. Zdecydowana większość obiektów wskazanych do ochrony została wzniesiona do końca lat 80. XX w. stawiając dzieła z okresu transformacji ustrojowej, takie jak np. Budynek PeKaO SA przy ul. Bogurodzicy³³, Siedziba Zakładu Ubezpieczeń Społecznych³⁴ czy „nowa” Książnica³⁵ – poza postrzeganiem potrzeby ich chronienia jako współczesnego dziedzictwa. Ostrożność w interpretowaniu współczesnego dziedzictwa, w celu zobiektywizowania poprzez dystans czasowy, stoi w opozycji chociażby do angielskiej tradycji, w której przyjęto rozpatrywanie obiektów nie młodszych niż 10 lat. Podobnymi kryteriami kierowano się przy tworzeniu listy dóbr kultury województwa małopolskiego.

Problematyka ochrony dóbr kultury na obszarze Pomorza Zachodniego wpisuje się w ogólne doświadczenia komunikowane przez środowisko konserwatorów i architektów zajmujących się tą problematyką.

Kryteria wyboru obiektów do zasobu chronionego dziedzictwa współczesnego, pomimo dążenia do tworzenia ich w obiektywnych ramach, ujawniają trudności z klasyfikowaniem obiektów modernistycznych wynikające ze zbyt ogólnych zapisów ustawowych. Zjawisko to jest znakomicie widoczne w zróżnicowanych pozycjach list z dobrami kultury współczesnej tworzonych w dokumentach kreujących politykę przestrzenną województwa, gmin czy miast na terenie Pomorza Zachodniego. Na pewien rodzaj subiektywizmu list dóbr kultury wpły-

assets, but created the modernist heritage of the Polish architecture in Szczecin, and at the same time formed a part of the collective memory of the place, distinguished the “Lucynka Paulinka” Cafe³⁰. The building was modernized in 2015 and lost its characteristic facade covered with concrete mosaic, which replaced the featureless facade glass wall.

These examples are part of a broad trend of modernizations, which interfere with the homogeneity of the architectural work and violate its artistic value and are a symptom of the negation of the values “unwanted heritage” – modernist buildings built after World War II.

Next to unsuccessful modernizations, which often lead to the disintegration of the architectural works, there are also made with respect for the artistic and historical values.

Such examples include the modernization of two important for the Pomeranian heritage of the modernist pieces of architecture built in Kołobrzeg: “Bałtyk” Sanatorium for the Centralna Rada Związków Zawodowych³¹ and “Skanpol” Hotel³². Both facilities were appreciated, among other buildings was tipped to inclusion in the list of modern culture assets in the studies for the Voivodeship Spatial Management Plan of the West Pomerania.

5. CONCLUSIONS

Protecting buildings erected in the spirit of socialist realism is accepted by specialists and public opinion without any objections. Examples Kraków’s Nowa Huta, or Szczecin’s Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej demonstrate a full understanding for their artistic and historical values. The vast majority of objects designated for protection was erected to the late 80s of 20th century putting works from the period of political transformation, such as: „Pekao SA” Building at ul. Bogurodzicy, ³³, „Zakład Ubezpieczeń Społecznych (ZUS)” Building³⁴, or „new” „Książnica”³⁵ – beyond the needs of their protection as the modern heritage. Caution in interpreting the modern heritage, in order to objectify through a distance in time, stands in opposition for instance to the English tradition, which adopted examine objects not younger than 10 years. Similar criteria was used in the creation of a list of modern culture assets of the Małopolska province.

The issue of protection of the modern culture assets in the area of the West Pomerania fits in the overall experience communicated by the conservators and architects dealing with this problematic aspect.

Criteria for selecting objects to the protected resource of the modern heritage, in spite of the aspiration to create it in the objective way, reveals the difficulty in classifying of the modernist architecture resulting from too general legislative provisions.

This phenomenon is perfectly visible in differentiated positions of the lists with the modern culture assets created in the documents that create spatial policy

Ryc. 3. Zabudowa Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej współcześnie, 2016. Zespół stanowi jeden z niewielu przykładów socrealistycznej architektury w Szczecinie. Obiekt uznany jest za dobro kultury współczesnej oraz chroniony jest zapisami miejscowego planu zagospodarowania terenu oraz wpisany jest do gminnej ewidencji zabytków. Źródło: I. Kozłowska

Fig.3. Śródmiejska Dzielnica Mieszkaniowa Estate, 2016. Residential complex is one of the few examples of socialist realism in architecture in Szczecin. The object as the modern cultural asset is protected by the provisions of the local plan and is entered in the municipal monuments register. Source: I. Kozłowska

Ryc. 5. Zasłonięta bryła kina „Kosmos”, jedynego współczesnego obiektu wpisanego do rejestru zabytków, 2016. Źródło: I. Kozłowska

Fig.5. Covering block of "Kosmos" cinema, the only modern object entered in the monuments record. Source: I. Kozłowska

wa dodatkowo brak współpracy pomiędzy środowiskami architektów, historyków sztuki i konserwatorów, które podjęłyby metodyczne i interdyscyplinarne działania w tym zakresie.

Dodatkowym źródłem słabości zabiegów zmierzających do ochrony dziedzictwa współczesnego jest masowy brak obowiązujących planów zagospodarowania terenu, który stawia obiekty wytypowane jako dobro kultury poza realną i skuteczną ochroną. Przykładowo jedynie 48% terenów Szczecina ma miejscowe plany zagospodarowania terenu. Niestety zdarzają się również sytuacje, w których w obowiązujących planach pomijane są obiekty wytypowane do ochrony, wynikające z braku ustawowych narzędzi do sprawowania nadzoru (tabela 2).

Z doświadczeń szczecińskich (kino „Kosmos”) i ogólnopolskich wynika, iż wpisanie obiektu współczesnego dziedzictwa do rejestru zabytków jest jedyną pewną formą ochrony. Często takie działanie poprze-

Ryc. 4. Zabudowa mieszkalno-usługowa na pl. Zgody. Budynek ujęty na listach dóbr kultury, pozbawiony jest ochrony w obowiązującym planie, 2016. Źródło: I. Kozłowska

Fig.4. The new multi-unit residential commercial building, pl. Zgody, 2016. The building included on the list of the modern cultural assets is devoid of protection in the current plan. Source: I. Kozłowska

Ryc. 6. Budynek mieszkalno-usługowy, ul. Wojska Polskiego, ujęty na listach dóbr kultury współczesnej, 2016. Źródło: I. Kozłowska

Fig.6. The multi-unit residential commercial building, ul. Wojska Polskiego, is included on the list of the modern cultural assets, 2016. Source: I. Kozłowska

of the province, municipalities and cities in the West Pomerania. On subjectivism of the lists, influence also the lack of cooperation between the architects, art historians and conservators from different backgrounds undertaking methodical and interdisciplinary activities in this area.

An additional source of weakness of the actions directed to the preservation of the modern heritage is the massive absence of the local plans, which puts them outside the viable and effective protection. Unfortunately, there are also situations, in which in the existing plans are ignored the objects selected for protection, resulting from a lack of legal tools to exercise oversight (table 2).

The Szczecin's experience ("Kosmos" cinema) shows that typing the object of the modern heritage to the monuments record is the sole certain form of protection. Often such action is preceded by the

dzony jest ujęciem obiektu w ewidencji gminnej lub wojewódzkiej – swojego rodzaju „poczekalni” do wpisu do rejestru zabytków. Niestety z obiektów dóbr kultury współczesnej wskazanych do ochrony na terenie całego województwa jedynie 2 są ujęte na liście ewidencji zabytków miasta Szczecina.

Kolejnym ważnym aspektem ochrony współczesnego dziedzictwa jest potrzeba promocji tego zagadnienia wśród opinii publicznej i decydentów, ponieważ z przeprowadzonych badań wynika powszechność akceptacji opinii publicznej dla rozbiórek czy dla przeprowadzania poważnych ingerencji w obiektach architektury modernistycznej, dodatkowo poparta bezrefleksyjną postawą mediów społecznych. W tym celu konieczne jest organizowanie konferencji, opracowanie atlasów i publikacji o charakterze popularnonaukowym oraz współpraca z instytucjami społecznymi i stowarzyszeniami. Działania te będą wskazywać wartości tych obiektów i tłumaczyć potrzebę ich ochrony. Dopiero powszechna świadomość i popularyzacja zagadnienia ochrony dziedzictwa 2. poł. XX w. sprzężone z działaniami specjalistów umożliwi zachowanie tego dziedzictwa dla przyszłych pokoleń.

recognition of such a facility in the monuments register – a kind of “waiting room” before the entry in the monuments records. Unfortunately, only 2 modern culture assets in the West Pomeranian are included in the monuments register.

Another important aspect of the protection of the modern heritage is the need to promote the issue among the public and policy makers, as the study shows widespread acceptance of public opinion for demolition, or for carrying out serious interventions in the modernist architecture, additionally supported by thoughtless attitude of the mass media. For this purpose it is necessary to organize the conference, developing atlases and popular science publications and collaboration with social institutions and associations, to identify the value and clarifying need for protection. Only widespread awareness and popularization the issues of the protection of the 2th half of the 20th century, coupled with the activities of specialists will allow the preservation of this heritage for the future generations.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Atlas dóbr kultury współczesnej województwa małopolskiego. Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego – Departament Polityki Regionalnej przy współpracy z Instytutem Rozwoju Miast, Kraków, 2009.
- [2] Bal W., Dawidowski R., Szymiski A.M. Architektura polska lat 1945–1960 na obszarze Pomorza Zachodniego. Walkowska Wydawnictwo, Szczecin, 2004.
- [3] Bal W., Dawidowski R., Raczyński M., Sietnicki M., Szymiski A.M. Architektura polska lat 1961–1975 na obszarze Pomorza Zachodniego, Walkowska Wydawnictwo, Szczecin, 2007.
- [4] Bal W., Czekiel-Świtalska E., Pawłowski W., Raczyński M., Szymiski A.M. Architektura polska lat 1976–2001 na obszarze Pomorza Zachodniego. ZAPOL Wydawnictwo/Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, Szczecin, 2011.
- [5] Hamberg-Federowicz A. Dobra kultury współczesnej w zaktualizowanym planie zagospodarowania przestrzennego województwa zachodniopomorskiego. Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie 2012;V:119–130.
- [6] Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Zachodniopomorskiego, załącznik nr 1 do Uchwały Nr XLV/530/10 Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 19 października 2010, Regionalne Biuro Gospodarki Przestrzennej Województwa Zachodniopomorskiego, Szczecin, 2010, 67–68.
- [7] Siwek A. Między zabytkiem a dobrem kultury współczesnej. Kurier Konserwatorski 2011; 10:5–11.
- [8] Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Białý Bór, „Część „A” – Gmina i Miasto” – załącznik nr 1 do Uchwały XI/77/2011 Rady Miejskiej w Białym Borze z dnia 14.09.2011 r.
- [8] Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Koszalina, „Tom I – UWARUNKOWANIA ROZWOJU” – załącznik nr 1 do Uchwały LVII/666/2010 Rady Miasta Koszalin z dnia 7 września 2010 r., 113.
- [9] Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Koszalina, „Tom I – UWARUNKOWANIA ROZWOJU” – załącznik nr 1 do Uchwały XLVII/673/2014 Rady Miasta Koszalin z dnia 4 września 2014 r., 103–104.
- [10] Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Szczecina, „Tom I – UWARUNKOWANIA” – załącznik nr 1 do Uchwały Nr IX/278/07 Rady Miasta Szczecin z dnia 14 maja 2007 r., 44.
- [11] Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Szczecina, „Tom I – UWARUNKOWANIA” – załącznik nr 1 do Uchwały Nr XVII/470/12 Rady Miasta Szczecin z dnia 26 marca 2012 r., 48–49.
- [12] Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Świnoujścia, załącz-

- nik nr 1 Uchwała NR XIV/100/2011 Rady Miasta Świnoujście z dnia 08 września 2011 r. w sprawie zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Świnoujście.
- [13] Szafer T.P. *Nowa architektura polska*. Dariusz lat 1966–1970. Arkady, Warszawa, 1972.
- [14] Szafer T.P. *Nowa architektura polska*. Dariusz lat 1976–1980. Arkady, Warszawa, 1981.
- [15] Uchwała Nr XXXVII/430/2009 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 25 czerwca 2009 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia Koszalina zmieniona Uchwałą Nr XI/119/2011 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 21 czerwca 2011 r. w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia Koszalina.
- [16] Uchwała Nr LV/659/2010 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 29 czerwca 2010 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w obszarze zawartym między ulicami: Batalionów Chłopskich, Al. Monte Cassino, Al. Armii Krajowej oraz torami kolejowymi w Koszalinie.
- [17] Uchwała Rady Miasta Szczecina nr VIII/121/15 z dnia 26 maja 2015 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Międzyodrze Port 2” w Szczecinie.
- [18] Uchwała Rady Miasta Szczecina nr XI/233/11 z dnia 12 września 2011 r. w sprawie Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Centrum Złoty Szlak” w Szczecinie.
- [19] Uchwała Rady Miasta Szczecina nr XV/486/99 z dnia 1 grudnia 1999 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w Szczecinie.
- [20] Wykaz zabytków nieruchomych ujętych w gminnej ewidencji zabytków miasta Koszalina, <http://bip.koszalin.pl/?c=2412>.
- [21] Wykaz Gminnej Ewidencji Zabytków miasta Szczecina – aktualizacja na dzień 2016–08–25, http://bip.um.szczecin.pl/UMSzczecinFiles/file/gez_2016_08_25.pdf.
- [22] Zabytki drugiej połowy XX wieku – waloryzacja, ochrona, konserwacja. Das erbe der nachkriegszeit erhalten und erneuern – denkmale der moderne und gegenmoderne. Architecture of the second half of the 20th century – studies and protection. Szmygin B., Haspel J. (ed.) ICOMOS Polska/ ICOMOS Deutschland/ Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa – Berlin, 2010.

¹ *World Heritage Centre – World Heritage List*, <http://whc.unesco.org>. Siwek A., *Między zabytkiem a dobrem kultury współczesnej*, Kurier Konserwatorski, 10.2011, s. 9.

² *Atlas dóbr kultury współczesnej województwa małopolskiego*, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego – Departament Polityki Regionalnej przy współpracy z Instytutem Rozwoju Miast, Kraków 2009, s. 29.

³ Op. cit., s. 30.

⁴ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz. U. z 2003 r. nr 80 poz. 717 z późniejszymi zmianami, art. 2, pkt. 10.

⁵ Budynek projektu Kazimierza Marczewskiego i Stefana Putowskiego z 1948 r. został rozebrany w 1997 r.

⁶ Terminal zaprojektowany w 1969 r. przez Krystynę i Jana Dobrowolskich w 1969 r. został zastąpiony nowym obiektem w 1992 r.

⁷ Obiekt autorstwa arch. Szczepana Bauma z lat 1976–1982 zburzono w 2008 r.

⁸ Pawilon wzniesiono w 1961 r. według projektu arch. Leonarda Kotowskiego.

⁹ Autorami projektu byli arch. arch. Zbigniew Grudziński i Jan Około-Kuślak we współpracy z plastykiem Bronisławem Siebertem, inż. Bazyli Grygoruk; por. *Architektura* 11/12, 1961.

¹⁰ W. Bał, R. Dawidowski, M. Raczynski, M. Sietnicki, A.M. Szymski, *Architektura polska lat 1961–1975 na obszarze Pomorza Zachodniego*, Wąkowska Wydawnictwo, Szczecin 2007, s. 67.

¹¹ „Nowa Barbara” została ukończona 2012 r. Autorem projektu jest arch. Joanna Marcinkowska, inwestorem była firma „Realbud”.

¹² Dawna pływalnia ZS „Kolejarz” zaprojektowana została w latach 1956–1960 przez zespół: arch. Marek Uciechowski, Tadeusz Stępak, wnętrza: Leonard Tomaszewski. Budynek w artykule opublikowanym w „Architekturze”

z 1961 r. jest opisany jako całość, która „robi bardzo dobre wrażenie i jest jednym z piękniejszych rozwiązań architektonicznych Szczecina”, s. 438. Obiekt zamknięty pod koniec lat 90. XX w. ostatecznie został rozebrany w dniach 27.08–18.10.2010, film z rozbiórki dostępny jest na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=KxVP20-ZD84>.

¹³ Autorem projektu pawilonu był arch. Kazimierz Stachowiak. Budynki wzniesiono w 1970 r.

¹⁴ Autorami budynku wzniesionego przy al. Niepodległości 23–27 byli arch. arch. Zbigniew Grudziński, Ludwik Kołodziejczyk, Bohdan Skłodowski. Obiekt zrealizowano w latach 1960–1961, [w:] *Architektura*, 1961, nr 11/12, s. 444.

¹⁵ Nowy obiekt zaprojektowało szczecińskie biuro architektoniczne „Dedeco”, inwestorem jest firma „Idea-Inwest”.

¹⁶ R. Dawidowski, A.M. Szymski, *Studium Ochrony dóbr kultury współczesnej do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w Szczecinie*, maszynopis, Szczecin, sierpień 2004.

¹⁷ W. Bał, R. Dawidowski, A.M. Szymski, *Architektura polska lat 1945–1960 na obszarze Pomorza Zachodniego*, Wąkowska Wydawnictwo, Szczecin 2004; W. Bał, R. Dawidowski, M. Raczynski, M. Sietnicki, A.M. Szymski, *Architektura polska lat 1961–1975 na obszarze Pomorza Zachodniego*, Wąkowska Wydawnictwo, Szczecin 2007; W. Bał, E. Czekiel-Świtalska, W. Pawłowski, M. Raczynski, A.M. Szymski, *Architektura polska lat 1976–2001 na obszarze Pomorza Zachodniego*, ZAPOL Wydawnictwo/Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, Szczecin 2011.

¹⁸ Uchwała Nr IX/278/07 Rady Miasta Szczecin z dnia 14 maja 2007 r.

¹⁹ *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Szczecin* Uchwała nr XVII/470/12 rady Miasta Szczecin z dnia 26 marca 2012 r., Tom I – UWARUNKOWANIA, s. 48–49.

- ²⁰ M. Słomiński, *Kino Kosmos al. Wojska Polskiego 8*, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, WKZ Szczecin 2002.
- ²¹ *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Koszalina ze zmianami* Załącznik nr 1 do Uchwały nr LVII/666/2010 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 7 września 2010 r., Tom I – UWARUNKOWANIA, s. 113.
- ²² *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Koszalina ze zmianami* Uchwała nr XLVII/673/2014 – ujednolicona forma Załącznika nr 1 do Uchwały nr LVII/666/2010 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 7 września 2010 r., Tom I – UWARUNKOWANIA, s. 103–104.
- ²³ Projekt zmiany PZPWZ przyjęty został uchwałą Nr XLV/530/10 Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 19 października 2010 r.
- ²⁴ Opracowanie *Dziedzictwo i krajobraz kulturowy – projekt ochrony (aktualizacja)* zostało pozytywnie zaopiniowane przez Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, natomiast *Dobra kultury współczesnej* zostało pozytywnie zaopiniowane przez zewnętrznego eksperta – prof. dr hab. inż. arch. Grażynę Balińską, pracownika Wydziału Architektury na Politechnice Wrocławskiej w Zakładzie Konserwacji i Rewaloryzacji Krajobrazu Kulturowego. Obie pozycje pozytywnie oceniła Wojewódzka Komisja Urbanistyczno-Architektoniczna.
- ²⁵ W *Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Zachodniopomorskiego* zredukowano liczbę obiektów architektoniczno-urbanistycznych o:
– szkołę podstawową, obecnie LO nr IV w Szczecinie,
– budynki plombowe o funkcji mieszkalno-usługowej na ul. Jagiellońskiej 16 oraz pl. Zgody 1 w Szczecinie,
– Hotel „Skanpol” i Dom wypoczynkowy „Bałtyk” w Kołobrzegu,
– most „łukowy” w Wolinie.
- ²⁶ *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Świnoujście*, „Tom I – UWARUNKOWANIA” – załącznik nr 1 Uchwała NR XIV/100/2011 Rady Miasta Świnoujście z dnia 08 września 2011 r. w sprawie zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Świnoujście.
- ²⁷ *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Biały Bór*, „Część „A” – Gmina i Miasto” – załącznik nr 1 do Uchwały XI/77/2011 Rady Miejskiej w Białym Borze z dnia 14.09.2011 r.
- ²⁸ http://bip.um.szczecin.pl/chapter_11424.asp.
- ²⁹ Autorami przebudowy są arch. arch. Beata Wolanin i Ryszard Długopolski, inwersorem firma „Nika – Sport”. Biurowiec otrzymał nową nazwę „31 New Office”.
- ³⁰ Kawiarnia połączona z delikatesami wybudowana została w formie zabudowy plombowej na al. Wojska Polskiego 18. Kawiarnia została zamknięta w 2007 r., w 2010 r. delikatesy. W 2014 r. obiekt został zakupiony przez firmę „Extra Invest”.
- ³¹ Współcześnie zespół nosi nazwę Sanatorium Uzdrowskowie „Bałtyk” i położony jest przy ul. Nadmorskiej/Rodziewiczów. Obiekt został zaprojektowany w pracowni Bohdana Pniewskiego przez arch. Halinę Gurjanową i Edmunda Goldzamt w latach 1960–1975, por. „Architektura” 11/1964. Goldzamt w 1950 r. jako jeden z głównych ideologów socrealizmu napisał słynny tekst „Zagadnienie realizmu socjalistycznego w architekturze” nawołujący do odejścia od stylu międzynarodowego.
- ³² Obecnie „New Skanpol” przy pl. 18 Maja. Obiekt zaprojektował duet architektów: Jerzy Górecki i Jan Zarębski. Realizowany w latach 1960–1967.
- ³³ Obiekt zaprojektowany przez arch. Jana Bogusława Pruchniewicza, realizowany był w latach 1989–1993.
- ³⁴ Budynek zaprojektował arch. Stanisław Derejczyk, budowa zakończona została w 1989 r.
- ³⁵ Projekt arch. Zbigniewa Paszkowskiego z pracowni „Urbi-con” realizowany w latach 1995–2000, został doceniony i nagrodzony w kategorii najlepszy budynek użyteczności publicznej w okresie ostatniego 10-lecia w Szczecinie w konkursie organizowanym przez miesięcznik „Architektura” i „Gazetę Wyborczą” oraz wyróżniony w ogólnopolskim konkursie PZiTb „Budowa Roku” w 1999 r.

Streszczenie

Polska architektura i urbanistyka 2. połowy XX wieku jako zasób dziedzictwa podlegającego potrzebie ochrony jest zjawiskiem nowym, ale wpisującym się w aktualny nurt działań podejmowanych na rzecz zachowania współczesnych dóbr kultury. W Polsce punktem zwrotnym była ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 2003 r. wprowadzająca pojęcie dobro kultury współczesnej. Praca podejmuje próbę zilustrowania stanu ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki polskiej na terenie województwa zachodniopomorskiego w ciągu ostatniej dekady. Przedstawiona zostanie sytuacja „lokalnych ikon” architektury modernistycznej, jak i zasady ochrony obiektów będących dobrem kultury.

Abstract

The Polish architecture and urban planning of the 2th half of 20th century as a resource of heritage subject to necessary protection is a new phenomenon that fits into the current world direction of activities aimed at preserving the modern cultural assets. In Poland, the turning point was the Planning and Spatial Development Act of 27 March 2003, which was the first to introduce the concept of the asset of modern culture. Article attempts to illustrate the state of protection of Polish architecture and urban planning in West Pomerania province over the last decade. There were presented the situation of the “local icons” of modernist architecture, and the principle of protection of objects selected to the list of cultural heritage.

Anna Kulig*

Autentyzm dzieł architektury XX wieku – chroniony czy zagrożony?

Authenticity of the twentieth century architecture – protected or endangered?

Słowa kluczowe: kościoły, autentyzm, idee architektoniczne

Key words: churches, authenticity, architectural concepts

1. ROZUMIENIE AUTENTYZMU

„Rozumienie autentyzmu ma fundamentalne znaczenie we wszystkich studiach naukowych dotyczących dziedzictwa kulturowego, w planowaniu konserwacji i restauracji, jak również w procedurze wpisu na Listę w ramach Konwencji światowego dziedzictwa oraz innych inwentarzach dziedzictwa kulturowego” (dokument o autentyzmie z Nara, 1997).

„Ludzkość z każdym dniem bardziej świadoma jednolitego charakteru wartości ogólnoludzkich uważa je za dziedzictwo wspólne i uznaje swą solidarną odpowiedzialność za ich zachowanie wobec przyszłych pokoleń. Poczyna się ona do przekazania im wartości także w całym bogactwie ich autentyzmu”¹.

Poniższe rozważania stanowią próbę określenia związków pomiędzy obiektem architektury a trwaniem jego autentyzmu w sytuacji, gdy poddawany jest zmianom nieprzewidzianym przez twórcę. Dzieło ma określoną funkcję i formę, charakteryzuje się zastosowaniem określonych materiałów, metod technologicznych i konstrukcyjnych. Zachowanie autentyzmu jest równoważne z zachowaniem cech składających się na jego istnienie. Poszczególne cechy różnią się znaczeniem, utrata niektórych a nawet niewielkiej części z nich, wpływa na zagrożenie autentyczności (integralności) całego dzieła. Rozważmy różne aspekty autentyzmu.

1. UNDERSTANDING THE AUTHENTICITY

„Understanding the authenticity is of fundamental importance in all studies of cultural heritage, in planning of preservation and restorations, as well as in the process of inclusion onto the list of World Heritage Sites and other inventories of cultural heritage” (a document on authenticity from Nara, 1997).

„People are becoming more and more conscious of the unity of human values and regard ancient monuments as a common heritage. The common responsibility to safeguard them for future generations is recognized. It is our duty to hand them on in the full richness of their authenticity.”¹

The following considerations constitute an attempt to define the relationships between architectural objects and the sustainability of their authenticity as they undergo changes, unforeseen by their creators. A structure has its own function and form, is characterized by application of specific materials, technologies and construction methods. Preservation of the authenticity is equivalent to the conservation of characteristics comprising the object's existence. The individual features differ in their significance, hence losing merely a minute portion of them endangers the authenticity (integrity) of the entire object. We shall consider now various form of authenticity.

* dr, Zakład Geometrii Wykreślnej, Rysunku Technicznego i Grafiki Inżynierskiej, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

* dr, Division of Descriptive Geometry, Technical Drawing & Engineering Graphics, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Kulig A. Authenticity of the twentieth century architecture – protected or endangered? *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:79-90

Otrzymano / Received: 07.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 18.03.2017

doi:10.17425/WK49AUTHENTICITY

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Autentyzm formy jest szczególnie ważny, rozumiany jako pierwsza realizacja obiektu architektonicznego (nie może to być rekonstrukcja ani naśladowanie formy). Projekt określa dzieło w sposób przybliżony i niewyczerpujący, dlatego pozostawia znaczne pole interpretacji wykonawcy. Autentyzm formy występuje wówczas, gdy realizacja dzieła odbyła się w krótkim czasie od przygotowania projektu, w sytuacji wpływu autora na realizację i zapewnienia jednorodnej kompozycji całości i poszczególnych elementów. Rolą i przywilejem architekta jest realizacja dzieła według projektu, czyli interpretacja autorska relacji przestrzennych, plastycznych zgodnie z główną ideą.

Autentyzm funkcji to zachowanie pierwotnego układu i zasad użytkowania.

Autentyzm materiału oceniany zmysłowo i technicznie, metodami fizykochemicznymi, w przypadku dawnych dzieł kojarzy się z patyną, powłoką zewnętrzną, wrażeniem starości i zniszczenia. W dziełach architektury współczesnej patyna nie jest pozytywnie odbierana. Ślady użytkowania obiektu widoczne jako ubytki, uszkodzenia elementów, na przykład stopni schodów, powierzchni posadzek, zniszczenia drzwi, okien nadają poczucie autentyczności, ale utrudniają użytkowanie, dlatego odczuwalna jest potrzeba ich wymiany (odnosi się to zresztą zarówno do nowych, jak i dawnych dzieł architektury). Zastępowanie elementami nowymi, często odmiennymi, lepszymi technicznie powoduje niestety utratę oryginalności.

Autentyzm metod technologicznych i konstrukcyjnych ma znaczenie dla historii oraz praktyki konserwatorskiej, ale w sytuacji gdy twórca posługiwał się sposobami i technikami tradycyjnymi, wykonawcy modernizacji chętniej decydują się na nowoczesne technologie i konstrukcje. Poczucie autentyczności powiązane jest z substancją istniejącego obiektu, a także **wartościami niematerialnymi, czyli oddziaływaniem, skojarzeniami, symboliką**. Autentyzm zależny jest od charakteru obiektu, nadaje mu godność.

W odniesieniu do dzieł architektury 2. poł. XX wieku reprezentujących nurt modernizmu czy postmodernizmu, dekonstruktywizmu ustalenie autentyczności wiąże się ze zdefiniowaniem **idei projektu**, od której zależy forma. Logicznym podejściem jest określenie zasady kompozycji i przywołanie przesłanek projektowych. Wiedza o tym, jak i dlaczego powstała dana koncepcja, może pomóc w ochronie i postępowaniu konserwatorskim.

W rozważaniach o autentyczności posłużę się przykładami obiektów sakralnych Krakowa powstałych w latach powojennych (70. i 80. XX wieku), o znaczącej już randze kulturowej i artystycznej. Będą to pierwsze kościoły Nowej Huty o monumentalnej skali oraz kilka mniejszych zlokalizowanych w rejonie Prądnika Czerwonego. Jest już pewien dystans czasowy, czyli spełnione kryterium upływu czasu, można więc przeanalizować trwałość i rangę dzieł oraz stopień zachowania ich autentyczności. Autorka artykułu skupiała uwagę na stan obecny obiektów (brył i wnętrza), określenie cech

Authenticity of the form is of particular importance. It is understood as the first realization of an architectural object (it cannot be a reconstruction or an imitation of a form). The design defines the objects only in approximate and inexhaustible terms, leaving significant levels of discretion to the contractor. The authenticity of the form can be seen when the realization phase took place shortly after the design and the author influenced it, ensuring thus a homogenous composition harmonizing with the project assumptions, in other words, the realization was done in accordance with author's interpretation of the spatial and artistic relationships.

Authenticity of the function is expressed through retaining the original arrangement and utilization principles.

Authenticity of the material is perceived through the senses and can be evaluated also by using physico-chemical methods. In case of the oldest monuments it is associated with patina, an external layer giving the impression of being old and deteriorated. In modern architecture it is however not perceived positively. Traces of wear in turn, visible as damages of various elements, such as stairs, floors, doors and windows, convey a sense of authenticity, but at the same time also negatively influence the functionality leading thus to renovation needs (and this applies to both old and new architectural objects). Replacing worn elements with new ones, which are more advanced technologically leads unfortunately to a loss of the authenticity.

Authenticity of the construction methods is of significance for the history and also conservation practices. However in cases where the original creator applied traditional construction methods the executors of the modernization are likely to use modern technologies and constructions.

The sense of authenticity is closely related to the substance of the existing object, as well as to the **intangible values of its influence, associations and symbolism**. The authenticity depends on the nature of the object and grants the object its dignity.

With respect architectural objects from the second half of the twentieth century, representing the modernism, postmodernism or deconstructionism, the identification of the authenticity requires defining **the idea behind the project**. The idea which led to its form. A logical approach implies determining the compositional rules and recalling the design assumptions. Knowledge of how and why a given objects was created may also help in preservation and conservation works.

In my considerations of the authenticity I will use examples of sacred objects of Krakow which were erected during the post war era (in the eighties and nineties of the twentieth century) and which already have a significant cultural and artistic rank. This will be the first churches of Nowa Huta, of monumental scale, and several smaller churches localized in the Prądnik Czerwony quarter. Certain passage of time has already taken place, fulfilling thus this criterion. One can analyze now the significance of the objects, as well as the degree to which their authenticity

unikatowych, nowatorskich oraz na zasób materiałów archiwalnych związanych z ich architekturą, czyli historyczne dokumentacje projektowe, tzn. rysunki, plany, zdjęcia. Dla przybliżenia idei cytowane będą wypowiedzi twórców koncepcji, tzn. kilku krakowskich architektów (Wojciecha Pietrzyka, Józefa Dutkiewicza, Wojciecha Kosińskiego) i realizatorów obiektów.

2. O KILKU XX-WIECZNYCH ŚWIĄTYNIACH KRAKOWA. IDEE, FORMY PRZESTRZENNE, ODDZIAŁYWANIE. AUTENTYZM TRWA CZY GINIE?

2.1. Arka Pana

Kościół Matki Bożej Królowej Polski w Bieńczykach, przy ul. Obrońców Krzyża, parafialny, wzniesiony w latach 1967–77 według projektu Wojciecha Pietrzyka. To pierwszy z kościołów powstałych na terenie dzielnicy Nowa Huta, wybudowany po kilkunastu latach starań mieszkańców o prawo do kościoła i religii. Wyróżnia go monumentalna, nowoczesna, śmiała bryła (ryc. 1). Architektura jest jak rzeźba, symbol i pomnik, to wotum milenijne o znaczącym kształcie, jego forma nawiązuje do Łodzi Piotrowej. Ideę i charakterystykę obiektu przedstawia główny projektant Wojciech Pietrzyk². „Miał to być pomnik 1000-lecia chrztu Polski. Taki pomnik jest symbolem wielkiej idei i w związku z tym przy niewielkich wymiarach, jakie narzucały warunki lokalizacji, nie zwalniał z wymogu myślenia o architekturze nieco bardziej rzeźbiarskiej, właśnie dlatego, że miał być to symbol i pomnik. Pomnik może być niewielki masą ale musi być znaczący swym kształtem i tak to rozumiałem. (...) chciałem to pokazać, że dobrą architekturę tworzy nie kształt ale logika użytego materiału i związku tego materiału z funkcją, słowem także sposób tworzenia przestrzeni. Sądziłem, że **forma kościoła** powinna być zupełnie współczesna, przede wszystkim współczesna architektonicznie, a więc musiała być rzeczą nową w stosunku do dotychczasowej architektury i to w znaczeniu nieco szerszym niż architektura polska. Forma współczesna musi być w pewnym sensie nowa, musi budzić czasem zdziwienie, nie ma powodów żeby się cofać w realizacjach architektonicznych. Ale równocześnie taki obiekt jak kościół powinien w pewien sposób wynikać także z tradycji, z tradycji budowania kościołów w Polsce. Dla mnie ważne było to, aby **nawiązać do tradycji** po okresie luki spowodowanej rozbiorami i okupacją. Wydawało mi się, że jedynym logicznym nawiązaniem jest nawiązanie przez materiał, bo to zawsze był i jest punkt wyjścia, który decydował o architekturze. Najpierw była to biała drewniana, potem cegła lub kamień, ale zawsze był to materiał, który istniał na danym terenie. Kościół w Nowej Hucie jest wyraźną próbą stworzenia klimatu historycznego, nastroju wiejskiego kościółka z okapem, z dachami krytymi gontem, miękkimi bielonymi wapnem ścianami. To przede

has been preserved. The focus of the paper will lay on the current condition of the buildings (their exteriors and interiors), determination of their unique and innovative characteristics, and on the availability of archival records related to their architecture, i.e. records covering original design documents with drawing, photographs, projects. To picture the ideas, the authors behind them will be quoted – several architects of Krakow (Wojciech Pietrzyk, Józef Dutkiewicz, Wojciech Kosiński) as well as persons responsible for the actual realizations.

2. ON SEVERAL TWENTIETH CENTURY TEMPLES OF KRAKOW. THE IDEAS, SPATIAL FORMS, INFLUENCE. PERSISTS THE AUTHENTICITY OR IS IT DISAPPEARING?

2.1. The Lord's Ark

The church of the Holy Mother, the Queen of Poland in Bieńczyce at the Obrońców Krzyża street was erected in years 1967–77 in accordance with a project of Wojciech Pietrzyk. It is the first of dozen or so churches constructed in the Nowa Huta quarter. The people had been striving for many years for their right to have a church and practice religion before the church was actually built. It is distinguished by a monumental, modern and bold form (fig. 1). The architecture resembles a sculpture, a symbol and a monument. It is a millennial vote of significant shape. Its form refers to an ark. The idea and the nature of the object have been described by Wojciech Pietrzyk², the leading architect. “It was supposed to be a monument for the thousandth anniversary of the Baptism of Poland. Such monument is a symbol of a great idea and thus, despite the limited size which was dictated by the size of the plot, one could not give up thinking about architecture that resembles a sculpture. It had to be a symbol and a monument. A monument can be of small mass, but it must be significant in its shape and that's how I understood this. (...) I wanted to show that good architecture is created not by the very shape but by the logic of the utilized material and the relationship between the material and the function, in other words the way in which the space is created. I thought that **the form of the church** should be completely contemporary, in particular architecturally; as a consequence, it had to be a new architecture in comparison to the one present at the time, and in of a significance slightly wider than the Polish architecture. A contemporary form must be in a sense new, sometimes it must arouse astonishment, there are however no reasons to move back in architectural realizations. At the same time an object of this nature, a church, should in some ways follow also the tradition, the Polish tradition of erecting churches. It was important to me **to refer to this tradition**, after the gap years resulting from the partitions and occupation of Poland. I had an impression that the only logical reference would have been through the material, as this has always been the starting point

wszystkim materiał – drewno i kamień, prawdziwy kamień, taki jaki rzeka obrabia. Natomiast materiały te starałem się użyć w sposób współczesny. Gont nie jest już pokryciem dachu, bo to przecież nonsens w XX wieku, tylko jest tym co tworzy formę dachu, ale już od dołu, tę którą się ogląda, tworzy nastrój, ciepło, klimat wnętrza. Kamyczki również nie są tworzywem ściany tylko wykładziną, znakomicie spełniły swoją rolę. (...) równocześnie chodziło mi o to, żeby ten niezbyt wielki obiekt zaznaczał swoją obecność na tle olbrzymiej masy nowego budownictwa w mieście. Kubaturowo jest to przecież niezauważalny okruszek tego co zostało w Nowej Hucie zbudowane i buduje się nadal. Wydawało mi się, że działać tu trzeba zupełną **odrębnością kształtów**, chodziło o przeciwstawienie się kształtom monotonnej i szarej kratki bloków mieszkalnych i jeszcze bardziej monotonnym kratom hal przemysłowych samego kombinatu, stąd forma, która kontrastuje, coś miękkiego, coś bardziej rzeźbiarskiego jak niewielka, ale bardzo wyrafinowana w kształcie broszka, inna od deseni tkaniny, na której ma się w jakiś sposób dać zauważyć. Na stosunkowo małej powierzchni została przeprowadzona próba zbudowania **wielopoziomowego wnętrza**, które chyba również jest bliskie swoistego rekordu, bo przy 800 metrach kwadratowych powierzchni podstawy mieści prawie sześć tysięcy ludzi. (...) ja zrealizowałem 70% tego co było zaprojektowane, bo była to architektura projektowana jako pewna skończona całość. Wydaje mi się, że właśnie tak powinno się architekturę robić łącznie z wnętrzami i detalami. Może tego się nie zauważa, ale i to starałem się pokazać, że **nie ma podziału na zewnętrzzną i wewnętrzną część** tego obiektu, jeśli ma on działać plastycznie to musi działać z każdego punktu jako pewna skończona całość, i wszystko, poczynając od formy dachu a skończywszy na fakturze ścian jest temu podporządkowane. Kiedy się jest w środku to widzi się dach w całości i rozumie się tę formę, czuje się cały ten nawis, tę misę, czy jak to Pan nazwie. Jest to po prostu otwarty fragment miasta, nad którym ze względów klimatycznych zrobiono klosz, ale on niczego nie odcina, wręcz przeciwnie, ma on ludzi z zewnątrz wciągać do wnętrza, z kolei jeśli już są we wnętrzu, to nie są odcięci od świata tylko w dalszym ciągu czują, że te elementy wychodzą na zewnątrz i ciągną się tam dalej.

Niezwykle **skromny wystrój** był świadomym zamysłem. W stosunku do innych, nawet współcześnie budowanych kościołów, które kapią, jeśli nie od prawdziwego złota, to od mosiądzu i kolorów, to wnętrze jest niesłychanie spartańskie. Ale wydaje mi się, że pewna monumentalność, którą w hali głównej zupełnie świadomie chcieliśmy osiągnąć, polega po prostu na elegancji. W całym kościele jest świadoma skromność. A jedyny luksus to ołtarz i posadzka. Skromność to monumentalność, jak dobrze skrojone ubranie choć ze skromnego materiału ale eleganckie³.

W 2005 roku charakter wnętrza Arki Pana tak opisał historyk sztuki Józef Szymon Wroński⁴: „Gdy po raz pierwszy zwiedzałem nowohucką Arkę nastał wieczór i zapadał zmrok. Przez szklane otwory i szczeliny okienne

deciding about the architecture. At first it was a wooden bale, then brick or stone, but it has always been a material that is available in a given area. The church in Nowa Huta is a clear attempt to create a historical atmosphere, of a village church, with eaves, roofs covered with shingles, soft lime whitewashed walls, and material being mostly wood and stones, river stones. These materials however I tried to apply in a contemporary manner. Shingles are not used for the roofing anymore, it's a nonsense in the twentieth century, instead they are underneath the roof, they are the layer that is visible from the inside, which creates the atmosphere, the warmth of the interior. Also the stones are not building the wall but are merely a layer, they fulfilled their role perfectly (...) at the same time I wanted that this small object marks its significance against the enormous mass of the new development in the district. In volume terms it is an unnoticeable crumb of what was and is still being erected in Nowa Huta. So I had an impression that one has to work here through a complete **independence of form**, I wanted to oppose the monotonous and gray grid of apartment buildings and even more monotonous grid of industrial halls of the steelworks. Hence the form which is in contrast to its surroundings, it is something soft, something resembling a sculpture, like a small but very sophisticated in its form brooch, which is different compared to the fabric on which it is supposed to be noticeable. On the relatively small area an attempt was made to erect a multi-storey interior, which too is likely close to a kind of a record, with 800 square meters of base it can host almost six thousand people. (...) I realized 70% of what was planned as this architecture was designed as a complete object. I am under the impression that this is how architecture shall be created, i.e. including interiors and the details. Perhaps this is not noticeable, but also this I was trying to make evident, **there is no clear distinction between the external and internal part** of this object, if it shall have an artistic effect then it must be perceived from every standing point as a whole. That's why everything; from the form of the roof to the texture of the walls, is subordinated to this concept. When inside, the roof is visible in its entirety and this form is understood, one can feel the whole overhang or you name it. The church is an opened fragment of the city over which for merely weather reasons a dome was placed, but which does not separate anything, quite opposite, it is supposed to attract the people from the outside to the inside, and once they are inside they are not separated from the outside but continue to feel that these elements go to the outside and continue over there.

The very **modest decorations** were a purposeful intention relative to other churches, even ones erected at the same time, which are dripping if not with gold, then with brass and colour. This interior is unbelievably austere, but I think that the kind of monumentality, which in the nave we wanted to achieve very consciously, simply consists of elegance. In the entire church we have an conscious modesty. The only luxury is the altar and the floor. Austerity is monumentality; like a well made clothing; of a modest fabric but still elegant³.

Ryc. 1. Arka Pana. Kościół Matki Bożej Królowej Polski w Bieńczycach, przy ul. Obrońców Krzyża, wzniesiony w latach 1967–77, według projektu Wojciecha Pietrzyka. Fot. A. Kulig

Fig. 1. The Lord's Ark. The church of the Holy Mother, the Queen of Poland in Bieńczyce at the Obrońców Krzyża street, erected in 1967–77, design by Wojciech Pietrzyk. Photo: A. Kulig

Ryc. 2. Arka Pana. Nowe witraże, realizacja w 2014 r. Fot. A. Kulig

Fig. 2. The Lord's Ark. New stained-glass windows of 2014. Photo: A. Kulig

do wnętrza świątyni zaglądało ciemnoniebieskie niebo współtworzące właściwą, mistyczną aurę w świątyni. Wówczas odczułem to co w kościele jest najważniejsze – panujący nastrój sakralny. Zrozumiałem też, że »zasłonięcie« szyb przez witraże pozbawiłoby wiernych tego tak ważnego odbioru sakralnego (kontaktu z niebem) oraz świetlistości przechodzącej w półmrok zachodzącego nad Nową Hutą słońca”.

Arka Pana i autentyzm.

Oryginalny charakter wnętrza kościoła trwał prawie pół wieku, od chwili ukończenia budowy. W 2014 roku niemal wszystkie powierzchnie przeszklone, neutralne, białe zastąpiły witraże ogromne, bardzo barwne, które zmieniły nastrój i plastykę wnętrza (ryc. 2). Przepadł dawny skromny, spartański wystrój, jego elegancja i powściągliwość. Oddziaływanie faktury i kolorystyki pięknej marmurowej posadzki, będącej metaforą wody, tafli jeziora, bardzo zmalało, straciło znaczenie, stało się słabo widoczne. Centralna rzeźba Chrystusa o dramatycznej wymowie, widoczna wcześniej na szarym, wyciszonym tle teraz jest podświetlana wielokolorowymi smugami światła. Autentyzm XX-wiecznego dzieła i jego wartości zostały zachwiane, nieuszanowane. Nowa aranżacja, zmierzająca do bogatego kolorystycznie ozdobienia, stoi w sprzeczności z zasadniczą ideą dzieła. Refleksje o ochronie autentyzmu są w tym wypadku spóźnione. Witraże, ogromne, kosztowne pozostaną na lata. Dla innych obiektów może ten przykład oddziaływać jako przestroga.

2.2. Kościół pw. św. Maksymiliana Marii Kolbego w Mistrzejowicach

Wybudowany w latach 1976–1983 według projektu architekta Józefa Dutkiewicza. To obiekt monumentalny, dwupoziomowy, mieści 7000 wiernych (ryc. 3). Z kościołem połączona jest plebania i salki katechetyczne. Zespół posadowiony jest na skarpie, rozplanowany na rzucie pięciokąta. Nad wielobocznym rzutem wznoszą się ściany o zmiennej wysokości. Kościół nakrywa dach o konstrukcji żelbetowej, kilkupołaciowy, wielospadowy. Elewacja wejściowa akcentowana monumentalnymi schodami jest najbardziej ekspresyjna. Tworzy ją dynamiczna forma dachu ze smukłą wieżyczką. Pomiedzy stropodachem żebrowanym a ścianami występuje przeszklony, uskokowy prześwit, a żelbetowe belki-podciągi są zarazem elementami kompozycyjnymi wnętrza (przypominają dawne sklepienia żebrowe). Ekspresyjne formy budowli z rytmicznie ustawionymi żelbetowymi słupami i podciągami belek ukierunkowanymi w stronę ołtarza tworzą nową strukturalną jakość architektoniczną. Ściany kościoła i plebanii zdobione są płytami z białego kamienia. Wszystkie dekorujące kościół rzeźby i płaskorzeźby ołtarza i drogi krzyżowej są dziełem Kazimierza Gustawa Zemły. Te przemyślane, wyważone kompozycje należą do najciekawszych rozwiązań współczesnej sztuki sakralnej. Bryła świątyni stanowi silny kontrast dla otoczenia szarych standardowych bloków osiedlowych, wyraża ekspresję konstrukcji, nawiązanie

In 2005, Józef Szymon Wroński, an art historian, characterized the interior of The Lord's Ark as follows⁴:

“When I was visiting the Ark of Nowa Huta for the first time it was in the evening and the night began to fall. Through the glass and window openings a dark-blue sky was penetrating the interior of the temple co-creating the proper, mystical atmosphere in the church. I realized that to cover the windows with stained-glass would have deprived the faithful of the so important sacred perception (the contact to the sky, heaven) and the illumination changing into semidarkness of the sun setting over Nowa Huta”.

The Lord's Ark and the authenticity.

The original character of the interior lasted for almost half a century since the construction was completed. In 2014 almost all transparent surfaces, neutral and white, were replaced with enormous, very colourful stained-glass windows (fig. 2). They changed the atmosphere and the artistic perception of the interior. The former austere interior with its elegance and restraint are gone. The effects of a beautiful marble floor, being a metaphor of water, a surface of a lake, have diminished significantly and are much less evident. The central sculpture of Christ, of a dramatic expression, is now illuminated by multicoloured streaks of light. The authenticity of the twentieth century work and its values were shaken, they were not respected. The new arrangement, aiming at rich in colour decorations, stands in clear contradiction with the very idea behind the object. Reflections on the conservation of the authenticity are in this case untimely. Stained-glass windows, enormous, expensive, will remain in place for years. For other objects this example can be a warning.

2.2. St Maximilian Maria Kolbe Church in Mistrzejowice

Built between 1976–83 in accordance with a project of Józef Dutkiewicz. It is a monumental object, with two storeys and a capacity of 7000 faithful (fig. 3). The church is connected to the presbytery and the religious education rooms. The complex is set on a scarp and planned on a pentagonal projection. The walls are of varying height. The church is covered with a reinforced concrete multi hipped roof. The facade, with monumental stairs, is the most expressive element. It is formed by the dynamical shape of the roof and a tall and narrow tower. Between the ribbed ceiling and the walls a glazed clearance is present and beams of reinforced concrete – joists – are also fulfilling a decorative functions, they resemble the ancient ribbed vaults. The expressive forms of the object, with rhythmically set reinforced concrete pillars and joists directed towards the altar, create a new structural quality in the architecture. The walls of the church and the presbytery are decorated with tiles made of a white stone. All sculptures and low reliefs of the altar and the stations of the Cross were made by artist sculptor Kazimierz Gustaw Zemla. These well thought compositions constitute the most interesting developments in the contemporary sacred art. The form of the temple stands in a strong contrast to the vicinity of gray apartment buildings. It conveys

Ryc. 3. Kościół pw. św. Maksymiliana Marii Kolbego w Mistrzejowicach. Wybudowany w latach 1976–1983, według projektu architekta Józefa Dutkiewicza. Fot. A. Kulig

Fig. 3. St Maximilian Maria Kolbe Church in Mistrzejowice, built between 1976–1983 in accordance with a project of architect Józef Dutkiewicz. Photo: A. Kulig

do tradycji, monumentalizm. Kościół w Mistrzejowicach był w latach stanu wojennego miejscem spotkań ogromnych rzesz krakowian z opozycją.

Idea projektu. O wizji wnętrza tej świątyni opowiada autor (J. Dutkiewicz, 1983)⁵.

„Moje projekty wyrastają z umiłowania tradycji. Nad wyposażeniem wnętrza już dłuższy czas pracuję wspólnie z profesorem Gustawem Zemłą, idzie tutaj w pierwszym rzędzie o wyposażenie górnej części kościoła – ściana prezbiterium wyłożonego trawertynem rzymskim jest już wyróżniona przez wspaniałą kompozycję rzeźbiarską profesora, także kolor trawertynu z prezbiterium łączy się doskonale z bielą wystroju ołtarza i stopni ołtarzowych, jednocześnie piękna czerwona posadzka z granitu szwedzkiego wprowadza do wnętrza sporo ciepła. Profesor Gustaw Zemła kończy już dwie następne rzeźby – Matki Boskiej Niepokalanej i św. Maksymiliana Marii Kolbego, który jest patronem tego kościoła – te trzy figury będą stanowiły główny ołtarz i daleką reminiscencję ołtarza barokowego. W niedługim czasie okna zostaną zaszkłone witrażami, których fundatorem będzie Andrzej Ciechanowiecki, od samego początku ogromnie zainteresowany i biorący udział w budowie kościoła mistrzejowickiego, również w górnym kościele usytuowane zostaną dostojne stale, które będą stać po obu stronach ołtarza głównego i wspólnie komponować główne ściany prezbiterium. Od lat pracuję również jako architekt w kierownictwie odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu. Umiło-

the expression of the construction, the reference to tradition, the monumentality. The church in Mistrzejowice was during the years of the martial law a meeting point of vast numbers of citizens of Krakow with the opposition.

The idea behind the project. The author explains the vision of the temple's interior (J. Dutkiewicz, 1983)⁵.

“My projects stem from my passion to tradition. I have been working for a longer time now on the interior design with professor Gustaw Zemła; first we will be furnishing the upper part of the church – the wall of the presbytery which is covered with Roman travertine has been already singled out by a magnificent sculpture created by the professor; also the travertine's colour ideally composes with the white colour of the altar and the stairs leading to it. At the same time a beautiful flooring of red Swedish granite introduces into the interior a significant amount of warmth. Profesor Gustaw Zemła is finishing the two following sculptures – of the Immaculate Mother of God and of the St Maximilian Maria Kolbe, who is the patron saint of the church – together the three sculptures will constitute the main altar and a distance reminiscence of a baroque altar. Windows will soon be covered with stained-glass, the founder is Andrzej Ciechanowiecki, who has been showing since the early beginnings a strong interest and active participation in the construction of the church in Mistrzejowice. In the upper church, dignified stalls will be situated, which will be placed on both sides of the main altar and will compose the main walls of the

wanie sztuki dawnej i problematyki konserwatorskiej, które wyniosłem z domu jest pomocą w mojej pracy twórczej. Projektuję i nadzoruję prace konserwatorskie przy rekonstrukcji i adaptacji zamku na muzeum wnętrz zamkowych. Stały kontakt z bogatymi formami architektury i sztuki dawnej i coraz lepsze ich poznawanie jest dla mnie wielką pomocą przy tworzeniu nowych form architektury polskiej”.

Kościół w Mistrzejowicach a **wartości autentyczności**.

We wnętrzu zachowany jest w pełni autentyzm, czytelne są wartości materialne i niematerialne, czyli symbolika i nastrój mistyczny. Wystrój był starannie komponowany przy współpracy z artystą rzeźbiarzem Gustawem Zemłą. Bryłę i wnętrze ukończono ściśle według planów, nie wprowadzając żadnych zmian, zastosowano szlachetne, trwałe tworzywa wykończeniowe. Przyczynia się to do wysokiej jakości artystycznej i jednorodnego wyrazu. Osiągnięto nastrój powagi i doskonałości. We wnętrzu zachowały się wszystkie elementy wyposażenia i wystroju w świetnym stanie. Na zewnątrz nie jest już tak idealnie, dostrzega się zniszczenia detali i materiałów (dachu i schodów). Kontekst zieleni pozostał skromny, choć w planach przewidywano bogate założenie, niemal ogród botaniczny, czyli dominujące zielone tło jako motyw kompozycyjny architektury.

2.3. Kościół Dobrego Pasterza na Prądniku Czerwonym, parafialny, wzniesiony w 1971–1974 według projektu arch. Wojciecha Pietrzyka

Kościół o wnętrzu jednorodnym, kameralnym, typu namiotowego nakryty jest dachem pulpitym o konstrukcji żelbetowej, na planie podłużnym, o dwóch poziomach (z kaplicą w przyziemiu)⁶. Wnętrze z ogromną, przeszkloną, pionową ścianą zachodnią zestawiono ze stromą połąką dachu i wieżą po stronie wschodniej. Wnętrze o układzie asymetrycznym wypełnia szeroka boczna empora, liczne małe aneksy i zakamarki, urozmaicone plastycznie ściany. Wystrój jest zharmonizowany z architekturą, posiada nowoczesny wyraz i współczesną stylistykę. Szczególnie odznacza się ołtarz i stacje drogi krzyżowej projektu J. Budziłły (1986). W wystroju użyte są różnorodne materiały, tradycyjne i współczesne, umiejętnie zestawione, czyli drewno, kamień, szkło, żelbet, mosiądz (rzeźby), drobne płaszczyzny barwnych witraży. Dostrzega się ideę szukania powiązań pomiędzy tradycją a nowoczesnością. Autor projektu Wojciech Pietrzyk mówi o koncepcji: „Nie jest łatwo doprowadzić do tego, żeby rozwiązania techniczne były sprawne, ekonomicznie uzasadnione i jeszcze do tego tworzyły architekturę jako pewną spójną plastycznie całość. Nie pozwalam sobie na nic, co nie jest absolutnie niezbędne. Projektowanie jest próbą zrobienia maksymalnego efektu najmniejszymi środkami”⁷.

Kościół Dobrego Pasterza i współczesne spojrzenie na zachowane wartości i cechy autentyczności.

Autentyzm dziś, po pięćdziesięciu latach użytkowania, zachowany jest bardzo dobrze. Nie została

presbytery. I have been working for years now as an architect in the supervision of the renovations of Wawel Royal Castle. The ingrown passion for the historical art and conservation works assist me in my work. I am designing and supervising reconstruction and adaptation works in the castle, in the museum's interior. The constant contact with rich forms of architecture and old arts and gaining their better understanding is for me of great help when I am creating new forms in the Polish architecture”.

The church in Mistrzejowice and the **authenticity values**.

The authenticity of the interior has been completely retained, both material and immaterial values, i.e. symbolism and a mystical atmosphere, are present. The interior design was carefully composed in collaboration with the sculptor Gustaw Zemla. The form was built in accordance with the plans, without introducing any changes, excellent and durable materials were used. This contributes to the high artistic quality and a homogenous expression. An atmosphere of authority and perfection has been achieved. The interior design elements have been preserved in an excellent condition. Outside the situation is not so well managed, damages to details and materials (roof and stairs) are visible. The context of greenery remained modest, even though the original design was rich, close to a botanical garden, a dominating green background as a compositional element.

2.3. The Church of the Good Shepherd in Prądnik Czerwony, a parish church, erected in years 1971–1974 in accordance with a design of Wojciech Pietrzyk

This single chamber, friendly, tent-like church is covered with a shed roof of a reinforced concrete structure. It is situated over an elongated plan and has two storeys (the chapel is situated in the basement)⁶. Inside a large, vertical and glazed western wall is composed with a steep roofing and a tower on the eastern side. The asymmetrical interior is filled by a wide side gallery, numerous small annexes and corners, and artistically diversified walls. The design is harmonized with the architecture, has a modern expression and style. In particular the altar and the stations of the Cross in accordance with a project by J. Budziłło (1986) stand out. Various materials were used in the interior design, both traditional and modern, and well composed with each other; wood, stone, glass, reinforced concrete, brass (sculptures), and small, colourful stained-glass windows. The attempt to find connections between the tradition and the modernity is noticeable. The author, Wojciech Pietrzyk explains the concept: “It is not an easy task to achieve technical solutions which are functional, economically viable and also create the architecture as an artistic whole. I am not permitting myself anything that is not absolutely necessary. Design is an attempt to achieve maximum effect with minimum means”⁷.

The Church of the Good Shepherd and the modern view on the conservation of the values and features of the authenticity.

naruszona bryła ani wystrój (poza drobnymi uzupełnieniami uszkodzeń, np. przeszkleń o innej strukturze oraz drobnych przedmiotach kultu umieszczanych w przypadkowych miejscach). Zmieniło się otoczenie kościoła, zyskało estetyczną oprawę zieleni, ale też szpecące dodatki małej architektury.

2.4. Ecce Homo. Sanktuarium św. Brata Alberta na Prądniku Czerwonym, sióstr albertynek, przy ul. Woronicza, wzniesione w latach 1982–85, projekt architektów Marzeny Popławskiej i Wojciecha Kosińskiego

Kościółek jednoprzestrzenny, kameralny, na planie podłużnym, nakryty jest otwartym wiązaniem dachowym, we wnętrzu znajduje się ołtarz z kopią obrazu Ecce Homo (namalowanego przez brata Alberta Adama Chmielowskiego w 1879 roku). O idei projektu mówi Wojciech Kosiński: „Wersja ostatecznie zrealizowana tworzy z istniejących dwóch zabytkowych domów i nowego kościoła trzy ściany wnętrza architektoniczno-krajobrazowego wokół istniejącego klombu. Wielkość i forma architektury kościółka były starannie komponowane w odniesieniu do otoczenia. Autorzy przyjęli postawę „wpisać się a nie popisać się” (według Wejchert-Adamczewskiej). Wysokość kościółka i jego główne podziały poziome wyróżniające cokół, ściany i dach główny, dach wieńczący zostały dokładnie przeniesione z wysokości sąsiedniego domu klasztorowego. Kształt bryłowy zaprojektowany został w ogólnym charakterze dawnych domów dworskich i klasztornych z wysokimi dachami przypominającymi zarys kurhanu lub piramidy, zgodnie z funkcją mauzoleum. Estetyczny klimat całości kościółka nawiązuje do stylistyki dawnych drewnianych kościółków małopolskich. Koncepcja kolorystyczna i materiałowa kościółka jest również próbą dobrej kontynuacji (według J. Żurawskiego) w stosunku do sąsiedniego domu klasztorowego. Część dolna to jasny mur, a część górna to misterna konstrukcja drewniana kryta ciemną blachą miedzianą. Całość wieńczy duży, mocny i prosty krzyż. Jest dla patrzących znakiem, a dla myślących znaczeniem”⁸.

Kościół Ecce Homo i współczesne spojrzenie na zachowanie wartości i cechy autentyczności.

Autentyzm formy, funkcji, tworzywa zachowany idealnie. Wnętrze jest niezwykle zadbane, z ciepłym klimatem i charakterem „dawności”, artystycznie zaaranżowane, pełne symboli religijnych o współczesnym wyrazie⁹.

2.5. Szklane Domy – kościół pw. Matki Bożej Częstochowskiej, cystersów w Nowej Hucie na osiedlu Szklane Domy, parafialny wzniesiony w latach 1984–95, według projektu Krzysztofa Dygi i Andrzeja Nasfetera (ryc. 4)

Układ centralny, jednoprzestrzenny, wnętrze nakryte stalową, przeszkloną konstrukcją w formie spiętrzonych brył. Koncepcja zespołu oparta na zasadzie czworoboku

Nowadays, after fifty years in service, the authenticity of the object is very well preserved. Both the body of the building and the interior remained intact (with the exception of small repairs of damages, for example glazing with a different structure, and minute cult objects placed in random locations). The vicinity of the church has changed however. It has gained a compelling greenery but also defacing additions of street furniture.

2.4. Holy Shrine Ecce Homo of St. Brother Albert in Prądnik Czerwony, of Albertines, at the Woronicza street, erected in years 1982–85, design by architects Marzena Popławska and Wojciech Kosiński

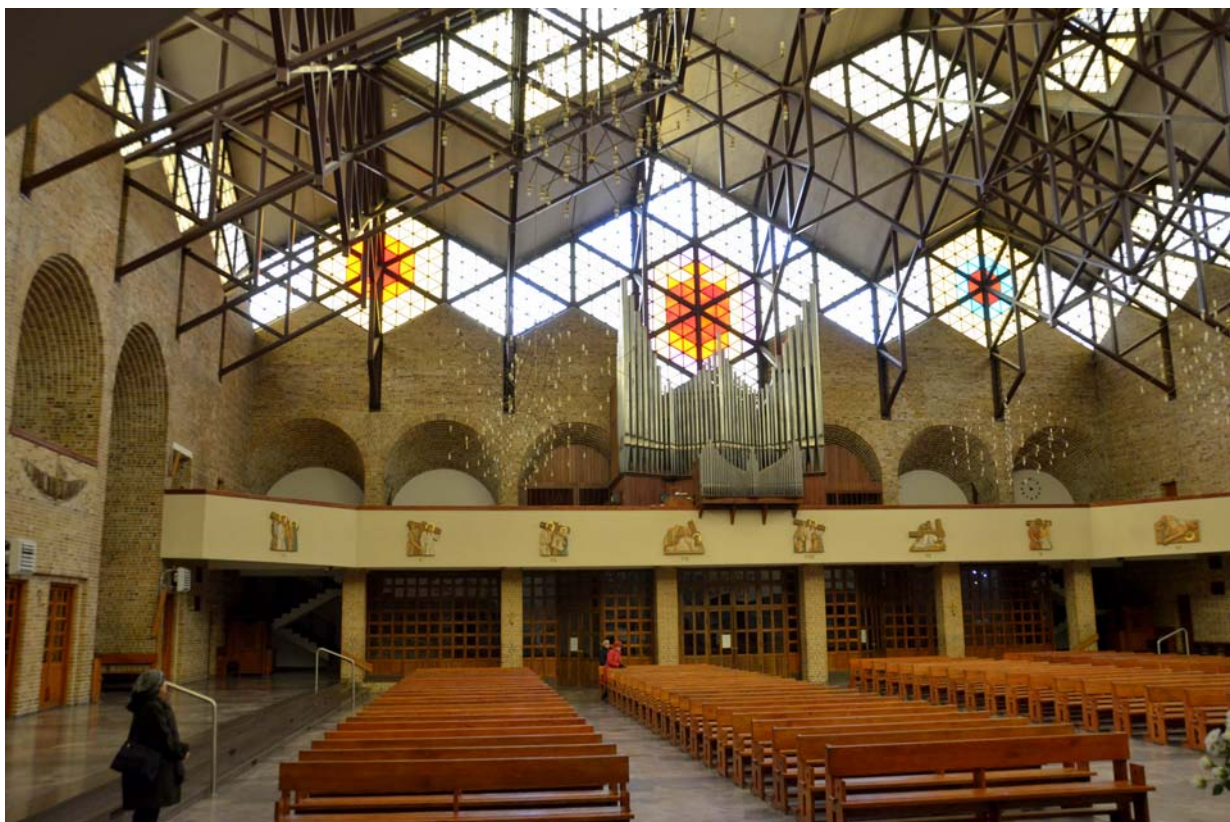
A single chamber, friendly church, on an elongated plan, covered with an opened roofing. Inside it an altar is situated with a copy of the Ecce Homo painting (painted by brother Albert Adam Chmielowski in 1879). The idea behind the project is explained by Wojciech Kosiński: “The version which was ultimately realized creates by means of two existing historic buildings and the new church three walls of a landscape-architectural interior around the existing flowerbed. The dimensions and the form of the church’s architecture were carefully designed in relation to its surroundings. The authors took the approach in which they wanted to fit in, not stand out (according to Wejchert-Adamczewska). The height of the church and its main horizontal divisions into the plinth, walls and the roofing were carefully adapted from the neighbouring cloister house. The body of the building was designed in a mood of former manor and cloister houses, with tall roofs resembling an outline of a burial mound or pyramid, in accordance with the function of a mausoleum. In the terms of aesthetics the atmosphere of the church refers to the style of old wooden churches of the Lesser Poland. The colours and materials of the church are also an attempt of a good continuation (according to J. Żurawski) of the style of the neighbouring cloister house. The lower part is a light coloured wall and the upper part is a delicate wooden construction covered with dark coloured copper sheets. The whole object is crowned with a big, solid and simple cross. For the spectators it is a sign and for the reflective ones is a meaning”⁸.

The Ecce Homo church and the modern view on the conservation of the values and features of the authenticity.

The authenticity of the form, the function and the material has been preserved perfectly. The interior is very well attended to, with a warm atmosphere, an artistic arrangement, and a number of religious symbols of a modern expression⁹.

2.5. Glass Houses district – the church of Our Lady of Czestochowa, Cistercians, erected in years 1984–95, design by Krzysztof Dyga and Andrzej Nasfeter (fig. 4)

The church has a central, single room structure which is covered by a steel glazed construction resemble

Ryc. 4. Szklane Domy – kościół pw. Matki Bożej Częstochowskiej, cystersów w Nowej Hucie wzniesiony w latach 1984–95, według projektu Krzysztofa Dygi i Andrzeja Nasfetera, fot. A. Kulig

Fig. 4. Glass Houses district in Nowa Huta – the church of Our Lady of Czestochowa, Cisterians, erected in years 1984–95, design by Krzysztofa Dygą and Andrzej Nasfeter, photo: A. Kulig

z podziałem na cztery wnętrza, część pierwsza najbardziej dominująca w bryle jest kościołem z kaplicą, pozostałe trzy są klasztorem i częściami integralnie ze sobą złączonymi. Trzon kościoła tworzą zwarte ściany ceglane 12-metrowej wysokości, ponad ścianami wyrasta w górę bryła wielogrzbietowego dachu kościoła i kaplicy oraz dzwonnica. Konstrukcja dachowa, dominująca w zespole, wypełnia większość bryły kościoła, wyróżnia się jednoznacznie współczesnością – jej ażurowość i złożoność kontrastuje z dolną częścią kościoła o zwartej masie murów, o prostej, surowej i ascetycznej wymowie. Wiodącą jest **zasada kontrastu** jako podstawowego czynnika kompozycyjnego. Kontrastuje ściana z dawnego materiału – cegły z nowym tworzywem, czyli szkłem i stalą, także formy podziałów kompozycyjnych ścian nawiązują do historycznych kształtów, np. w półkolistych arkadach-wnękach i kontrastują z formami nowymi, widocznymi w konstrukcji dachu o kątach ostrych i prostych oraz trójkątnych ramach. Wnętrze aranżowane jest stopniowo¹⁰.

Wnętrze kościoła było punktem wyjścia dla całej koncepcji architektonicznej zespołu, która powstała od środka metodą projektowania modelowego. Spełnia podstawowe założenia i wymagania dotyczące sakralności wnętrza. Dla sacrum istotną jest atmosfera ciszy, ładu i harmonii. Pełna ceglana ściana daje odseparowanie, izoluje akustycznie i widokowo od świata zewnętrznego, zapewnia poczucie skupienia, ciszy, atmosferę sacrum¹¹. Architekci uzyskali dobre warunki akustyczne i odpo-

stacked solids. The concept is quadrilateral and the interior is divided into four parts; the most dominant one is the church with a chapel, while the remaining three constitute a cloister and are integrally connected. The key element of the church constitute the twelve meter high bricked walls over which a multi-slope roofing of the church and the chapel, as well as a bell tower, are well visible. The roofing dominates the construction. It fills out the interior of the church and stands out through its modern character – its complexity contrasts with the lower part of the church of a compact structure of the walls, and a simple and austere expression. The **principle of contrast** is leading in the composition. The material of the wall, a former one, brick, contrasts with the modern roofing materials – steel and glass. Also other compositional elements refer to historical forms; for example in semicircular arcade-like niches contrast with modern forms visible in the roofing with its acute and right angles and triangular frames. The interior design is multilayered¹⁰.

The interior of the church constitutes the starting point of the entire architectural concept behind the object, which was created using the model design method. The interior fulfils the basic guidelines for a sacred character of an interior. For the sacrum an atmosphere of silence, order and harmony is important. A bricked wall insulates acoustically and visually from the external world; it helps achieving concentration and enhances the feeling of silence and a sacred atmosphere¹¹. The architects

wiednią widoczność ołtarza, światło jest równomiernie rozproszone a mocne, daje odczucie transcendencji. Siatka przestrzenna stalowej konstrukcji utrzymująca szklane połacie dachowe sprawia, że wewnątrz jest „otwarte na niebo”, przestronne, komunikatywne, a konstrukcja na wskroś nowatorska, twórcza. Koncepcja dachu kościoła początkowo budziła kontrowersje – była zbyt złożona, niespokojna i trudna do realizacji. Według pierwotnego założenia konstrukcja miała być wykonana z żelbetu, ostatecznie zastąpiono ją stalową. Z architekturą wnętrza harmonizuje wyposażenie, obecnie częściowo zrealizowane, np. proste, ciemne ławy, żyrandole bogate strukturalnie a zarazem lekkie i subtelne. Kolorystyka wnętrza stopniuje wrażenia. Posadzka jest w kolorze ciemnobrązowym, ściany z łukowymi wnękami beżowe a białe szkło z siatką przestrzenną stalowej konstrukcji dachowej. Powstała architektura pełna światła, śmiałej konstrukcji, piękna geometrii. Dominująca jest zasada kontrastu. Projekt świątyni zwyciężył w konkursie jako **przejrzysty, nacechowany lapidarnością, prostotą i powagą godną budownictwa sakralnego**.

Szklane Domy i wartości **autentyzmu**. Konstrukcja przeszklonego dachu na wskroś nowoczesna sprawdziła się technicznie i nadała nowe wartości niematerialne, symboliczne, mistyczne. Wystrój wnętrza jeszcze nie jest ukończony. Obecne dekoracje należy traktować jako tymczasowe (nie przemawiające współczesnym językiem).

3. KONKLUZJE

Nasuwać się postulaty potrzeby ochrony autentyzmu poprzez:

a) ustalenie podstawowych zasad dla planowanych prac, prowadzenie dyskusji nad zakresem zmian modernizacyjnych, propozycji aranżacji, wspartych np. wizualizacjami, symulacjami projektu, które pozwolą „przymierzyć” nowe elementy do istniejących, poszerzenie konsultacji, ekspertyz;

b) przygotowanie społeczeństwa do odbioru współczesnej architektury, sztuki poprzez różne formy spotkań, wywiadów, warsztatów, konkursów, szczególnie w wymiarze lokalnym dla tej społeczności, która użytkuje nowy obiekt sakralny;

c) opracowanie atrakcyjnych form edukacji, popularyzacji dziedzictwa w postaci nowych portali, filmów, folderów, nawet gablot prezentujących architekturę, wystrój i detale indywidualnej świątyni. Istotne części takich prezentacji mogłyby utrwalać pamięć o powstaniu obiektu przywołując słowa samych twórców koncepcji, budowniczych świątyni, artystów tworzących wystrój;

d) prowadzenie działalności inwentaryzacyjno-dokumentacyjnej dla wybitnych obiektów i ich elementów wyposażenia – w formie prac fotograficznych, rysunkowych, pomiarowych, opisowych.

Takie zadania nie są trudne ani kosztowne, nie wymagają specjalnych umiejętności, tylko czasu i uwagi. Może stosowną propozycją byłoby wstępne, eksperymentalne zorganizowanie do tej pracy grupy wolontariuszy.

achieved good acoustics and a proper visibility of the altar; the light is evenly distributed yet strong, it gives a feeling of transcendence. The spatial grid of the roofing, which supports glazed surfaces of the roof, opens the interior to the skies (heavens); it is vast, communicative, and from constructional perspective very modern and creative. Since the beginnings it was controversial, it was considered too complex, too restless and difficult in erection. In the original design it was supposed to be made of reinforced concrete, ultimately it was replaced with a steel structure. The furnishings, currently only partially completed, harmonize with the design of the church's interior. For example the church has simple, dark pews and the structurally rich chandeliers are at the same time light and subtle. The colours of the interior are graduating the impression. The flooring is of a dark brown colour, the walls and the niches are beige while the roofing is of white glass and is interlaced with the steel structure. The result is an architecture full of light, with a bold structure and a wonderful geometry. The principle of contrast dominates. The design won in a competition as one that is **transparent, concise, simple and of dignity appropriate to a sacred place**.

Glass Houses and the values of the **authenticity**. The very modern form of the glazed roofing fulfilled its purposed from the technical standpoint and at the same time has given the object new non-material values; symbolic and mystical ones. The interior is still unfinished. The present elements of the interior design must be treated as provisional ones (ones which do not speak the modern language).

3. CONCLUSIONS

There seems to be implied a need for the protection and conservation of the authenticity, which can be achieved through:

a) establishing basic rules for the preparation of renovation works; discussions of their scope and arrangement proposals, supported with, for example, visualizations which would allow to “try on” the new elements on the existing ones; widening the scope of consultation and expertise;

b) making the society ready for the reception of the modern architecture and art, by means of various kinds of meetings, interviews, workshops, competitions – in particular in the dimension of the local community which utilizes the sacred object;

c) preparation of attractive educational forms increasing the awareness of the cultural heritage in the form of new portals, folders and even showcases presenting the architecture and interior design of a given temple;

d) carrying out of inventory works for the most distinct objects and the elements of their interior design – in the form of photographic, drawing, measurement and descriptive works.

Such works are neither complex nor expensive, they also do not require specific skills, just time and attention. Perhaps a suitable proposal would be to organize a group of volunteers to run a case study.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Gorzelany J. Gdy nadszedł czas budowy Arki. Dzieje budowy kościoła w Nowej Hucie. Paryż, 1988.
- [2] Karsznia N.S. O. Cist. Kościół i klasztor oo. Cy-sersów w os. Szklane Domy w Krakowie – Nowej Hucie. Kraków, 2007.
- [3] Karsznia N.S. O.Cist. Powstanie parafii i budowa kościoła Matki Bożej Częstochowskiej w Nowej Hucie. Kraków, 1994.
- [4] Kordaszewski M. Arka Pana. Przewodnik – historia i symbolika. Kraków, 1998.
- [5] Kosiński W.M. Idee i stylizacje, impresje autorskie (Mauzoleum Brata Alberta w Krakowie). Ara 1983; 1:48–49.
- [6] Litwin A. Moje projekty wyrastają z umiłowania tradycji mówi inżynier architekt Józef Dutkiewicz. Za i Przeciw 1984;11:12.
- [7] Moja Nowa Huta. 1949–2009, Wystawa Jubileuszowa. Katalog wystawy MHK, Kraków, 2009.
- [8] Nowa Huta – miasto walki i pracy. Terlecki R., Lasota M., Szarek J. (ed.), Kraków, 2002. W: Dzieje sztuki polskiej.
- [9] Olszewski A.K. Architektura XX wieku. In: Dzieje sztuki polskiej. Kowalska B. (ed.), Warszawa, 1987.
- [10] Pietrzyk W. Jak zbudowano kościół w Nowej Hucie. Rozmowa z twórcą kościoła. Życie i Myśl 1978;8:5–28.
- [11] Rożek M., Gondkova B. Leksykon kościołów Krakowa. Kraków, 2003.
- [12] Wroński J.Sz. Kościoły Krakowa zbudowane w latach 1945–1989. Kraków, 2010.
- [13] Wroński J.Sz. Dwa kościoły w Nowej Hucie – Bieńczykach – dramatyczne dzieje budowy. Analecta Cracoviensia 2004;XXXVI:569–606.

¹ (Dokument pierwszy, Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych).

² Pietrzyk W., *Jak zbudowano kościół w Nowej Hucie. Rozmowa z twórcą kościoła*, Życie i Myśl, nr 8/1978 s. 5–28.

³ Tamże.

⁴ Wroński J.Sz., *Dwa kościoły w Nowej Hucie – Bieńczykach – dramatyczne dzieje budowy*, „Analecta Cracoviensia”, 2004, T. XXXVI, s. 594.

⁵ Litwin A., *Moje projekty wyrastają z umiłowania tradycji mówi inżynier architekt Józef Dutkiewicz*, Za i Przeciw, nr 11/1984, s. 12.

⁶ Pod kościołem umieszczono kaplicę Męczeństwa (z urnami z ziemią z miejsc martyrologii i tablicami pamiątkowymi).

Powstała jako pomnik pomordowanych w obozach koncentracyjnych mieszkańców Krakowa).

⁷ Pietrzyk W., *Jak zbudowano kościół w Nowej Hucie. Rozmowa z twórcą kościoła*, Życie i Myśl, nr 8/1978 s. 11.

⁸ Kosiński W.M., *Idee i stylizacje, impresje autorskie (Mauzoleum Brata Alberta w Krakowie)*, Ara, nr 1/1983, s. 48–49.

⁹ Wnętrze aranżował artysta rzeźbiarz Stefan Dousa.

¹⁰ Według projektu A. Wsiołkowskiego.

¹¹ Karsznia N.S. O. Cist., *Powstanie parafii i budowa kościoła Matki Bożej Częstochowskiej w Nowej Hucie*, Kraków 1994.

Streszczenie

Nie istnieje pejzaż Polski bez kościołów – zauważa arch. K. Kucza-Kuczyński. Odnosi się to do krajobrazów kulturowych ukształtowanych w ciągu wieków, jak i do nowych zespołów zabudowy. W XX-wiecznych osiedlach mieszkaniowych złożonych z dość monotonicznych form bloków kościoły wyróżniają się ciekawszą bryłą, nieraz awangardową konstrukcją i niepowtarzalnym klimatem wnętrz. Wśród blisko 2000 nowo powstałych obiektów sakralnych można znaleźć przykłady wyjątkowo pięknych i nowatorskich dzieł. Ale po latach pojawiają się nowe potrzeby, trendy, nowi użytkownicy, gospodarze, a odziedziczone świątynie wymagają remontu, modernizacji. Pojawia się wówczas dylemat – pytanie o zakres ingerencji, jakość i kierunek zmian. Odnowienia, nowe aranżacje nieopatrznie mogą zniszczyć autentyczność, zagubić wymowę dzieła i piękno. Jak zapobiec utracie uniwersalnej wartości autentyczności?

Abstract

The Polish landscape cannot exist without its churches – notices architect K. Kucza-Kuczyński. He refers to the cultural landscape which evolved over centuries, but also to the more recently created urban developments. Against the housing estates of the twentieth century, which consist of rather monotonous blocks of flats, the churches stand out through their form, often avant-garde construction and unique atmosphere of their interiors. Among almost 2000 newly created sacral objects, examples of beautiful and innovative structures can be found. After years however, new needs, trends, users and hosts appear and the temples require renovation and modernization works. That is when dilemmas come out with regards the scale of the intervention, as well as the quality, and the direction of the changes. Inconsiderately, restorations or new arrangements may destroy the authenticity, significance, and the beauty of an object. How to prevent the loss of the universal value of the authenticity?

Maciej Motak*

Ochrona architektury Krakowa z lat 80. i 90. XX wieku

Protection of Krakow 1980s and 1990s architecture

Słowa kluczowe: architektura współczesna; dobra kultury współczesnej; historia najnowsza

Key words: contemporary architecture; contemporary cultural assets; recent history

1. WSTĘP

Dzieła architektury powstałe w stosunkowo niedawnym okresie, a takim są dwie ostatnie dekady XX wieku i pierwsze lata XXI wieku, z wielu względów nie mogą być obecnie otoczone ochroną porównywalną z ochroną przysługującą wybranym dziełom starszym od nich o kilkadziesiąt lub więcej lat. Nie powinno to jednak oznaczać całkowitej rezygnacji z możliwości ochrony obiektów nowszych. Istnieje ku temu kilka powodów:

- potrzeba utrzymania wysokiej jakości funkcjonalno-przestrzennej i estetycznej niedawno powstałych, wyróżniających się dzieł architektury;
- zainteresowanie okazywane walorom estetycznym tych dzieł ze strony pojedynczych osób, środowisk (grup miłośników, stowarzyszeń twórczych), a także instytucji i władz;
- ograniczone wprawdzie, niemniej istniejące obecnie możliwości prawne dotyczące ochrony tych dzieł;
- potencjalne korzyści płynące z określonych działań bieżących (gromadzenie informacji, inwentaryzacja, dokumentacja, tworzenie baz danych i list obiektów) dla poszerzonej ochrony tych dzieł w przyszłości.

2. TŁO HISTORYCZNE EPOKI

Dla niniejszych rozważań dotyczących ochrony architektury niedawnej przyjęto grupę dzieł architektury powstałych w Krakowie w latach 1980–2004. Kraków, który jest jednym z najwybitniejszych polskich zespołów zabytkowych (w 2016 roku 1200 obiektów było wpisanych do rejestru zabytków, zaś 6328 obiektów było wpi-

1. INTRODUCTION

For a number of reasons the works of architecture built in a relatively recent period, i.e., 1980s, 1990s and early 2000s cannot enjoy the protection comparable to the one granted to the selected works built dozens or hundreds years earlier. That should not, however, mean giving up the chances to protect the more recent buildings. It results from several reasons:

- a need of maintaining the high functional and aesthetic quality of outstanding recent buildings;
- an interest in the aesthetic quality of those buildings shown by individuals, groups and circles of people as well as by institutions and authorities;
- limited legal regulations concerning the protection of those buildings;
- potential benefits of particular contemporary actions (gathering data, documenting, creating databases and lists of buildings) for those buildings' future extended protection.

2. HISTORICAL BACKGROUND

A group of works of architecture built in Krakow between the years 1980 and 2004 was selected for the discussed considerations. The city of Krakow, which is one of the most outstanding Polish historic complexes (1200 buildings and complexes were listed by 2016 while 6328 are recorded, i.e., granted a less strict level of protection), is also among the most important centres of Polish contemporary architecture. On the other hand, the discussed period was significant in the history

* dr hab. inż. arch., Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* dr hab. inż. arch., Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Ryc. 1. Collegium Polonijne Uniwersytetu Jagiellońskiego w Przegorzalach
Fig. 1. Jagiellonian University building in Przegorzały (Collegium Polonijne)

Ryc. 2. Centrum Sztuki i Techniki Japońskiej „Manggha”
Fig. 2. “Manggha” Centre of Japanese Art and Technology

Ryc. 3. Regionalna rozgłośnia Polskiego Radia (Radio Kraków)
Fig. 3. Regional broadcast station of the Polish Radio (Radio Krakow)

Ryc. 4. Dom pogrzebowy na cmentarzu Batowickim
Fig. 4. Funeral house in the Batowicki cemetery

sanych do ewidencji zabytków), jest jednocześnie jednym z najważniejszych polskich ośrodków współczesnej twórczości architektonicznej. Z kolei omawiany okres był niezwykle istotnym w historii Polski, bowiem w tym przedziale czasowym nastąpiło uformowanie państwa w jego dzisiejszym kształcie polityczno-ustrojowym, gospodarczym i społecznym, zarówno w odniesieniu do struktury wewnętrznej, jak i pozycji międzynarodowej. Zarazem okres ten jest częściowo niejednorodny (tak pod względem tła historycznego, jak i stylistyki architektonicznej), co wzbogaca zakres dziedzictwa oraz umożliwia analizę różnych sytuacji i przykładów.

Wydarzenia, które nastąpiły pomiędzy połową 1980 roku a końcem 1981 roku, miały dla dziejów Polski znaczenie o wiele większe, aniżeli wynikałoby to z niewielkiej długości tego okresu. Rozwinął się niezależny ruch związkowy i obywatelski, który przybrał formy organizacyjne i osiągnął ogromne rozmiary. Wprowadzenie stanu wojennego u schyłku 1981 roku powstrzymało i w znacznym stopniu unicestwiło te osiągnięcia, niemniej odegrały one znaczącą rolę w przywróceniu gospodarki wolnorynkowej i systemu demokratycznego, co nastąpiło w latach 1989–1991. Kolejne ważne wydarzenia w najnowszej

of Poland as it was responsible for the present political, economic and social shape of the state, referring both to its internal structure and international position. However, that period was not entirely uniform historically and architecturally, which enriches the scope of heritage and helps analyse various situations and cases.

The historic events, which took place between mid-1980 and the end of 1981, were of much greater importance than this short length of time might indicate. Independent trade unions and citizen movement emerged rapidly to acquire organizational forms and incredible scale soon. The introduction of martial law at the end of 1981 put a halt and to a large extent annihilated those achievements but they played considerable role in the restoring of the free market economy and democratic system in Poland in 1989–1991. The next important events in the contemporary history of Poland were: passing the Constitution in 1997 and joining the NATO in 1999 and the European Union in 2004. The political, economic and social transformations, which occurred in Poland within a quarter century, influenced considerably Polish architecture and planning as well as historic preservation and entire national heritage

historii Polski miały miejsce w latach: 1997 (uchwalenie Konstytucji), 1999 (przystąpienie do Paktu Północno-atlantycznego) i 2004 (przystąpienie do Unii Europejskiej). Zmiany polityczne, gospodarcze i społeczne, które nastąpiły w Polsce w przeciągu ćwierćwiecza, wywarły – wraz z tendencjami ogólnoswiatowymi – znaczny wpływ również na rozwój polskiej architektury i urbanistyki, a także na ochronę zabytków i całego dziedzictwa narodowego. Dotyczy to m.in. dwóch ustaw uchwalonych w 2003 roku, omówionych poniżej [11], [12].

Należy dodać, że dla Krakowa w omawianym okresie szczególne znaczenie miał plan zagospodarowania przestrzennego miasta uchwalony w 1988 roku i zaktualizowany w 1994 roku. Po jego wygaśnięciu z powodów ustawowych, w 2003 roku zostało uchwalone studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, kilkakrotnie odtąd aktualizowane, które pozostaje w mocy do dzisiaj. Zarazem od 2003 roku opracowywane są miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego Krakowa, które do 2016 roku objęły blisko 50% obszaru miasta. Dokumenty te określają aktualne kierunki rozwoju przestrzennego miasta i ogólne ramy dla tworzenia w nim nowej architektury.

Przełomowy charakter omawianego okresu przejawiał się w zwiększonych w krótkim czasie możliwościach technicznych i technologicznych – głównie dzięki likwidacji barier ograniczających działalność gospodarczą i kontakty międzynarodowe. Przejawiał się także w zróżnicowaniu estetyki i stylistyki architektonicznej. W okresie tym krzyżowały się wpływy późnego modernizmu i postmodernizmu, z pewnym udziałem innych kierunków twórczych (brutalizmu, minimalizmu, dekonstruktywizmu, architektury high tech), jak również dzieł wysoce indywidualnych lub o nieokreślonej stylistyce [4].

3. AKTUALNE MOŻLIWOŚCI OCHRONY. ZAGADNIENIA PRAWNE I TERMINOLOGICZNE

W świetle obowiązujących ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [11] w Polsce istnieją cztery podstawowe formy ochrony zabytków: wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Żadna z czterech form nie wyklucza możliwości objęcia ochroną prawną obiektów z uwagi na ich określony, zbyt krótki wiek. Niemniej jednak należy zauważyć, że istnieje ograniczenie pośrednie z uwagi na zawartą w artykule 3. tej ustawy definicję zabytku m.in. jako obiektu „stanowiącego świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia”, przy czym określeniom tym nie towarzyszą wartości bezwzględne, takie jak określona liczba lat [8]. Pojęcie minionej epoki również nie jest określone w pełni precyzyjnie. Z punktu widzenia nauki za epokę uznaje się „okres, w którym trwały lub dominowały określone stosunki społeczne, gospodarcze, polityczne lub kulturalne” [5]. Istnieją również inne definicje, w tym definicje zwyczajowe odwołujące się do wieku i pamięci osób żyjących. W świetle definicji

protekcji. It has been codified by two acts, both passed in 2003, described below [11], [12].

With regards to the case of Krakow the master plan, passed in 1988 and updated in 1994, was of special importance. After its had expired for legal reasons, the study of conditions and directions of development was passed in 2003; updated since, it is still valid. The local land use plans in Krakow have been evaluated since 2003, either; by 2016 they have covered nearly 50% of the city area. All these documents have determined directions of the city's development and the general framework of creating new architecture in the city.

The crucial character of discussed period was also shown by the technical and technological improvements, which became available due mostly to the barriers against economic freedom and international contacts being erased in a short time. It was also displayed by the diversification of aesthetic views and architectural styles. The influence of Late Modernism and PostModernism juxtaposed, with some share of other trends (Brutalism, Minimalism, Deconstruction, High Tech) and the works of highly individual or undetermined stylistics [4].

3. CURRENT OPTIONS OF PROTECTION. THE LEGAL AND TERMINOLOGICAL ISSUES

In the light of the current *Act on the Protection and Guardianship of Monuments* [11] there are four basic forms of monument protection in Poland: listing at the register of monuments, recognizing as the monument of history, creating the park of culture, decisions within the Local Development Plan. None of the four forms excludes the chances of extending the legal protection over the monuments despite their young age. One should note, however, an indirect limitation placed in the act's article 3., i.e., the definition of a monument referring to an object “being evidence of a previous period or events”, while no absolute data, e.g. a number of years, was recalled [8]. The notion of previous period is not defined precisely, either. From the scientific point of view the period itself is characterised by “its predominating given social, economic, political or cultural conditions” [5]. There are also other definitions in use, including customary ones referring to the age and memory of living people. Therefore in the light of scientific definition the 1980–1989 period can be undoubtedly found a previous period, or its part. The analogical opinion on the 1989–2004 period leads to some difficulty and cannot be absolutely obvious at this moment (2017).

Considering the historic monuments, one should note that a group of more recent buildings was indirectly excluded from being equally treated with their older counterparts in accordance with the current *Spatial Planning and Spatial Management Act* [12], in which the notion of contemporary cultural heritage was introduced. In the article 2. it was defined as “not-being-historic-monuments cultural heritage” – such

naukowej okres 1980–1989 można jednoznacznie uznać za minioną epokę lub jej część. Natomiast ocena okresu 1989–2004 nastrocza pewne trudności i w chwili obecnej (rok 2017) nie może być jeszcze jednoznaczna.

Powracając do kwestii zabytku należy zauważyć, że grupa nowszych dzieł została, pośrednio, wykluczona z możliwości równorzędnego ze starszymi zabytkami traktowania, w myśl obowiązującej ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym [12], w której wprowadzono pojęcie dóbr kultury współczesnej. W artykule 2. tej ustawy zostały one zdefiniowane jako „niebędące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące uznaniem dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna”. W ten sposób stworzono, a co najmniej zasygnalizowano, pewne możliwości ochrony grupy dzieł architektury współczesnej. Zarazem wyraźnie

as statues, commemoration sites, buildings and their interiors and details, complexes of buildings, urban and landscape complexes – which are regarded as achievements of living generations if they feature high artistic or historic values”. Hence certain chances of protecting the works of contemporary architecture were created or at least signalled. On the other hand this group was clearly separated from the historic buildings perceived as the older ones.

4. ACTIONS IN FAVOUR OF THE PROTECTION OF KRAKOW CONTEMPORARY ARCHITECTURE

The local Krakow situation seems to confirm the regulations accepted in the national acts and theoretical considerations. No works built earlier than in the 1950s (exemplified by buildings around the Centralny Sq. and the Swiatowid cinema as well as the entire

Ryc. 5. Kościół Miłosierdzia Bożego na Wzgórzach Krzesławickich
Fig. 5. Church of Lord's Mercy at the Wzgorze Krzesławickie

Ryc. 6. Kościół św. Jadwigi Królowej
Fig. 6. Church of St. Jadwiga the Queen

Ryc. 7. Kościół Miłosierdzia Bożego na osiedlu Oficerskim
Fig. 7. Church of Lord's Mercy at the Osiedle Oficerskie

Ryc. 8. Kościół Matki Boskiej Fatimskiej na osiedlu Podwawelskim
Fig. 8. Church St. Mary of Fatima at the Osiedle Podwawelskie

oddzielono tę grupę od grupy obiektów zabytkowych pojmowanych jako obiekty starsze.

4. DOTYCHCZASOWE DZIAŁANIA NA RZECZ OCHRONY KRAKOWSKIEJ ARCHITEKTURY WSPÓŁCZESNEJ

Lokalna praktyka krakowska potwierdza ustalenia przyjęte w ogólnopolskich aktach prawnych i w rozważaniach teoretycznych. Do rejestru zabytków nieruchomości nie wpisano, jak dotąd, dzieł nowszych niż powstałe w latach 50. XX wieku (m.in. zabudowa wokół placu Centralnego i kino Światowid, jak również całe pierwotne założenie urbanistyczne Nowej Huty), zaś do gminnej ewidencji zabytków – obiektów nowszych niż powstałe w latach 60. XX wieku (m.in. hotel Cracovia i część budynku biurowego Biprostal). Natomiast pojawiły się już opracowania badawcze, w których odnotowano dzieła architektury nowszej (z lat 70., 80., 90.), uznając że zasługują one na ochronę.

Pierwszym istotnym opracowaniem, z 2009 roku, jest „Atlas dóbr kultury współczesnej województwa małopolskiego”, przygotowany przez Agnieszkę Rozenau-Rybowicz, Dorotę Szlenk-Dziubek i Piotra Białoskórskiego [7]. Zidentyfikowano w nim 104 obiekty z lat 1945–1998 (w tym 49 w Krakowie) spełniające określone kryteria kwalifikacyjne oparte na definicjach zawartych w obowiązującym ustawodawstwie oraz na rozważaniach teoretycznych (odwołujących się również do przykładów zagranicznych) zawartych w samej książce. Spośród zakwalifikowanych obiektów krakowskich 4 pomniki oraz 14 budynków i zespołów (w tym 7 sakralnych) zostało zrealizowanych pomiędzy 1980 a 1998 rokiem. Dla każdego obiektu przedstawiono uzasadnienie, oparte na dziewięciu kryteriach:

- artystycznym,
- historycznym,
- nowatorstwa,
- symbolu,
- tradycji miejsca,
- kontekstu,
- uznania,
- próby czasu,
- unikalności.

Inną istotną kwestią, podniesioną w tym opracowaniu, jest wiek kwalifikowanego obiektu. Za minimalny okres, jaki upłynął pomiędzy ukończeniem realizacji a możliwością uznania obiektu za dobro kultury współczesnej, uznano 10 lat.

Drugim istotnym opracowaniem podejmującym temat ochrony nowszych dzieł architektury krakowskiej jest sześciotomowa, jak dotąd, seria publikacji „Szlakami dziedzictwa”, wydanych w latach 2013–2015 przez krakowski oddział Stowarzyszenia Architektów Polskich (SARP). W poszczególnych tomach zawarto listy krakowskich budynków o określonych wartościach, wybrane według zróżnicowanych kryteriów czasowych, terytorialnych, funkcjonalnych. Na listach tych znalazły się obiekty powstałe w latach 1945–2000, przy czym na pięciu listach figurują m.in. obiekty powstałe (a zwłaszcza ukończone) po 1980 roku:

original urban plan of Nowa Huta) have been listed so far. Likewise, no works built earlier than in the 1960s (exemplified by the Cracovia hotel and part of the Biprostal office tower) have become part of the local record of monuments. The works of architecture built in the 1970s, 1980s and 1990s have been, however, noticed by some research and publications suggesting that these works already deserved protection.

The first important publication was 2009 “Atlas of contemporary cultural heritage of the Malopolskie Voivodship” by Agnieszka Rozenau-Rybowicz, Dorota Szlenk-Dziubek and Piotr Bialoskorski [7]. The authors identified 104 works built in 1945–1998, including 49 in Krakow, which met certain criteria based on the definitions provided by current legislature and theoretical considerations (including foreign cases) demonstrated in the same book. Among the identified Krakow objects, 4 statues and 14 buildings and complexes (including 7 religious ones) were built between the years 1980 and 1998. Each case was accompanied by the justification based upon nine criteria:

- artistic,
- historic,
- novelty,
- symbol,
- tradition of the site,
- context,
- recognition,
- test of time,
- uniqueness.

Another important issue noted in this research and book is the age of the qualified object. The minimal distance of time between its completion and the chance to find it the work of contemporary cultural heritage was declared 10 years.

The second important publication dealing with the protection of more recent works of Krakow architecture is the six-volume series of publications “On the trails of heritage” published in 2013–2015 by the Krakow branch of the Association of Polish Architects (SARP). The lists of Krakow buildings of certain values were made according to the various criteria of time, territory and function. The six lists contain the objects built in 1945–2000; five of them include the buildings completed after 1980:

- 16 buildings of various functions, called “the monuments of contemporary architecture” [14];
- 6 Modernist housing projects [15];
- 10 buildings of various functions in the districts of Kazimierz and Podgorze [16];
- 17 churches and other religious buildings [17];
- 10 objects of various functions in the districts of Debniki, Grzegorzki, Krowodrza [18].

59 items in the volumes mean actually 52 buildings since some of them were placed more than once (in different volumes) due to the separate principles of choosing the cases according to their function and localisation. The publications had been preceded by the work of 20-people Commission of Modernist

Ryc. 9. Kościół św. Jana Kantego w Bronowicach Nowych
Fig. 9. Church of St. John Cantius in Bronowice Nowe

Ryc. 10. Wyższe Seminarium Duchowne Zgromadzenia Zmartwychwstańców
Fig. 10. High Seminar of Resurrectionists

Ryc. 11. Bank przy ulicy Grzegorzeckiej
Fig. 11. Bank building at the Grzegorzecka St.

Ryc. 12. Fabryka kosmetyków Hean
Fig. 12. Hean cosmetic plant at the Mochnickiego St.

- 16 obiektów o różnych funkcjach, określonych jako „zabytki architektury współczesnej” [14];
- 6 osiedli mieszkaniowych, modernistycznych [15];
- 10 obiektów o różnych funkcjach w dzielnicach Kazimierz i Podgórze [16];
- 17 krakowskich kościołów i innych obiektów sakralnych [17];
- 10 obiektów o różnych funkcjach w dzielnicach Dębniki, Grzegórzki, Krowodrza [18].

Na listach znalazło się 59 pozycji, obejmujących łącznie 52 obiekty; niektóre obiekty zostały wymienione więcej niż jeden raz (w różnych tomach) z uwagi na przyjęte odrębnie dla każdego z tomów zasady doboru przykładów z uwagi na funkcję i lokalizację. Publikacje zostały poprzedzone pracami 20-osobowej Komisji Architektury Modernistycznej działającej przy krakowskim oddziale SARP [9]. W pracach komisji uczestniczyli m.in. wojewódzki konserwator zabytków (Jan Janczykowski), miejski konserwator zabytków (Jerzy Zbiegień), kolejni architekci miasta Krakowa (Stanisław Hager, Andrzej Wyżykowski, Tomasz Bobrowski), historycy sztuki (Joanna Daranowska-Łukaszewska) oraz uznani krakowscy architekci i zarazem badacze tematu: Wojciech Buliński, Witold Cęckiewicz, Piotr Gajewski, Przemysław Gawor, Stanisław Juchnowicz, Małgorzata Włodarczyk (przewodnicząca komisji i redaktor tomów).

Oprócz list obiektów, połączonych z ich krótką charakterystyką, publikacje zawierają teksty o charakterze teoretycznym. Przyjęto 10 lat jako wiek minimalny dla

Architectury at the Krakow branch of SARP [9], including: Voivodship Conservator of Monuments (Jan Janczykowski), Municipal Conservator of Monuments (Jerzy Zbiegień), successive Chief Architects of Krakow (Stanisław Hager, Andrzej Wyżykowski, Tomasz Bobrowski), historian of art (Joanna Daranowska-Łukaszewska) and renowned Krakow architects being also researchers: Wojciech Buliński, Witold Cęckiewicz, Piotr Gajewski, Przemysław Gawor, Stanisław Juchnowicz and Małgorzata Włodarczyk, the latter acting also as the chair and editor of all volumes.

Apart from the lists of buildings, combined with their short characteristics, the publication contains the theoretical texts. 10 years was accepted as the minimal age to valorise a building considered for protection [14]. Besides, an important opinion was expressed by Jan Janczykowski, who emphasised the usefulness of placing the work (monument) of contemporary architecture into the Voivodship and local (municipal) records of monuments, for its guaranteeing the buildings a certain degree of “soft” protection and also being more realistic and easier to proceed than attempts to list it at the register of monuments [14].

The work of the Commission of Modernist Architecture at the Krakow branch of SARP is continued. Similar actions have also been undertaken in many SARP branches in Poland; they are coordinated by the SARP Central Board’s plenipotentiary for the National Heritage Marta Urbanska.

możliwości wartościowania architektury obiektu rozważanego do objęcia ochroną [14]. Ponadto istotnym jest pogląd wyrażony przez Jana Janczykowskiego, który podkreślił celowość wpisu dzieła (zabytku) architektury współczesnej do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków jako działania zapewniającego budynkom pewną „miękką” ochronę, a zarazem bardziej realistycznego i łatwiejszego do przeprowadzenia aniżeli wpis do rejestru zabytków [14].

Prace Komisji Architektury Modernistycznej przy krakowskim oddziale SARP są kontynuowane. Warto dodać, że podobne działania zostały podjęte w wielu innych oddziałach SARP w Polsce, a na szczeblu centralnym stowarzyszenia zajmuje się nimi również pełnomocnik Zarządu Głównego SARP do spraw Dziedzictwa Narodowego Marta Urbańska.

Oprócz opracowań, których głównym celem było podjęcie działań na rzecz ochrony krakowskiej architektury współczesnej, należy odnotować opracowania poświęcone głównie współczesnej architekturze Krakowa. Ujęcie badanego problemu jest w nich zróżnicowane, dotyczy m.in.: charakterystyki stylistycznej [2], [3]; uchwycenia specyfiki wybranych obiektów [10], [13], [19]; relacji współczesnej architektury do kontekstu historycznego [4]; informacji dla zwiedzających [6]. Zawarty w tych opracowaniach materiał opisowy i analityczny może w nieodległej przyszłości być pomocnym przy dokonywaniu kwalifikacji dzieł architektury współczesnej zasługujących na określoną ochronę. Ważną rolę mogą odegrać również opracowania krytyczne, przeprowadzone według współczesnych reguł krytyki architektonicznej [1]. Opracowania krytyczne znajdują się m.in. w katalogach niektórych wystaw poświęconych współczesnej krakowskiej architekturze, jakie odbyły się w omawianym okresie, a także w niektórych spośród bardzo licznych prezentacji poszczególnych dzieł architektury zamieszczanych w piśmiennictwie fachowym i popularnonaukowym.

5. PRÓBY OKREŚLENIE ZASOBU, CELÓW OCHRONY, ZASAD WARTOŚCIOWANIA I KWALIFIKACJI

Zasobem podlegającym ochronie może być teoretycznie cała twórczość architektoniczna powstała w omawianym okresie. Z oczywistych względów nie jest to możliwe ani celowe. Badania wykonane przez autora w trakcie przygotowania i opracowania publikacji poświęconej architekturze krakowskiej lat 1989–2004 wykazały 306 potencjalnie wyróżniających się dzieł architektury, które zostały ukończone w tym okresie (przy czym budowę wielu z nich rozpoczęto w latach 80.). Badania zostały poszerzone o okres 1980–1989, w którym ilościowe efekty pracy architektonicznej były skromniejsze, głównie ze względu na ówczesną sytuację ekonomiczną kraju, co znalazło odzwierciedlenie w znacznie mniejszej liczbie potencjalnie wyróżniających się dzieł architektury ukończonych w tym okresie (54 obiekty ukończone w tym okresie). Łączna liczba 360 potencjalnie wyróżniających się dzieł architektury ulega pomniejszeniu w wyniku

Apart from the publications oriented mostly towards the actions for the protection of Krakow contemporary architecture, one could note the publications on the contemporary Krakow architecture in general. Their perspective is various, focusing e.g. on the stylistic character [2], [3]; specificity of chosen buildings [10], [13], [19]; relations between the contemporary architecture and its historical context [4]; information for visitors [6]. The descriptions and analyses contained in those publications may soon be helpful for the selection of the works of contemporary architecture deserving certain protection. The critical evaluation made by the contemporary standards of architectural criticism may also play an important role [1]. The critical appraisals can be found in the catalogues of exhibitions on the Krakow contemporary architecture in the discussed period as well as in some presentations of particular works of architecture published in the professional and popular magazines.

5. ATTEMPT TO DETERMINE SCOPE, AIMS OF PROTECTION, PRINCIPLES OF VALORISATION AND SELECTION

It is theoretically the whole architectural production made in the discussed period that could be protected. For obvious reasons it is neither possible nor appropriate. The research by the author on the Krakow architecture in 1989–2004 revealed 306 potentially outstanding works of architecture that were completed in that period (though some of the constructions began in 1980s). The research was extended to the 1980–1989 period, in which the amount of the architectural effects was smaller, mostly due to the country's economic situation at that time, which was reflected by the much smaller number of potentially outstanding works of architecture completed in that period (54 buildings). The whole number of 360 potentially outstanding works has been diminished after the detailed analyses preceding the formulation of lists of protection-deserving buildings had been carried out. Moreover, some of the buildings have undergone substantial transformation (or even destruction), which has made the issue of their protection pointless.

The detailed analysis, such as the ones recalled above [7], [14–18], led to the making of justified, detailed lists which contain from a dozen to several dozens of buildings deserving the protection in first place. The lists will probably be extended, supplemented and modified.

There are two basic groups of actions dealing with the protection of the works of contemporary architecture, which also focus on slightly different aims: direct and indirect. The direct actions depend on pinpointing and applying of the potential, limited though existing, chances of protection: their inclusion in the record of monuments; the decisions regarding them introduced into the planning documents being evaluated. The indirect actions depend on the gathering of data that,

Ryc. 13a. Zachodnie skrzydło Biblioteki Jagiellońskiej
Fig. 13a. Western wing of the Jagiellonian Library

Ryc. 13b. Wschodnie skrzydło Biblioteki Jagiellońskiej ok. 1962. Fot. Tadeusz Chrzanowski
Fig. 13b. Eastern wing of the Jagiellonian Library, c. 1962. Photo by Tadeusz Chrzanowski

Ryc. 14a. Południowe skrzydło Sądu Okręgowego
Fig. 14a. Southern wing of the Regional Court

analiz szczegółowych poprzedzających sformułowanie listy obiektów zasługujących na ochronę. Należy także zauważyć, że pewna część obiektów uległa daleko idącym przekształceniom (a nawet likwidacji), co wykluczyło sens ich ewentualnej ochrony.

Szczegółowe analizy, takie jak przedstawione powyżej [7], [14–18], doprowadziły do stworzenia uzasadnionych, konkretnych list szczegółowych zawierających od kilkunastu do kilkudziesięciu pozycji z omawianej grupy obiektów, zasługujących na objęcie ochroną w pierwszej kolejności. Listy będą zapewne rozszerzane, uzupełniane i modyfikowane.

Można wyróżnić dwie podstawowe grupy działań związanych z ochroną dzieł architektury współczesnej, stawiające sobie również nieco odmienne cele: bezpośredni oraz pośredni. Działania bezpośrednie polegają na wskazaniu i wykorzystaniu potencjalnych (ograniczonych lecz istniejących) możliwości ochrony. Należą do nich m.in. możliwość wpisania obiektu do ewidencji zabytków oraz ustalenia wprowadzane do

Ryc. 14b. Zespół sądowy od strony południowo-zachodniej ok. 1971. Autor niezany, [za:] *Encyklopedia Krakowa*, red. J. Małecki, A. Kurz, J. Wyrozumski, Kraków 1996
Fig. 14b. The Courts as seen from the Southwest, c. 1971. Photo by unknown author [in:] *Encyklopedia Krakowa*, ed. J. Małecki, A. Kurz, J. Wyrozumski, Krakow 1996

nowo opracowywanych dokumentów planistycznych. Działania pośrednie polegają na gromadzeniu danych, które w przyszłości, jako materiały dokumentujące, ułatwią wprowadzenie ochrony w zwiększonym wymiarze.

Zasady wartościowania i kryteriów wyboru dzieł architektury współczesnej są niezwykle trudne w porównaniu z dziełami architektury dawnej. Wynika to z obecnie szybko zmieniających się poglądów estetycznych, nieustabilizowanych jeszcze opinii krytycznych, wreszcie nierównej znajomości obiektów w społeczeństwie, a częściowo również wśród specjalistów; niektóre obiekty są szeroko znane dzięki licznym publikacjom i wyróżnieniom, inne natomiast nie doczekały się żadnych omówień ani wzmianek w publikacjach, co niekoniecznie przesądza o braku walorów. W cytowanych powyżej pracach [7], [14–18] przedstawiono różnorodne kryteria kwalifikacyjne. Uwzględniono w nich zarówno wartości dzieł odnotowane przez krytykę architektoniczną i przedstawione w opracowaniach historyczno-artystycznych, jak idostrzeżone przez opinię społeczną. Za szczególnie istotne uznano kwestie nowatorstwa i oryginalności artystycznej, a także relacji do zastanego kontekstu historyczno-przestrzennego.

6. PODSUMOWANIE

Banalnie brzmi stwierdzenie, że architektura współczesna zawsze staje się po pewnym czasie architekturą historyczną. Należy jednak zauważyć, że obecna epoka jest pierwszą w dziejach, w trakcie której niemal niezwłocznie po ukończeniu dzieł podejmowane są starania o ich ochronę. Można zatem oczekiwać, że w nadchodzącym okresie nastąpi intensyfikacja działań na rzecz ochrony dzieł architektury współczesnej. W świetle opisanych powyżej, podjętych do 2016 roku analiz oraz działań lista dwunastu krakowskich dzieł architektury z lat 1980–2004, które były najczęściej wymieniane w kontekście ich ochrony, kształtuje się następująco:

1. Kolegium Polonijne Uniwersytetu Jagiellońskiego w Przegorzalach. Proj. Tomasz Mańkowski, współpr. Zofia Nowakowska, Krzysztof Bojanowski, Dariusz Kozłowski, Emil Golenia, realizacja 1975–1990.
2. Centrum Sztuki i Techniki Japońskiej „Manggha”. Proj. Isozaki Arata, współpr. Krzysztof Ingarden i Jacek Ewý, realizacja 1993–1994.
3. Regionalna rozgłośnia Polskiego Radia (Radio Kraków). Proj. Tomasz Mańkowski i Piotr Wróbel, realizacja 1997–1999.
4. Dom pogrzebowy na cmentarzu Batowickim. Proj. Romuald Loegler, realizacja 1993–1998.
5. Kościół Miłosierdzia Bożego na Wzgórzach Krzesławickich. Proj. Witold Cęckiewicz, współpr. Andrzej Lorek, realizacja 1983–1991.
6. Kościół św. Jadwigi Królowej. Proj. Romuald Loegler i Jacek Czekaj, realizacja 1979–1991.
7. Kościół Miłosierdzia Bożego na Osiedlu Oficerskim. Proj. Stanisław Niemczyk i Marek Kuszewski, realizacja 1991–1994.

as documentation materials, may facilitate introducing the increased protection in the next decades.

The principles of valorisation and selection of the criteria with regards to the works of contemporary architecture are much more difficult as compared to those regarding the historic architecture. The reasons are: rapidly changing aesthetic opinions, unstable critical appraisal, unequal knowledge on those buildings by the society and partly by specialists, too; some buildings are well-known due to the publications and awards, while the other ones have hardly been described or even mentioned which does not automatically mean a lack of their values. In the publication quoted above [7], [14–18] various qualification criteria were presented. Both the values provided by critique and publications and the values noted by the general public were taken into consideration. The issues of novelty and artistic originality as well as the relation with historic context were found particularly meaningful.

6. CONCLUSIONS

It is a banal statement that contemporary architecture always becomes historic architecture after some time. However, it is necessary to state that the current period is the first in the history, in which the actions for the protection of the works of architecture are taken almost immediately after their completion. Therefore the intensification of actions in favour of the protection of the works of contemporary architecture seems to be highly probable in the next years. In the light of discussed analyses and actions, which were undertaken by 2016, the list of twelve Krakow works of 1980–2004 architecture, which tended to be mentioned most often, was made as follows:

1. Jagiellonian University building in Przegorzaly (Kolegium Polonijne). Designed by Tomasz Mankowski, with Zofia Nowakowska, Krzysztof Bojanowski, Dariusz Kozłowski, Emil Golenia, built 1975–1990.
2. Manggha Centre of Japanese Art and Technology. Designed by Isozaki Arata, with Krzysztof Ingarden and Jacek Ewý, built 1993–1994.
3. Regional broadcast station of the Polish Radio (Radio Krakow). Designed by Tomasz Mankowski and Piotr Wrobel, built 1997–1999.
4. Funeral house in the Batowicki cemetery. Designed by Romuald Loegler, built 1998.
5. Church of Lord's Mercy at the Wzgorza Krzeslawickie. Designed by Witold Cęckiewicz, with Andrzej Lorek, built 1983–1991.
6. Church of St. Jadwiga the Queen. Designed by Romuald Loegler and Jacek Czekaj, built 1979–1991.
7. Church of Lord's Mercy at the Osiedle Oficerskie. Designed by Stanislaw Niemczyk and Marek Kuszewski, built 1991–1994.
8. Church St. Mary of Fatima at the Osiedle Podwawelskie. Designed by Przemyslaw Gawor and Malgorzata Grabacka, built 1985–1993.

8. Kościół Matki Boskiej Fatimskiej na osiedlu Podwawelskim. Proj. Przemysław Gawor i Małgorzata Grabacka, realizacja 1985–1993.

9. Kościół św. Jana Kantego w Bronowicach Nowych. Proj. Krzysztof Bień, realizacja 1981–1992.

10. Wyższe Seminarium Duchowne Zgromadzenia Zmartwychwstańców. Proj. Dariusz Kozłowski i Waław Stefański, realizacja 1985–1993.

11. Budynek banku przy ulicy Grzegórzeckiej 21. Proj. Marek Dunikowski, Artur Jasiński, Wojciech Miecznikowski, Jarosław Kutniowski i in., realizacja 1996–1998.

12. Fabryka kosmetyków Hean przy ulicy Mochnackiego. Proj. Dariusz Kozłowski, współpr. Aleksander Noworól, realizacja 1985–1987 i 1988–1990.

Listę tę uzupełniają dwa dzieła, które powstały w wyniku rozbudowy obiektów istniejących. Ewentualne objęcie tych dzieł ochroną odnieść należy do ochrony całych obiektów (która w pierwszym wypadku już została wprowadzona):

13. Zachodnie skrzydło Biblioteki Jagiellońskiej: proj. Romuald Loegler i Ewa Fitzke, realiz. 1995–2001. Budynek oryginalny: proj. Waław Krzyżanowski, realiz. 1931–1939; proj. rozbud. Jerzy Wierzbicki, realiz. 1961–1963. Budynek z lat 30. XX wieku jest wpisany do ewidencji zabytków oraz (od 1994 roku) do rejestru zabytków.

14. Południowe skrzydło Sądu Okręgowego: proj. Wojciech Obtulowicz, współpr. Grzegorz Lechowicz i Andrzej Pięta, realiz. 1997–2001. Budynek oryginalny: proj. Leszek Kołacz, Tadeusz Krupiński, Czesław Nowowiejski, realiz. 1965–1970; proj. rozbud. Jan Wrana, realiz. 1997.

9. Church of St. John Cantius in Bronowice Nowe. Designed by Krzysztof Bien, built 1981–1992.

10. High Seminar of Resurrectionists. Design by Dariusz Kozłowski and Waław Stefanski, built 1985–1993.

11. Bank building, 21 Grzegorzeczka St. Designed by Marek Dunikowski, Artur Jasinski, Wojciech Miecznikowski, Jarosław Kutniowski and others, built 1996–1998.

12. Hean cosmetics plant, Mochnackiego St. Designed by Dariusz Kozłowski, with Aleksander Noworól, built 1985–1987 and 1988–1990.

The list is supplemented by two works, which were created as a result of the existing buildings' extension. The possible protection of those works should be considered with regards to the entire objects (which has already been introduced in the first case):

13. Western wing of the Jagiellonian Library: designed by Romuald Loegler and Ewa Fitzke, built 1995–2001. The original building: designed by Waław Krzyżanowski, built 1931–1939; the extension designed by Jerzy Wierzbicki, built 1961–1963. The 1930s building has been part of the record of monuments and was also listed in 1994.

14. Southern wing of the Regional Court: designed by Wojciech Obtulowicz, with Grzegorz Lechowicz and Andrzej Pięta, built 1997–2001. The original building: designed by Leszek Kołacz, Tadeusz Krupinski, Czesław Nowowiejski, built 1965–1970; the extension designed by Jan Wrana, built 1997.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Kępa L. Krytyka architektury. Techniki i narzędzia. Politechnika Krakowska, Kraków, 1999, mps.
- [2] Moderniści krakowscy. Projekty i realizacje 1989–98. Obtulowicz W., Włodarczyk M., Gajczak M. (ed.) Kraków, 1998.
- [3] Moderniści 2. Projekty i realizacje 1998–2000. Obtulowicz W., Włodarczyk M., Gajczak M. (ed.) Kraków, 2000.
- [4] Motak M. Architektura Krakowa 1989–2004. Nowe realizacje w kontekście miasta historycznego. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, 2007.
- [5] Nowa Encyklopedia powszechna PWN. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1995.
- [6] Przewodnik. Architektura polska po 1990 roku. Małopolska. Kubisiowska K., Lewicki P. (ed.) Fundacja Pro Architectura, Kraków, 2004.
- [7] Rozenau-Rybowicz A., Szlenk-Dziubek D., Białołkowski P. Atlas dóbr kultury współczesnej województwa małopolskiego. Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, Kraków, 2009.
- [8] Siwek A. Między zabytkiem a dobrem kultury współczesnej. Kurier Konserwatorski 2011;10.
- [9] Sprawozdanie z działalności Krakowskiego Oddziału SARP za okres od 10.11.2012 do 10.12.2015. Kraków, 2015.
- [10] Sykta I. Znaczenie wyróżniających się, kontrowersyjnych obiektów architektury współczesnej dla kształtowania i percepcji krajobrazu miejskiego. Politechnika Krakowska, Kraków, 2008, mps.
- [11] Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568, z późn. zm.).
- [12] Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. 2003 nr 80 poz. 717 z późn. zm.).
- [13] Węclawowicz-Gyurkovich E. Nowa architektura Krakowa realizowana w zabytkowym kontekście w ostatnich dwudziestu latach. In: Architektura Krakowa. Dzieje, badania, odnowa, Czasopismo Techniczne Politechniki Krakowskiej, z. 9, Kraków 2003.

- [14] Włodarczyk M. Architektura krakowska lat 1956–2000. Wybrane przykłady. Lista obiektów architektonicznych SARP Oddział Kraków. Kraków, 2013.
- [15] Włodarczyk M. Krakowskie osiedla modernizmu lat 1945–1990. Wybrane przykłady. Lista obiektów architektonicznych SARP Oddział Kraków. Kraków, 2014.
- [16] Włodarczyk M. Dwa miasta Krakowa. Modernizm lat 1945–1990. Wybrane przykłady. Lista obiektów architektonicznych SARP Oddział Kraków. Kraków, 2014.
- [17] Włodarczyk M. Kościoły i obiekty sakralne Krakowa lat 1945–1990. Wybrane przykłady. Lista obiektów architektonicznych SARP Oddział Kraków. Kraków, 2015.
- [18] Włodarczyk M. Na obrzeżach Starego Krakowa. Dębniki, Grzegórzki, Krowodrza lat 1945–1990. Wybrane przykłady. Lista obiektów architektonicznych SARP Oddział Kraków. Kraków, 2015.
- [19] Wyżykowski A. Współczesna architektura Krakowa. In: Architektura Krakowa około 2000. Gajewski P. (ed.), Urząd Miasta Krakowa, Kraków, 2004.

Streszczenie

Przemiany polityczne, gospodarcze i społeczne, które nastąpiły pomiędzy rokiem 1980 a rokiem 2004, znalazły odzwierciedlenie w architekturze polskiej tego okresu, w tym również w Krakowie – będącym jednym z jej głównych ośrodków. Powstały liczne obiekty użyteczności publicznej, mieszkaniowe oraz pełniące inne funkcje. Na ich wizerunku odcisnęły się wpływy późnego modernizmu i postmodernizmu, a w mniejszym stopniu także brutalizmu, minimalizmu, dekonstruktywizmu, architektury high tech i innych kierunków twórczych. Uznanie okazywane niektórym obiektom przez społeczeństwo i specjalistów stało się czynnikiem wskazującym na potrzebę ich ochrony. W artykule omówiono uwarunkowania tej ochrony, aktualny stan prawny i podstawowe definicje. Omówiono dotychczasowe działania, podjęte na rzecz ochrony dzieł architektury współczesnej, na tle wybranych poglądów teoretycznych. Przedstawiono również próby określenia potencjalnego zasobu dzieł oraz wskazania bezpośrednich i pośrednich celów ochrony.

Abstract

Political, economic and social transformations, which took place between 1980 and 2004, were mirrored in Polish architecture of that period, including one of its leading centre – Krakow. Numerous buildings of public, residential and other functions were built. Their image was influenced by Late Modernism, Post Modernism and, to a smaller extent, Brutalism, Minimal Art, Deconstruction, High Tech, and other styles. The appreciation of some of the buildings expressed by the society and experts have indicated at their protection. The conditions of that protection, its legal status and basic definitions are discussed in the article. The actions initiated in order to protect the works of contemporary architecture are discussed against the background of selected theoretical views. The attempts undertaken to determine the scope of protection and to show its direct and indirect aims are also presented.

Marta Rudnicka-Bogusz*

Architektura modernizmu w projektach pracowników Wydziału Architektury PWr. Wizje a realizacja i utrzymanie

Modernist designs of the employees of the Faculty of Architecture at TU Wrocław. Visions vs. realization and maintenance

Słowa kluczowe: powojenny modernizm, dziedzictwo kulturowe

Key words: post-war modernism, cultural heritage

1. PROWENIENCJA WROCŁAWSKIEJ SZKOŁY ARCHITEKTURY

Obchody Europejskiej Stolicy Kultury skłaniają do podsumowań. Ile udało nam się przeprowadzić, jako polskim mieszkańcom, własnych wysokiej jakości realizacji w przestrzeni byłego niemieckiego miasta? Wrocławska szkoła architektury swoje korzenie ma we Lwowie. Na Wydziale Architektury pracowali Zbigniew Kupiec, Tadeusz Wróbel, Bolesław Szmidt, Andrzej Frydecki czy Zbigniew Wardzała, którzy kształcili się i wykładali przed II wojną światową na Politechnice Lwowskiej. Doświadczenia, które przywieźli ze sobą do Wrocławia, oparte były na najlepszych wzorcach modernizmu.

Profesorowie wrocławskiego Wydziału Architektury, byli przy tym przed wojną praktykującymi architektami. Zbigniew Kupiec był uznanym modernistą mogącym poszczycić się bogatym portfolio. W latach 1933–1939 zaprojektował w Gdyni prawie 40 obiektów modernistycznych, które dziś powszechnie uznawane są za zabytki modernizmu¹. Mimo iż z relacji studentów wynika, że Kupiec nigdy nie przedstawiał im swoich projektów², jego długa przedwojenna kariera modernisty musiała przecież wpłynąć na sposób uczenia i przedstawiania architektury. We wspomnieniach absolwentów jako jeden z bardziej opiniotwórczych jawi się Andrzej

1. PROVENANCE OF THE WROCŁAW SCHOOL OF ARCHITECTURE

Establishing Wrocław as the European Capital of Culture in 2016 inspires recapitulations. How many high ranking objects have we, the Polish citizens, managed to introduce into the space of this formerly German city? The Wrocław post-war school of architecture has been deeply rooted in the Polish Lvov pre-war architecture school. Zbigniew Kupiec, Tadeusz Wróbel, Bolesław Szmidt, Andrzej Frydecki and Zbigniew Wardzała had attended first as students, then as lecturers the Lvov Technical University before the World War II. Knowledge and expertise they had gained and brought with them to Wrocław were based on the best international modernism. At the same time they were experienced practitioners with numerous realized designs under their belts.

From 1933 to 1939 Zbigniew Kupiec designed almost 40 modernist tenement houses in Gdynia, which are today highly valued modernist heritage¹. Although his students claimed Kupiec had never presented his designs to them², yet his long professional career in modernist design before the war must have influenced the way he had taught and presented architecture. Andrzej Frydecki³ has been remembered by his students for his high valued consultative views and opinions. Frydecki

* dr inż. arch., Katedra Historii Architektury, Sztuki i Techniki, Wydział Architektury, Politechnika Wrocławska

* dr inż. arch., Chair of History of Architecture, Art and Technics, Faculty of Architecture, Technical University Wrocław

Cytowanie / Citation: Rudnicka-Bogusz M. Modernist designs of the employees of the Faculty of Architecture at TU Wrocław. Visions vs. realization and maintenance. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:102-112

Otrzymano / Received: 05.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 22.03.2017

doi:10.17425/WK49WROCLAW

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Frydecki³, autor m.in. projektu Domu Żołnierza we Lwowie, na kanwie którego zrealizowano gmach Wydziału Mechanicznego Politechniki Wrocławskiej. Zbiór projektów Tadeusza Wróbla, twórcy zrębów Wydziału Architektury, obejmuje funkcjonalistyczne dzieła, takie jak budynki Miejskich Zakładów Elektrycznych (1928–1932) we Lwowie i Dom Związku Pracowników Gminy i Miasta Lwowa (1933–38)⁴. Modernistą był również inny z dydaktyków, pracujący od 1947 roku jako adiunkt w Katedrze Architektury II (monumentalnej) Zbigniew Wardzała⁵, który studia architektoniczne odbył w latach 20. XX wieku na Politechnice Lwowskiej. Po ich ukończeniu projektował obiekty modernistyczne, m.in. znany pensjonat „Wiktor” w Żegiestowie (wraz z Janem Bagińskim, 1935–1936). Po wojnie jego modernistyczne zapatrywania ujawniły się m.in. w projekcie konkursowym na budynek Panoramy Racławickiej (wraz z Konradem Dybą – III miejsce *ex aequo*)⁶. Nie jest więc przypadkiem, że ich wychowankowie, jak np. Anna i Jerzy Tarnawscy, Jadwiga Grabowska-Hawrylak, Marian i Krystyna Barscy, Ryszard Natusiewicz, Maria i Igor Tawryczewscy, Witold Lipiński czy Stefan Müller, utrzymali modernistyczne tradycje swoich wychowawców we własnej twórczości projektowej.

2. WROCŁAWSKI MODERNIZM POWOJENNY NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH

Wprowadzenie w 1949 roku w *bloku wschodnim* socrealizmu jako obowiązującej stylistyki zahamowało rozwój artystyczny indoktrynowanych nim państw. Rodzące się Ludowe Republiki poddano stylistycznym regulacjom; większym jeszcze naciskom poddano środowiska twórcze na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Jednak dwa pierwsze roczniki, które studiowały na Wydziale Architektury w polskim Wrocławiu przed 1949 rokiem, kształcono jeszcze zgodnie z przedwojennymi zasadami i estetyką.

Analizując wrocławską architekturę z lat 60. i 70. XX wieku bezustannie natrafia się na realizacje małżeństwa architektów Anny i Jerzego Tarnawskich. Ich dzieła wyróżniały się na tle wrocławskiej „przedtransformacyjnej” sceny architektonicznej, za co dwukrotnie przyznano im nagrodę dla najlepszego budynku roku „Mister Wrocławia”. Także dziś ich projekty cenione są tak wysoko, że Nagrodę Honorową SARP Wrocław na Dolnośląskim Festiwalu Architektury w 2012 roku przyznano właśnie im, a pięć z nich uwzględniono na Liście Dziedzictwa Architektury Wrocławskiej 1945–1989. Jeszcze w czasie studiów Jerzy Tarnawski został asystentem w katedrze Zbigniewa Kupca. Już w pierwszym zrealizowanym projekcie ujawnił tendencję do posługiwania się tzw. „krzywą fortepianową”⁷. Wraz z Ryszardem Żuczkiewiczem zaprojektowali na Wystawie Ziemi Odzyskanych Kawiarnię „Kaprys” (dziś nieistniejącą), która stanęła *vis a vis* Dworca Głównego (w kwartale obecnych ulic Gwarnej i Dworcowej) i witać miała przybywających do Wrocławia. Projekt wykonywany był pod nadzorem Tadeusza Ptaszyckiego. Kawiarnia, zrealizowana w 1948

had designed The House of the Soldier in Lvov, on the basis of which the project of the building of Wrocław Technical University Faculty of Mechanics has been designed. Among the projects of Tadeusz Wróbel, who had been the founder of the Faculty of Architecture, there are designs of edifices in Lvov: Civic Electrical Plant (1928–1932) and Lvov Community Union Workers House (1933–38)⁴. Zbigniew Wardzała⁵ after completing his studies in Lvov in twenties of XX century had designed well known modernist boarding house „Wiktor” in Żegiestow (with Jan Bagiński 1935–1936). After the war he had been working as an assistant professor in Chair of Monumental Architecture, his modernist attitude had been clearly visible in the competitive design of Panorama Racławicka (with Konrad Dyba – III place *ex aequo*)⁶. It is not a coincidence that their students: Anna and Jerzy Tarnawski, Jadwiga Grabowska-Hawrylak, Marian and Krystyna Barski, Ryszard Natusiewicz, Maria i Igor Tawryczewski, Witold Lipiński and Stefan Müller, in their designs upheld modernist tradition of their professors.

2. POST-WAR MODERNISM IN WROCŁAW – SELECTED EXAMPLES

Socialist realism doctrine implemented in east European countries in 1949 restrained art development imposing authoritarian culture and stylistic restrictions. Even stronger pressure was brought upon designers and art creators in the, so called, Reclaimed Territories in Poland. Nevertheless, before 1949, the students of first two years of architecture in Polish Wrocław were taught in compliance with pre-war principles and artistic taste.

While analyzing Wrocław architecture dated at 60's and 70's of XX century we find numerous buildings designed by Anna and Jerzy Tarnawski. Their designs were easily distinguishable when compared with the “pre-transformation” architectonic objects and were twice awarded “Mister of Wrocław” – the best Wrocław building of the year prize. Nowadays their designs are also highly valued – in 2012 they were awarded the SARP Honorable Prize – five of their designs have been included in the Index of Wrocław Contemporary Architectural Heritage 1945–1989. Jerzy Tarnawski joined Zbigniew Kupiec's Chair of Architecture as assistant while still a student. His first realized project revealed tendency and ability to master the so called “grand piano curve”⁷. On the occasion of the opening of Reclaimed Territories Exhibition Tarnawski and Ryszard Żuczkiewicz designed “Kaprys” coffee shop (today not existing), located *vis a vis* the Main Station (Gwarna and Dworcowa Streets) to welcome guests arriving to Wrocław. The project was prepared under supervision and guidance of Tadeusz Ptaszycki, its realization was completed in 1948. It closely resembled „Das Canoas House” by Oscar Niemeyer realized in 1951 in Rio de Janeiro, though, at the same time, its style reflects another local object – a gas station realized in 1937 by Friedrich Tamms at A4 highway near Wrocław.

roku, przypomina dobitnie projekt „Das Canoas House” Oscara Niemeyera zrealizowany w 1951 roku w Rio de Janeiro, ale równocześnie przywodzi na myśl bardziej lokalny wzorzec – stację benzynową, którą zrealizował (w 1937 roku) Friedrich Tamms przy autostradzie A4 pod Wrocławiem. Kawiarnia była jednocześnie wysmakowana i minimalistyczna. Pawilon przekryto wspartym na słupie daszkiem w kształcie litery „L” o formie krzywoliniowej. W jego głębokim cieniu stał kiosk o zaokrąglonych narożach i część krzeseł, pozostawiając resztę zewnętrznej sali konsumpcyjnej w słońcu. Kompozycja sprawiała wrażenie równocześnie skończonej i otwartej. Odnosi się wrażenie, że podobnie jak „Canoas House” powinna stać w zieleni i przenikać się z nią.

Po ukończeniu studiów w 1952 roku, jako młodzi architekci, Tarnawscy zostali zatrudnieni w „Miastoprojekcie” w zespole Emila Kaliskiego, który od 1949 roku zajmował się planem odbudowy Starego Miasta (dokładnie „Planem Odbudowy i Zagospodarowania Starego Miasta Wraz z Wyspami i Ostrowem Tumskim”)⁸. Przystąpili tam do opracowania „Koncepcji Planu Zagospodarowania Wrocławia Na Rok 1970”, pod kierunkiem Leszka Dąbrowskiego – Głównego Architekta miasta Wrocławia (w latach 1954–1960) – oraz Piotra Zaremby ze Szczecina.

W 1956 roku zespół w składzie: Jerzy i Anna Tarnawscy oraz ich koledzy z roku Włodzimierz Czerechowski i Ryszard Natusiewicz przystąpił do opracowania zabudowy osiedla Nowy Targ, zrealizowanej w latach 1961–1965 wraz z zabudową przyległych ulic Kotlarskiej, Wita Stwosza, Łaciarskiej, Kuźnicznej oraz Nowego Miasta. Był to pierwszy kompletny zespół zabudowy współczesnej na Starym Mieście wykonany z zastosowaniem zasad prefabrykacji i z uwzględnieniem rygorystycznych normatywów. Na zastosowanie tej technologii, poza względami ideologicznymi, wpłynęła szybkość i łatwość budowy oraz brak wykwalifikowanej siły roboczej niezbędnej przy pracach w systemie tradycyjnym. Zespół zaprojektowano w oparciu o budynki segmentowe: pierzeje wschodnią, północną i zachodnią zaprojektowano jako ciągłe budynki wieloklatkowe. W pierzejach zachodniej i wschodniej, opracowanych niemal identycznie, zaprojektowano alternację wysokości elewacji poszczególnych segmentów oraz strome dachy, co być może miało przywodzić na myśl zróżnicowanie wysokości kamienic historycznych. Tu jednak nawiązania historyczne się kończą. Przez całą długość elewacji pierzei wschodniej i zachodniej biegą poziome pasy przeszkleń, które niekiedy „znikają” za wystającymi przed lico balkonami z płytową przednią barierką. Na ostatniej kondygnacji w miejsce balkonów pojawiają się cofnięte tarasy, urozmaicając plastykę elewacji. Balkony stanowią również dodatkowy element ożywiający tętno elewacji, której zamierzony wydzźwięk prezentują najlepiej makiety sporządzone przez autorów. Oto każdy segment (wysoki i niski) podzielono na dwie części: jaśniejszą – opracowaną gładko – równoważy zaciemioną – przeciętą horyzontalnymi pasami balkonów. Przyziemie odznacza się na elewacji pasem witryn,

„Kaprys” coffee shop design though minimalistic was very sophisticated – the pavilion was covered by a curvilinear L-shaped roof supported by a pillar, a kiosk and some sitting places were hidden in its shade. The remaining part of the outdoor reception area was exposed to sun. The structure seemed to be enclosed yet open and expected to be – as in the case of “Canoas House” – surrounded and penetrated by greenery.

In 1952 after completing their studies Anna and Jerzy Tarnawski started their work for “Miastoprojekt” Wrocław under Emil Kaliski, who – since 1949 – had been working on the reconstruction of the Wrocław Old Town⁸. They began to work on the “Concept of Development Plan for Wrocław 1970”, under the guidance of Leszek Dąbrowski – the Main Architect of Wrocław (in the years 1954–1960) – and Piotr Zaremba from Szczecin. In 1956 a team consisting of Jerzy and Anna Tarnawski and their former student colleagues: Włodzimierz Czerechowski and Ryszard Natusiewicz had started work on Nowy Targ building urban complex, realized in the years 1961–1965, including Nowy Targ Square and the adjacent streets: Kotlarska, Wita Stwosza, Łaciarska, Kuźnicza and Nowe Miasto. It was the first contemporary building complex in the Old Town built of prefabricated elements in compliance with strict norms. Despite ideological considerations the use of prefabricated technology was justified by higher efficiency and lower costs as well as lack of available workers qualified in traditional building system. The complex was planned basing on almost identical segment buildings. East and west frontages were formed by multi-storied terrace houses with pitched roofs suggesting historical references. Consecutive segments varied in height. These exhausted the historical connotations. The whole length of east and west facades were covered with horizontal belts of glazing, which “vanished” behind the extended concrete plate of balcony barrier. There were no balconies in the highest stories, instead, there were recessed loggias to diversify elevation. Balconies additionally served to enliven elevation, which was best seen in models prepared by the authors. Each segment (high or low) is divided into two parts: a smooth lighter one, and a shady one, cut with rows of balconies. The ground floor was marked by the girdle of shop windows, stretching from floor to ceiling, in the east façade interrupted by large openings leading to gardens behind the buildings. Its intended effect of open space was in compliance with modernist patterns. The north façade of Nowy Targ Square was flat roofed – the pitched roofs were considered too expensive by then. Although it resulted in unfortunate further perspective connecting flat roofs and St. Vincent’s Church ridge, the complex itself was very interesting and mirrored the patterns of modernism. The elevation seen from the square gave impression of a collage of French windows, loggias and windows of varied forms which gave striking chiaroscuro effect and impression of radiance. Some windows were embedded deep, others – shallow, window jambs were painted white. Between French

sięgających od podłogi aż po strop, we wschodniej pierzei przerywanym niekiedy bramami prowadzącymi do zielonych wnętrz na tyłach segmentów. Sprawia więc ono wrażenie otwartego – zgodnie z modernistyczną regułą. Północną pierzeję placu Nowy Targ przekryto płaskim dachem, ponieważ w zarządzie miejskim strome dachy uznano za zbyt drogie. Mimo że działanie to doprowadziło do powstania w dłuższej perspektywie niekorzystnego złożenia płaskiego dachu oraz kalenicy kościoła św. Wincentego, powstały zespół prezentuje się niebywale interesująco i stanowi odbicie modernistycznych wzorców. Elewację od strony placu stanowi kółka portfenetrów, loggii i okien o zróżnicowanej formie, dających wysmakowane efekty światłocieniowe i ogólne wrażenie „przeświecenia” elewacji. Stolarkę okienną osadzono w murze na różnych głębokościach, a węgarki pomalowano na biały kolor. Pomędzy portfenetrami a usytuowanymi poniżej oknami umieszczono czarne marblitowe dekoracje. Tafle szkła (sprawiające wrażenie ciemnych dla patrzącego z zewnątrz) łączą się dzięki wspomnianym dekoracjom w podłużne pasy nadając wydłużonej elewacji bardziej wertykalny charakter. Zgodnie z najlepszymi tradycjami modernizmu w stylu międzynarodowym w loggiach na ostatniej kondygnacji zaprojektowano relingi, a same loggie pozostawiono bez przekrycia, dodając dramatyzmu światłocieniowym efektom na elewacji. (Dziś niestety wszystkie loggie zostały zadaszone, przez co elewacja straciła na strzelistości, przygnieciona przez powstałe cienie jamy na ostatniej kondygnacji). Przyziemie otwarto wspartymi na słupach prześwitami prowadzącymi z placu na tyły bloku. Mimo starań twórców pomiędzy bramami umieszczono jednak w parterach mieszkania. (Liczba normatywnych usług przypadających na dane osiedle została już w tym przypadku wyczerpana, a zatem nie można było przeznaczyć na nie parterów)⁹. Uwagę zwraca również fakt, że cała koncepcja krytykowana była przez Komisję Urbanistyki i Architektury (KUA) jako „zachodnie nowalijki”. Zarzucano projektantom nadmierne „dramatyzowanie” elewacji i postulowano m.in. włączenie logii do powierzchni mieszkaniowych. Ostatecznie jednak Komisja przyznała autorom za ten projekt nagrodę.

Realizacja nowej zabudowy na osiedlu Nowy Targ pociągnęła za sobą zmianę charakteru zabudowy całej wschodniej strony miasta, a następnie tendencja ta rozlała się na całe Stare Miasto w postaci tzw. plomb. Anna i Jerzy Tarnawscy opracowali kilka budynków plombo- wych, ale najciekawszy wydaje się być biurowiec Zakładu Elektronicznej Techniki Obliczeniowej, w skrócie ZETO, na ulicy Ofiar Oświęcimskich 7–13. Budynek zaprojektowano w roku 1965, a zrealizowano w latach 1967–1969. Pierwsze maszyny wprowadzono tu w 1970 roku. Jest to obiekt skrajnie funkcjonalistyczny. Całą koncepcję definiowały wymogi związane z prawidłowym funkcjonowaniem pomieszczonych tu maszyn – mózgow elektronowych wielkości szaf – które wymagały dużych, jednoprzestrzennych pomieszczeń. Obiekt jest prostopadłościenny, o konstrukcji słupowej, z atrium. Elewacje północna, zachodnia i wschodnia oparto

windows and windows below there were black coloured glass ornaments (marblit). Window panes (dark for those looking from the outside) connected by the decoration motives formed vertical accents. Loggias located on the last stories – in compliance with the best world modernist tradition – were roofless and equipped with railings adding dramatic chiaroscuro effects. (Since nowadays all loggias have been roofed, unfortunately, the elevation has lost its translucent look, choked by dark caves on its top full of shade.) The ground level was left open with pillars that formed clearances opening the square into backyard. Against intentions of the authors additional tenements were inserted on the ground floor (since the limits of commercial surface measures established for the complex were exceeded)⁹. It is worth noting that the whole concept was first criticized by the City Planning and Architecture Commission naming it the “western novelty”. Although the authors were accused of “overdramatizing” the elevations and were encouraged to include loggias surface into flats, they finally were awarded prize for the project.

Completion of the Nowy Targ new complex gave way to altering the character of the east part of the city and then affected the whole Old Town by introducing the so called “infills”. Anna and Jerzy Tarnawski designed several infill buildings of which ZETO (Electronic Computing Utility) in the Ofiar Oświęcimskich Street – designed in 1965 and completed in 1969 – was the most interesting one. First computing perforated card machines were installed in 1970. The building was extremely functionalistic. Its concept was determined by proper functioning and overall dimensions of wardrobe large “electronic brains” requiring great single space rooms. The cuboidal building set on pillar structure was provided with an inner atrium. North, east and west elevations were smooth without any protrusions or curves. Strips of windows with delicate segmentations were interweaved by terracotta mosaic plates: black-black on the ground and third floor and black-white on the second floor and on the crown strip. The building site was sloping down towards the Kazimierza Wielkiego Street hence the south elevation constituted of four – instead of three – stories with garages on the ground level. On the second and third floor a platform replaced full walls forming an unsymmetrical clearance through which an inner courtyard could be seen. The entrance was marked by reinforced concrete roof supported on a wall decorated with ceramic ornaments. The placement of the building crosswise to the St. Dorothea route, its façade retreated behind the historical construction line as well as lack of historical references still cause controversies, though it was justified by technological process requirements.

Nowadays the building though still in use seems to be neglected due to dirty and unkempt elevation covered with scribbles, mould and damp patches resulting from technical faults. Fragments of op-art mosaic disappeared and have not been replenished. Large shop windows, through which huge machines and computers in opera-

wane są gładko, bez występow i załomów. Pasy okien o delikatnych podziałach przetykane są płaszczyznami dekorowanymi mozaiką terakotową: czarno-czarną w przyziemiu i na trzeciej kondygnacji oraz czarno-białą na drugiej kondygnacji i paśmie wieńczącym. Teren, na którym usytuowano obiekt, opada w stronę ulicy Kazimierza Wielkiego. Południowa elewacja ma więc nie trzy, a cztery kondygnacje – z garażami umieszczonymi na najniższym poziomie. Lekkość nadaje jej niesymetrycznie umieszczony prześwit: na drugiej i trzeciej kondygnacji pełna ściana ustępuje miejsca tarasowi, w perspektywie którego widać wewnętrzny dziedziniec. Strefę wejścia zaznaczono żelbetowym zadaszeniem wspartym na ścianie, którą zdobią ceramiczne dekoracje. Budynek ustawiono w poprzek traktu św. Doroty, a jego fasadę cofnięto względem istniejącej historycznie linii zabudowy. Było to jednak umotywowane koniecznością zachowania ciągłości technologicznej wewnątrz biurowca, który otrzymał po prostu taką lokalizację. Jego usytuowanie oraz brak historycznych nawiązań budzą wciąż kontrowersje wśród opinii publicznej.

Dziś budynek, choć nieprzerwanie użytkowany, jest zaniedbany. Elewacje są brudne, pokryte bazgrołami wandalii i oszpecone zaciekami, powstałymi na skutek usterek technicznych. Brakuje fragmentów op-artowskiej mozaiki, która pod wpływem czasu wykruszyła się i nie została uzupełniona. Wielkie witryny, zza których wyzierać miały komputery, zasłonięte zostały roletami i tkaniną, a użytkownicy na własną rękę zamontowali w poszczególnych pomieszczeniach klimatyzatory, których podłża szpecą elewacje.

W 1974 roku według analogicznego projektu Anny i Jerzego Tarnawskich powstało przy ulicy Legnickiej 36 Centrum Elektronicznej Techniki Obliczeniowej Przemysłu Budowlanego ETOB. Biurowiec stanowi niemal kopię ZETO, powielając zarówno rzut z wewnętrznym dziedzińcem i tarasem na tylnej elewacji, jak i stylistykę elewacji. Projektowi temu zabrakło jednak w fazie realizacji pieczołowitości pierwowzoru i dopiero modernizacja z lat 2011–2012 dokonana pod nadzorem autora pozwoliła wydobyć walory obiektu zamierzone przez projektantów, choć wykorzystanie współczesnych materiałów wykończeniowych i zastąpienie optyki op-artu prostą białą okładziną pozbawiło obiekt uroku oryginału.

W 1977 roku zrealizowano według projektu Tarnawskich budynek Dolnośląskiego Centrum Diagnostyki Medycznej DOLMED. Obiekt zaprojektowano w formie odwróconego ostrosłupa zderzonego z walcem. Budynek ma konstrukcję szkieletową, co pozwoliło na zasugerowanie uwolnionego parteru. Pierwsza kondygnacja jest tu nie tyle otwarta, co cofnięta za rząd filarów (kontynuujących stożkowy kształt bryły) i mocno przeszklona. Mieści jednoprzestrzenny hol z szatniami i poczekalnią. Stąd wachlarzowymi schodami można się było dostać na wyższe kondygnacje. Dynamizmu kompozycji dodaje zderzony z główną bryłą ścięty walec mieszczący wyprowadzony na zewnątrz szyb windowy. Ściany osłonowe z metalu i szkła zaprojektowano w układzie naprzemiennych pasów przeszklonych

tion should be visible, have been covered with variety of blinds, and the facades have been spoiled by boxes of air conditioners installed inside.

The Building Industry Computing Centre (ETOB) in Legnicka Street completed in 1974 was also designed by Anna and Jerzy Tarnawski according to almost identical design as ZETO. It copied the ZETO building with its cuboidal architectural form, internal courtyard and platform on the back façade as well as its style. Yet the object had not been realized with sufficient care. It was only during the modernization under the guidance of the author in the years 2011–2012 when the intended values of this project were presented though the use of advanced contemporary finishing materials and replacement of op-art style mosaic by simple white covers devoid the object of its original charm.

The Medical Diagnostic Centre (DOLMED) designed by Jerzy Tarnawski was completed in 1977. The object was planned in the form of inverted pyramid clasped to a roller. Its skeletal construction enabled opening the ground level and receding the glazed reception area behind the row of pillars (which continued the form of inverted pyramid). It was a single-space hall with a cloakroom, waiting area, and the fan staircase leading to the next levels. Behind, in the clasped beheaded roller part, the lift shaft was installed. The external curtain walls made of glass and metal were arranged in horizontally alternating translucent and opaque strips. Elevation was put in order by tiny vertical woodwork divisions which made it look more vertical. On the second and third floor they were cut through by open-work lamella roofs acting as *brise soleil*.

The object was situated upon distinct esplanade and was visible from all sides. The area in front of the building was planned with great care for details – steps were leading to the elevated building in front of the entrance area there was a shallow pond with the sculpture of swans. The shape of inverted pyramid of DOLMED resembles the unrealized project – dated for 1955 – of Modern Art Museum in Caracas by Oscar Niemeyer or Canadian pavilions for Expo '67. Unfortunately, despite its place in the Index of Wrocław Contemporary Architectural Heritage 1945–1989 DOLMED has not, so far, undergone renovation but only careless reconditioning works which has resulted, for example, in implementing a “tabernacle” window into the lift shaft roller part.

Jadwiga Grabowska-Hawrylak was the author of numerous iconic examples of post-war Wrocław modernism. She, alike Jerzy Tarnawski, also started her work for Faculty of Architecture at Wrocław Technical University as a student. The *maisonette* gallery building located in Kołłątaja Street realized in the years 1958–1960 was one of the most impressive and noticeable examples of the modernism in the post-war Wrocław. Its authors: Jadwiga Grabowska-Hawrylak, Maria and Igor Tawryczewski had belonged to the same generation of students of the first two post-war years of Wrocław Faculty of Architecture.

Ryc. 1. Biurowiec DOLMED, fot. Marta Rudnicka-Bogusz, 2016

Fig. 1. DOLMED office building, fot. Marta Rudnicka-Bogusz 2016

i nieprzeziernych. Elewację porządkują drobne pionowe podziały stolarki, które zadziwiająco wertykalizują bryłę. Na drugiej i trzeciej kondygnacji przecięte zostają jednak ażurowymi lamelowymi daszkami, które „łamią” światło i rozpraszają je.

Budynek umieszczono pośrodku dużej esplanady, dzięki czemu jego bryła jest doskonale widoczna z każdej strony. Plac przed obiektem zaprojektowany został z dbałością o szczegóły – do budynku wyniesionego o kilka stopni ponad poziom placu prowadzą terenowe schody, a strefę wejścia podkreślono płytkim basenem z rzeźbą przedstawiającą łabędzie. DOLMED swoją formą odwróconego ostrosłupa przywodzi na myśl niezrealizowany projekt Oscara Niemeyera z 1955 roku na Muzeum Sztuki Współczesnej w Caracas czy zespół pawilonów Kanady na Expo '67. Niestety, mimo wpisu na „Listę Dóbr Kultury Współczesnej”, obiekt nie może doczekać się modernizacji, a prowadzone bezkrytycznie remonty doprowadziły m.in. do pojawienia się okna w walcu szybu windowego.

Wiele z ikonicznych przykładów wrocławskiego powojennego modernizmu wyszło spod ręki Jadwigi Grabowskiej-Hawrylak, która podobnie jak Tarnawski, już w trakcie studiów rozpoczęła pracę na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej w charakterze asystenta. Jednym z najefektowniejszych przykładów wrocławskiego powojennego modernizmu jest powstały w latach 1958–60 galeriowiec *mezonetowy* przy ul. Kołłątaja 9–12. Jego autorami są architekci z dwóch pierwszych powojennych roczników: Jadwiga Grabowska-Hawrylak oraz Maria i Igor Tawryczewscy. Już samo usytuowanie budynku jest modernistyczne. Choć ustawiono go pierzeją równolegle do ulicy, wejście nie znajduje się na jej poziomie, ale na esplanadzie, o kilka stopni wyżej. Tworzy to wyraźny podział na strefy publiczną i półprywatną, jednak bez ostrego roz-

The placement itself of the building was modernist. Though located parallel to the street its entrance was not planned on the street level but from the elevated esplanade which determined two distinct zones: the public and half-private, yet avoiding strict segregation. The façade was designed tectonically however with ascetic means. There were three grades of depth to the façade. The first one was determined by the flat roof, gable walls, loggias concrete plate running along the whole building in the second story and transverse walls expanded beyond the elevation. The second one, which was deeper, was defined by loggias plate bars in the fourth and sixth stories and balconies in the third, fifth and seventh stories. The third grade, the deepest one, was determined by the elevation surface.

The commercial area of the ground level created a stripe of shop windows roofed by the above loggias. The whole building was topped with terraced penthouses. Transverse walls rhythmically dividing the building into sections gave it some vertical touch. Seen from the backyard the elevation was organized with horizontal communication tracts (galleries) and two staircase towers. Unique solution implementing *maisonette* into a gallery building allowed cross-through ventilation of flats and reduced inner vertical communication. Originally the building was to be monochrome raw concrete color, only loggia interiors were to be painted in white and woodwork – painted black and white¹⁰.

This unconventional building though located not far from the Main Railway Station and well known to the local community has deteriorated with no refurbishment executed so far. Its elevation has been decaying, there are visible damp patches, and the plaster work has been covered with dust or peeled off. Original colors are time blurred while the inhabitants freely choose the coloring of their loggia interiors. The *piazza* impression in front

członkowania przestrzeni ulicy. Fasadę ukształtowano niezwykle tektonicznie, choć przy użyciu ascetycznych środków. Są tu 3 poziomy głębokości elewacji. Pierwszą płaszczyznę wyznacza stropodach, ściany szczytowe, płytowa barierka logii II kondygnacji, biegnąca pasem na całej długości budynku i wyprowadzone na zewnątrz elewacji ściany porzecne. Położoną głębiej drugą – płaszczyznę płytowych barierk logii IV i VI kondygnacji oraz balkony III, V i VII kondygnacji. Najgłębszą trzecią – płaszczyzna elewacji. Przyziemie – zarezerwowane na usługi i handel – tworzy pas witryn, zadaszonych położoną powyżej loggią. Całość wieńczy *penthousy* z tarasami. Dzielące budynek na sekcje ściany poprzeczne nadają fasadzie wertykalizmu. Od strony podwórza elewację porządkują poziome ciągi galerii komunikacyjnych i dwie wieże klatek schodowych. Unikatowe rozwiązanie *mezonetu* w budynku galeriowym pozwala na przewietrzanie mieszkań na przestrzał przy zredukowaniu komunikacji pionowej wewnątrz mieszkań. Pierwotnie budynek utrzymany miał być w monochromatycznej kolorystyce surowego betonu. Jedynie wnętrza loggii malowane miały być na kolor biały. Układ ten powtarzać miała czarno-biała stolarka¹⁰. Ten niezwykle oryginalny budynek, dobrze znany wrocławskiej społeczności, mimo że położony jedynie kwartał od Dworca Głównego, niszczone niereмонтowany. Na elewacjach widoczne są zacieki, tynki są brudne i łuszczą się. Sklepowe witryny poza wszelką kontrolą wyklejono pstrymi reklamami. Oryginalne barwy zatarł czas, a obecni mieszkańcy dowolnie kształtują kolorystykę elewacji swoich mieszkań. Zniweczono również wrażenie *piazetty* przed budynkiem. Esplanada, pierwotnie ograniczona zieloną skarpą, od lat 70. wygradzana była coraz mocniej z przestrzeni ulicy, aż odcięta została wysokim, klinkierowym murem, kiedy położony poniżej chodnik zamieniono na parking.

Z kolei zaprojektowane przez Grabowską-Hawrylak punktowce przy pl. Grunwaldzkim 4–20, Marii Skłodowskiej-Curie 15 (1968–76) – potocznie nazywane „sedesowcami” – po 40 latach eksploatacji doczekały się wysmakowanej i udanej rewaloryzacji. Zbudowane w latach 1968–76 wieże zaprojektowano na nieregularnym rzucie – z zygzakowato prowadzonymi dłuższymi ścianami osłonowymi – i wyposażono w łukowate balkony. Budynki stanowiły unikatowe, jak na swoje czasy, rozwiązanie, nawiązujące do najlepszych wzorców japońskich *metabolistów*, ale przywołujące na myśl także brutalizm, np. „Barbican Centre” w Londynie czy chicagowskie „Marina City”¹¹. Pierwotnie elewacje wieżowców wykonane miały być z białego betonu. Ściany zewnętrzne w obrębie łukowych balkonów zaprojektowano natomiast w okładzinie z drewna, a okna w wykuszach – eliptyczne. Ze względu na niedostatki wykonawcze zastosowano zwykłe okna, budynki wy-

Ryc. 2. Mezonetowiec galeriowy, fot. Marta Rudnicka-Bogusz 2016

Fig. 2 Gallery maisonette tenement house, fot. Marta Rudnicka-Bogusz 2016

of the building has also been destroyed. The esplanade, which originally was to be fringed by a low wall and green slope, has been cut off with the high clinker wall when the pavement beneath was turned to a parking lot.

A complex of detached tower buildings (located in Grunwaldzki Square and Maria Skłodowska-Curie Street – the so-called “sedesowce” – realized in the years 1968–1976) designed by Jadwiga Grabowska-Hawrylak has been successfully and tastefully revalued after 40 years of utilization. The tower complex was designed on irregular plan. The buildings were equipped with zigzag elongated curtain walls, elliptic bay windows and arched balconies. This design constituted a unique – for its times – solution upholding best modernism principles of Japanese Metabolists, but also brutalism of “Barbican Centre” as well as Chicago’s “Marina City”¹¹. Original tower elevations were to be made of white concrete. External walls within arched balconies were to be covered with timber facing. Due to technological insufficiency during construction instead of elliptic bay windows plain standard windows were installed, the buildings were made in raw concrete esthetics and clinker plates replaced timber facing.

Now the buildings are under refurbishment and revaluation prepared in consultation with the design author. Reinforced concrete curtain walls have been strengthened and insulated. Elevations have been covered with plaster works in the color of white concrete and balconies – with graphite plaster works. All building entrances have also been reconditioned.

After Ryszard Natusiewicz completed his studies in the Faculty of Architecture in Wrocław (same year as Jerzy and Anna Tarnawski) he continued his teaching and research work at Wrocław Technical University for decades. In the years 1961–1963 a team of architects including Edmund Małachowicz, Ryszard Natusiewicz, Kazimierz Klimczewski and Janusz Świątkowski was preparing the project of Dominikański Sq. (former Dzierżyński Sq.) building complex. The concept plan

konano w estetyce surowego betonu, a zamiast drewna wykorzystano płytki klinkierowe. Obecnie przy budynkach prowadzone są prace rewaloryzacyjne. Autorzy realizowanej koncepcji przygotowali ją w porozumieniu z autorką projektu. Żelbetowe ściany osłonowe wzmocniono i ocieplono. Elewacje pokryto tynkiem w kolorze białego betonu, a w przestrzeni balkonów w kolorze grafitowym. Zmodernizowano także wejścia do budynków.

Razem z Tarnawskimi Wydział Architektury ukończył Ryszard Natusiewicz, który przez kilkadziesiąt lat związany był działalnością dydaktyczną i naukową z Politechniką Wrocławską. W latach 1961–1963 pracował w zespole architektów (Edmund Małachowicz, Ryszard Natusiewicz, Kazimierz Klimczewski i Janusz Świątkowski), który opracował projekt zabudowy placu Dominikańskiego (ówcześnie Dzierżyńskiego). Wizja tego obszaru zawierała projekty poszczególnych budynków, często w stylistyce modernizmu. Zrealizowany w 1970 roku biurowiec PZU reprezentował jednak raczej zachowawczy funkcjonalizm. W żelbetową ramę poprzecznych ścian zewnętrznych i stropodachu wprawiono od drugiej kondygnacji szklaną ścianę osł-

comprised individual designs – many in compliance with modernism stylistic.

The PZU office edifice completed in 1970 and was however at most cautiously functionalist. The building façade – a glass curtain wall with tiny vertical partitions was inserted into a frame formed by reinforced concrete outer walls and a flat roof. The glass curtain wall started in the second story and was slightly receded in relation to the flat roof surface. The structure was broken down by a reinforced concrete roofing which – at the ground level – cut through the façade from the right and was taking 2/3 elevation length ending with a concrete pillar. Concrete stairs were inserted into the central part of this entering area. The final impression was favorable though slightly conservative since – according to the concept presented by the author – the object was planned as a part of a larger complex not a solitary building. Its failed renovation carried out in 90's of the XX century has effected in the style obliteration. The glass elevation with its minute divisions has been replaced with a typical full wall, standard windows and segmentation suggesting pilasters in grand order. It has resulted in loss of the

Ryc. 3. „Sedesowce” po rewaloryzacji, fot. Marta Rudnicka-Bogusz, 2016

Fig. 3. Tower buildings (“sedesowce”) after refurbishment, fot. Marta Rudnicka-Bogusz, 2016

nową o drobnych pionowych podziałach, nieznacznie cofniętą względem płaszczyzny stropodachu. Układ ten przełamuje żelbetowe zadaszanie, które wciną się w fasadę z prawej strony na wysokości stropu nad przyziemiem i biegnie przez 2/3 elewacji, aby zakończyć się żelbetowym filarem. W centralnej części zaznaczonej w ten sposób strefy wejściowej umieszczono schody wejściowe. Ostateczne wrażenie, jakie sprawia obiekt, jest pozytywne, jednak może nieco zachowawcze, co wynikać może z faktu, że zgodnie z prezentowanymi przez autora szkicami stanowić miał element większego zespołu, a nie soliter, jak to się ostatecznie stało. Za zdecydowanie nieudaną uznać można

natomiast przeprowadzoną w latach 90. XX wieku modernizację budynku, która całkowicie zatarła jego cechy stylowe. Szklaną elewację o siatce drobnych podziałów zamieniono wtedy na typową pełną ścianę ze sztapnowo rozmieszczonymi oknami i podziałami sugerującymi pilastry w wielkim porządku, gubiąc przy tym zamierzone przez autora tectoniczne zróżnicowanie.

Absolwentem drugiego rocznika Wydziału Architektury był Marian Barski. Podobnie jak Tarnawski i Grabowska-Hawrylak, Barski jeszcze przed ukończeniem studiów podjął pracę w charakterze asystenta, którą kontynuował osiągając stopień profesorski (1993) i piastując stanowiska prodziekana (1984–87) i dziekana (1987–90). W latach 60.–70. XX wieku, wraz z żoną Krystyną, Barski opracował kompleksową koncepcję dzielnicy naukowej w rejonie placu Grunwaldzkiego. Zrealizowano z niej wybrane budynki, m.in. Audytorium Chemii Uniwersytetu Wrocławskiego z lat 1968–71. Jest to funkcjonalistyczny budynek z żelbetu i blachy falistej. Bryła na pierwszy rzut oka zdradza, że w środku znajdują się sale audytoryjne o schodkowym układzie siedzeń. Obiekt – dwukondygnacyjny od strony rzeki – płynnie opada do jednej kondygnacji w elewacji tylnej. Wejście umieszczone jest w wyższej części budynku, w pasie witryn zadaszonym przez nadwieszoną część westybulu za audytorium i dostępne z niewielkiej esplanady. Audytorium stanowi bardzo ciekawy casus, ponieważ w 2012 roku zostało wpisane do rejestru zabytków (numer rejestru A/5833). Odbiło się to jednak wobec sprzeciwu uczelni, która obawiała się, że uznanie obiektu za zabytek zamknie drogę do jego modernizacji i swobodnej adaptacji na nowe funkcje¹². Obecnie budynek stoi niewykorzystywany i niszczeje. Jego funkcjonalność się skończyła – obecnie do prowadzenia wykładów potrzebne są większe audytoria.

Ryc. 4. Audytorium, fot. Marta Rudnicka-Bogusz 2016

Fig. 4. Auditorium in state of dilapidation, fot. Marta Rudnicka-Bogusz 2016

intended tectonic differentiation of the façade.

Marian Barski belongs to the same generation of architects as Jerzy Tarnawski and Janina Grabowska-Hawrylak. Like them he started his teaching and research work for the Faculty of Architecture as a student and continued it further on in the position of dean deputy (1984–1987), dean (1987–1990) and professor (since 1993). In 60's and 70' of XX century Marian Barski with his wife Krystyna developed a complete concept plan of a campus area situated in the vicinity of Grunwaldzki Square. Only selected edifices were realized, Chemistry Auditorium Wrocław University being one of them (1968–1971). It was planned as a strictly functionalistic object built of reinforced concrete and corrugated sheet according to the principle that its purpose and use should determine its shape and design. Hence, from the first sight, its architectural form revealed that inside there were auditorium lecture halls with seating places arranged in tiers. Viewed from the Odra riverside it was a two-story building smoothly falling to become a single-story edifice in its back part. The entrance was accessed from an esplanade located in the higher part among the band of shop windows roofed by overhanging part of lobby located behind auditorium. The case of this object is a very interesting one. In 2012 the Auditorium was entered into the Register of Monuments (register no. A/5833) despite the protest raised by the University authorities afraid that as a monument the building would not be subjected to reconditioning or free adaptation¹².

Nowadays the building deteriorates not utilized any more. It is no longer functional – larger halls are required today. Its functioning is not possible also due to the contemporary fire and safety regulations. It is a paradox that the Auditorium was registered as a monument since a great part of its internal design made of

W jego eksploatacji przeszkadzają też np. obowiązujące przepisy ppoż. Obiekt wpisano na listę m.in. z powodu zachowania dużej części oryginalnego wystroju wnętrza, który w przeważającej mierze wykonano z drewna, jak podwieszane sufity, osłony grzejników oraz boazerie na ścianach, które zwyczajnie nie spełniają dzisiejszych wymogów bezpieczeństwa. Siostrzany obiekt, położone nieopodal audytorium Instytutu Matematyki i Informatyki, którego nie wpisano do rejestru, po rewaloryzacji jest w czynnym użytkowaniu. Możliwe więc, że wpis do rejestru był przekleństwem w przebraniu błogosławieństwa i odniósł skutek odwrotny niż zamierzona ochrona.

3. PODSUMOWANIE

Wrocław może poszczycić się wieloma realizacjami powojennego modernizmu, które zakorzenione w przedwojennych wzorcach, twórczo wybiegają w przyszłość. Powstała architektura jest świadectwem swojej epoki. Składają się na nią dzieła wybitne i przeciętne, ale – jak podkreśla Andrzej Basista¹³ – nie tylko dzieła wybitne tworzą obraz epoki, a ponadto dzieła wybitne potrzebują spójnego tła dla właściwej ekspozycji. Mimo że dziedzictwo sprzed 1945 roku przestało być tematem tabu wśród polskich mieszkańców tego byłego niemieckiego miasta i zostało docenione, to wciąż nie potrafią oni ustosunkować się do twórczości pierwszych powojennych dekad. Z jednej strony powstają *Listy Współczesnego Dziedzictwa* punktujące najlepsze obiekty i postulujące ich konserwatorską ochronę, z drugiej w centrum miasta obiekty z tych list pozostawiane są w opłakanym stanie, bez renowacji i wsparcia miasta (ZETO, Nowy Targ, *mezonetowiec*), a czynione przy nich remonty prowadzą do całkowitego zatarcia ich pierwotnej stylistyki (PZU na placu Dominikańskim). Droga do ochrony współczesnego dziedzictwa modernizmu nie okazuje się też wpis do rejestru zabytków, który sam w sobie nie stymuluje żadnych konkretnych działań i nie jest w stanie tchnąć w obiekty drugiego życia, bez którego popadną w ruinę. Rzadko wciąż zdarzają się udane renowacje, przeprowadzone w porozumieniu z autorami, w poszanowaniu ich twórczej woli, jak renowacja „sedesowców”. Musimy jeszcze wiele pracy włożyć w wypracowanie własnej drogi do skutecznej ochrony najnowszego dziedzictwa.

timber had been preserved: suspended ceilings, radiator covers and paneling on the walls. A sister architectural object located nearby, Mathematics and Informatics Institute, which was not entered into the Register, has been modernized and revaluated and is still utilized. It is most probable that, in this case, a place in the Register constitutes a curse rather than a blessing and results in the opposite effect than intended protection.

3. SUMMARY

Wrocław may pride itself on many modernist buildings from the second half of the 20th century. Though rooted in pre-war modernist standards the creative potential of these objects answers future challenges. Architecture constitutes its times testimony. It is composed of splendid imposing projects as well as of average ones. The image of an epoch is created not only by outstanding works of art – proper exposition of eminent projects require consistent background, as Andrzej Basista¹³ used to say. The architectural heritage from before 1945 is no longer a taboo for the Polish inhabitants of this former German city, it has even been well appreciated, yet so far creative activity of the first post war decades has not been well responded to.

The Index of Wrocław Contemporary Architectural Heritage 1945–1989 has been created stipulating conservator's protection of the best objects, at the same time some of these buildings are neglected, not renovated and without any support from the city Council (ZETO, Nowy Targ complex, *maisonette* gallery building). In other cases the applied refurbishment and reconditioning works cause obliteration of their original style (PZU in Dominikański Sq.).

The entry into the Register of Monuments does not guarantee conservator's protection upon the contemporary modernism heritage since it does not oblige the authorities to undertake any definite activities that would give the buildings their second life without which they fall into ruin. The successful refurbishment and revaluation works, which take into consideration creative intentions of the design author, as in the case of „sedesowce” in Grunwaldzki Circus, are rather infrequent. A lot of effort is necessary to find the efficient way of protecting our most contemporary heritage.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Sołtysik M.J. Gdynia miasto dwudziestolecia międzywojennego: urbanistyka i architektura. PWN, Warszawa, 1993.
- [2] Sołtysik M.J. Na styku dwóch epok: architektura gdyńskich kamienic okresu międzywojennego. „Alter Ego”, Gdynia, 2003.
- [3] Prętczyński Z. Pamięci architektów wrocławskich 1945–2005. DOIA, Wrocław, 2010.
- [4] Barucki T. Zapomniana architektura II Rzeczypospolitej. In: Czarnecki W. (ed.) Wpływ dorobku II Rzeczypospolitej na urbanistykę i architekturę powojenną. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania, Białystok, 2011.
- [5] Salm J. Plac przed kościołem św. Teresy w Łodzi i niedokończone dzieło architekta Z. Wardały. In: Czarnecki W. (ed.) Wpływ dorobku II Rzeczypospolitej na urbanistykę i architekturę powojenną. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania, Białystok, 2011.

- spolitej na urbanistykę i architekturę powojenną. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania, Białystok, 2011.
- [6] Niemierko S. Architekci w powojennym Wrocławiu. In: Zasada J., Zwierzchowski A. (ed.) *Architekci Wrocławia 1945–1995. 50 lat Stowarzyszenia Architektów Polskich we Wrocławiu i na Dolnym Śląsku*. Wrocław, 1996.
- [7] Przyłęcka D. Odbudowa i rozwój Wrocławia w planach zagospodarowania przestrzennego z lat 1945–1994. Wrocław, 2006.
- [8] Protokół z posiedzenia G.K.U.A. z dnia 10 stycznia 1958 roku; w zbiorach Anny i Jerzego Tarnawskich.
- [9] Duda M. Budynek mieszkalno-usługowy, ul. Księdza Hugona Kołłątaja 9–12. In: Eysymontt R. i in. (ed.) *Leksykon architektury Wrocławia*. Via Nova, Wrocław, 2011.
- [10] Hryncewicz-Lambert G. Zespół mieszkaniowo-usługowy. In: Eysymontt R. i in. (ed.) *Leksykon architektury Wrocławia*. Via Nova, Wrocław, 2011.
- [11] Krzywka Ł. Audytorium: podziwiać czy używać? <http://uni.wroc.pl/node/4069> (dostęp: 2016–10–15).
- [12] Basista A. Ciąg dalszy sporu o centrum Legnicy. *Architektura* 1967;9(238).

- ¹ Sołtysik M.J., *Gdynia miasto dwudziestolecia międzywojennego: urbanistyka i architektura*, PWN, Warszawa 1993, *passim* oraz Sołtysik M.J., *Na styku dwóch epok: architektura gdyńskich kamienic okresu międzywojennego*, „Alter Ego”, Gdynia 2003, *passim*.
- ² wywiad z Olgierdem Czernerem oraz Jerzym Tarnawskim, 27 czerwca 2013.
- ³ Prętczyński Z., *Pamięci architektów wrocławskich 1945–2005*, DOIA, Wrocław 2010, 54–62.
- ⁴ Barucki T., *Zapomniana architektura II Rzeczypospolitej [w:] Wpływ dorobku II Rzeczypospolitej na urbanistykę i architekturę powojenną*, W. Czarnecki (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania, Białystok 2011, 21.
- ⁵ Salm J., *Plac przed kościołem św. Teresy w Łodzi i niedokończone dzieło architekta Z. Wardały [w:] Wpływ dorobku II Rzeczypospolitej na urbanistykę i architekturę powojenną*, W. Czarnecki (red.), Białystok 2011, *passim*.
- ⁶ Niemierko S., *Architekci w powojennym Wrocławiu [w:] Architekci Wrocławia 1945–1995. 50 lat Stowarzyszenia Archi-*

tektów Polskich we Wrocławiu i na Dolnym Śląsku, J. Zasada, A. Zwierzchowski (red.), Wrocław 1996, 123.

- ⁷ Określenie zaczerpnięte od Olgierda Czenera podczas wywiadu z 27 czerwca 2013.
- ⁸ Przyłęcka D., *Odbudowa i rozwój Wrocławia w planach zagospodarowania przestrzennego z lat 1945–1994*, Wrocław 2006, 14.
- ⁹ Protokół z posiedzenia GKUA z dnia 10 stycznia 1958 roku; w zbiorach Anny i Jerzego Tarnawskich
- ¹⁰ Duda M., *Budynek mieszkalno-usługowy, ul. Księdza Hugona Kołłątaja 9–12*, [w:] R. Eysymontt i wsp. (red.), *Leksykon architektury Wrocławia*, Via Nova, Wrocław 2011, 520.
- ¹¹ Hryncewicz-Lambert G., *Zespół mieszkaniowo-usługowy*, [w:] R. Eysymontt i wsp. (red.), *Leksykon architektury Wrocławia*, Via Nova, Wrocław 2011, 767.
- ¹² Krzywka Ł., Audytorium: podziwiać czy używać?, <http://uni.wroc.pl/node/4069> (dostęp: 2016–10–15).
- ¹³ Basista A., *Ciąg dalszy sporu o centrum Legnicy*, „Architektura” 9/238 wrzesień 1967, 378.

Streszczenie

Wrocławski Wydział Architektury zakładali architekci, którzy kształcili się i wykładali przed II wojną światową na Politechnice Lwowskiej. Ich uczniowie, szczególnie z pierwszych roczników, które studiowały przed wprowadzeniem doktryny socrealizmu, mieli okazję z pierwszej ręki otrzymać informacje o wzorcach modernizmu i tworzyć w tej stylistyce akademickie projekty pod okiem praktyków. Ci, którzy choć przez krótki czas kontynuowali swoją naukową karierę na Wydziale, przedłużyli jeszcze swoją ekspozycję na przedwojenne wzorce, co ujawniło się w ich późniejszej twórczości. Mimo że dziedzictwo sprzed 1945 r. przestało być we Wrocławiu tabu, to twórczość powojennych dekad wciąż zawieszona jest w limbusie. Z jednej strony powstają wykazy postulujące ochronę wybranych obiektów, z drugiej obiekty te pozostawiane są bez renowacji, a ich remonty prowadzą do zatarcia pierwotnej stylistyki. A przecież reprezentują niekiedy najlepsze ogólnoswiatowe wzorce lub nawet je wyprzedzają.

Abstract

The Faculty of Architecture in Wrocław was founded by architects who had studied at and later worked for Lvov Technical University before the World War II. Those of their students, who started their post war education in Wrocław before introduction of socialist realism, were beneficiaries of modernist standards implemented and trained by their professors. Several architects, who – at least for a short time – continued their professional career at the Faculty, adapted the pre-war concepts, as revealed in their future designs. However while pre-war heritage of Wrocław no longer constitutes a taboo it used to, the legacy of post-war first decades still lingers in limbo. On the one hand there are indexes of most valued objects suitable for preservation, yet on the other close to none of them are ever properly repaired. They are being refurbished or reconditioned – which frequently leads to obliteration of their original stylistics and spatial disposition – without considering that they follow best world examples of the style, sometimes even pioneerin them.

Zbigniew Myczkowski*, Andrzej Siwek**

Park Kulturowy Nowej Huty – nowa formuła ochrony urbanistyki i architektury 2. połowy XX wieku

Cultural Park Nowa Huta – a new formula for the protection of urban planning and architecture of the 2nd half of the 20th century

Słowa kluczowe: Nowa Huta, miasto idealne, socrealizm, socmodernizm, ochrona konserwatorska, park kulturowy

Key words: Nowa Huta, ideal city, socialist realism, socialist modernism, conservation protection, cultural park

1. WPROWADZENIE

Rada Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Uchwale nr 1 w sprawie ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki XX wieku w Polsce z dnia 29 kwietnia 2016 roku stwierdziła: *Architektura, urbanistyka oraz dzieła techniki XX wieku w Polsce, w tym także powstałe po 1945 roku, stanowią nasze narodowe dziedzictwo kulturowe, wymagające systemowej ochrony, takiej jaką objęte zostało dziedzictwo kulturowe, będące świadectwem rozwoju cywilizacyjnego w innych epokach historycznych* [13]. Nowa Huta, wielka i ludna dzielnica Krakowa, która powstała w miejsce otwartego krajobrazu rolniczego podkrakowskich wsi po roku 1948, jak mało który zespół urbanistyczny w Polsce może być ilustracją prawdziwości tych słów [1]. Bowiem Nowa Huta to bogaty i wielowarstwowy zespół zabudowy z 2. połowy XX w., wznoszony według kompletnej koncepcji urbanistycznej, w której odnajdujemy zarówno tradycję tęsknoty za miastem idealnym, rozmach urbanistyki baroku, jak i elementy miasta-ogrodu, czy echa koncepcji racjonalnego miasta industrialnego tworzącego godne

1. INTRODUCTION

The Monument Protection Council by the Minister of Culture and National Heritage in the Act no 1 concerning protection of the heritage of the 20th-century architecture and urban design in Poland from April 29, 2016, stated: *Architecture, urban design and works of technology of the 20th century in Poland, also including those created after 1945, constitute our national cultural heritage which requires system protection, such as is guaranteed to cultural heritage which bear evidence of civilisational development in other historic epochs* [13]. Nowa Huta, a large and populous district of Krakow, which replaced the open farm landscape of villages near Krakow after the year 1948, illustrates the truth of those words as no other urban complex in Poland [1]. Nowa Huta is a rich and multi-layer building development complex from the 2nd half of the 20th century, erected according to a complete urban planning concept, in which we can find both the tradition of longing for an ideal city, the scale of the Baroque urban planning, as well as elements of a garden city, or echoes of the concept of a rational industrial city offering de-

* dr hab. inż. arch. prof. PK, Zakład Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich, Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska. Narodowy Instytut Dziedzictwa, OT Kraków

** dr, Zakład Ochrony Dóbr Kultury, Instytut Historii Sztuki, Wydział Historyczny, Uniwersytet Jagielloński. Narodowy Instytut Dziedzictwa, OT Kraków

* dr hab. inż. arch. prof. PK, Chair of Open Landscape and Engineering, Institute of Landscape Architecture, Cracow University of Technology, National Heritage Board, Krakow Branch

** dr, Unit of Cultural Heritage Protection, Institute of Art History, Faculty of History, Jagiellonian University; National Heritage Board, Krakow Branch

Cytowanie / Citation: Myczkowski Z., Siwek A. Cultural Park Nowa Huta – a new formula for the protection of urban planning and architecture of the 2nd half of the 20th century. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:113-124

Otrzymano / Received: 06.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 19.03.2017

doi:10.17425/WK49NOWAHUTA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

warunki życia dla wielkoprzemysłowego proletariatu [6]. Miasto powstawało jako zaplecze dla strategicznego kombinatu metalurgicznego wpisanego w zimnowojenną strategię „Bloku Wschodniego”. Miało być zarazem matecznikiem nowego społeczeństwa, które – zahartowane w budowie państwa socjalistycznego – przyjmie ideologię i przewodnią rolę Partii jako coś naturalnego. Paradoksalnie Nowa Huta stała się świadectwem fiaska i utopijności politycznych wizji [11]. Nie doszło do realizacji pełnej koncepcji funkcjonalnej – nie powstały gmachy reprezentacyjne, takie jak ratusz czy siedziba partii. Owo zaniechanie planów było jednym z wyrazistych i wczesnych sygnałów ograniczeń systemowych gospodarki planowej. Natomiast społeczność Nowej Huty dała świadectwo trwałości tożsamości kulturowej, w której poczucie niezależności i związki z tradycją kościoła katolickiego odgrywają zasadniczą rolę. Nieprzypadkowo Nowa Huta była areną najgwałtowniejszych protestów społecznych doby transformacji ustrojowych i jedną z prężnych kolebek Solidarności [7]. Kolejny paradoks historii sprawił, że do Nowej Huty przylgnęło jednak bardzo silnie miano „miasta socjalistycznego”, co w ostatnich dekadach rzutowało na jej postrzeganie i paradygmaty ochrony [5]. Rosnący dystans pokoleniowy pozwala odkrywać wartości Nowej Huty na nowo. Dziś dostrzegamy w niej przede wszystkim świadectwo polskiej myśli urbanistycznej i architektonicznej, związki z koncepcjami projektowymi z okresu międzywojennego i wcześniejszych etapów rozwoju miast przemysłowych oraz wskazujemy obiekty będące wynikiem recepcji europejskich koncepcji architektonicznych, od socrealizmu, przez międzynarodowy modernizm w duchu Le Corbusiera oraz poszukiwań skandynawskich, po specyficzny dla środkowej i wschodniej Europy socmodernizm [2, 14]. Nowa Huta jest wyjątkowym (co najmniej w skali Polski) rezerwatem urbanistyczno-architektonicznym, a zarazem żywym organizmem miejskim o indywidualnym obliczu społecznym i czynnym środowisku miejscowych aktywistów – miłośników. Jest wciąż owiana legendami i niezmiennie wymaga odkrywania swego prawdziwego, wielowątkowego oblicza historycznego [7, 8]. Z kolei skutecznej ochronie owego wyjątkowego oblicza dzielnicy postrzeganej jako cenny krajobraz historyczny ma służyć ustawowa forma ochrony zabytków, jaką jest park kulturowy.

2. PARK KULTUROWY NOWEJ HUTY

Park kulturowy jest szczególną formą ochrony cennego krajobrazu historycznego. Jest formą ochrony zabytków wprowadzoną w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. Istotą działań ochronnych jest identyfikacja wartości, których owa ochrona ma dotyczyć. Identyfikacja wartości umożliwia następnie ich hierarchizację, waloryzację oraz określenie zagrożeń i procesów, którym owe wartości podlegają. Te ustalenia z kolei stają się podstawą diagnozy oraz zaleceń zawartych w programie ochrony parku kulturowego. Taka kolejność działań jest zgodna z metodą doskonaloną

cent living conditions to industrial proletariat [6]. The city was created as a base for a strategic metallurgical conglomerate plant inscribed into the cold-war strategy of the “Eastern Block”. It was also to be the bastion of a new society which, hardened while building a socialist state, would accept the ideology and the leading role of the Party as something natural. Paradoxically, Nowa Huta became a testimony to a fiasco and utopian character of political visions [11]. The full functional concept was not realised – the formal edifices such as the town hall or the party headquarters were never erected. Abandoning those plans was one of the clear and early heralds of system limitations of the planned economy. But the community of Nowa Huta bore the testimony of the permanence of cultural identity in which the sense of independence and connections with the tradition of the Catholic Church played a major role. It was not accidental that Nowa Huta was an arena of the most violent social protests of the political transformation era and a cradle of Solidarity [7]. By another paradox of history the label of a “socialist city” stuck fast to Nowa Huta, which during the last decades affected its perception and paradigms of protection [5]. However, the growing generation distance has allowed for discovering anew the values of Nowa Huta. Today we see in it primarily the evidence of Polish urbanist and architectonic thought, allusions to project concepts from the inter-war period and previous stages of the development of industrial towns, and we indicate objects that resulted from the reception of European architectonic concepts from socialist realism, through international modernism in the spirit of Le Corbusier and Scandinavian quest, to socialist modernism characteristic for central and eastern Europe [2, 14]. Nowa Huta is a unique urban – architectonic reserve (at least on the scale of Poland), as well as a living urban organism with an individual social countenance and a vibrant milieu of local activists – enthusiasts. It is still shrouded in legends and ceaselessly requires discovering its true, multi-faceted historic countenance [7, 8]. Thus, the statutory form of monument protection, such as a cultural park, is to effectively preserve that unique countenance of the district perceived as a valuable historic landscape.

2. NOWA HUTA CULTURAL PARK

A cultural park is a specific form of protecting valuable historic landscape. It is a form of monument protection introduced in the Monument Protection Act from 2003. The essence of protective activities is identification of values which are to be protected. Identifying those values allows for their subsequent hierarchisation and evaluation, as well as determining threats and processes which those values are subject to. In turn, those findings serve as a basis for a diagnosis and recommendations included in the protection programme of a cultural park. This order of activities is in keeping with the method

w oparciu o doświadczenia zgromadzone w pracach na rzecz innych parków kulturowych, szczególnie dla parku kulturowego „Stare Miasto” w Krakowie [9] oraz w sferze ochrony i zarządzania miejsc światowego dziedzictwa UNESCO [12].

W Uchwale NR CIX/1642/14 Rady Miasta Krakowa z dnia 11 czerwca 2014 r. *w sprawie zamiaru utworzenia parków kulturowych na obszarze Gminy Miejskiej Kraków pn.: „Park Kulturowy Nowa Huta” oraz „Park Kulturowy Stare Podgórze z Krzemionkami”* samorząd Krakowa w lapidarnej formie wyraził wolę utworzenia Parku Kulturowego na terenie Nowej Huty. Jest to uchwała wynikająca z postrzegania omówionej wyżej wyjątkowej wartości miejsca oraz troski o przestrzeń publiczną, krajobraz i walory urbanistyczno-architektoniczne oraz historyczne tej części Krakowa. Uchwała została podjęta w wyniku oceny doświadczeń z funkcjonowania Parku Kulturowego „Stare Miasto”, który powstał w oparciu o Uchwałę Nr CXV/1547/10 Rady Miasta Krakowa z dnia 3 listopada 2010 r. *w sprawie utworzenia parku kulturowego pod nazwą Park Kulturowy Stare Miasto* oraz późniejsze akty prawa miejscowego [9]. Cel utworzenia Parku Kulturowego Nowa Huta określono następująco [10].

Cel strategiczny

Park Kulturowy Nowa Huta powołuje się w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi i zielenią komponowaną charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej, którą określa historia powstania i funkcjonowania nowoczesnego „miasta idealnego”, jakim miała być Nowa Huta w intencji swych projektantów.

Cele szczegółowe

1. zachowanie i ekspozycja dziedzictwa kulturowego i krajobrazu historycznego układu urbanistycznego Nowej Huty w granicach określonych na załączonej mapie, z uwzględnieniem zachowanych relikwów układów wcześniejszych, przedindustrialnych, zawierających pamięć o średniowiecznej genezie i tradycji osadniczej obszaru;
2. ochrona historycznej linii zabudowy, gabarytów i form architektonicznych;
3. ochrona funkcjonalna i kompozycyjna osi komunikacyjnych i przestrzeni publicznych wraz z integralnie z nimi związaną kompozycją zieleni, szczególnie historycznych ciągów alejowych, ogrodów, skwerów oraz zieleni Skarpy i Łąk Nowohuckich, z dopuszczeniem rewaloryzacji i bieżącej pielęgnacji terenów zielonych;
4. ochrona osi, ciągów i punktów widokowych umożliwiających bliskie i dalekie widoki na charakterystyczne elementy zagospodarowania obszaru, ze szczególnym uwzględnieniem widoków wyróżniających się, wyszczególnionych w planie ochrony Parku oraz widoków z obszaru Parku na charakterystyczne elementy

perfected on the basis of experience acquired during work concerning other cultural parks, especially the cultural park “Old Town” in Krakow [9] and in the sphere of protecting and managing UNESCO World Heritage sites [12].

In the Resolution No CIX/1642/14 of the Krakow City Council from June 11, 2014, *concerning the intention to establish cultural parks in the area of the Krakow City District, called: “Cultural Park Nowa Huta” and “Cultural Park Stare Podgórze with Krzemionki”* Krakow local authorities in a lapidary form stated their will to create the Cultural Park in the Nowa Huta area. It was a resolution resulting from the perception of the aforementioned unique value of the place and concern about public space, landscape, urban-planning, architectonic and historic values of that part of Krakow. The resolution was adopted after assessing the experience gained while managing the Cultural Park “Old Town”, which was established on the basis of the Resolution No CXV/1547/10 of the Krakow City Council from November 3, 2010, *concerning establishing a cultural park called Cultural Park Old Town* and later acts of the local law [9]. The purpose of creating the Nowa Huta Cultural Park was defined as follows [10].

Strategic aim

Nowa Huta Cultural Park has been established in order to protect the cultural landscape and to preserve outstanding areas with immovable monuments and arranged greenery characteristic for local building and settlement tradition, which is defined by the history of creating and functioning of the modern “ideal city” that Nowa Huta was intended to be by its designers.

Detailed aims

1. preserving and exhibiting the cultural heritage and historic landscape of the urban layout of Nowa Huta within the limits outlined on the enclosed map, considering the preserved relics of previous pre-industrial layouts, commemorating the medieval origin and settlement tradition of the area;
2. protecting the historic line of the building development, size and architectonic forms;
3. functional and composition protection of communications axes and public spaces together with integral composition of greenery, particularly historic avenues, garden, greens and the vegetation of Skarpa and Łąki Nowohuckie, with allowed revalorisation and current maintenance of green areas;
4. protecting viewing axes, vistas and points allowing close and distant views of characteristic elements of the area development, with particular stress on the outstanding views, listed in the Park protection plan, and views from the Park area onto characteristic elements of the surroundings (viewing vistas towards the Vistula Valley and the Carpathians and relations with the Metallurgical Conglomerate Plant);

otoczenia (otwarcie widokowe ku dolinie Wisły i Karpatom oraz relacje z Kombinatem Metalurgicznym);

5. ochrona krajobrazu kulturowego poprzez przeciwdziałanie nadmiernej rozbudowie działalności handlowej i usługowej oraz modernizacyjnej, ingerującej w formę architektoniczną obiektów zabytkowych bądź zakłócającej ich ekspozycję, jak również ingerującej lub zakłócającej możliwość ekspozycji przestrzeni publicznej lub sprzecznej z tradycją kulturową Parku i związaną z nią estetyką;

6. ochrona zagospodarowania i użytkowania przestrzeni i kubatur w celu zachowania charakteru mieszkalnego dzielnicy, z uwzględnieniem utrzymania infrastruktury kulturalnej, rekreacyjnej i usługowej ukierunkowanej na utrzymanie komfortu życia miejscowej społeczności, przy poszanowaniu form i historycznej substancji architektonicznej.

Tak sformułowane cele mają służyć zintegrowanej ochronie wartości krajobrazowych, urbanistycznych, architektonicznych i przyrodniczych miejsca, przy uwzględnieniu potrzeb zrównoważonego rozwoju i zachowania charakteru funkcjonującej dzielnicy mieszkaniowej, utrzymującej standard dogodnych warunków życia oraz specyfikę kulturową. Dokumentem, w którym zawarto wytyczne dla osiągnięcia powyższych celów, jest Plan Ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta [10].

3. PLAN OCHRONY PARKU KULTUROWEGO

Plan Ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta w Krakowie jest dokumentem Samorządu Miasta, określającym sposób gospodarowania: zarządzania i urządzania obszaru Nowej Huty – przede wszystkim w celu ochrony, częściowej renowacji i „dobrej kontynuacji” postaci jego krajobrazu kulturowego. Krajobraz, rozumiany jako fizjonomia kulturowego i przyrodniczego środowiska Nowej Huty, traktowany jest jako synteza wszystkich procesów, rozgrywających się na tym terenie w perspektywie historycznej, kształtujących jego współczesność i przyszłość. Krajobraz – jako najbardziej dosłowny wizerunek Nowej Huty – jest po prostu podmiotem ochrony. Plan ochrony wynika z Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 roku. Jest wyrazem woli samorządu co do ustanowienia zasad gospodarowania na obszarze Nowej Huty, bardziej precyzyjnych, niż wynikać to może z miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Plan ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta sporządzono w celu uzupełnienia zapisów mpzp w zakresach, których one nie uwzględniają, a których nie zakazują ustawowe zasady planowania i zagospodarowania przestrzennego. Plan ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta sumuje spostrzeżenia i wnioski, wynikające z badań archiwalnych, bibliografii oraz prac terenowych, dotyczące stanu, tempa i kierunków przemian wyglądu Nowej Huty w postaci jednego, syntetycznego opracowania. Plan po raz pierwszy dla tego obszaru uwzględnia w takiej skali i zakresie problem widoczności – zarówno

5. protecting the cultural landscape by preventing excessive development of commercial, service and modernising activities interfering into the architectonic form of historic objects, or impeding their exposition; as well as interfering or impeding the possibility of exposition of public space or contrary to the cultural tradition of the Park and the aesthetics associated with it;

6. protecting the development and use of space and capacity in order to preserve the residential character of the district, taking into consideration retaining the cultural, recreational and service infrastructure geared towards maintaining the comfort of life of the local community, while respecting forms and historic architectonic substance.

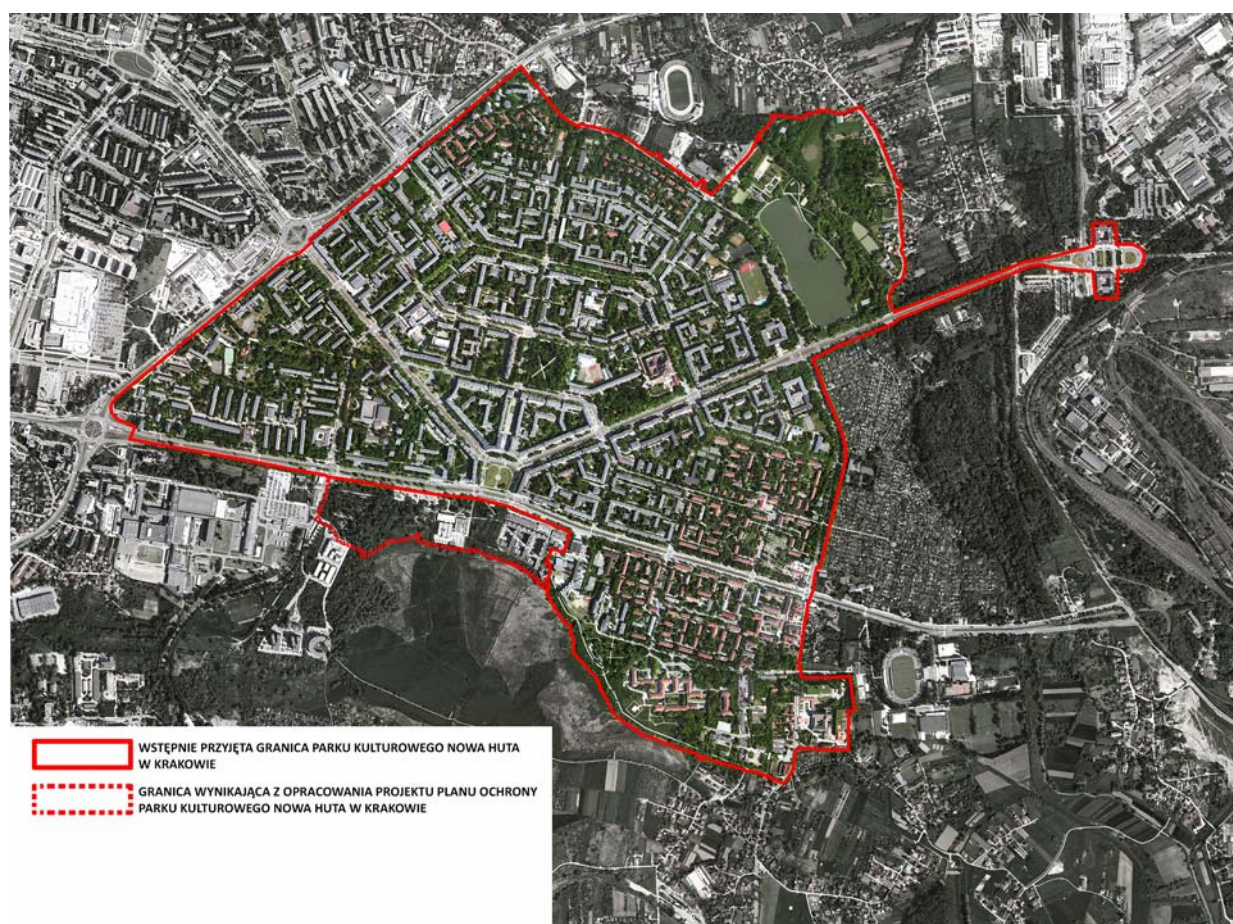
Such formulated aims are to serve integrated protection of landscape, urban planning, architectonic and natural values of the place, and to take into consideration the need for sustainable development, and preserving the character of a functioning residential district maintaining the comfortable living standard and its cultural specificity. The document which lists the guidelines for achieving the above mentioned aims is the Protection Plan of the Nowa Huta Cultural Park [10].

3. PROTECTION PLAN OF THE CULTURAL PARK

The Protection Plan of the Nowa Huta Cultural Park in Krakow is a document issued by the City Local Authorities, defining the manner of development: managing and organising the area of Nowa Huta – primarily in order to protect, partially renovate and “positively continue” its cultural landscape. The landscape, understood as a physiognomy of the cultural and natural environment of Nowa Huta, is treated as a synthesis of all processes occurring within the area in historic perspective, shaping its present and future. The landscape, as the most literal image of Nowa Huta – is simply the subject of protection. The protection plan results from the Monument Protection Act from July 23, 2003. It expresses the will of the local government to establish the principles for development in the Nowa Huta area, more precise than could be expected from the local plans of spatial development. The protection plan of the Nowa Huta Cultural Park was prepared in order to supplement the regulations of the lpsd in areas which the latter do not take into account, but which are not prohibited by the statutory principles of spatial planning and development. The protection plan of the Nowa Huta Cultural Park sums up observations and conclusions resulting from archive and bibliography research and field work, concerning the state, pace and directions of transformations of the outlook of Nowa Huta in the form of one, synthetic study. The plan, for the first time for this area, considers on such a scale and extent, the issue of visibility both “into” and “from” the area of Nowa Huta, and primarily the extremely interesting, internal viewing relations – and responsibility for their preservation, protection, cor-

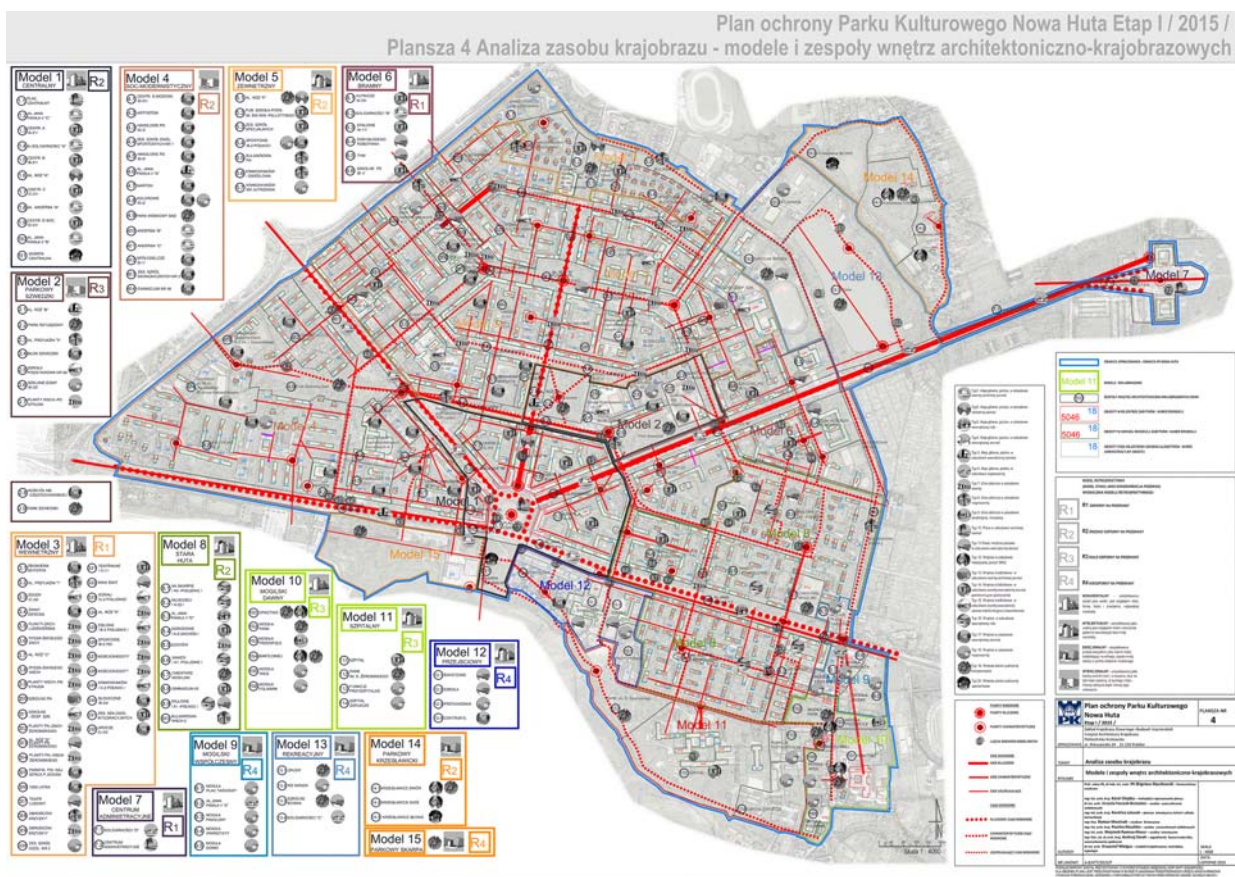
„na”, jak i „z” obszaru Nowej Huty, a przede wszystkim niezwykle interesujących, wewnętrznych powiązań widokowych – i odpowiedzialności za ich utrzymanie, ochronę, korektę i właściwe kształtowanie. Jest to jeden z najistotniejszych elementów odróżniających plan ochrony parku kulturowego od miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Plan po raz pierwszy uwzględnia problem równoważności ochrony substancji kulturowej i przyrodniczej Nowej Huty, w tym wartości przyrodniczych przestrzeni zielonych wewnątrz osiedli, świadomie zakładanych, ale też poddanych przez dziesięciolecia spontanicznemu przerośnięciu i „zdziczeniu”, głównie ze szkodą dla różnej wagi powiązań widokowych i kompozycyjnych układu urbanistycznego. Plan jest też próbą zrationalizowania stref oddziaływania decyzji konserwatorskich i architektoniczno-przestrzennych, tak aby były one spójne dla organicznie jednolitych fragmentów miasta (np. proponuje się traktowanie ulic i placów łącznie z elewacjami otaczających je bloków i zabudowań, a także dostępnymi z tychże ulic „przestrzeniami śródblokowymi” układów urbanistycznych). Dlatego też metoda podziału miasta na części elementarne oraz ich analiza jest odmienna od ogólnie przyjętej dla sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Plan ochrony jest ponadto próbą ogólnego zdiagnozowania, prognozowania i kierunkowania przemian krajobrazu miasta w ujęciu

rection and proper formation. It is one of the most essential elements distinguishing a protection plan of a cultural park from a local plan of spatial development. For the first time, the plan takes into account the issue of equivalence of protecting the cultural and natural substance of Nowa Huta, including the natural values of green spaces within housing estates, consciously laid out but subject to spontaneous overgrowing and “running wild” for decades, mainly to the detriment of various viewing vistas and composition of the urban layout. The plan is also an attempt to rationalise the influence zones of conservation and architectonic-spatial decisions, so that they are cohesive for organically homogeneous fragments of the city (e.g. it is suggested that streets and squares are treated jointly with elevations of the blocks and buildings surrounding them, as well as “inter-block spaces” accessible from those streets). Therefore the method of dividing the city into elementary parts and their analysis differ from the generally approved for preparing local plans of spatial development. Moreover, the protection plan is an attempt at general diagnosing, forecasting and directing dynamic transformations of the cityscape. So, it is not an analysis of the preserved current state, a static assessment of values or a definition of equally static, ideal ultimate state, but an attempt to define processes and their consequences [10].

Ryc. 1. Granica Parku Kulturowego Nowa Huta w Krakowie, wstępnie przyjęta i proponowana po opracowaniu planu ochrony

Fig. 1. Border of Nowa Huta Cultural Park in Cracow; previously accepted and its correction resulting from an elaborated protection plan

Ryc. 2. Plan ochrony parku kulturowego nowa Huta – diagnoza krajobrazu kulturowego: typologia, modele, uwarunkowania widokowe
Fig. 2. Protection plan of Nowa Huta Cultural Park – diagnosis of cultural landscape: typology, models and visual conditions

dynamicznym. Nie jest więc analizą utrwalonego stanu aktualnego, statyczną oceną wartości i określeniem, równie statycznego, idealnego stanu docelowego, lecz próbą zdefiniowania procesów i ich konsekwencji [10].

W części opracowania zrealizowanej w 2015 zawarto identyfikację wartości dziedzictwa kulturowego Nowej Huty. We wstępie opisano podstawowe elementy, które legły u podstaw przyjęcia przez władze miasta programu prac na planie: uzasadnienie utworzenia Parku Kulturowego Nowa Huta (wyjątkowa wartość miejsca), cele utworzenia Parku Kulturowego Nowa Huta, scenariusze zjawisk związanych z utworzeniem lub zaniechaniem utworzenia parku kulturowego. Dalej opisano cele dokumentu i jego rolę – poprzez edukację – jako perspektywicznego narzędzia ochrony. Podstawa opracowania to nie tylko weryfikacja i opis materiałów wyjściowych, ale także analiza granic Parku Kulturowego Nowa Huta oraz uzasadnienie delimitacji w świetle rozważanych wariantów. Dotychczasowa ochrona walorów kulturowych, przyrodniczych i kształtowania krajobrazu Nowej Huty to rozdział istotny, wskazujący na wieloletnie działania na rzecz ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego tej części miasta Krakowa. W części tej opisano takie działania jak wpisy do rejestru i ewidencji zabytków, przeszłe i bieżące działania konserwatorskie, ochronę planistyczną, znaczenie partycypacji społecznej (z identyfikacją interesariuszy). Odniesiono się także do działań na rzecz uznania Nowej Huty za Pomnik Histo-

The part of the study realised in 2015 contains the identification of values of the Nowa Huta cultural heritage. The introduction describes the fundamental elements that constituted the basis for the city authorities' acceptance of the work programme on the plan: justifications for establishing the Nowa Huta Cultural Park (unique value of a place), aims of establishing the Nowa Huta Cultural Park, scenarios of phenomena connected to creating a cultural park or abandoning the idea. Further, the aims of the document and its role are described – via education – as a perspective protection instrument. The basis of the study is not merely verifying and describing initial materials, but also an analysis of the Nowa Huta Cultural Park borders, and justifying delimitations in light of considered variants. Previous protection of cultural and natural values as well as shaping the cityscape of Nowa Huta constitute a significant chapter, indicating years-long activities aimed at preserving the heritage and cultural landscape of that part of the city of Kraków. This section describes such activities as entries into the monument register and record, past and current conservation activities, planning protection, the significance of social participation (with identification of stakeholders). Activities aimed at recognizing Nowa Huta as a Monument of History and plans for its inscription into the UNESCO World Heritage List were also addressed.

rii oraz planów dokonania wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Osobnego komentarza wymaga metoda opracowania Planu ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta – typologia krajobrazu Parku Kulturowego Nowa Huta. Składa się na nią zasób, czyli analiza stanu istniejącego, procesów przeszłych i aktualnie trwających w krajobrazie Nowej Huty oraz podział krajobrazu Nowej Huty na elementy podstawowe wraz z uzasadnieniem kryterium podziału. Objasniono kryteria określania typów wnętrz architektoniczno-krajobrazowych, scharakteryzowano typy WAK oraz określono modele krajobrazowe Parku Kulturowego Nowa Huta. Etap I opracowania zakończyły wnioski do etapu II oraz ukierunkowany specyfiką planu wybór bibliografii.

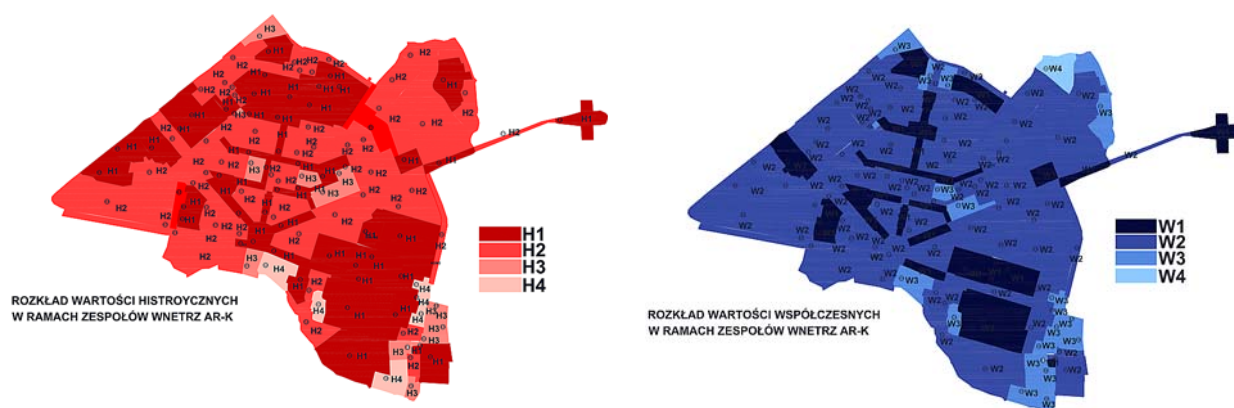
Etap drugi planu opracowany w roku 2016 zawierał waloryzację zachodzących przemian oraz analizę procesów przeszłych i aktualnie trwających w krajobrazie Nowej Huty, a także określenie kierunków zmian. Znalazły się tu: analiza procesów przeszłych, analiza SWOT obszaru planowanego parku kulturowego oraz analiza procesów trwających. Osobno opracowano waloryzację ekspozycji krajobrazowej obszarów Nowej Huty (waloryzacja, panoramy, wyniki badań na modelu cyfrowym oraz wnioski i wytyczne wynikające z badania ekspozycji krajobrazu). Sformułowano wytyczne dla przestrzeni publicznych i półpublicznych. W dalszych częściach opracowano wytyczne w zakresie ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego wynikające z oceny wartości historycznych i współczesnych.

Plan ochrony PK NH obejmuje wykaz działań szczegółowych w poszczególnych ZWAK w formie materiału operacyjnego oraz tabelę integracji ustaleń MPZP i wytycznych planu ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta. Istotna jest identyfikacja wybranych problemów krajobrazu kulturowego w nawiązaniu do zapisów mpzp (w układzie ZWAK oraz w układzie osiedli i ciągów komunikacyjnych). Podrozdział poświęcono problemom dotyczącym zieleni. W planszy podstawowej planu i planszy syntezy planu oraz jego elaboracie finalnym sformułowano wytyczne do uchwały Rady Miasta Krakowa

The method of preparing the Protection Plan of the Nowa Huta Cultural Park – the typology of the landscape of the Nowa Huta Cultural Park requires a separate commentary. It comprises the analysis of the existing state, the processes past and those currently ongoing in the Nowa Huta cityscape, and the division of the Nowa Huta cityscape into basic elements with a justification of the division criterion. The criteria for identifying types of architectonic-landscape units (ALU) were explained, types of ALU were characterised and landscape models for the Nowa Huta Cultural Park were determined. Stage I of the study was finished with conclusions for stage II, and a selection of bibliography determined by the plan specificity.

The second stage of the plan, prepared in 2016, contained an evaluation of the ongoing transformations and an analysis of the past processes and those currently ongoing within the Nowa Huta landscape, as well as an identification of directions of alterations. There were: an analysis of past processes, a SWOT analysis of the area of the planned cultural park, and an analysis of ongoing processes. An evaluation of the landscape exposition of Nowa Huta areas (evaluation, panoramas, and results of research on a digital model and conclusions and guidelines resulting from the landscape exposition research) were prepared separately. Guidelines for public and semi-public spaces were formulated. Further on, guidelines concerning the protection and formation of cultural landscape, resulting from assessing historic and contemporary values, were prepared.

The protection plan of the NH CP includes a list of detailed activities in particular ZWAK in the form of operational material, as well as a table of MPSP arrangement integration and guidelines for the protection plan of the Nowa Huta Cultural Park. It is vital to identify selected problems of the cultural landscape in relation to the mpzd regulations (in the ZWAK layout and in the layout of housing estates and traffic routes). A subsection was devoted to the issues concerning greenery. Guidelines to the resolution of

Ryc. 3. Waloryzacja krajobrazu kulturowego Parku Kulturowego Nowa Huta w zespołach wnętrz architektoniczno-krajobrazowych: wartości historyczne i kulturowe: od najwyższych do najniższych

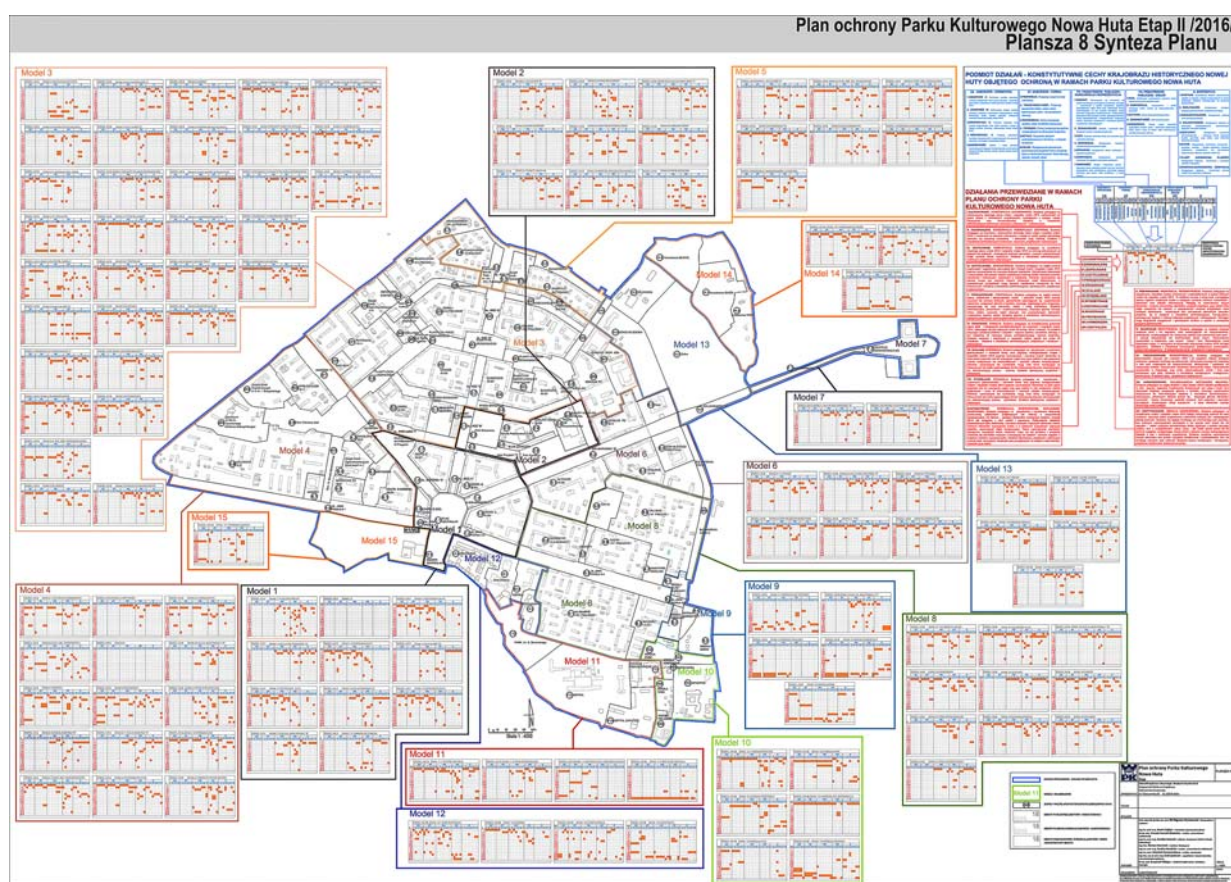
Fig. 3. Valuation of cultural landscape in Nowa Huta Cultural Park on the basis of landscape-architectural units: from highest to lowest ones

o utworzeniu Parku Kulturowego Nowa Huta oraz do mpzp na obszarze objętym granicami parku kulturowego.

Tak zestawiony materiał z jednej strony wypełnia wymogi ustawowe dla opracowania planu ochrony parku kulturowego, z drugiej zaś jest faktycznym materiałem badawczym, diagnostycznym i strategicznym dla działań ochronnych w wybranym obszarze. Wśród mnogości opracowań historycznych i analitycznych dotyczących dziedzictwa kulturowego Nowej Huty prezentowany materiał wyróżnia się zarówno zastosowaną metodyką opracowania, jak i holistycznym, zgodnym ze wskazaniem doktrynalnym spojrzeniem konserwatorskim. Intencją autorów opracowania jest dostarczenie zarządzającemu Parkiem Kulturowym Nowa Huta kompletnego materiału pozwalającego na faktyczną i racjonalną realizację działań ochronnych. Zastosowana metoda analityczna złożona z identyfikacji zasobu, waloryzacji i formułowania wytycznych w połączeniu z zastosowaniem elementów systemów zarządzania (identyfikacja procesów i uwarunkowań, hierarchizacja celów, określenie zagrożeń i działań zaradczych, uwzględnienie relacji społecznych i perspektywy partycypacji), a szczególnie formułowanie zaleceń strategicznych w szerszym kontekście polityki ochronnej oraz szczegółowych w zakresie praktyki działań wśród historycznych krajobrazów i obiektów zabytkowych, pozwalają sądzić, że prezentowany do-

the Krakow City Council on creating the Nowa Huta Cultural Park and to the mpzd in the area covered by the cultural park were formulated in the basic plate of the plan and the plate of the plan synthesis, and its elaborated final version.

The so balanced material, on the one hand, meets the statutory requirements for preparing a protection plan of a cultural park, but on the other is solid research, diagnostic and strategic material for protection activities within a selected area. Among numerous historical and analytical studies concerning the cultural heritage of Nowa Huta, the presented material stands out because of the employed methodology, and a holistic conservation approach in accordance with the doctrinal guidelines. The intention of the study authors is providing the managers of the Nowa Huta Cultural Park with complete material allowing for actual and rational realisation of protection activities. The applied analytical method consisting of store identification, evaluation and formulating guidelines in combination with the application of elements of management systems (identification of processes and conditions, target hierarchisation, defining threats and preventive measures, considering social relations and perspectives of participation), and particularly formulating strategic recommendations in the broader context of protection policy, and detailed ones concerning practical activity

Ryc. 4. Plansza syntezy Planu Ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta w Krakowie

Fig. 4. The plate of synthesis of the Protection Plan of the Nowa Huta Cultural Park in Cracow

kument będzie miał faktyczne przełożenie na skuteczność i celowość działań ochronnych podejmowanych w Parku Kulturowym Nowa Huta.

4. STRATEGIA OCHRONY

Wartość dziedzictwa kulturowego Nowej Huty jest wielowątkowa. Współtworzą ją układ urbanistyczny miasta idealnego, przenikający wcześniejsze uwarunkowania osadnicze, unikalna „galeria” rozwiązań architektonicznych z drugiej połowy XX w. wzbogacona peryferyjnymi obiektami o znacznie dawniejszej metryce historycznej i diametralnie odmiennej ekspresji stylowej (Mogiła, Krzesławice) [7]. Jednak wartość zespołu urbanistycznego i jego krajobrazów to w przypadku Nowej Huty coś znacznie bardziej złożonego i cenniejszego niż tylko suma powiązań widokowych i wartości architektonicznych. Gdy zastosujemy w przypadku Nowej Huty analizę zgodną ze wskazaniem Deklaracji z Quebec mówiącej o ochronie ducha miejsca czy Karty z Quebec, która dotyczy interpretacji i prezentacji miejsc dziedzictwa kulturowego, lub Rekomendacji o Historycznym Krajobrazie Miejskim (HUL) [12], które kładą nacisk na postrzeganie wartości materialnych i niematerialnych łącznie, okaże się dobitnie, że szczególną wartością jest tu miejscowa społeczność, jej osadzenie w krajobrazie miejskim, związki emocjonalne i utożsamianie się z „małą ojczyzną”. Stąd we wnioskach i definiowaniu docelowej wizji terenów chronionych z mocą podkreśla się, że: *Nowa Huta ma być komfortową, potencjalnie ekskluzywną dzielnicą mieszkaniową, w której przestrzeń publiczna, zieleń, usługi i oferta kulturalna tworzą dogodne warunki do życia, a zabytkowe otoczenie zapewnia niepowtarzalną atmosferę i unikalną tożsamość miejsca. Celem polityki ochronnej powinno być zapewnienie wygody i bezpieczeństwa mieszkańcom, trwałości substancji zabytkowej i dostępności usług adresowanych do społeczności lokalnej* [10]. Jak widać, tak zarysowany program wykracza znacząco poza tradycyjne ramy odpowiedzialności konserwatorskiej. Jest elementem holistycznej strategii dla miasta. Jednak złożoność wartości i zagrożeń wymaga takiego właśnie podejścia, a dynamika współcześnie zachodzących procesów społecznych i gospodarczych nie może pozostawać poza sferą obserwacji w kontekście ochrony miejsca. Z tego względu cele i działania ochronne określone w Planie Ochrony Parku Kulturowego powinny znaleźć rozwinięcie w Planie Zarządzania Parkiem Kulturowym, który wskaże obszary odpowiedzialności konkretnych podmiotów działających w obrębie obszaru chronionego oraz umożliwi koordynację działań z różnych sfer zarządzania miastem, na rzecz wspólnego celu, którym jest ochrona zidentyfikowanych wartości zespołu urbanistycznego [3]. Jednocześnie konsekwencją powołania Parku Kulturowego powinno być ustanowienie zarządu Parku (przewidziane w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami) i wyposażenie owego organu w uprawnienia do sterowania kluczowymi obszarami aktywności miejskiej w tym terenie. Równolegle ów zarząd powinien być zobowiązany do współdziałania z miejscową społecznością, a zwłaszcza

among historic landscapes and objects, allow for assuming that the presented document will be translated into effectiveness and appropriateness of protection activities undertaken in the Nowa Huta Cultural Park.

4. PROTECTION STRATEGY

The value of the Nowa Huta cultural heritage is multi-faceted. It is co-created by the urban layout of an ideal city pervading previous settlement conditions, a unique “gallery” of architectonic solutions from the second half of the 20th century enriched by peripheral objects of much earlier historic origin and diametrically different stylistic expression (Mogiła, Krzesławice) [7]. However, in the case of Nowa Huta, the value of an urban complex and its landscape means something much more complex and precious than merely a sum of visual connections and architectonic values. When we apply to Nowa Huta an analysis according to the indications of the Quebec Declaration saying about the protection of the spirit of the place, or the Quebec Charter which concerns the interpretation and presentation of cultural heritage sites, or a Recommendation on the Historic Urban Landscape (HUL) [12], which emphasise the perception of material and immaterial values jointly, it will clearly appear that a particular worth is here the local community, its setting in the urban landscape, emotional relations and identifying with the “little homeland”. Therefore in conclusions and definition of the ultimate vision of protected areas it is strongly emphasised that: *Nowa Huta is to be a comfortable, potentially exclusive residential district in which public space, greenery, services and a cultural offer create convenient living conditions, and historic surroundings ensures a unique atmosphere and place identity. The aim of protection policy should be providing safety and comfort to inhabitants, permanence of historic substance and availability of services addressed to the local community* [10]. As can be seen, a so outlined programme goes well beyond traditional extent of conservation responsibilities. It is an element of the holistic strategy for the city. However, the complexity of values and threats requires such an approach, and the dynamics of the contemporary social and economic processes cannot remain outside the observation zone in the context of site protection. For this reason, protection aims and activities defined in the Protection Plan of the Cultural Park should be developed in the Management Plan of the Cultural Park which will indicate areas of responsibility of concrete subjects operating within the protected area, and will allow for coordinating activities from various spheres of city management, in favour of a common aim that is protecting identified values of an urban complex [3]. At the same time, the consequence of establishing a Cultural Park should be appointing the Park management (included in the Monument Protection Act) and providing this body with authority to control key areas of urban activity within the site. Simultaneously, that management should be obliged to cooperate with the

ze wspólnotami właścicieli nieruchomości, i wspólnie wypracowywać kolejne plany działania na rzecz utrzymania charakteru architektury oraz krajobrazu zespołu przy jednoczesnym uwzględnieniu potrzeby utrzymywania ich funkcjonalności.

5. WNIOSKI – PARK KULTUROWY, A PERSPEKTYWY OCHRONY DZIEDZICTWA 2. POŁ. XX W.

Nowa Huta w swej generalnej strukturze nie uległa znaczącym zmianom na przestrzeni 75 lat, jakie minęły od jej budowy. Układ urbanistyczny jest czytelny i zachowany w swych zasadniczych założeniach o wyraźnych trzech nawarstwieniach: fazy industrialnej, fazy socrealistycznej, fazy socmodernistycznej – osadzonych w kontekście krajobrazu o wcześniejszej proveniencji, głównie w dolinie Dłubni (Krzesławice, Mogiła) i na styku z pradoliną Wisły: Łąkami Nowohuckimi oraz dalej – rozległymi powiązaniami widokowymi z pogórzem i górami. Zachowuje pierwotną zasadę układu urbanistycznego zespołu 26 komponowanych osiedli oraz czterech jednostek objętych terenem parku kulturowego, ale poza osiedlami, tj. Alei Solidarności wraz z Centrum Administracyjnym dawnego kombinatu, fragmentu wsi Krzesławice, Mogiła i zalewu nowohuckiego. Dla celów metodycznych planu ochrony parku kulturowego zidentyfikowano 15 modeli krajobrazowych, które obejmują 125 zespołów wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych. Struktura krajobrazu tych zespołów pozwala na wyodrębnienia 20 typów wewnątrz krajobrazowych, w których dominują wnętrza alej głównych i ulic zbiorczych oraz wnętrza śródblokowe w zabudowie zwartej i wewnętrznej socrealistycznej i socmodernistycznej. Dzisiejszy stan wymaga regulacji, porządkowania i określenia reguł, które odpowiednio skierują budzącą się w społeczeństwie energię, chęć ochrony i zmiany. Uporządkowania wymaga w pierwszym rzędzie kwestia zieleni oraz komunikacji. Zieleń w zakresie regulacji pod względem kompozycyjnym i funkcjonalnym. Komunikacja natomiast w odniesieniu do zachowania i pielęgnowania stref pieszych i samochodowych oraz rozwiązania problemu miejsc parkingowych. Wskazuje się przede wszystkim konieczność rekompozycji Placu Centralnego, Alei Róż, rozwiązania strategii utrzymania, pielęgnacji i renowacji układu zieleni, rozwiązania problemu parkowania samochodów, a przede wszystkim przywrócenia klimatu krajobrazu kulturowego oraz wyrazu architektonicznego i urbanistycznego przestrzeniom publicznym: alejom, placom, ulicom, parkom i wnętrzom handlowym.

Doświadczenia zgromadzone przy konstruowaniu Planu Ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta mogą w istotny sposób być użyteczne w budowaniu strategii ochrony innych zespołów zabytkowych, w tym szczególnie w ochronie dziedzictwa 2. połowy XX w. Przypadek Nowej Huty pokazuje sieć misternych powiązań między urbanistyką, architekturą, kompozycją zieleni aranżacją przestrzeni publicznych, komunikacją, polityką gospodarczą i społeczną miasta oraz dogodnością warunków

local community, especially associations of property owners and together work out subsequent plans of action to maintain the character of architecture and landscape of the complex while considering the need to retain their functioning.

5. CONCLUSIONS – CULTURAL PARK AND PERSPECTIVES FOR PROTECTING HERITAGE OF THE 2ND HALF OF THE 20TH C.

Nowa Huta in its overall structure has not been radically changed during 75 years that have passed since its foundation. The urban layout is distinct and preserved in its fundamental principles with three clear accumulations: of the industrial phase, the socialist-realist phase, and the socialist-modernist phase – set in the landscape context of earlier provenance, mainly in the Dłubnia River valley (Krzesławice, Mogiła) and at the junction with the Vistula River valley; Łąki Nowohuckie and further – vast visual relations with the foothills and the mountains. It preserved the original principle of the urban layout of a complex of 26 composed housing estates, and four units enclosed within the cultural park area but beyond the estates i.e. Aleja Solidarności with the Administrative Centre of the former Conglomerate Plant, a fragment of the Krzesławice and Mogiła villages, and the Nowa Huta reservoir. For methodological purposes of the cultural park protection plan, 15 landscape models were identified which encompass 25 sets of architectonic-landscape interiors. The landscape structure of those units allows for distinguishing 20 types of landscape interiors in which predominant are main avenues and streets, as well as inter-block interiors in dense and internal, socialist-realist and socialist-modernist building development. Present-day state requires regulation, ordering and defining rules that will properly direct the energy, the willingness to protect and change awakening in the community. The issues of greenery and traffic require are ordering: greenery needs regulating as far as its composition and functioning are concerned; traffic needs preservation and maintenance of pedestrian and motoring zones as well as solving the problem of parking space. The following needs are indicated as crucial: to recompose Plac Centralny (Central Square), Aleja Róż (Rose Avenue), to solve the strategy of maintenance, care and renovation of greenery layouts, to solve the problem of car parking, and primarily to restore the climate of cultural landscape, and architectonic and urban-planning expression in public spaces: avenues, squares, streets, parks and commercial interiors.

Experience gained while constructing the Protection Plan of the Nowa Huta Cultural Park can be significantly useful for building protection strategies for other historic complexes, particularly for protecting heritage of the 2nd half of the 20th c. The case of Nowa Huta shows a network of intricate relations between urban planning, architecture, composition of greenery, arrangement of public space, communications, and economic and social

życia miejscowej społeczności [4]. Uważliwia na złożoność procesów zachodzących we współczesnym świecie, które, mimo iż pozornie odległe od kwestii konserwatorskich, rzutują na nie w sposób zasadniczy. Wskazuje, że należy poszukiwać bardziej uniwersalnych narzędzi niż tylko klasycznych „zakazów i pozwoleń” wynikających z ustawy i praktyki konserwatorskiej. Jednocześnie Nowa Huta dowodzi, iż dziedzictwa architektury 2. połowy XX w. nie można rozpatrywać w sposób wyabstrahowany z kontekstu krajobrazowego i przestrzennego. Istotną wartością owego dziedzictwa są z reguły owe związki krajobrazowe, powiązania widokowe i cechy ekspozycji w krajobrazie. Z tego względu można wnioskować, iż formą ochrony, która powinna być częściej angażowana dla ochrony dziedzictwa 2. połowy XX w., jest właśnie park kulturowy. Forma ta z jednej strony pozwala elastycznie kształtować zasady ochrony, modyfikować je w sposób odpowiedni dla danego środowiska, z drugiej zaś strony jest jedyną formą, która w tak szeroki i całościowy sposób może odnosić się do postrzeganych wartości. Jesteśmy wciąż u początków drogi do ustanowienia ochrony najcenniejszych zespołów urbanistycznych i architektonicznych z XX w. Dobrze, by kreując tę ochronę, od początku dostrzegać szeroki kontekst wartości, uwarunkowania krajobrazowe oraz żywe odniesienia społeczne. Zdaniem autorów niniejszej wypowiedzi park kulturowy jawi się jako forma ochrony o szerokim i wciąż nie do końca wyeksploatowanym spektrum możliwości. Zatem wkraczając w nowe obszary troski o dziedzictwo warto posiłkować się wciąż nową w naszej praktyce konserwatorskiej formą ochrony i modyfikować ją na bieżąco dla uzyskiwania optymalnych efektów.

policy of the city and comfort of living of a local community [4]. It sensitizes to the complexity of processes occurring in the contemporary world which, although seemingly remote from conservation issues, influence them in fundamentally. It indicates that one ought to search for more universal tools than the classical “prohibitions and permissions” resulting from the legal act and conservation practice. At the same time, Nowa Huta proves that architectural heritage from the 2nd half of the 20th c. cannot be discussed with a complete disregard for its landscape and spatial context. Essential values of that heritage are generally those landscape and viewing relations, and features of exposition in the landscape. For that reason, one can conclude that a form of protection which should be more frequently employed for preserving the heritage of the 2nd half of the 20th c. is the cultural park. On the one hand, such a form allows for elasticity in shaping protection principles, modifying them in a way appropriate for a given environment, but on the other, it is the only form which in such a vast and complete manner can refer to perceived values. We are still at the beginning of the way to provide protection for the most valuable urban and architectonic complexes of the 20th c. It would be good, when creating that protection, to notice from the beginning a wide context of values, landscape conditions and live social references. According to the authors of this article, a cultural park appears to be a form of protection with a broad yet still not fully exploited spectrum of possibilities. Therefore, when reaching new depths of concern about our heritage, it is worth using this still new form of protection in our conservation practice, modifying it systematically to obtain optimum effects.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Beiersdorf Z. Wartości kulturowe Nowej Huty. In: Dziedzictwo kulturowe Nowej Huty w rozwoju obszaru strategicznego Kraków-Wschód. Materiały konferencyjne, Kraków, 1997, 81–89.
- [2] Fabiański M., Purchla J. Historia architektury Krakowa w zarysie. Kraków, 2001.
- [3] Fortuna-Marek A., Siwek A. Plany działania jako element systemu zarządzania miejscem światowego dziedzictwa. Rozważania na przykładzie Krakowa i drewnianych kościołów południowej Małopolski. In: Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce. Szmygin B. (ed.), Warszawa, 2015, 75–101.
- [4] Juchnowicz S. Nowa Huta, przeszłość i wizja – z doświadczeń warsztatu projektowego. In: Nowa Huta, przeszłość i wizja. Studium muzeum rozproszonego. Salwiński J., Sibila L.J. (ed.), Kraków, 2008, 177–219.
- [5] Golonka-Czajkowska M. Nowe miasto nowych ludzi. Mitologie nowohuckie. Kraków, 2013.
- [6] Komorowski W. Wartości kulturowe Nowej Huty. Urbanistyka i architektura. In: Nowa Huta – przeszłość i wizja. Studium muzeum rozproszonego. Salwiński J., Sibila L.J. (ed.), Kraków, 2008, 97–142.
- [7] Marcinek R. Studium historyczne /w:/ Plan Ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta, Etap I. Kraków, 2015 [mpis w dyspozycji Urzędu Miasta Krakowa, Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego].
- [8] Miezan M. Nowa Huta. Socjalistyczna w formie, fascynująca w treści. Kraków, 2004.
- [9] Myczkowski Z., Forczek-Brataniec U., Wielgus K. Plan ochrony Parku Kulturowego Stare Miasto w Krakowie w kontekście ochrony i planowania krajobrazu miasta. In: Planowanie krajobrazu: wybrane zagadnienia. Przesmycka E. (ed.), Lublin 2013, 38–60.
- [10] Myczkowski Z. (kierownictwo naukowe, generalny projektant), Marcinek R. (koordynacja merytoryczna, główny projektant), Chajdys K.,

- Forczek-Brataniec U., Latusek K., Nosalska P., Rymsza-Mazur W., Siwek A., Wielgus K. Plan Ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta, Etap. I (2015), Etap II (2016). Kraków [mpis w dyspozycji Urzędu Miasta Krakowa, Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego].
- [11] Nowa Huta – miasto walki i pracy. Terlecki R., Lasota M., Szarek J. (ed.), Kraków, 2002.
- [12] Szmygin B. Rekomendacja o Historycznym Krajo-
brazie Miejskim – wdrożenie zmiany paradygmatu
w ochronie miast historycznych. Budownictwo
i Architektura 2013;12(4):117–126.
- [13] Uchwała nr 1 Rady Ochrony Zabytków przy Mi-
nistrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia
29 kwietnia 2016 w sprawie ochrony dziedzictwa
architektury i urbanistyki XX wieku w Polsce,
<http://konserwacja.pk.edu.pl/archXXpl/> (access:
20.10.2016).
- [14] Włodarczyk M. Architektura Nowej Huty lat
1949–1980. Kraków, 2013.

Streszczenie

Nowa Huta to fenomen urbanistyczny i architektoniczny w granicach współczesnego Krakowa. Wyjątkową wartość kulturową współtworzą układ urbanistyczny miasta idealnego, unikalna „galeria” rozwiązań architektonicznych reprezentujących kolejne nurty stylowe z drugiej połowy XX w. oraz dziedzictwo niematerialne – historia i społeczność dzielnicy. Uchwała NR CIX/1642/14 Rady Miasta Krakowa z 11 czerwca 2014 r. otworzyła drogę do utworzenia parku kulturowego. Sięgnięto po formę ochrony cennego krajobrazu historycznego wprowadzoną w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. Plan ochrony parku kulturowego jest dokumentem, w którym zawiera się diagnoza wartości i zagrożeń oraz prognoza procesów ochrony. Plan ochrony parku kulturowego Nowa Huta to dokument wyznaczający nowe standardy ochrony dziedzictwa 2. połowy XX w. Jego analiza jest instruktywna dla dalszych działań tego typu w Polsce. Stanowi również próbę odpowiedzi na pytania o nową formułę ochrony dziedzictwa architektonicznego XX wieku.

Abstract

Nowa Huta is a town-planning phenomenon within the borders of contemporary Cracow. Its outstanding cultural value has been co-created by the urban layout of an ideal town, a unique “gallery” of architectural phenomena representing subsequent stylistic trends of the second half of the 20th century, as well as the unattached heritage – the history and the community of the district. The recommendation no CIX/1642/14 from June 11, 2014, of the City Council opened the way to create a Cultural Park here. This is a formula for protecting valuable historic landscape, which was introduced by the Monument Protection Law in 2003. The plan for protection of the Cultural Park is a special document which includes the diagnosis of values and hazards, together with a prognosis of protection processes. The plan for protection of the Nowa Huta Cultural Park is a document which shows new standards of protecting the heritage of the second half of the 20th century. Its analysis is an instruction for further such activities in Poland. It is also an attempt to answer the question about a new formula for protecting the architectural heritage of the 20th century.

Andrzej Siwek*

Reprezentatywne czy wyjątkowe – dylematy ochrony dziedzictwa 2. połowy XX wieku

Representative or unique – dilemmas in protecting architecture of the 2nd half of the 20th century

Słowa kluczowe: ochrona zabytków, wartościowanie, doktryna konserwatorska, architektura powojenna

Key words: monument protection, valuation, conservation doctrine, post-war architecture

1. WPROWADZENIE

W ostatnich latach można obserwować przesilenie dyskusji o potrzebie i możliwościach ochrony dziedzictwa architektonicznego 2. połowy XX w. To już nie odosobnione głosy badaczy – entuzjastów¹, refleksje wrażliwych publicystów² czy medialne akcje społeczne³, lecz wypowiedzi programowe najpoważniejszych gremiów konserwatorskich⁴. Zaistniała zmiana doskonale dokumentuje porównanie pisma Generalnego Konserwatora Zabytków z 18.12.2012 r., znak: DOZ-OAiK-07/20/12 [KP-08/12]⁵ z Uchwałą Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 29 kwietnia 2016 roku *w sprawie ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki XX wieku w Polsce*⁶. Pierwszy ze wspomnianych dokumentów był skierowany do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków i zawierał pouczenie, iż w wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków nie ma miejsca na dobra kultury współczesnej, zarówno ze względu na ustawową rozdzielność zbiorów „zabytków” i „dóbr kultury współczesnej”, jak i właściwość odpowiedzialności konserwatorskiej. Drugi z dokumentów, zaledwie o cztery lata młodszy, ma charakter wypowiedzi programowej i zawiera jednoznaczne wskazanie zasadności ochrony konserwatorskiej dziedzictwa XX wieku zawarte w słowach: *Rada Ochrony Zabytków stwierdza, że ochrona architektury, urbanistyki oraz dzieł techniki XX wieku (w tym także w okresie*

1. INTRODUCTION

In recent years a climax has been reached in the discussion on the need and possibilities of protecting the architectonic heritage from the 2nd half of the 20th c. They were no longer isolated opinions of researchers – enthusiasts¹, reflections of sensitive journalists², or social actions in the media³, but platform speeches of the most serious conservation specialists⁴. The change is perfectly documented by comparing the letter of the General Monument Conservator from 18. 12. 2012, signature: DOZ-OAiK-07/20/12 [KP-08/12]⁵ with the Resolution of the Monument Protection Council by the Minister of Culture and National Heritage from April 29, 2016, *on the issue of protecting the heritage of architecture and urban design of the 20th century in Poland*⁶. The first of the aforementioned documents was addressed to Voivodeship Monument Conservators and included an instruction that in the voivodeship and district monument register there is no room for contemporary culture heritage, both because of the statutory separation of “monument” collections and “contemporary culture heritage”, and the conservator’s responsibility. The other document, merely four years younger, is of platform statement character and includes an explicit justification for conservation protection of the 20th century heritage expressed in the words: *Monument Protection Council claims that protection*

* dr, Zakład Ochrony Dóbr Kultury, Instytut Historii Sztuki, Wydział Historyczny, Uniwersytet Jagielloński; Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział Terenowy w Krakowie

* dr, Unit of Cultural Heritage Protection, Institute of Art History, Faculty of History, Jagiellonian University; National Heritage Board, Krakow Branch

Cytowanie / Citation: Siwek A. Representative or unique – dilemmas in protecting architecture of the 2nd half of the 20th century. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:125-133

Otrzymano / Received: 06.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 24.03.2017

doi:10.17425/WK49PROTECTING

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

od 1945 roku do chwili obecnej) jest naszym prawem i obowiązkiem, zawartym w Konstytucji RP i ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz spełnia kryteria „zabytku” definiowanego jako – „nieruchomości lub rzeczy ruchome, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”⁷. Zatem mamy do czynienia ze zmianą jakościową. Już nie dyskutujemy, czy chronić, ale co i jak chronić – a to przenosi dyskusję na zupełnie inny poziom merytoryczny. Rada Ochrony Zabytków swym autorytetem potwierdziła interpretację ustawowej definicji zabytku jako właściwej dla nowej kategorii dóbr, jaką staje się dziedzictwo architektoniczne 2. połowy XX wieku. Rada nie tylko potwierdziła interes społeczny owej ochrony, ale wskazała na konstytucyjne prawo i obowiązek. To istotne zobowiązanie. Za nim powinny postępować konkretne działania. Działania te jednak wymagają aktualizacji systemowych. Przede wszystkim weryfikacji założeń doktrynalnych i prawnych. Zatem o ile dotychczasowa dyskusja „czy chronić?” miała w sobie wiele pierwiastków emocjonalnych i pozamerytorycznych, o tyle rozważania „co i jak?” powinny być prowadzone w odniesieniu do doktryny konserwatorskiej i obowiązującego prawa ochrony zabytków. W takim też kontekście autor niniejszej wypowiedzi sytuje swe uwagi odnośnie do perspektyw i problemów ochrony dziedzictwa architektonicznego 2. połowy XX w. Bowiem niebawem po zasadniczej decyzji, że powinniśmy chronić owo dziedzictwo, pojawia się szereg wątpliwości. Po pierwsze – czy dziedzictwo architektoniczne 2. połowy XX w. podlega tym samym uwarunkowaniom doktrynalnym i ochronnym, co zabytki wcześniejszych epok? Po drugie – czy obowiązujące prawo ochrony zabytków jest dość pojemne dla nowej kategorii zabytków? Na pierwsze pytanie odpowiedź nasuwa się spontanicznie – oczywiście tak! Przecież dziedzictwo jest jedno i niepodzielne (w dodatku, zgodnie z pragmatyką UNESCO jest to zdanie prawdziwe w skali globu i całej międzynarodowej społeczności)⁸. Drugie pytanie, w konfrontacji z ustawową definicją zabytku, zdaje się wymuszać odpowiedź nieco zaskakującą – obowiązujące prawo ochrony zabytków jest ZBYT POJEMNE w kontekście zasobu architektury 2. połowy XX w. Poniżej wyjaśniamy pokrótce owe konstatacje, ale dla kompletności wyводу potrzebne jest choćby najogólniejsze określenie zasobu, o którym mówimy.

2. ZASÓB DZIEDZICTWA ARCHITEKTONICZNEGO 2. POŁOWY XX W.

Oczywiście nawet pobieżna charakterystyka zasobów architektury z 2. połowy XX w. w Polsce przekracza znacząco ramy niniejszej wypowiedzi i nie może być jej celem. Jednak trzeba odnotować kilka kwestii istotnych dla dalszego wyводу. W kontekście badaw-

of architecture, urban design and works of technology of the 20th century (including the period from 1945 to the present) is our right and duty, included in the Constitution of RP and the Monument Protection Act, and meets the criteria of “monument” defined as – “properties or mobile objects, their parts or complexes, made by man or associated with his activity and bearing evidence of a bygone epoch or event whose preservation is in the public interest because of their historic, artistic or scientific value”⁷. Therefore we face here a qualitative change. We no longer discuss whether to protect, but what and how to protect – and that moves the discussion to an entirely different factual level. By the power of its authority the Monument Protection Council confirmed the interpretation of the statutory definition of the monument as appropriate for the new category of objects, namely the architectonic heritage of the 2nd half of the 20th century. The Council not only confirmed the public interest of that protection, but also indicated the constitutional right and obligation. It is a significant obligation. It should be followed by concrete activity. However, this activity requires updating the system, primarily verifying doctrinal and legal assumptions. Thus, while previous discussion on “whether to protect?” involved plenty of emotional and non-factual elements, then considerations about “what and how?” should be conducted in reference to the conservation doctrine and the currently binding law of monument protection. In such a context does the author of this article place his remarks concerning the perspectives and problems of protecting architectonic heritage of the 2nd half of the 20th c. Soon after taking the fundamental decision saying that we should preserve that heritage, several doubts seem to appear. Firstly – whether architectonic heritage of the 2nd half of the 20th c. are subject to the same doctrinal and preservation conditions as the monuments from earlier periods? Secondly – whether the currently binding monument protection law is sufficiently broad for the new category of monuments? The answer to the first question comes spontaneously – yes, of course! After all, heritage is one and indivisible (additionally, according to the UNESCO official practice, this statement holds true on the global scale and for the whole international community)⁸. The other question, in confrontation with the statutory definition of monument seems to enforce a slightly surprising answer – the currently binding monument protection law is TOO BROAD in the context of architecture of the 2nd half of the 20th c. Below we will briefly explain those observations, yet to make the argument complete it is necessary to at least generally determine objects we are discussing.

2. WEALTH OF ARCHITECTONIC HERITAGE FROM THE 2ND HALF OF THE 20TH C.

Naturally, even a superficial characteristic of architectural objects from the 2nd half of the 20th c. in Poland considerably exceeds the limits of this article

czym, ale i ochronnym, jednym z najważniejszych problemów jest wciąż niewystarczające rozpoznanie i opisanie naukowe zasobu tych dzieł. Wynika to ze stosunkowo krótkiej perspektywy badawczej i ogromu materiału, który musi być poddany analizie, zanim można będzie tworzyć pogłębione syntezы. Oczywiście istnieje liczna literatura tematu systematyzująca zagadnienie, ale do pełnego, krytycznego opracowania zasobu, zwłaszcza w skalach regionalnych, jest jeszcze daleko⁹. W literaturze ugruntowuje się wstępna periodyzacja dzieląca okres powojenny na podokresy stylistyczne. Upraszczając możemy powiedzieć, że pierwsze lata po II wojnie światowej to w Polsce przede wszystkim czas odbudowy, kontynuacji przedwojennych wzorów i metod budowania oraz pojedyncze realizacje nowatorskie. Lata pięćdziesiąte, czyli okres silnej dominacji politycznej ZSRR, to okres architektonicznej recepcji socrealizmu. Kolejna dekada, lata sześćdziesiąte, to moment krótkiej politycznej odwilży, której skutkiem było sięganie do inspiracji międzynarodowym modernizmem, dokonaniem Le Corbusiera i innych „ojców współczesności”. Wreszcie lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte to trwanie lokalnej wersji socmodernizmu, architektury w cieniu propagandy sukcesu, kryzysów gospodarczych i niepokojów społecznych. Przede wszystkim jednak architektury w znacznej mierze spętanej normami budowlanymi i możliwościami technicznymi dyktowanymi przez wielkopłytowe „fabryki domów”. Postmodernizm, który pojawił się w Polsce około roku 1980, był z jednej strony kolejną recepcją wzorów światowych, z drugiej próbą odreagowania dominacji rozwiązań typowych i uwarunkowanych ekonomicznie¹⁰. W każdym z tych okresów, obok budowli seryjnych i zdominowanych utylitarnie, pojawiały się dzieła oryginalne, interesujące, ważne ze względów artystycznych czy historycznych. Paradoksalnie w dziejach architektury PRL obok państwowych budowli reprezentacyjnych i obiektów użyteczności publicznej ważną rolę odgrywały realizacje sakralne, które projektowano „z marginesem wolności”¹¹. Mimo rysującej się periodyzacji sama kategoryzacja zasobu tej epoki napotyka na trudności. Gdy mówimy o ochronie architektury modernistycznej, rzecz jest prostsza, odnosimy się do stylu budowli. Gdy mówimy o „architekturze powojennej”, problemy się mnożą. Na przykład szereg dzieł będących konsekwencją powojennej odbudowy powtarza formy historyczne, ale jest wykonana w nowych materiałach i technologiach, jest zarazem świadectwem przeszłości i ważnym dokumentem okresu po 1945 r. Kamienice Starego Miasta Warszawy lub Gdańska¹² czy Zamek Królewski w Warszawie¹³ to przykłady realizacji z 2. połowy XX wieku, które mają swych powojennych projektantów i budowniczych, a zarazem są odniesieniem do historii i pierwowzorów z dawnych epok. Bywają chronione, jako zapis wizji przeszłości, ze świadomością powojennych ingerencji. Chociaż dla przeciętnego widza często są utożsamiane z „prawdziwym zabytkiem”, a nie dokumentem powojennych wyzwań. Owa niejednorodność

and cannot be its purpose. Nevertheless some questions, essential for further discussion, need to be duly noted. In the research but also protection context, one of the vital problems is still insufficient identification and scientific description of a number of those works. It is the result of a relatively short research perspective and the immense amount of material which has to be analysed, before detailed syntheses can be created. Naturally, there exists a vast literature systematising the subject, yet it is still far to a complete, critical study of the material, particularly on the regional scale⁹. An initial periodisation dividing the post-war period into stylistic sub-periods is consolidating in literature. To simplify, we can say that the first years after World War II in Poland were the time of rebuilding, continuing the pre-war models and building methods and individual innovative realisations. The 1950s, which were the years of strong political dominance of the USSR, were the period of architectonic reception of socialist realism. Another decade, the 1960s, was a moment of brief political respite the result of which was reaching for inspiration to international modernism, achievements of Le Corbusier and other “fathers of modernity”. Finally, the 1970s and 1980s meant sticking to the local version of socialist modernism, architecture in the shadow of the propaganda of success, economic crises and social unrest. Primarily, however, it meant architecture considerably limited by building standards and technological possibilities dictated by “factories of houses” from prefabricated concrete. Postmodernism that appeared in Poland around 1980 was, on the one hand, another reception of global patterns, but on the other, an attempt to release the dominance of typical and economically conditioned solutions¹⁰. In each of those periods, besides serial buildings and those predominantly utilitarian, there appeared original and interesting works, important for artistic or historic reasons. Paradoxically, in the history of the PRL architecture besides formal state edifices or public utility buildings, an important role was played by church realisations designed “with a margin of freedom”¹¹. Despite emerging periodisation, the very categorisation of objects from this epoch poses problems. When we talk about protecting modernist architecture it is simple, we refer to the style of building. When we talk about “post-war architecture”, problems multiply. For instance, several works which were the consequence of post-war rebuilding copy historic forms, were made using new materials and technologies, but are at the same time testimony of the past and an important document of the period after 1945. Tenement houses in the Old Town in Warszawa or Gdańsk¹², or the Royal Castle in Warszawa¹³, are examples of realisations from the 2nd half of the 20th century, which have their post-war designers and builders, and are references to history and originals from previous epochs. They can sometimes be protected as records of a vision of the past, with the awareness of post-war interferences, although an average viewer frequently identifies them as “genuine

zasobu powoduje, że wśród propozycji racjonalizacji działań ochronnych pojawia się postulat kategoryzacji, który ma ułatwić podejmowanie decyzji konserwatorskich¹⁴. Bowiem cechą charakterystyczną architektury 2. połowy XX w. jest wielka rozpiętość jakości realizacji architektonicznych. Pojedyncze dzieła oryginalne topią się w masie realizacji seryjnych, wręcz substandardowych, decydujących często o współczesnym wyrazie krajobrazu kulturowego rozległych obszarów Polski¹⁵.

3. UWARUNKOWANIA DOKTRYNALNE OCHRONY

Owa powtarzalność i liczebność realizacji przeciętnych z 2. połowy XX w. stanowi poważne wyzwanie w kontekście ewolucji doktryny konserwatorskiej. Rozważania o naturze zabytku i jego wartości towarzyszyły dyskusji o ochronie zabytków od zarania. Początkowo dostrzegano dzieła wybitne, wyróżniające się w krajobrazie, owiane legendami i historią ważnych wydarzeń dziejowych¹⁶. Poszerzanie horyzontów badawczych oraz rozwój doktryny konserwatorskiej przewartościowanej i na nowo skodyfikowanej przez Aloisa Riegla u progu XX w. uformowały drogę postrzeganiu wartości obiektów pospolitych, w których i tak rozpoznawano przekaz z minionych epok. A. Riegl pisał wprost: *każda ludzka czynność i wszelkie koleje ludzkiego losu, o których zachowało się jakieś świadectwo czy przekaz, powinny bez wyjątku przypisywać sobie prawo do wartości historycznej: w naszych oczach każde zdarzenie historyczne uchodzi w zasadzie za niezastąpione*¹⁷. W innym miejscu Riegl doprecyzowywał tę myśl: *Od zabytku nie żąda się nic więcej, jak tylko wyraźnych śladów dawności oraz dostatecznej, indywidualnej, zamkniętej odrębności, za pomocą których przeciwstawia się otoczeniu i całemu światu*¹⁸. Koncepcja ta zyskała trwałość w kontekście konserwatorskim, czego wyrazem jest jej jednoznaczne potwierdzenie w fundamentalnym dokumencie programowym, jakim jest Karta Wenecka z 1964 roku¹⁹. Znajdujemy tam w art. 1 zapis definicji: *Pojęcie zabytku obejmuje zarówno odosobnione dzieło architektoniczne, jak też zespoły miejskie i wiejskie oraz miejsca, będące świadectwem poszczególnych cywilizacji, ewolucji o doniosłym znaczeniu bądź wydarzenia historycznego. Rozciąga się ono nie tylko na wielkie dzieła, ale również na skromne obiekty, które z upływem czasu nabrały znaczenia kulturalnego*²⁰. Tendencję do szerokiego rozumienia pojęcia zabytku i przydawania wartości historycznej, artystycznej lub naukowej coraz to nowym kategoriom obiektów podsumował Bogusław Szmygin, wskazując, iż zgodnie z podejściem współczesnym: *Zabytek generalnie należy do świata kultury materialnej – choć może należeć do świata sztuki, nie musi być dziełem architektonicznym – może być tylko obiektem budowlanym, w związku z tym ilość zabytków jest w pewien sposób nieograniczona i nieokreślona*²¹. Oczywiście doktrynalnej tendencji do poszerzania zakresu zainteresowania i odpowiedzialności konserwatorskiej na niezmierzone ilości zabytków towarzyszy nurt przeciwny poszukujący ostrych kryteriów wartościowania i me-

monuments” and not documents of post-war challenges. This diversity of objects has caused a categorisation postulate, which is to facilitate conservation decision making, to appear among suggestions for streamlining protective activities¹⁴. The characteristic feature of architecture of the 2nd half of the 20th c. is a vast quality range of architectonic realisations. Individual original works drown in the mass of serial, almost substandard realisations frequently deciding about the contemporary outlook of the cultural landscape in vast areas of Poland¹⁵.

3. DOCTRINAL CONDITIONS OF PROTECTION

That repetitiveness and number of mediocre realisations from the 2nd half of the 20th c. poses a serious challenge in the context of the evolution of conservation doctrine. Considerations about the nature of a monument and its value have always accompanied the discussion on monument protection. Initially remarkable works were noticed, which stood out from the landscape, wrapped in legends and history of significant past events¹⁶. Broadened research horizons and the development of conservation doctrine redefined and re-codified by Alois Riegl at the turn of the 20th c. led to perceiving the value of common objects which anyway were seen as carrying a message from the past epochs. A. Riegl wrote explicitly: *every human activity and all turns of the human fate of which any evidence or record has been preserved, should without exception have the right to historic value: in our eyes each historic event is regarded as basically irreplaceable*¹⁷. In another paragraph Riegl made his view more precise: *Nothing more is required from a monument than clear traces of the past and sufficient, individual, enclosed identity, by means of which it defies its surroundings and the whole world*¹⁸. This concept acquired permanence in the conservation context, which has been explicitly confirmed in the fundamental platform document that is the Charter of Venice from 1964¹⁹. In art. 1 we can find there the definition: *The notion of monument encompasses both an individual architectonic work and urban and rural complexes, and places which bear evidence of particular civilisations, evolutions of great significance or historic events. It includes not only great masterpieces, but also modest objects which, in the course of time, acquire cultural significance*²⁰. The tendency for a broad understanding of the notion of monument and attributing historic, artistic or scientific value to new categories of objects was summed up by Bogusław Szmygin who indicated, that in accordance with the modern approach: *Generally, a monument belongs to the world of material culture – though it can belong to the world of art, it does not have to be a work of architecture – may be merely a building, therefore the number of monuments is in a way unlimited and indefinite*²¹. Naturally, the doctrinal tendency to broaden the range of interest and conservation responsibility to include countless monuments is accompanied by an opposing trend seeking sharp evaluation criteria and methods of

to selekcji zasobu²². Jednak nie można wskazać, by ów nurt zdobył dominującą pozycję, a paradygmat doktrynalny wskazujący na powszechność wartości historycznych wciąż zachowuje aktualność. Jest to, dodajmy, aktualność wystarczająca do powoływania się nań w przypadkach sporów prawnych i proceduralnych, np. w postępowaniu administracyjnym o wpis do rejestru zabytków. Wypadkową takiego rozumienia pojęcia zabytku są rozważania o zasadności ochrony osiedli z wielkiej płyty, wniosek o uznanie za zabytek układu urbanistycznego i części budynków osiedla XV-lecia PRL w Radomiu, które powstało w latach 1958–68, czy ujęcie w gminnej ewidencji zabytków Krakowa licznych „seryjnych” budynków mieszkalnych z 2. połowy XX w. w Nowej Hucie²³. Zatrzymajmy się przy stwierdzeniu, że przywołana tradycja doktrynalna, nawet przy założeniu forsowania kategoryzacji zabytków, nie pozwala na całkowite odrzucenie zobowiązań ochrony dla realizacji typowych, powtarzalnych, a nawet substandardowych.

4. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY

Wbrew oczekiwaniom w systemie prawnym też trudno znaleźć mocne ramy ograniczające pole zaangażowania konserwatorskiego. Można rzec, iż egalitaryzm ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 jest echem zreferowanych sformułowań doktrynalnych. W klasycznej definicji zabytku zawartej w art. 3. cytowanej ustawy nie ma słowa o oczekiwanej wyjątkowości dzieł, które za zabytek mogą być uznane. Przywołane są wyłącznie wartości historyczne, artystyczne i naukowe, które nie muszą w dodatku występować łącznie. O pojemności kategorii wartości historycznych pisaliśmy powyżej. Wartość naukowa nie zależy od cech przedmiotu, tylko od umiejętności zadania pytania badawczego, czyli od tego, kto postrzega dany obiekt. Wartość artystyczna zdaje się stawiać największe wymagania, ale po pierwsze nie musi występować, gdy potrafimy wykazać dwie pozostałe. Po drugie w kalejdoskopie teorii artystycznych sztuki nowoczesnej można znaleźć wiele uzasadnień dla bardzo różnych wartości. Choćby przykładowo dla brzydoty, która ma swoją rolę do odegrania w koncepcji turpizmu²⁴. Dla dzieł 2. połowy XX wieku (przynajmniej do 1989 r.) nie ma barier chronologicznych uznania za zabytek, a wspomniany interes społeczny może być równie uznaniowy, gdyż nie jest jasne, kto (oprócz wojewódzkiego konserwatora zabytków) może go definiować. Proponowany przez Michała Witwickiego system wartościowania zabytków, jako podstawa wpisu do rejestru zabytków tylko dla obiektów o zbadanej, określonej w skali i udokumentowanej wartości, jest interesującą metodologicznie, ale nie jedyną z możliwych interpretacji wartościowania. Nie ma też umocowania prawnego, które czyniłoby ową procedurę badania obowiązkową²⁵. Posiadanie szczególnej wartości dla kultury jest wymagane jednoznacznym zapisem ustawowym

object selection²². However, it cannot be said that the latter trend has gained a predominant position, and the doctrinal paradigm indicating the commonness of historic values still remains valid. Let us add that this validity is sufficient to quote in legal and procedural disputes, e.g. in administrative procedures concerning entry into the monument register. The outcome of such understanding of the term monument are considerations about the validity of protecting the housing estates built from prefabricated concrete, an application to acknowledge as monument the urban layout and some buildings of the XV-lecia PRL estate in Radom, which was created in the years 1958–68, or entering numerous “serial” residential buildings from the 2nd half of the 20th c. in Nowa Huta into the district monument register of Krakow²³. Let us stop by the statement that the quoted doctrinal tradition, even with the assumption of forced categorisation of monuments, does not allow for a complete rejection of protection obligations for typical, repetitive or even substandard realisations.

4. LEGAL CONDITIONS OF PROTECTION

Contrary to general expectations, in the legal system it is also difficult to find strong framework restricting the area of conservation involvement. One could say that the egalitarianism of the Monument Protection Act from 2003 is an echo of reported doctrinal wording. In the classical definition of a monument, included in Article 3 of the quoted Act, there is no mention about expected uniqueness of the works which can be acknowledged as monuments. Only historic, artistic and scientific values which, additionally, do not have to occur together are referred to. We have already mentioned the capacity of the category of historic values. The scientific value does not depend on the object's features but on the skill of asking a research question, i.e. on the person's perception of a given object. The artistic value seems to be most demanding but, first of all, it does not have to occur when the other two can be indicated. Secondly, many justifications for diverse values can be found in the kaleidoscope of artistic theories of modern art; for example, for ugliness that has its part to play in the concept of turpism²⁴. For works from the 2nd half of the 20th c (at least until 1989) there are no chronological barriers of being acknowledged as monument, and the aforementioned public interest can be equally discretionary, since it remains unclear who (besides Voivodeship Monument Conservator) could define it. The system of monument evaluation, suggested by Michał Witwicki, as the basis for an entry in the monument register only for objects with examined, determined on a scale and documented value, is a methodologically interesting but not the only possible interpretation of evaluation. Neither is there any legal authorisation which would make the examination procedure obligatory²⁵. Possessing a particular cultural

dopiero w przypadku uznania za pomnik historii, czyli przyznania odrębnej, prestiżowej w istocie, formy ochrony zabytków²⁶. Zatem stajemy przed groźbą, że da się uzasadnić, przez odwołania doktrynalne oraz odniesienie do wartości wskazanych w ustawie, uznanie za zabytek każdego z materialnych śladów dokonań ludzkich w przeszłości. Prowadzi to do oczywistego absurdu, ale nie byłby to wyjątek w praktyce ochrony zabytków. Wszak obowiązkowi przechowywania i muzealizacji podlegają wszystkie zabytki archeologiczne pozyskane w trakcie badań wykopaliskowych. Prowadzi to do konieczności przechowywania np. tysięcy ułamków ceramiki, których wartość naukowa jest wątpliwa, ale jako elementy spełniające definicję zabytku archeologicznego obowiązkowi temu podlegają²⁷. W kontekście architektury 2. połowy XX w. można sobie łatwo wyobrazić wniosek o uznanie za zabytek np. osiedla bloków mieszkalnych z lat sześćdziesiątych, o nadwyřężonej konstrukcji, szarych i ponurych elewacjach, z ciasnymi mieszkaniami wyposażonymi w ślepe kuchnie, gdzie normatywy materiałowe i powierzchni użytkowych z góry skazywały mieszkańców na ascetyczne warunki bytowe, dla których usterki i wady ukryte były immanentną częścią rzeczywistości. Jest to przecież dobitne świadectwo historii oraz atrakcyjne pole badawcze dla wielu dyscyplin nauki. Pytanie, czy koszty utrzymania takiego zespołu zabytkowego pozostaną w zgodzie z interesem społecznym, jest chyba jedynym nawiązaniem do ustawowych ograniczeń swobody decyzji konserwatorskiej w tym względzie.

5. PODSUMOWANIE – KIERUNKI DZIAŁANIA

Wstępne rozpoznanie zasobu dziedzictwa architektonicznego 2. połowy XX w., w konfrontacji z doktryną i ładem prawnym ochrony zabytków, skłania do wyrażenia postulatów modyfikacji zasad wpisywania do rejestru zabytków. Trzeba skupić uwagę nad nowelizacją ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, by wpis do rejestru zabytków został obligatoryjnie powiązany z procedurą wartościowania, co będzie z pożytkiem dla systemu, nie tylko w odniesieniu do dziedzictwa architektonicznego XX wieku, choć potrzebę zaostreżenia kryteriów wartościowania to dziedzictwo dokumentuje szczególnie. Kryteria wartościowania muszą wynikać z doświadczeń ochrony zabytków, historii sztuki i architektury, doktryny konserwatorskiej i teorii wartościowania zasobu zabytków. Nie oznacza to postulatów odrzucania a priori wartości obiektów przeciętnych, powtarzalnych, owych riegłowskich ogniw łańcucha dziejów. Dla nich też musi się znaleźć miejsce w systemie. Ograniczenie prawnego uznania za zabytek wyłącznie do dzieł wybitnych byłoby cofnięciem koncepcji zabytku o epokę. Jednak wśród obiektów powtarzalnych, masowo reprezentowanych, konieczna jest selekcja reprezentatywnych przykładów, gdyż ochrona całego zbioru czyni koncepcję ochrony dysfunkcyjną. Zawsze pozostanie element subiektywi-

value is required by an explicit statutory regulation only when an object is to be recognized as a monument of history, so to be attributed a separate, prestigious indeed, form of monument protection²⁶. Therefore we face a threat that it will become justifiable, through doctrinal appeals and references to values indicated in the legal act, to recognise any material trace of human achievements in the past as a monument. It leads to obvious absurdity, but that would not be exceptional in the monument protection practice. After all, every archaeological artefact obtained during excavation research must be preserved in museums. It results in the necessity to preserve e.g. thousands of pottery fragments of dubious scientific value, yet as elements fulfilling the definition of archaeological monuments they are subject to the regulation²⁷. In the context of architecture of the 2nd half of the 20th c. one can easily imagine an application to acknowledge as a monument e.g. a housing estate of apartment blocks from the 1960s, with their fatigued construction, grey and gloomy elevations, with tiny flats fitted with windowless kitchens, where standards of materials and floor surface in advance condemned residents to ascetic living conditions, and in which hidden defects and flaws were an immanent part of reality. After all, it is distinct historic evidence and an attractive research area for many scientific disciplines. The question whether maintenance costs of such a historic complex will remain in accord with the public interest is probably the only allusion to the statutory restrictions on the freedom of conservators' decision in this respect.

5. CONCLUSION – TAKING ACTION

An initial identification of the architectonic heritage from the 2nd half of the 20th c., in confrontation with the doctrine and legal order concerning monument protection, induces a suggestion to modify the rules for new entries in the monument register. One needs to focus on amending the Monument Protection Act so that an entry in the monument register would become obligatorily linked to the evaluating procedure, which would be beneficial for the system, not only in relation to the architectonic heritage of the 20th century, though this heritage particularly documents the necessity to make stricter criteria of evaluation. Evaluating criteria must result from monument protection experience, history of art and architecture, conservation doctrine and the theory of evaluating monuments. It does not mean rejecting a priori the value of mediocre, repetitive objects, those Riegl's links in the chain of history. There must also be a place for them in the system. Restricting the legal recognition as a monument only to outstanding works would mean moving the concept of monuments backwards by an epoch. However, it is among those repetitive, mass-represented objects that the selection of representative examples is badly needed, since protecting the whole collection makes the concept of protection dysfunctional. There will always remain

zmu w przypadku wyboru, ale system powinien dążyć do standaryzacji, przy obecnym wciąż założeniu, że każdy zabytek wymaga indywidualnego rozpoznania i traktowania. Dla każdego systemu wartościowania niezbędna jest miara – układ odniesień. Nie ma dotąd w powszechnym użyciu takiej miary, choć można odnotować próby jej poszukiwań²⁸. Rozwiązaniem praktycznym, zbliżającym do miary, może być opracowana przez gremia fachowe, na podstawie stanu badań, „Lista wzorcowa” zawierająca odzwierciedlenie kanonu realizacji z danej epoki²⁹. W odniesieniu do kolejnych obiektów wnioskowanych do objęcia ochroną można by żądać wykazania, w czym i w jakim stopniu wzbogacają lub uzupełniają prezentację danej epoki w stosunku do przyjętego „kanonu”. Ze względu na regionalne zróżnicowanie kraju oraz system ochrony zabytków podporządkowany podziałowi administracyjnemu owe porównania i selekcje powinny dokonywać się w skali wojewódzkiej. Kryterium nadrzędnym powinny być autentyzm i integralność (kompletność) dobra wnioskowanego do objęcia ochroną, co łączy się szczególnie z weryfikacją wartości historycznych. W stosunku do dzieł z XX w. owo kryterium powinno być stosowane rygorystycznie i konsekwentnie, gdyż upływ czasu nie uzasadnia przekształceń substancji zabytku. Wnioskowana niekiedy ochrona „idei projektowej”, zamiast substancji, nie zastąpi ochrony materialnej postaci zabytku. Natomiast w wypadku już utraconych dzieł może być realizowana za pomocą archiwalnych dokumentacji projektowych, jako działanie komplementarne do właściwej aktywności konserwatorskiej. Na tytułowe pytanie „reprezentatywne czy wyjątkowe?” nie ma jednoznacznej odpowiedzi. Zapewne i takie, i takie, tylko w odpowiedniej proporcji adekwatnej do zdefiniowanych wartości zasobu. Natomiast na pewno potrzebna jest ewolucja systemu w celu wyposażenia wojewódzkich konserwatorów zabytków w narzędzia ułatwiające przejrzystą selekcję przedmiotów ochrony prawnej.

a subjective element in making a choice, yet a system should aim at standardisation, with the ever-present assumption that every monument requires an individual identification and treatment. For every evaluation system a measuring tool is indispensable – a frame of reference. As yet there is no such a measuring tool in common use, though attempts at finding it have been noted²⁸. A practical solution, approximating a measuring tool, can be a “Model list” reflecting the canon of realisations from a given epoch prepared by experts on the basis of the state of research²⁹. In reference to other objects put forward for protection, one could demand indicating how and to what degree they enrich or complement the presentation of a given epoch in relation to the approved “canon”. Because of regional diversity of the country and the monument protection system subordinate to the administrative division, such comparisons and selections ought to be conducted on the voivodeship scale. The paramount criteria should be authenticity and integrity (completeness) of the object to be protected, which is particularly connected with verification of historic values. In relation to the works from the 20th century this criterion should be rigorously and consistently applied since the passage of time does not justify transformations to the monument substance. The sometimes suggested protection of “the project concept” instead of the substance will not replace protecting the material form of a monument. But in the case of works already lost, it can be realised by means of archive project documentations, as an activity complementary to the proper conservation activity. There is no explicit answer to the title question “representative or unique?” One could probably say both though in suitable proportions, adequate to the defined value of objects. Nevertheless, the evolution of the system in order to equip Voivodeship Monument Conservators with tools facilitating a clear selection of objects under legal protection is absolutely indispensable.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Arszyński M. *Idea, pamięć, troska*. Malbork, 2007.
- [2] *Dzieje architektury w Polsce*. Marcinek J. (ed.), Kraków, 2003.
- [3] Gawlicki M. *Zabytkowa architektura Gdańska w latach 1945–1951. Kształtowanie koncepcji konserwacji i odbudowy*. Gdańsk, 2012.
- [4] *Karta Wenecka 1964–2014*. Bukowska W., Krawczyk J. (ed.), Toruń, 2015.
- [5] *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*. Zalaszińska K. (ed.), Warszawa, 2014.
- [6] *Łąć wciąż nieodkryta? Z Davidem Crowleyem rozmawia Michał Wiśniewski*, *Herito*, nr 17–18 (4/2014–1/2015):10–21.
- [7] *Prawne wyzwania ochrony dóbr kultury we współczesnym świecie*. Dobosz P., Adamus M., Guzek D., Mazur A. (ed.), Kraków, 2015.
- [8] Szafer T.P. *Współczesna architektura polska: antologia czterdziestolecia*. Warszawa, 1987.
- [9] Szmygin B. *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*. Lublin, 2000.
- [10] Springer F. *Źle urodzone. Reportaże o architekturze PRL*. Warszawa, 2012.
- [11] *System wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*. Szmygin B. (ed.), Lublin–Warszawa 2015.

- [12] Szczerski A. Cztery nowoczesności. Teksty o sztuce i architekturze polskiej XX wieku. Kraków, 2015.
- [13] Szulińska M. Raport dotyczący wyjątkowej uniwersalnej wartości historycznego centrum Warszawy wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa. In: Wyjątkowa uniwersalna wartość, a monitoring dóbr Światowego Dziedzictwa. Szmygin B. (ed.), Warszawa, 2011 116–155.
- [14] Witwicki M.T. Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków. *Ochrona Zabytków* 2007;1: 77–98.
- [15] Wartościowanie zabytków architektury. Szmygin B. (ed.), Warszawa, 2013.
- [16] Włodarczyk M. Architektura lat 60-tych w Krakowie. Kraków, 2006.
- [17] Zabytek i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków XIX wieku. Kosiewski P., Krawczyk J. (ed.), Warszawa, 2012.
- [18] Zabytki drugiej połowy XX wieku – waloryzacja, ochrona, konserwacja. Szmygin B., Haspel J. (ed.), Warszawa–Berlin, 2010.
- [19] Zalańska K., Zeidler K. Wykład prawa ochrony zabytków. Warszawa–Gdańsk, 2015.

¹ Włodarczyk M., *Architektura lat 60-tych w Krakowie*, Kraków 2006.

² Springer F., *Źle urodzone. Reportaże o architekturze PRL*, Warszawa 2012.

³ *Tu było, tu stało* (Internetowa mapa zawierająca warszawskie budynki o charakterze zabytkowym, które zniknęły na „naszych oczach”. *Supersam, Fabryka Kamlera, Pawilon Chemia, Parowozownia i inne...*); <http://maslaw.org.pl/projekty/tu-bylo-tu-stalo> (dostęp 21.10.2016).

⁴ *Rezolucja II Kongresu Konserwatorów Polskich*, Warszawa 2015. <http://www.skz.pl/news/rezolucja> (dostęp 21.10.2016).

⁵ Archiwum WUOZ w Krakowie, ewidencja zabytków – pisma okólne.

⁶ Uchwała nr 1 Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 29 kwietnia 2016 roku w sprawie ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki XX wieku w Polsce, <http://konserwacja.pk.edu.pl/archXXpl/> (dostęp 20.10.2016).

⁷ Ibidem.

⁸ Piotrowska-Nosek K., *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* [w:] *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, red. Zalańska K., Warszawa 2014, s. 237.

⁹ Szafer T.P., *Współczesna architektura polska: antologia czterdziestolecia*, Warszawa 1987; *Ląd wciąż nieodkryty? Z Davidem Crowleyem rozmawia Michał Wiśniewski*, *Herito*, nr 17–18 (4/2014–1/2015) s. 10–21; Szczerski A., *Cztery nowoczesności. Teksty o sztuce i architekturze polskiej XX wieku*, Kraków 2015.

¹⁰ Kosiński W., *Wojna, powojnie, socrealizm oraz Architektura współczesna* [w:] *Dzieje architektury w Polsce*, red. Marcinek J., Kraków 2003 s. 325–362; Syntetyczną próbę periodyzacji dziejów architektury 2 połowy XX w. przedstawiła ostatnio M. Rozbicka podczas 6th Baltic Sea Region Cultural Heritage Forum 2016 w Kilonii. Por. Rozbicka M., *Polish Postwar Architectural Heritage as record of Political, Social and Economic Change* [w:] *From Postwar to Postmodern – 20th Century Built Cultural Heritage* [w druku].

¹¹ Czuba M., *Architektura sakralna II poł. XX wieku w Polsce – waloryzacja i ochrona prawna* [w:] *Zabytki drugiej połowy XX wieku – waloryzacja, ochrona, konserwacja*, red. Szmygin B., Haspel J., Warszawa–Berlin 2010, s. 39–46.

¹² Gawlicki M., *Zabytkowa architektura Gdańska w latach 1945–1951. Kształtowanie koncepcji konserwacji i odbudowy*, Gdańsk 2012.

¹³ Szulińska M., *Raport dotyczący wyjątkowej uniwersalnej wartości historycznego centrum Warszawy wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa* [w:] *Wyjątkowa uniwersalna wartość, a monitoring*

dóbr Światowego Dziedzictwa, red. Szmygin B., Warszawa 2011, s. 116–155.

¹⁴ Koncepcja omówiona szeroko w niepublikowanym *Raporcie z prac zespołu ds. oceny wartości kulturowych architektury współczesnej* opracowanym przez zespół ekspertów Narodowego Instytutu Dziedzictwa w 2013 r. pod kierunkiem P. Filipowicza.

¹⁵ Basista A., *Architektura* [w:] *Encyklopedia Krakowa*, Kraków 2000, s. 24.

¹⁶ Tendencja ta widoczna jest choćby we francuskiej koncepcji *Classement*, związanej z systemem wykazów zabytków „sklasyfikowanych” do ochrony. Por. Arsyński M., *Idea, pamięć, troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania. Od starożytności do połowy XX wieku*, Malbork 2007, s. 121.

¹⁷ Riegl A., *Nowoczesny kult zabytków jego istota i powstanie* [w:] Kasperowicz R., Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków, Warszawa 2002, s. 28.

¹⁸ Riegl A., *Nowe prądy w dziedzinie opieki nad zabytkami (1905)* [w:] *Zabytek i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków XIX wieku*, red. Kosiewski P., Krawczyk J., Warszawa 2012, s. 370.

¹⁹ Krawczyk J., *50 lat Karty Weneckiej – idee, kontynuacje, konteksty* [w:] *Karta Wenecka 1964–2014*, red. Bukowska W., Krawczyk J., Toruń 2015, s. 7–13.

²⁰ Ibidem, s. 320.

²¹ Szmygin B., *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000, s. 272.

²² Krawczyk J., *Kryteria i metody wartościowania zabytków architektury* [w:] *Wartościowanie zabytków architektury*, red. Szmygin B., Warszawa 2013, s. 139–146.

²³ Siwek A., *Ochrona konserwatorska dziedzictwa architektonicznego drugiej połowy XX wieku – trudne początki* [w:] *Biprostal i jego mozaika. Historia i współczesność*, red. Laskowski A., Kraków 2012, s. 69; Popławska-Bukała E., Radzwicka-Milczewska A., *Opinia na temat zasadności wniosku stowarzyszenia społecznego o wpisanie do rejestru zabytków części obszaru osiedla XIV-lecia w Radomiu*, mpis w Archiwum NID w Warszawie; Myczkowski Z. z zespołem, *Plan Ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta, Etap. I*, mpis. Kraków 2015 (Archiwum UMK, Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego).

²⁴ Bacińska M., *Casus kiczu we współczesnych sztukach plastycznych*, *Estetyka i Krytyka* 21 (2/2011), s. 13.

²⁵ Zalańska K., Zeidler K., *Wykład prawa ochrony zabytków*, Warszawa–Gdańsk 2015, s. 75–78; Witwicki M. T., *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, *Ochrona Zabytków* nr 1/2007, Warszawa 2007, s. 77–98.

²⁶ Ibidem, s. 74–75, 101.

²⁷ Gwardzińska Ż., *Czym jest zabytek? Słów kilka o różnych definicjach zabytku* [w:] *Prawne wyzwania ochrony dóbr kultury we współczesnym świecie*, red. Dobosz P., Adamus M., Guzek D., Mazur A., Kraków 2015, s. 33–35.

²⁸ *System wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, red. Szmygin B., Lublin–Warszawa 2015.

²⁹ Epokę w tym wypadku rozumiemy elastycznie i mogą to być nawet kolejne dziesięciolecia, w okresach dużej dynamiki stylowej.

Streszczenie

A. Riegl stwierdził, że każde ludzkie dzieło posiada wartość historyczną, co czyni je potencjalnym zabytkiem. Myśl tę potwierdzono w Karcie Weneckiej, gdzie stwierdzono: Pojęcie zabytku rozciąga się również na skromne obiekty, które z upływem czasu nabrały znaczenia kulturalnego. Echem tych sformułowań jest egalitaryzm ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, według której zabytkiem może być to, co jest świadectwem minionej epoki oraz ma wartości historyczne, artystyczne i naukowe. Dla dzieł 2. połowy XX wieku (przynajmniej do 1989 r.) nie ma barier chronologicznych uznania za zabytek w myśl ustawy o ochronie zabytków, a zarazem jest to praktycznie jedyna skuteczna forma ochrony. Przy bogactwie zasobu pojawia się refleksja o konieczności wyboru przedmiotu ochrony. Pytanie, czy chronić np. „blokowiska”, jest trudnym wyzwaniem dla służby konserwatorskiej. Wymusza weryfikację doktryny i kryteriów wyboru obiektów chronionych, skupienie się na dziełach wyjątkowych, kosztem liczebności powtarzalnych.

Abstract

A. Riegl claims that all man-made works have historical value which makes them potential monuments. The idea was confirmed in the Charter of Venice, which states: the concept of monument also applies to modest objects which, in the course of time, have acquired cultural significance. Those words were echoed in the egalitarian Monument Protection Act according to which everything that bears evidence of a bygone era and represents historic, artistic and scientific values may be a monument. For the works of the 2nd half of the 20th century (at least until 1989) there are no barriers of chronological recognition as monuments under the Monument Protection Law. This is the only effective form of monument protection. With the wealth of resources, there appears the need to reflect on the selection of protected objects. The question whether to protect serial houses is a difficult challenge for conservation officials. It demands verifying the doctrine, clarifying the criteria for the selection of protected buildings, focusing on exceptional objects at the expense of limiting the number of repetitive works.

Barbara Świt-Jankowska*

Ochrona dziedzictwa architektonicznego jako element edukacji wczesnoszkolnej

The architectural heritage protection as an element of early childhood education

Słowa kluczowe: ochrona dziedzictwa architektury,
edukacja przestrzenna, edukacja wczesnoszkolna

Key words: protection of architectural heritage,
spatial education, early childhood education

*Żeby coś stało się możliwe
trzeba stale, od nowa, pracować nad niemożliwym.*

Hermann Hesse

*To achieve the impossible,
we must attempt the impossible again and again.*

Hermann Hesse

Budowa spójnego systemu ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki polskiej drugiej połowy XX wieku wymaga podjęcia działań na wielu poziomach. Trudność i wyjątkowa specyfika tego zadania wynika, z jednej strony, z bogatej historii i zróżnicowania formalnego wspomnianego okresu (doktryna socjalistyczna, nurty tradycyjne i motywy regionalne czy wpływy europejskie i światowe w latach 70.), z drugiej strony – z ambiwalentnego nastawienia społeczeństwa do stosunkowo młodych zabytków oraz przenoszenia odczuć związanych z czasami PRL na obiekty będące ich pozostałościami.

1. OCHRONA ZABYTKÓW ARCHITEKTURY I URBANISTYKI W KONTEKŚCIE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Pojęcie dziedzictwa kulturowego (którego częścią jest architektura i urbanistyka) w ostatnich latach przeżywa swój renesans. Promocja turystyki, promocja regionów i państw, media, politycy, edukacja – w każdym powyższym przypadku dziedzictwo kulturowe, jego kultywacja i ochrona staje się wygodnym argumentem lub po prostu

The construction of a coherent protection system of Polish architectural and urban heritage of the second half of the 20th century requires action at many levels. The difficulty and the unique specificity of this task emerges, on the one hand, from a rich history and formal diversity of the period (the socialist doctrine, traditional currents and regional motifs, as well as European and global influences in 1970s) and, on the other hand, from the ambivalent attitude of society toward relatively young monuments and transfer of feelings associated with those times onto objects that are their remnants.

1. PROTECTION OF ARCHITECTURAL AND URBAN MONUMENTS IN THE CONTEXT OF THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE

The concept of cultural heritage (which is part of the architecture and urban design), is experiencing a renaissance in recent years. Promotion of tourism, advancements of regions and countries, the media, politicians, education – in each case above, the cultural heritage, its cultivation and protection becomes a convenient

* dr inż. arch., Instytut Architektury, Urbanistyki i Ochrony Dziedzictwa. Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej

* dr inż. arch., Institute of Architecture, Urbanism and the Heritage Preservation, Faculty of Architecture, Poznań University of Technology

Cytowanie / Citation: Świt-Jankowska B. The architectural heritage protection as an element of early childhood education. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:134-141

Otrzymano / Received: 10.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 22.03.2017

doi:10.17425/WK49EDUCATION

nośnym sloganem. Jednocześnie często umyka w rozważaniach głębia znaczeniowa i zakres tego pojęcia, co zwłaszcza w przypadku ochrony architektury i urbanistyki, może mieć decydujące konsekwencje.

Ochrona dziedzictwa wiąże się z koniecznością wzięcia pod uwagę różnego zakresu znaczeniowego, jaki może ono posiadać – ten sam element jednocześnie może dla jednej grupy społecznej stanowić wartość i istotny fragment jej kultury, a dla innej – być pozbawionym jakiegokolwiek znaczenia. Poszukując definicji zjawiska można zauważyć pewną różnorodność w rozkładaniu akcentów – balansowanie między szczególną wartością mienia, tradycją przekazywaną w czasie i przestrzeni a wagą dla ludzkości.

Trzonem zakresu znaczeniowego staje się *teren, terytorium* (miejsce w czasie) narodu lub pojedynczego regionu – to, w czym społeczność go zamieszkująca (lub utożsamiająca się z nim) partycypuje, czego doświadcza i czego używa. Zakresy terytorialne mieszają się, zmieniając skalę i znaczenie – krakowski Wawel stanowi przykład zarówno lokalnego, jak i narodowego dobra, równocześnie, poprzez wpisanie go na listę światowego dziedzictwa UNESCO, staje się własnością całej ludzkości.

Dodatkowym czynnikiem zmieniającym zakres znaczeniowy dziedzictwa są zmiany wynikające na przykład z ewolucji przebiegu granic, masowych przesiedleń ludności czy indywidualnych losów danej społeczności, dotyczące zarówno pojedynczych obywateli, jak i całe narody.

Często właśnie dostrzeżenie *wielorodności* spuścizny architektonicznej i urbanistycznej pozostawionej przez poprzednie pokolenia jest zadaniem najtrudniejszym. Dziedzictwo architektoniczne oznacza bowiem nie tylko budynki i ich otoczenie, ale również pozawerbalną treść, przekazaną przez przodków i dookreślającą współczesną kulturę. Jej znaczenie jest związane ze środowiskowymi i społecznymi skutkami wynikającymi z interakcji pomiędzy ludźmi a otoczeniem na przestrzeni dziejów. Dla podjęcia właściwej ochrony (odnalezienia, wyróżnienia i zabezpieczenia zabytku) niezbędne jest nie tylko dostrzeżenie powyższych zależności, ale również ich zrozumienie i akceptacja przez społeczeństwo.

Jak napisała dr hab. Izabela Lewandowska, prof. UWM, kwestia dziedzictwa kulturowego, jego uznania lub zakwestionowania może być rozpatrywana na dwóch poziomach – w kontekście indywidualnych doświadczeń jednostki i jej autoidentyfikacji bądź w kontekście zbiorowego obowiązku (świadomość zbiorowa). O ile o tej pierwszej nie należy dyskutować, tak świadomość zbiorową „należy badać, określać, a przede wszystkim wzmacniać, gdyż silne utożsamienie się z jakimś miejscem, tradycją, przeszłością i spuścizną daje szansę na kontynuację dziedzictwa” [3, s. 73].

Odpowiednia klasyfikacja dziedzictwa kulturowego, jego zakres i zasady ochrony są przedmiotem wielu współczesnych badań i analiz oraz prowokują opinię publiczną do podejmowania często burzliwych dyskusji. Analizując wypowiedzi społeczeństwa w prowadzonych sondażach czy na portalach internetowych można zauważyć, że powszechnym wydaje się być łączenie wartości dziedzictwa z jego wiekiem – im starszy obiekt, tym bardziej wart

argument, or simply a catchy slogan. At the same time the depth of meaning and scope of this concept often escapes considerations, which, especially in the case of protection of architecture and urban planning, can have dire consequences.

Heritage protection requires taking into account particular, varying scope of meaning, that it may have. The same element may be a social value for one group and a significant portion of its culture while, simultaneously, be devoid of any meaning for another. While searching for the definition of the phenomenon, a difference in placing the emphasis can be seen – balancing between the special value of the property, tradition handed down through time and space, and importance for humanity.

The core of the scope of meaning of the notion becomes the *terrain, territory* (place in time) of the nation or a single region and that, in which the residing (or identifying with the place) community participates, experience and what it uses. Range of territories often overlaps, changing the scale and importance of the monument. For example, Krakow's Wawel castle is both local and national good. Moreover, its inclusion on the UNESCO World Heritage List makes it property of all mankind.

Another factor modifying the scope of meaning of heritage are the changes resulting from the evolution of the course of borders, mass displacements of the populations or individual fates of the community, affecting both individual citizens and whole nations.

Often, just noticing the *heterogeneity* of the architectural and urban heritage left by previous generations is the most difficult task. That heritage is not only the buildings and their surroundings, but also a non-verbal content, provided by the ancestors, which defines contemporary culture. Its meaning is related to the environmental and social effects resulting from the interaction between people and the environment throughout history. For appropriate protection (finding, highlighting and preservation of the monument), not only perception of these factors is necessary, but also their understanding and acceptance within the society.

As written by professor Izabela Lewandowska from UWM, the issue of cultural heritage, its recognition or denial, can be considered at two levels – in the context of personal experience of the individual and his self-identification, or in the context of a collective obligation (collective consciousness). While the former is not subject to discussion, the collective consciousness “should be tested, defined, and above all, strengthened, because a strong identification with a place, a tradition, legacy of the past gives a chance to continue the heritage” [3, p. 73].

The appropriate classification of cultural heritage, its scope and principles of protection, are the subject of a lot of recent research and analysis, which provoke public opinion to take often stormy discussions. Analyzing the statements of the society in the surveys or on Internet portals, it is easy to notice, that it is common to identify the heritage value with its age – the older the object, the more worthy of protection.

ochrony. Wspomniane na początku nadużywanie terminu dziedzictwa we współczesnej prasie i mediach powoduje między innymi spłylenie rozumienia jego znaczenia oraz podniesienie znaczenia czynników najprostszych do oceny, czyli czasu powstania i liczby podobnych, zachowanych do czasów współczesnych obiektów. Należy jednak pamiętać, że dobra materialne zajmują tylko ułamek całości doznań, dokonań i doświadczeń, jakimi obdarzają współczesnych poprzednie pokolenia, oraz że za specyficzny rodzaj dziedzictwa uznaje się czasami sam proces transmisji treści kulturalnych.

Okres PRL jest utożsamiany z wieloma bolączkami współczesnych czasów. Jedną z nich jest zmiana, jaka dokonała się w rozumieniu przez społeczeństwo roli, którą odgrywa architekt w procesie powstawania budynku. Dominacja na rynku ogromnych pracowni miejskich, gdzie indywidualna kreatywność była „temperowana” dobrem ogółu, normatywnymi, standardami i wymaganiami wynikającymi z powszechnej prefabrykacji, oddaliła twórców od ich dzieł, a przeciętnemu obywatelowi zamknęła drogę do indywidualnego kontaktu z projektantem (projekty typowe). Inwestor prywatny, pozbawiony możliwości dyskursu na temat przestrzeni i związków zachodzących pomiędzy człowiekiem, budynkiem a jego otoczeniem, zurbanizowanym i naturalnym, nabierał przekonania, że jego „sprawczość” kończy się na granicy własnej działki. Konsekwencje takiego sposobu myślenia można zamknąć w dwóch frazach: „wolność Tomku w swoim domku”¹ i „wspólne znaczy niczyje”². Z jednej strony – każdy może (powinien wręcz – bo to przecież nic trudnego...) projektować i decydować o wszystkim na własnym terenie, z drugiej strony – przestrzeń pomiędzy powinien zająć się ktoś inny – enigmatyczne „państwo”. Zagadnienia związane z projektowaniem zostały sprowadzone do odpowiedniego zastosowania ergonomii, a wyższe wartości wynikające z odpowiedniej organizacji przestrzeni dla większość obywateli stały się niewidoczne.

Jak powyższa sytuacja przekłada się na współczesne zagadnienia związane z ochroną dziedzictwa architektury i urbanistyki, zwłaszcza pochodzącej z drugiej połowy XX wieku? Ochrona dziedzictwa większej części społeczeństwa kojarzy się z ochroną tradycji kultury dawnej, zazwyczaj przedwojennej. Dopuszczenie do świadomości pomysłu, że czasy tak niedawne, często pozostające w świadomości jako doświadczenia indywidualne lub znane z przekazów osób bliskich mogą generować obiekty warte ochrony, jest często trudne i wymaga zmiany podejścia. Wiele obiektów z tego okresu nadal z powodzeniem funkcjonuje w strukturze miasta, lepiej lub gorzej spełniając swoje użytkowe założenia, pozostając często specyficzną pamiątką po trudnych czasach. Najczęściej – stają się obiektem pożądania dla deweloperów: położone w dobrych lokalizacjach, ośmieszane przez poprzedni ustrój, strasząc wieloletnimi zaniedbaniami i przestarzałymi materiałami wykończeniowymi. Oblepione reklamami, czasem brudne i śmierdzące, budzą społeczny lęk i brak akceptacji. Jak w takich warunkach mówić o ochronie i społecznej akceptacji dla takich działań?

Overuse of the term “heritage” in the contemporary media, among other things, impose a shallow view of its meaning and exaltation of the simplest factors like time of creation and the amount of similar, preserved monuments. Note, however, that the material goods are only a fraction of the sensations, achievements and experiences, which are allocated on contemporary society by previous generations, and that a specific type of inheritance is sometimes considered to be the exact process of transmission of cultural content.

The Polish People’s Republic period is often equated with many maladies of modern times. One of them is the change that has taken place in the understanding of the public role played by an architect in the process of building design. The dominance of huge urban design studios on the market, where individual creativity was “tempered” by the public welfare, norms, standards and requirements resulting from general prefabrication, took the creators away from their work, and closed the way for an average citizen to have an individual contact with a designer (typical projects). A private investor, with no possibility of discussion on the space and the relationship between man, the building and its urbanized and natural surroundings, took on the belief that his self-agency ends at the border of their own lot. The consequences of this way of thinking can be expressed in two sentences: “my house is my castle”¹ and „common» – means no one’s”². On the one hand – everyone is able to (or even is obliged to – because this is obviously nothing difficult...) design and decide about everything on their premises, on the other hand – the space between should be taken care of by someone else – the enigmatic „state”. Design issues were narrowed down to the proper application of ergonomics – higher values gained from the appropriate organization of the space for the majority of citizens became invisible.

How this situation translates into contemporary issues related with the architectural and urban heritage protection, especially from the second half of the twentieth century?

Protection of the heritage of wider population is commonly associated with the protection of old, usually pre-war, cultural traditions. Conscious understanding of the idea that you can protect monuments from such a recent past, that were a part of individual experience or are known from tales told by the beloved, is often difficult and requires a radical change in approach. Many objects from that period are still successfully operating in the city structure, more or less fulfilling its utilitarian functions and often remaining as a specific reminder of the tough times. They often become a desired objects for developers: situated in good locations, ridiculed by the previous regime, perplexing by many years of neglect and outdated finishing materials. Covered with advertisements, sometimes dirty and ill-scented, they raise social fear and lack of acceptance. How, in these conditions, to talk about protection and social approval for such actions?

Jednym z istotnych aspektów związanych z ochroną dziedzictwa architektonicznego jest edukacja społeczeństwa. O takiej potrzebie wspomina między innymi konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, sporządzona w Grenadzie dnia 3 października 1985 r. Zgodnie z nią strony zobowiązują się do rozwijania społecznej świadomości znaczenia ochrony dziedzictwa architektonicznego, zarówno jako elementu tożsamości narodowej, jak i źródła inspiracji i twórczości obecnych i przyszłych pokoleń oraz pobudzania i poszerzania zainteresowania społeczeństwa, poczynając od wieku szkolnego, ochroną dziedzictwa i jakością tworzonego środowiska i architektury [6]. Jest to o tyle oczywiste, że badania prowadzone przez ekspertów nie miałyby racji bytu bez poparcia w społeczeństwie. Jednak poszerzanie wiedzy dotyczącej zagadnień związanych jedynie z ochroną dziedzictwa architektury i urbanistyki nie rozwiąże podstawowego problemu, jakim jest brak świadomości przestrzennej większości społeczeństwa.

Wspominana bardzo często przy okazji definiowania architektury triada Witruwiusza – *utilitas, venustas, firmitas* (użyteczność, piękno i trwałość) współcześnie jest najczęściej interpretowana jako funkcja, forma i konstrukcja, wypaczając delikatnie znaczenie pierwotnych słów. Trwałość ma znaczenie dużo pojemniejsze od zagadnień czysto konstrukcyjnych i odnosi się do wspomnianych już wartości ponadmaterialnych przenoszonych przez dzieło architektury. To właśnie wyodrębnienie cech ponadczasowych pozwala mówić o wartości obiektu – a nie stopień zaspokojenia potrzeb użytkownika. Jest to zagadnienie szczególnie trudne do wytłumaczenia we współczesnych czasach – naszpikowanych lekceważeniem dla przemijania, o wszechobecnym kulcie dla nowoczesności. Budynki starzeją się dziś z niespotykaną w historii prędkością – niespełna dekada czy dwie wystarczą, by niegdyś nowoczesne, straszły i śmieszyły w przestrzeni miasta, a śmierć budynku zazwyczaj przypomina raczej powolne konanie niż nagły atak serca. Współczesna architektura jest ciągłym wyścigiem – budynki są coraz wyższe, zbliżające się coraz bliżej zera w bilansie energetycznym, coraz bardziej zaawansowane technologie wychodzą naprzeciw potrzebom użytkowników. Jednocześnie gdzieś traci się wspomniana przez Witruwiusza trwałość przenoszonych wartości. Trwałość, której nie utożsamia się ze schematem statycznym konstrukcji, ale z poszukiwaniem doznań, pamięcią kształtów, zapachów czy faktur.

2. EDUKACJA PRZESTRZENNA I OCHRONA DZIEDZICTWA ARCHITEKTONICZNEGO W KONTEKŚCIE EDUKACJI ELEMENTARNEJ I WCZESNOSZKOLNEJ

Edukacja przestrzenna we współczesnym przedszkolu i szkole podstawowej jest oparta na zagadnieniach wynikających przede wszystkim z podstawy programowej. Na podstawie analizy Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 czerwca 2016 r. *zmieniającego*

One of the important aspects related to the protection of the architectural heritage is public education. The Convention on the Protection of the Architectural Heritage of Europe, signed in Granada on 3 October 1985, mentions this problem amongst the others. According to it, the parties undertake commitment to develop public awareness of the importance of protecting the architectural heritage, both as an element of national identity and a source of inspiration and creativity for present and future generations, and to stimulate and broaden the interest of society (starting as early as from a school age) in heritage protection and quality of the created environment and architecture [6]. It seems very obvious, as the studies conducted by the experts would have no reason to exist without the support of society. However, increased knowledge on issues related only to the protection of the architectural heritage and urban design, does not solve the basic problem, which is lack of spatial awareness of the majority of the population.

Frequently mentioned, in the course of defining architecture, Vitruvian triad – *utilitas, venustas, firmitas* (utility, beauty and durability), in recent times is commonly interpreted as a function, form and design, slightly distorting the meaning of the original words. Durability is a word with much wider meaning than purely structural problems and refers to the aforementioned intangible values carried by the work of architecture. It is precisely the distinction of timeless features that gives value to the object, not the degree of satisfaction of the user needs. This problem is especially difficult to explain in modern times, which are full of disregard for the transience and dominated by the omnipresent cult of novelty. The buildings are aging today with speed unprecedented in the history – less than a decade or two is enough for, once modern, building to start to scare or amuse. The death of the building, though, usually looks more like a slow agony than a sudden heart attack. Contemporary architecture is a continuous race – the buildings are getting higher and higher, approaching closer and closer to zero in the energy balance. More and more advanced technologies meet the needs of users. At the same time, the Vitruvian durability of transmitted values gets lost somehow. It is the durability which is not identified with static construction scheme, but with the search for sensations, memories on forms, smells and textures.

2. SPATIAL EDUCATION AND HERITAGE PROTECTION IN THE CONTEXT OF ELEMENTARY AND EARLY CHILDHOOD SCHOOLING.

Spatial education in the modern kindergarten and primary school is based on issues arising primarily from the core curriculum. Based on the analysis of the National Education Ministry of 17 June 2016, amending the regulation on core curriculum and general education in particular types of schools [7], it can be stated that

rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół [7] można stwierdzić, że celem **wychowania przedszkolnego** (w kontekście ochrony dziedzictwa architektonicznego) jest między innymi:

- budowanie dziecięcej wiedzy o świecie społecznym, przyrodniczym i technicznym oraz rozwijanie umiejętności prezentowania swoich przemyśleń w sposób zrozumiały dla innych;
- wprowadzenie dzieci w świat wartości estetycznych i rozwijanie umiejętności wypowiadania się poprzez muzykę, taniec, śpiew, małe formy teatralne oraz sztuki plastyczne.

W dalszej kolejności ustawodawca podaje umiejętności i wiadomości, którymi dzieci kończące wychowanie przedszkolne powinny się wykazywać. Zagadnienia związane z edukacją przestrzenną nie zostały tu jednak rozwinięte i sprowadzają się do enigmatycznego stwierdzenia:

- (dziecko) **przejawia**, na miarę swoich możliwości, **zainteresowanie** wybranymi zabytkami i dziełami sztuki oraz tradycjami i obrzędami ludowymi ze swojego regionu;
- **wyказuje zainteresowanie** malarstwem, rzeźbą i architekturą (także architekturą zieleni i architekturą wnętrz) oraz
- **wznosi konstrukcje** z klocków i **tworzy kompozycje** z różnorodnych materiałów (np. przyrodniczych), ma poczucie sprawstwa („potrafię to zrobić”) i odczuwa radość z wykonanej pracy.

Analizując w podobny sposób podstawę nauczania dla szkół podstawowych w zakresie edukacji wczesnoszkolnej (obejmująca klasy I-III) można odnaleźć między innymi poniższe zapisy dotyczące kwestii ochrony dziedzictwa architektonicznego.

(Uczeń) w zakresie percepcji sztuki:

- **określa swoją przynależność kulturową** poprzez kontakt z wybranymi dziełami sztuki, zabytkami i z tradycją w środowisku rodzinnym, szkolnym i lokalnym; uczestniczy w życiu kulturalnym tych środowisk, wie o istnieniu placówek kultury działających na ich rzecz, w zakresie ekspresji przez sztukę;
- **podejmuje działalność twórczą**, posługując się takimi środkami wyrazu plastycznego jak: kształt, barwa, faktura w kompozycji na płaszczyźnie i w przestrzeni (stosując określone materiały, narzędzia i techniki plastyczne), realizuje proste projekty w zakresie form użytkowych, w tym służące kształtowaniu własnego wizerunku i otoczenia oraz upowszechnianiu kultury w środowisku szkolnym (stosując określone narzędzia i wytwory przekazów medialnych); w zakresie recepcji sztuki:
- **rozdziela** takie dziedziny działalności twórczej człowieka jak: architektura, sztuki plastyczne oraz inne określone dyscypliny sztuki (fotografika, film) i przekazy medialne (telewizja, Internet), a także rzemiosło artystyczne i sztukę ludową,
- **rozpoznaje** wybrane dzieła architektury i sztuk plastycznych należące do polskiego i europejskiego

the purpose of **pre-school education** (in the context of the protection of architectural heritage) is, among other things:

- building children’s knowledge about the social, natural and technical world and developing the skills of presenting their thoughts to others in a communicative way;
- introducing children to the world of aesthetic values and developing skills to express themselves through music, dance, singing, theater of a small form and visual arts.

Subsequently, the legislature provides a list of skills and knowledge which children ending preschool education should have. Issues related to the education space have not been elaborated here and they come down to the enigmatic statement:

- (child) **manifest**, according to their capabilities, an **interest** toward selected monuments and works of art, as well as folk traditions and rituals of their region;
- **shows interest** in painting, sculpture and architecture (including greenery architecture and interior design).
- and
- **builds structures** with playing blocks and **creates compositions** from a variety of materials (for example natural), have a sense of agency (“I can do it”), and feel the joy of work done.

Analyzing in a similar way, the core curriculum for primary schools (including class I-III) it can be found, amongst others, the following provisions affecting the protection of the architectural heritage.

(Student) in terms of the perception of art:

- **defines his cultural identity** through contact with selected works of art, monuments and tradition on a family, school and local level; participates in the cultural life of the community, knows about the existence of cultural institutions acting on their behalf, In terms of expression through art:
- **undertakes creative activity**, using such means of artistic expression as shape, color, texture of the composition on the plane and in space (using certain materials, tools and techniques), carries out simple projects in the field of design, including the purposes of shaping their own image and the environment and dissemination of culture in the school environment (using specific tools and artifacts of media messages); In terms of reception of art:
- **distinguishes** between such fields of creative activity of man as architecture, visual arts and other specific art disciplines (photography, film) and media reports (TV, Internet), as well as arts and crafts and folk art,
- **recognizes** the selected works of architecture and fine arts belonging to Polish and European cultural heritage; Describes their characteristics (using the elementary terms specific to these areas of creative activity).

dziedzictwa kultury; **opisuje** ich cechy charakterystyczne (posługując się elementarnymi terminami właściwymi dla tych dziedzin działalności twórczej).

Kiedy porównujemy poziom dokładności i szczegółowości wszystkich wskazanych w podstawie programowej zagadnień edukacyjnych, zastanawia przedstawione powyżej podejście do tematyki związanej z ochroną dziedzictwa architektonicznego. Pozostawienie pożądaných efektów kształcenia w tak lakonicznej formie pozostawia nauczycielom dowolność zarówno w wyborze podejmowanej tematyki, jak i zakresu jej nauczania. Trudność może sprawiać nawet odpowiednia interpretacja pożądanego docelowego poziomu wiedzy ucznia – jak bowiem ocenić poziom **zainteresowania** dziecka danym tematem? Czy wystarczy, że wie, czym jest architektura, czy powinno znać odpowiedzi na bardziej szczegółowe pytania? Jeżeli tak, to na jakie pytania powinno umieć odpowiedzieć? Pozostawienie tej decyzji tylko inwencji nauczycieli wychowania przedszkolnego lub edukacji zintegrowanej (wczesnoszkolnej), w kontekście ogólnie niskiego poziomu wiedzy na ten temat w społeczeństwie³ budzi wiele wątpliwości. Podobne odczucia można mieć również w odniesieniu do umieszczenia w efektach kształcenia dla edukacji wczesnoszkolnej określeń **rozpoznaje i opisuje cechy charakterystyczne**. W żaden sposób nie podkreślają one konieczności analizy związków przestrzennych czy głębszych treści pozawerbalnych, o których była mowa w pierwszej części artykułu, raczej skłaniają do stosowania najprostszej metody nauki – wylizanki autorów, dzieł i stylów.

Poziom wiedzy na temat przestrzeni i związków zachodzących w niej, wartość tkwiąca w możliwości partycypacji społecznej, współdecydowanie i podjęcie demokratycznej odpowiedzialności za przestrzeń publiczną jest związane z aktywnym działaniem, praktyką i osobistym doświadczeniem. Nie da się nauczyć tych zagadnień w postaci teoretycznej lekcji, pogadanki czy suchej analizy dzieł dawnych mistrzów. To, co jest oczywiste w przypadku innych gałęzi sztuki, takich jak literatura, rysunek, malarstwo czy muzyka, w przypadku architektury i urbanistyki staje się trudne i niezrozumiałe – przede wszystkim ze względu na częsty brak kompetencji nauczycieli w tym zakresie. Praca nad zrozumieniem architektury wymaga zaangażowania, ciągłego poszerzania wiedzy oraz poświęcenia czasu na analizę poszczególnych detali i fragmentów budynku (założenia przestrzennego) oraz zależności między nimi. Zrozumienie przychodzi często później, w efekcie pracy podobnej do analizy tekstu literackiego lub dzieła malarzkiego. W procesie nabywania kompetencji umożliwiających własną analizę i interpretację otaczającej przestrzeni ważną jest praktyka, najlepiej rozpoczęta w okresie wczesnego dzieciństwa – zgodnie z prowadzonymi badaniami nad rozwojem dzieci, właśnie w okresie od 3 do 7 roku życia następuje wzmożone zainteresowanie własnym ciałem, jego możliwościami, a także najbliższym otoczeniem – domem rodzinnym, podwórkiem, przedszkolem czy szkołą. Ten moment jest decydujący. Rozwijanie umiejętności aktywnego współtworzenia otoczenia, podkreślanie związków przestrzennych, wskazywanie rozwiązań i zadawanie

Comparing the level of accuracy and detail of all educational issues listed in the core curriculum, the approach to issues related to the protection of architectural heritage is confusing. Formulating the desired learning outcomes in such a laconic form leaves teachers a lot of flexibility in choosing themes, as well as the scope of its teaching. It can be difficult even to interpret the desired, target level of knowledge – how to interpret the child **interest** in the topic? Is it enough that he knows what architecture is or should he know the answers to more specific questions? If so, what questions should it be able to answer? Leaving this decision only to the creativity of teachers raises many doubts, especially in the context of the generally low level of knowledge on the subject in the society³. Similar doubts can be raised in relation to putting terms like **'recognizes'** and **'describes the characteristics'** in learning outcomes for early childhood education. In no way, they emphasize the need for analysis of spatial relationships and deeper non-verbal content, which were mentioned in the first part of the article, but rather impose to use the simplest methods of learning – counting authors, works and styles.

The level of knowledge about space and the relationships in it, the value rooted in the possibility of social participation, co-deciding and taking democratic responsibility for the public space is associated with an active action, practice and personal experience. You cannot learn these issues in the form of theoretical lessons, lectures or dry analysis of the works of the old masters. What is obvious in the case of other branches of art such as literature, drawing, painting or music, in the case of architecture and urban planning becomes difficult and incomprehensible – primarily due to the frequent lack of competence of teachers in this area. The work on understanding the architecture requires commitment, continuous expansion of knowledge and takes time to analyze the various details and fragments of the building (or a more complex spatial system) and the relationships between them. Understanding often comes later, as a result of work similar to the analysis of literary text or a painting. In the process of acquisition of competencies for their own analysis and interpretation of the surrounding space, practice is very important and it is best started in early childhood – in fact, according to the study on the development of a child, in the period from 3 to 7 years of age rises an interest in own body and its capabilities, as well as the immediate environment (family home, yard, kindergarten or school). It is a critical moment. Developing the skills of active co-creation of the environment, highlighting spatial relationships, identifying solutions and asking the right questions should lead to the emergence of a society that actively take action and responsibility for the surrounding space.

Understanding can build respect for an object, and that is usually synonymous with the desire to protect what is left. Therefore, issues related to the protection of the architectural and urban heritage, especially

odpowiednich pytań powinno prowadzić do wykształcenia społeczeństwa, które w aktywny sposób podejmuje działania i odpowiedzialność za otaczającą je przestrzeń.

Zrozumienie pozwala zbudować szacunek dla danego obiektu, a szacunek jest najczęściej tożsamy z chęcią objęcia ochroną tego, co pozostało. Dlatego też zagadnienia związane z ochroną dziedzictwa architektury i urbanistyki, zwłaszcza pochodzącej z czasów stosunkowo niedawnych, nie powinny być rozpatrywane bez przewartościowania systemu edukacji w zakresie edukacji przestrzennej – dopiero zrozumienie dla tego, co nas otacza tu i teraz, pozwoli aktywnie chronić również to, co pozostało po poprzednich pokoleniach.

3. PODSUMOWANIE

Jak już wspomniano na początku, budowa spójnego systemu ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki XX wieku w Polsce wymaga podjęcia działań na wielu poziomach. Jego podstawą powinno być stałe podnoszenie świadomości społecznej w tym zakresie, ze szczególnym uwzględnieniem możliwości drzemających w edukacji elementarnej i wczesnoszkolnej. Niejasne i często błędnie interpretowane przez nauczycieli zapisy w podstawach programowych powodują, że edukacja architektoniczna w polskich szkołach jest zepchnięta na pogranicze zajęć z języka polskiego, historii i plastyki. W konsekwencji podejmowane przez środowiska akademickie, architektów i konserwatorów inicjatywy rzadko spotykają się z szerszym zrozumieniem, a próby narzucenia ochrony dóbr dopiero co minionej epoki podnoszą tętno potencjalnym inwestorom. Zainteresowanie społeczeństwa, zwłaszcza dzieci oraz nauczycieli, problematyką ochrony dziedzictwa i jakością tworzonego środowiska i architektury pozwoli spojrzeć w przyszłość z większym optymizmem. Przecież, jak napisał R. Barełkowski, kluczem do zrozumienia architektury jest uświadomienie sobie tego, że jest ona jednocześnie **przetrwalnikiem**, w którym zapisywane są aktualne wartości kulturowe, i **generatorem**, wytwarzającym je lub przyczyniającym się do ich powstania [1].

Jeśli myślisz rok naprzód, sadź ryż. Jeśli myślisz 10 lat naprzód, sadź drzewo. Lecz jeśli myślisz 100 lat naprzód, ucz ludzi (przysłowie chińskie).

coming from relatively recent times, should not be considered without reframing the education system in the field of spatial education. Understanding of what surrounds us, here and now, will also help to actively protect what is left over from previous generations.

3. CONCLUSIONS

As mentioned at the beginning, the construction of a coherent system for the protection of the architectural and urban heritage of the twentieth century in Poland requires action at many levels. Its foundation should be based on constant raising of public awareness in this regard, with particular emphasis put on the possibilities existing in elementary and early childhood education. Misinterpreted by the teachers, commonly vague records in core curricula push architectural education in Polish schools on margins of classes in Polish language, history and art. Consequently, initiatives undertaken by academics, architects and conservator-restorers rarely meet with a broader understanding, and any attempts to impose protection of a bygone era just raise heart rate of potential investors. Raising the interest of society, especially children and teachers in the issues of heritage protection, quality of the created environment and architecture will allow to look to the future with greater optimism. After all, as R. Barełkowski wrote, the key to understanding the architecture is to realize that it is simultaneously, a **spore**, in which the current cultural values are saved and a **generator**, producing them or contributing to their formation [1].

If you are thinking a year ahead – plant rice. If you are thinking ten years ahead – plant a tree. But if you are thinking 100 years ahead – teach people (Chinese Proverb).

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Barełkowski R. Dziedzictwo architektoniczne – przetrwalnik czy generator wartości? (online) homepage: <http://www.academia.edu> (access: 1.10.2016).
- [2] Education at a Glance 2012: OECD Indicators, OECD Publishing, 2012.
- [3] Lewandowska I. Edukacja szkolna – podstawą kształtowania świadomości regionalnej. Puls Regionu. Magazyn Samorządów Województwa Warmińsko-Mazurskiego, no 57, 30.04.2004, 10–11.
- [4] Głaz J., Szyguła A., il. Woldańska-Płocińska A. Wspólne nie znaczy niczyje, czyli o podwórkach i ulicach coś dla dziecka i rodzica. Wydawnictwo Miejskie Poznań, Poznań, 2014.
- [5] Springer F. Wanna z kolumnadą. Reportaże o polskiej przestrzeni. Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, 2013.

Legislative acts:

[6] The Convention on the Protection of the Architectural Heritage of Europe, prepared in Grenada on October, 3, 1985, Journal of Laws from February, 24, 2012, No. 210.

[7] Regulation of the Minister of National Education from June, 17, 2016, amending the regulation on the core curriculum of preschools and general education in particular types of schools, Journal of Laws from June, 23, 2016, No. 985.

¹ Aleksander Fredro, cytat z bajki „Paweł i Gawel”.

² Parafraza tytułu książki Jakuba Głaza, Aleksandry Woldańskiej-Płocińskiej i Alicji Szyguły *Wspólne nie znaczy niczyje, czyli o podwórkach i ulicach coś dla dziecka i rodzica*, popularyzującej najistotniejsze kwestie dotyczące właściwych zachowań w przestrzeni publicznej i pożądanych działań na jej rzecz. Książka jest wynikiem przełożenia treści Karty Przestrzeni

Publicznej na bardziej zrozumiały język i jest adresowana do szerokiego odbiorcy: dzieci, młodzieży i dorosłych.

³ Według badań OBOP z 2014 roku, większość Polaków swoją wiedzę na temat architektury i architektów bierze z telewizyjnych seriali i Internetu. (CBOS, *Raport z badań: Co Polacy wiedzą o architektach*, komunikat z badań nr 161/2014, Warszawa, grudzień 2014).

Streszczenie

Artykuł podejmuje zagadnienia związane z ochroną dziedzictwa architektury i urbanistyki oraz edukacją elementarną i wczesnoszkolną. Budowa spójnego systemu ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki XX wieku w Polsce wymaga podjęcia działań na wielu poziomach. Jego podstawą powinno być stałe podnoszenie świadomości społecznej w tym zakresie, ze szczególnym uwzględnieniem możliwości drzemących w edukacji. W artykule omówiono najważniejsze problemy – możliwości i zagrożenia – związane z powyższymi zagadnieniami.

Abstract

The paper tackles the issue related with protection of the heritage of architecture and urban design, as well as early childhood education. Creating coherent protection system for architecture and urbanism of the twentieth century in Poland requires action at many levels. It should be based on raising public awareness in this regard, with particular emphasis put on the powers of education. The article discusses the most important issues – opportunities and risks – related to the above topics.

Publikacja stanowi efekt szerszych prac badawczych prowadzonych w ramach projektu Przestrzeń edukacyjna – przestrzeń (dla) dzieci, realizowanego w Instytucie Architektury, Urbanistyki i Ochrony Dziedzictwa Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej, finansowanych w roku 2016 ze środków MNiSW.

Research funded by the Ministry of Science and Higher Education in 2016 within the framework of the research project titled: The education space – the child's space realized on the Faculty of Architecture of Poznan University of Technology

Wojciech Bał*

Architektura modernistyczna Szczecina lat 60. i 70. w idei i realizacji

Modernist architecture in Szczecin in the 1960's and 70's in the concept and execution

Słowa kluczowe: modernizm szczeciński,
powojenna architektura na Pomorzu Zachodnim

Key words: Szczecin modernism,
postwar architecture in Western Pomerania

Próba przyjrzenia się z dystansem spuściznie zawodowej kolegów ze „szczecińskiego podwórka” obrazuje dorobek i kondycję powojennej architektury polskiej na Pomorzu Zachodnim oraz jest kontynuacją wieloletnich badań prowadzonych od ponad dekadę. W myśl przewodniego hasła „dokumentowania spuścizny architektury nowoczesnej” doszukujemy się tego, co nasze, z rodzimym znakiem jakości, od szeregu lat aktywizując środowisko architektów w aspekcie poszukiwań i prezentacji dorobku środowiskowego.

Początki architektury modernistycznej na tzw. ziemiach odzyskanych – w tym przypadku Pomorza Zachodniego – sięgają realizacji projektowych pierwszych absolwentów WA Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Szczecinie (w okresie lat 1950–1955), którzy wkrótce po uzupełnieniu nauczania na tzw. *kursach magisterskich* we Wrocławiu, Gdańsku czy w Warszawie zaczynają kształtować zastaną przestrzeń wielu miast ówczesnego województwa szczecińskiego, traktując ją jak swoistego rodzaju *poligon doświadczalny* dla realizacji idei architektury nowoczesnej. Wykształcone i uformowane w tym okresie *młode kadry* stały się niewątpliwie motorem przemian kulturowych i cywilizacyjnych, a ich umiejętności i poglądy estetyczne zostały trwale piętno na współczesnym wizerunku Pomorza.

Od szeregu lat w Katedrze Architektury Współczesnej Teorii i Metodologii Projektowania WBiA ZUT

The attempt to review the professional legacy of colleagues from “the Szczecin playground” illustrates the achievements and the condition of Polish post-war architecture in Western Pomerania from a perspective of time and it also is a continuation of many years of research conducted over a decade. Under the heading of “documenting the legacy of modern architecture”, the materials are being collected in order to preserve and review, where the native quality mark has been made, and over a number of years it had been stimulating the architects circle in terms of exploration and presentation of its professional achievements.

The origins of the modernist architecture in the area of so-called reclaimed lands – in this case Western Pomerania – date back to the implementation of the project of the first graduates of the Faculty of Architecture at the School of Engineering in Szczecin (in the period 1950–1955), who soon after the additional education at master's courses in Wrocław, Gdańsk or Warsaw, began to shape the existing space of many cities and towns of the then province of Szczecin, treating it as a sort of testing ground for the implementation of the idea of modern architecture. Educated and formed in this period, the young staff become undoubtedly the driving force of cultural and civilization change, and their skills and aesthetic views left a lasting mark on modern image of Pomerania.

* dr inż. arch., Katedra Architektury Współczesnej Teorii i Metodologii Projektowania, Wydział Budownictwa i Architektury, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie

* dr inż. arch., Chair of Contemporary Architecture, Theory and Methodology of Design, Faculty of Civil Engineering and Architecture, West Pomeranian University of Technology Szczecin

Cytowanie / Citation: Bał W. Modernist architecture in Szczecin in the 1960's and 70's in the concept and execution. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:142-152

Otrzymano / Received: 04.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 18.03.2017

doi:10.17425/WK49SZCZECIN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

w Szczecinie prowadzone są badania naukowe wspierane grantami badawczymi, których celem jest podsumowanie zarówno przedwojennego modernizmu na tych terenach, jak i powojennej architektury na terenie Szczecina i Pomorza Zachodniego. Od roku 2004 cyklicznie ukazują się kolejne tomy monografii obrazujące kondycję, etapy rozwoju i kierunki przekształceń przestrzeni na Pomorzu Zachodnim, w ramach przyjętych okresów:

1. Architektura polska lat 1945–1960 na terenie Pomorza Zachodniego, 2004 r.
2. Architektura polska lat 1961–1975 na terenie Pomorza Zachodniego, 2007 r.
3. Architektura polska lat 1976–2001 na terenie Pomorza Zachodniego, 2011/2014 r.

Porównując dziś osiągnięcia realizacyjne *młodego* powojennego modernizmu przywołujemy szkice naszych starszych kolegów. Stanowią one niebagatelny dorobek w ich twórczości i zarazem bardzo charakterystyczny znak minionej epoki – świadczą o kunszcie zamykania własnych idei w kilku, czasem magicznych kreskach.

Szczególny okres transformacji formalnej w architekturze Pomorza przypada na początek lat 60. Wykształcone już po wojnie i na stałe osiadłe na terenie Pomorza Zachodniego pokolenie polskich architektów odkrywa na nowo modernizm. Nieliczni twierdzą dziś, że zaczęli uprawiać *konstruktywizm*. Inni przywołują chwilowe pojawienie się możliwości swobodnej wypowiedzi twórczej. Jedni i drudzy odwołują się solidarnie do wspomnień z czasów szczecińskich studiów tam widząc korzenie swej późniejszej twórczości. Formację intelektualną tego pokolenia zdają się określać szczególnie dwie osoby: Jerzy Hryniewiecki i Marek Leykam (dydaktycy gościnni prowadzący dyplomy inżynierskie), którzy stali się osobowościowymi wzorcami.

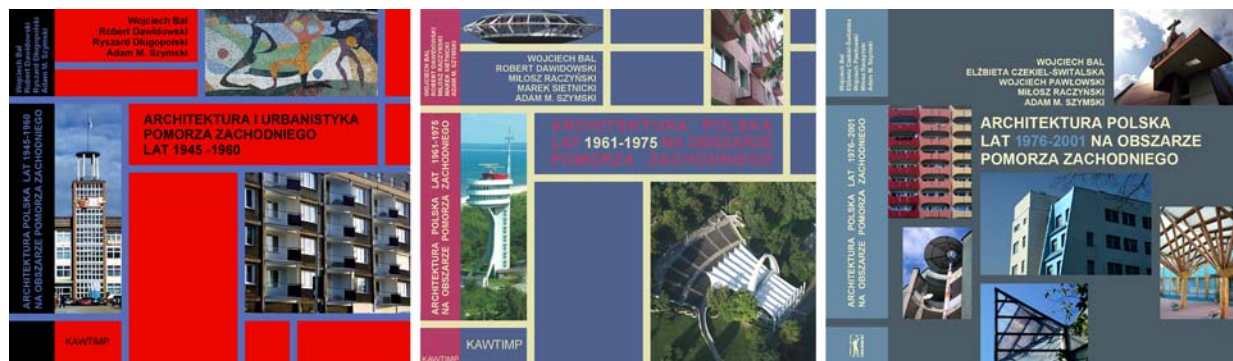
Z kilkuset możliwych do zaprezentowania budynków, o różnym przeznaczeniu, wielkości i technologii wykonania, jakie były zaprojektowane i w znacznej części zostały zrealizowane na terenie Szczecina w latach 60. i 70., wybrano te, których walor podbudowuje odnaleziony w ówczesnych publikacjach medialnych często prosty i lapidarny **rysunek ideowy**. Jako charak-

For several years in the Chair of Architecture of Modern Design Theory and Methodology then situated within the Faculty of Construction and Architecture of the West Pomeranian University of Technology (ZUT) in Szczecin conducted research work supported by research grants. Its purpose has been to summarize both the pre-war modernism in these areas, as well as post-war architecture in Szczecin and Western Pomerania. Since 2004 there regularly appear subsequent volumes of monographs describing the condition, the stages of development and the directions of spatial transformation of West Pomerania, in the framework of the following periods of time:

1. Architecture of Poland in the years 1945–1960 in the area of Western Pomerania, 2004
2. Architecture of Poland in the years 1961–1975 in the area of Western Pomerania, 2007
3. Architecture of Poland in the years 1976–2001 in the area of Western Pomerania, 2011/2014.

Comparing nowadays, the realization achievements of the *young* post-war modernism one refers to the sketches of our senior colleagues. They represent considerable creative output of their work and at the same time a very distinctive character of a bygone era – testifying to the artistry of enclosing their own ideas in several, sometimes magical lines.

A distinct period of transformation in the formal architecture of Pomerania falls at the beginning of the 1960s. Than the educated after the war and permanently settled in Western Pomerania generation of Polish architects rediscovered modernism. Few argue today that they began to cultivate so called “constructivism.” Others evoke the momentary appearance of the possibility of a free artistic expression. They both refer jointly and severally to memories of the Szczecin studies there, seeing there the roots of their later works. Intellectual formation of this generation seem point especially at two individuals: Jerzy Hryniewiecki and Marek Leykam (guest lecturers leading engineering diploma studies) who became as such personality benchmarks.

Ryc. 1. Zestaw trzech monografii dotyczących zagadnień powojennej architektury Szczecina i Pomorza Zachodniego do końca XX wieku, opracowanych przez zespół naukowy KAWTiMP WBIA ZUT

Fig. 1. A set of three monographs on issues of post-war architecture of Szczecin and Western Pomerania to the end of the twentieth century, developed by the research team of the Chair of Architecture of Modern Design Theory and Methodology then situated within the Faculty of Construction and Architecture of the West Pomeranian University of Technology (ZUT)

terystyczne przykłady zaprezentowano zestaw obiektów obrazujących zarówno te ówczesnie docenione – wielokrotnie przez nagrody środowiskowe, jak i te bardziej kontrowersyjne, jakże znaczące dla omawianego okresu, często wręcz symboliczne. Osobną, może najważniejszą grupę projektów stanowią niezrealizowane, w swym wyrazie skrajnie awangardowe, dla których zapis szkicu stał się i pozostał *formą ucieczki w świat idealnych* (utopijnych) *pomysłów* (ryc. 2).

Kierując się autorsko pojmowanym doborem nazwisk, za szczególną rolę w kształtowaniu wizerunku modernistycznej architektury tamtych lat, zarówno ze względu na realizację, jak i cenny zapis ideowy, należy uznać działalność takich szczecińskich architektów, jak Tadeusz Ostrowski, Józef Bogdalski, Mieczysław Janowski, Maciej Prauziński, Kazimierz Stachowiak, Andrzej Korzeniowski, Janusz Karwowski, Henryk Nardy, Walenty Zaborowski, Marek Uciechowski, Marian Rąbek czy Witold Jarzynka oraz przez wiele lat współtworzący z nim Waław Furmańczyk. Oczywiście nazwiska te stanowią jedynie reprezentację, gdyż liczba wartych przywołania nazwisk twórców przekroczyłaby niewątpliwie kilkadziesiąt. Ponadto jesteśmy świadomi, że nad docelowymi rozwiązaniami realizacyjnymi czy konkursowymi pracowały całe zespoły projektowe w wielkich megastrukturach biur projektów, takich jak Miastoprojekt czy Inwestprojekt. Wieloletnie badania, jak i zawarte w wyżej wymienionych monografiach przykłady dobitnie ilustrują, z jak płodnym projektowo środowiskiem mamy do czynienia, i jak ważne jest opisanie jego dokonań.

Składając ukłon minionym pokoleniom architektów spod znaku szczecińskiej Szkoły Inżynierskiej należy uznać i docenić ówczesne wysiłki oraz próby wpisania się w cywilizacyjne tendencje zachodnioeuropejskie. Tendencje, które mogły znaleźć twórczą realizację w sytuacji, w jakiej (co dyskusyjne) zniszczenia wojenne uznano za szansę generalnej reformy osiedli i centrów miast, gdzie dojrzał modernizm stał się stylem budynków użyteczności publicznej, a odbudowę wielu miast prowadzono wedle uznanych zasad Karty Ateńskiej.

Niezależnie zatem od niełatwych uwarunkowań wewnętrznych tamtych lat w naszym kraju, tu na pozostawionych na uboczu zachodnich rubieżach, całe młode pokolenie architektów (powtarzając za prof. A.M. Szymskim) stało się koryfeuszami polskiej *moderny*, importującymi przyjęte po październikowej odwilży 1956 roku wzorce myślenia ujęte w sloganie *forma podąża za funkcją*, realizując je w swej minimalistycznej, zgeometryzowanej formie. Już dziesięć lat później, w 1967 roku, Aleksander Wallis formę tę określał jako *budownictwo pudełkowe*¹ i już wówczas wieszczył nadejście ery architektury *powietrzno-przestrzennej*. Krótko po II wojnie światowej, mimo powszechnego entuzjazmu dla nowej architektury i urbanistyki, Alison i Peter Smithsonowie ostrzegali przed niebezpieczeństwami rygorystycznego i szablonowego projektowania, wyrażając obawę przed zdehumanizowaniem architektury. W rezultacie rozłam między tradycyjnymi modernistami a młodszym poko-

From hundreds of possible showcase buildings serving various purposes, the size and the technology in which they were built, which were designed and to some extent erected in Szczecin in the 1960s and 1970s, those were selected which basic attributes underpin the values found in contemporary media publications which were encompassed in often simple and concise **idea drawings**. As specific examples a set of objects has been presented, illustrating both the then-appreciated – many times by branch awards, as well as those more controversial, however significant for the period in question, and often quite symbolic. Another, perhaps the most important group of projects are those unrealized, in their expression extreme avant-garde, for which record sketches became and remained *a form of an escape into the world of the quintessential* (utopian) *ideas* (fig. 2).

Following the author-conceived selection of names for a particular role in shaping the image of the modernist architecture of those years, both in terms of projects and valuable archetypal record, activities such as Szczecin architects as Tadeusz Ostrowski, Józef Bogdalski, Mieczysław Janowski, Maciej Prauziński, Kazimierz Stachowiak, Andrzej Korzeniowski, Janusz Karwowski, Henryk Nardy, Walenty Zaborowski, Marek Uciechowski, Marian Rąbek and Witold Jarzynka and for many years co-working with him Waław Furmańczyk should be considered. These names, of course are only a representation, since the amount worth mentioning creators undoubtedly exceed a few dozen. Furthermore, we are aware that the end realization or competition solutions were being achieved by the entire project teams in large mega-structured architectural and construction bureaus such as *Miastoprojekt* or *Inwestprojekt*. Many years of research, as well as contained in the above examples clearly illustrated in the monographs on the prolific design environment we face, and how important it is to describe his achievements.

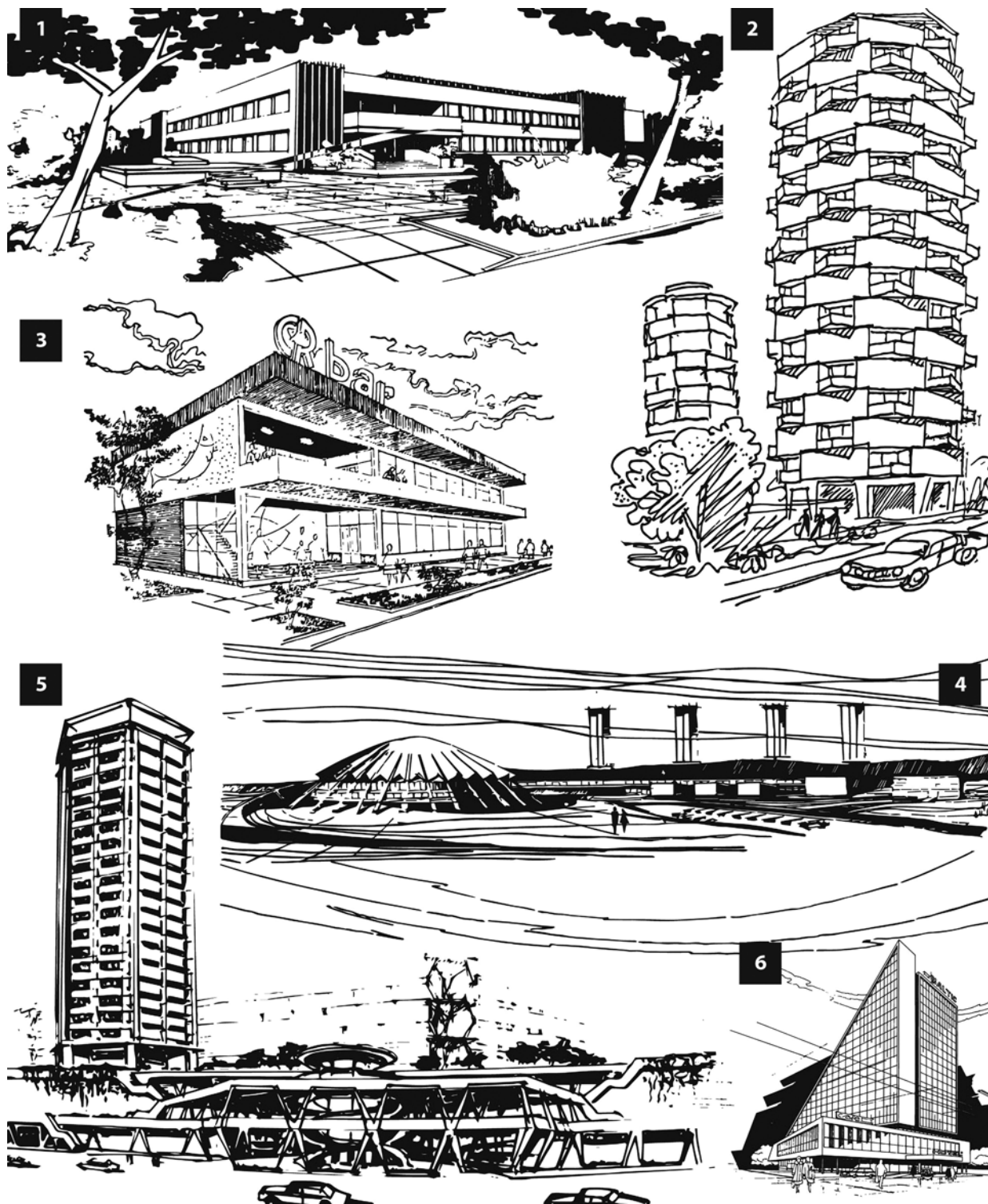
Bowing to the past generations of architects creating under the sign of the Szczecin School of Engineering, the efforts of the then and the attempts to enter the Western European civilization trends must be recognized and appreciated. Trends that could find creative execution in a situation where (what is open for discussion) war destruction was considered a chance for the general reform of suburbia and city centers, where mature Modernism became the style used for public buildings and the reconstruction of many cities had been carried out according to recognized principles of the Charter of Athens.

Therefore, regardless of the difficult internal conditions of those years in our country, here on the left on the sidelines western frontier, the entire young generation of architects (repeating after prof. A.M. Szymski) became luminaries of the Polish *Moderny*, importing adopted after the October 1956 thaw, thinking patterns which were included in a slogan that *the form follows function*, executing them in their minimalist

leniem doprowadza do rozpadu CIAM, a różnorodne zjawiska rozwijające się w architekturze od połowy lat 50. takie jak brutalizm, strukturalizm czy metabolizm budują podwaliny tzw. późnego modernizmu. Na tym tle poszukiwania formalne polskich architektów siłą rzeczy stały się wielowątkowe i wymieszane.

W istocie poddana ograniczeniom wynikającym z przyjętych reżimów technologicznych architektura,

and geometrical form. Ten years later, in 1967, Alexander Wallis described it as a form of boxed building¹ and even then predicted the advent of the „air-space“ architecture. Shortly after World War II, despite the widespread enthusiasm for the new architecture and urban planning, Alison and Peter Smithson's warned of the dangers of a rigorous and stereotypical design, expressing fear of dehumanizing architecture. As a re-

Ryc. 2. Rysunki wykonane przez architektów szczecińskich w latach 60. i 70: J. Bogdalski (1), (6); M. Janowski (2), (5); M. Zakrzewski (3); M. Łyżwa (4)

Fig. 2. Drawings by the architects of Szczecin in the 1960s and 1970s: J. Bogdalski (1), (6); M. Janowski (2), (5); M. Zakrzewski (3); M. Łyżwa (4)

głównie mieszkaniowa, usiłowała bronić swej oryginalności w rozrzeźbianiu elewacji przemienną linią balkonów i loggii, zmiennym rytmem otworów okiennych, także – co w Szczecinie było oryginalnym osiągnięciem w kraju, wówczas powszechnie niestosowanym – strukturalnością płyt elewacyjnych niewymagających tynkowania. I tak, kiedy w zachodniej Europie pod wpływem doświadczeń amerykańskich zaczęto odchodzić od formalnego globalizmu, architektura polska znalazła się ledwie na półmetku rozwoju modernizmu, uzyskując w realizacjach najwybitniejszych twórców tego okresu (K. Cęckiewicz, M. Leykam, R. Gutt i inni) (...) walor w części rzeźbiarski, a w części ekspresyjno-konstrukcyjny. Widomą oznaką wejścia w tą fazę twórczości (...) stały się przede wszystkim realizacje w drobniejszej skali architektury. Wolnostojące pawilony handlowe, restauracje, domy kultury itp., łamiąc swą wielkością istniejącą skalę zabudowy oraz zindywidualizowanym detałem monotonię osiedlowego budownictwa, tym samym zwiastowały nadejście nowego okresu w polskiej architekturze datowanego na lata 1962–1975². Jak formułował to na początku lat 60. jeden z głównych analityków polskiej architektury powojennej, Adam Kotarbiński, trzeba stwierdzić, że idziemy w ślad za najlepszymi wzorami światowymi, natomiast sami takich nie stwarzamy. Od kilku lat budujemy dostatecznie dużo budynków nowoczesnych, by móc stwierdzić także, że znaczna część naszego budownictwa³ z honorem wytrzymuje porównania z osiągnięciami innych krajów. Z honorem, nie tak jednakże, by zwracać na siebie szczególną uwagę zdobyczami jakościowymi i ilościowymi⁴.

Linearne inżynierskie szkice generowały prostokreślną architekturę. Geometria kąta prostego, przykładnicy i dwóch ekierok umożliwiała jedynie przejście od prostopadłościanu do formy budowanej na kącie 60 i 30 stopni, nie dawała jednak szansy na kreowanie różnorodności, ale i ta wówczas nie była w modzie. Liczył się funkcjonalny racjonalizm, tylko z lekka okraszony *corbusierowskim* *plastycyzmem* – skoszonymi słupami, na których opierano częściowo nadwieszoną kubaturę prostopadłościennego budynku. Był to standard czytany w skali urbanistycznej jako „nowa estetyczna jakość” miasta w państwie budującym socjalizm. W tym też duchu „uzupełniono” dwoma punktowcami puste pierzeje placu Grunwaldzkiego w Szczecinie, a w realizacji hotelu „Neptun” (ryc. 3) wieszczono przyszłość nowego centrum miasta, budowanego z form podstawowych, o geometrii sześcienu, prostopadłościanu, walca. Kryterium prymatu funkcji nad formą i estetyki minimalizmu formalnego sprowadzano do stosowania jedynie rytmu, proporcji i koloru. To stanowiło główne środki wyrazu, jakimi można było określać swój emocjonalny stosunek do na nowo definiowanej przestrzeni miasta, pozostającego wówczas w stanie permanentnej odbudowy.

Rozbiórka hotelu „Neptun” odczytywana jest w tym kontekście jako swoiste *memento mori* tamtego modernizmu. Próby uciekania w wizjonerskie fantazje były nieliczne, prezentowane w projektach Janowskiego czy rozwiązaniach rzeźbiarskich odwołujących

sult the split between the traditional Modernists and the younger generation led to the dissolution of CIAM, and various phenomena developing in architecture from the mid-1950s, such as Brutalism, Structuralism or Metabolism have built the foundations of the so-called. late Modernism. Against this background, the formal searches of Polish architects inevitably became multi-threaded and mixed.

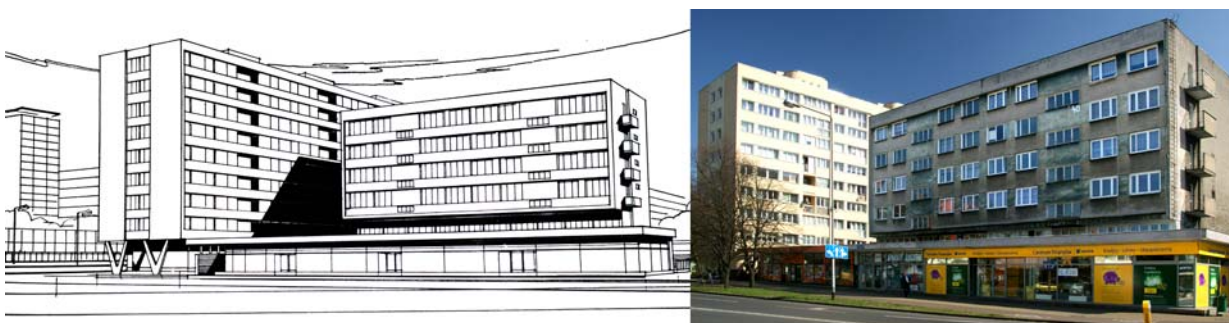
In fact, subject to the limitations resulting from the adopted technological regimes architecture, mainly housing, tried to defend their originality in re-sculpting the elevation alternate line of balconies and loggias, alternating rhythm of window openings, also – in Szczecin was the original development in the country, if not commonly used – structurality plates facade did not require plastering. When in Western Europe under the influence of the American experience architecture has began to move away from formal globalism, the Polish architecture was than barely halfway through the development of Modernism, resulting in the greatest realizations of this period artists (K. Cęckiewicz, M. Leykam, R. Gutt and others) (...) valued in partly sculptural and partly expressive design. The apparent signs of entry into this phase of creativity (...) have primarily been projects at a finer scale architecture. Freestanding shopping pavilions, restaurants, cultural centers, etc., which breaking by its size the existing development scale and individualized detail of the monotony of the district, thus heralded the advent of a new period in the Polish architecture dating back to 1962–1975². As formulated at the beginning of the 1960s one of the major analysts Polish post-war architecture, Adam Kotarbiński, it must be mentioned that we were moving in the wake of the best models of the world, but we did not create such structures. For several years, we have built enough modern buildings to be able to say also that a significant portion of our construction³ stand with honour comparison with the achievements of other countries. With honour, not so, however, to draw particular attention to qualitative and quantitative achievements⁴.

Linear engineering drawings generated a straight-drawn architecture. Geometry angle, crosscut and two set squares allowed only the transition from the cuboid form built on the corner of 60 and 30 degrees, but did not give a chance to create diversity, but at this time it was not in vogue. He hoped that the functional rationalism only slightly spiced with *Le Corbusier plasticism* style – with cut pillars on which partly overhanging cubic rectangular building was supported. It was a standard recognised in the urban scale as a new aesthetic quality of the city in a country that builds socialism. In this spirit, the empty frontages Grunwaldzki Square Szczecin were “supplemented” with the two self-standing highrise residential buildings and in the implementation of the hotel “Neptun” (fig. 3) propheted the future of the new center, built with the basic forms of geometry, cube, cuboid and cylinder. The criterion of the primacy of function over form

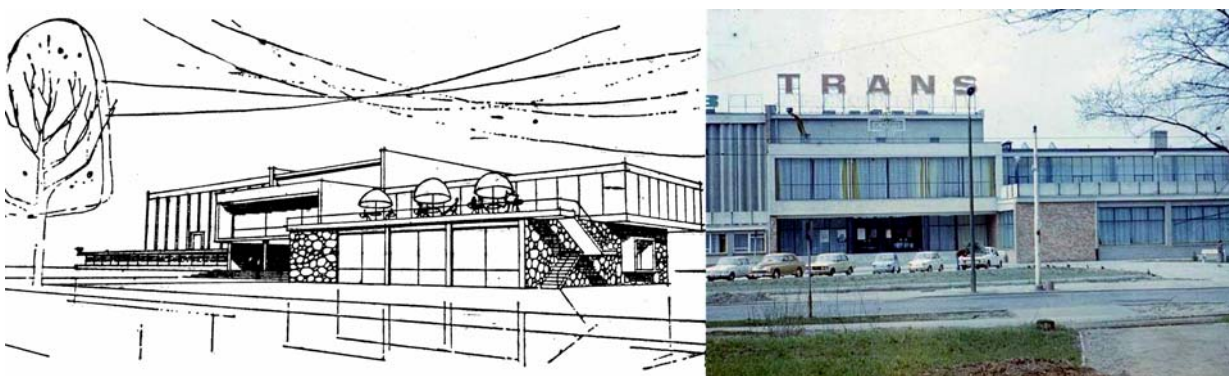
Ryc. 3. Hotel Neptun w Szczecinie, autor arch. Tadeusz Ostrowski z zespołem. Szkic projektowy 1965 r., stan zachowania 1980. Rozbiórka obiektu nastąpiła w roku 2011

Fig. 3. Hotel Neptun in Szczecin, author arch. Tadeusz Ostrowski and the team. Sketch design 1965, The 1980 preservation state. Demolition of the building took place in 2011

Ryc. 4. Zabudowa mieszkalno-usługowa, tzw. CHEMIA w Szczecinie, autor: arch. Tadeusz Ostrowski. Szkic projektowy 1965 r., stan zachowania 2015

Fig. 4. Residential buildings and service, so-called. CHEMISTRY in Szczecin, by arch. Tadeusz Ostrowski. Sketch design 1965., State of preservation in 2015

Ryc. 5. Klub Kultury Studenckiej TRANS w Szczecinie, autor: arch. Marek Uciechowski. Szkic projektowy 1975 r., stan zachowania – lata 80. Przebudowa obiektu nastąpiła w latach 2006–2007

Fig. 5. Culture Club Student TRANS in Szczecin, by arch. Marek Uciechowski Sketch design 1975., State of preservation – 1980s reconstruction of the object that took place in the years 2006–2007

się do tradycji ekspresjonizmu niemieckiego (Ryszard Jaroszek, *Kapitanat Portu*) lub czysto corbusierowskiego symbolizmu plastycznego, które na grunt szczeciński próbowali przemycić Andrzej Korzeniowski (*Baltona*) czy Marian Rąbek (*Aula Kopernikańska*). Jednak próby te nie były w stanie zmienić ogólnie przyjętej jako kanon w myśleniu architektonicznym sytuacji, zwłaszcza biorąc pod uwagę fakt, że Szczecin „gonił” ówczesną polską awangardę, w tamtym rozumieniu nowoczesności, gubiąc po drodze specyficzną twórczą urodę Szczecina i jego niegdysiejszą oryginalność.

Mimo wielu bardzo dobrych przykładów wprowadzania zabudowy mieszkalnej plombowej, jak

and aesthetics of minimalism formally brought to use only the rhythm, proportion and colour. These were the main means of expression which could determine the emotional attitude to the newly defined area of the city, remaining at the time in a permanent state of reconstruction.

The demolition of Hotel „Neptun“ is regarded in this context as a kind of *memento mori* the than Modernism. The attempts resort into the visionary fantasies were few, presented in Janowski's designs and in the sculpture solutions referring to the tradition of German Expressionism (Richard Jaroszek *Harbour Master's Building*) or purely *Le Corbusier* symbolism plastic, which on the

Tabela 1. Wybór 30 obiektów modernistycznych powstałych na terenie Szczecina w epoce PRL-u⁵

Lp.	Data	Obiekt	Adres	Autor
01.	1959	„Kino Kosmos” rejestr zabytków: A-268 z 2006 r.	al. Wyzwolenia 8	A. Korzeniowski, Emanuel Messer
02.	1959–1964	WDS Wojewódzki Dom Sportu „Mister 25-lecia Szczecina” z 1969 r.	ul. Felczaka 16 róg ul. Wąskiej	M. Rąbek
03.	1960–1961	„ Bar Ekstra ” – bar szybkiej obsługi, przebudowany w 1999, obecnie rozebrany	al. Niepodległości 26	Z. Grudziński, L. Kołodziejczyk B. Skłodowski
04.	1960	„ MKS Pogoń ” ośrodek sportowy przeznaczony do rozbiórki	ul. Twardowskiego 8	M. Uciechowski
05.	1960	bud. mieszkalno-usługowy „Mister Szczecina” z 1961r	al. Wyzwolenia 2–4, róg pl. Żołnierza 19	H. Nardy
06.	1960	Samoobsługowy pawilon spożywczy PSP (później tzw. „Barbara”) rozebrany w roku 2000.	ul. Krzywoustego	Zb. Grudziński, J. Około-Kulak B. Siebert
07.	1961	„ Kaskada ” Kombinat rozrywkowo-gastronomiczny , obiekt spłonął w roku 1981.	al. Niepodległości	L. Kappy, W. Jarzynka S. Stachowiak, J. Około-Kulak
08.	1961–63	Osiedle „Kotwica” budynki mieszkalne z usługami w parterach.	Kilińskiego, Felczaka Wyzwolenia	H. Nardy, J. Karwowski T. Ostrowski
09.	1962	Bud. mieszkalno-usługowy , plomba narożna w kwartale „Mister Szczecina” z 1963 r.	al. Wojska Polskiego 51, róg Jagiellońskiej	J. Karwowski
10.	1963–1965	Bud. mieszkalne – 2 punktowce „Mister Szczecina” z 1965 r.	pl. Grunwaldzki 1–2, 3–4	T. Ostrowski
11.	1964	bud. mieszkalno-usługowy 2 bliźniacze budynki wielorodz., „Mister Szczecina” z 1964r	al. Wyzwolenia 37–47, 25–35	H. Nardy
12.	1964	Bud. mieszkalny z usługami punktowiec na zamknięciu pierzei	pl. Kościuszki, ul. Krzywoustego	M. Janowski
13.	1964	Technikum Samochodowe	ul. Klonowica 14	Zb. Dominko, J. Soroczyński
14.	1964–1967	„ Bałtona ” Przedsiębiorstwo Handlu Zagranicznego	u. Gdańska 40	A. Korzeniowski, R. Maciejewska
16.	1965–1967	„ Sam Rodzynek ” wraz z bud. mieszkalnymi-3 wieżowce	ul. Mieszka I 102–106	W. Zaborowski
17.	1966	„ KS CZARNI ” ośrodek wioślarski	Bulwar Elbląski	M. Uciechowski
18.	1966	Kompleks handlowo-usługowy os. Komuny Paryskiej	ul. Wilcza 40	W. Zaborowski
19.	1966–1967	Dworzec autobusowy PKS	pl. Grodnicki 1	H. Zawojka, W. Zawojki
20.	1967	„ Medicus ” i „ Cafe Uśmiech ” bud. handlowo usługowy	pl. Zwycięstwa 1–2	K. Stachowiak, Zb. Grudziński
21.	1967	Pawilon gastronomiczny i Dom Portowca	Podgórna 26	W. Furmańczyk, W. Jarzynka
22.	1967–1972	Galeriowiec „Mozaika”	pl. Rodła 1–2 róg al. Wyzwolenia	R. Fyda – Karwowska
23.	lata 70.	„ Hetman ” Dom Kultury Kolejarza os. Wzgórze Hetmańskie	ul. 9 Maja 17	M. Prauziński, Zd. Kasprzak
24.	1971	„ Cezas ” bud. usługowy Przedsiębiorstwa Zaopatrzenia Szkół	ul. Rajskiego 1	Marian Rąbek
25.	1971	Kompleks handlowo-usługowy os. Niebuszewo „Wicemister Szczecina” z 1971r	ul. Św. Marcina 1–2	T. Blicharski
26.	1971	Bud. mieszkalny z biurami ADM „Mister Szczecina” z 1971 r.	ul. Wielkopolska 43 róg ul. Śląskiej	T. Ostrowski
27.	1973	„ Aula Kopernikańska ” PAM w ramach kompleksu szpitalnego, na os. Pomorzany	ul. św. Józefa	M. Rąbek
28.	1973	Kompleks handlowo-usługowy os. Wzgórze Hetmańskie	ul. 9 Maja	T. Zimnicka
29.	1975	„ Klub TRANS ” studencki Dom Kultury przebudowany na bibliotekę PAM-u w 2007r .	ul. Powstańców Wielkopolskich 20	M. Uciechowski
30.	1978	Kościół Miłosierdzia Bożego Realizacja 1980–89	ul. Przyjaciół Żołnierza 45	A.M. Szymiski, M. Hamberg

Table 1. The choice of 30 modernist buildings created in Szczecin in the Polish Peoples Republic times⁵

No	Date	Object	Address	Author
01.	1959	„Kosmos Cinema” register of monuments: A-268, 2006.	al. Wyzwolenia 8	A. Korzeniowski, E. Messer
02.	1959–1964	WDS Provincial Sports Centre 1969 Mister 25th anniversary of Szczecin”	ul. Felczaka 16 corner ul. Wąskiej	M. Rąbek
03.	1960–1961	„Bar Ekstra” – fast food outlet, rebuilt in 1999, now demolished	al. Niepodległości 26	Z. Grudziński, L. Kołodziejczyk B. Skłodowski
04.	1960	„MKS Pogoń” Sports Centre to be demolished	ul. Twardowskiego 8	M. Uciechowski
05.	1960	Residential-services building , 1961 Mister of Szczecin	al. Wyzwolenia 2–4, corner pl. Żołnierza 19	H. Nardy
06.	1960	Self-service Groceries Pavillion PSP (latter so called „Barbara”) demolished in 2000	ul. Krzywoustego	Zb. Grudziński, J. Około-Kulak B. Siebert
07.	1961	„Kaskada” Entertainment and Catering Complex the objekt burnt down in 1981	al. Niepodległości	L. Kappy, W. Jarzynka S. Stachowiak, J. Około-Kulak
08.	1961–63	„Kotwica” Estate residential-services building	Kilińskiego, Felczaka Wyzwolenia	H. Nardy, J. Karwowski T. Ostrowski
09.	1962	Residential-services buiding , Corner infill in a quarter 1963 Mister of Szczecin	al. Wojska Polskiego 51, róg Jagiellońskiej	J. Karwowski
10.	1963–1965	Two residential highrise buildings – 1965 Mister of Szczecin	pl. Grunwaldzki 1–2, 3–4	T. Ostrowski
11.	1964	Residential-services buiding two twin residential buildings, 1964 Mister of Szczecin	al. Wyzwolenia 37–47, 25–35	H. Nardy
12.	1964	Residential-services buiding , highrise, closing the frontage	pl. Kościuszki, ul. Krzywoustego	M. Janowski
13.	1964	Automotive Technical School	ul. Klonowica 14	Zb. Dominko, J. Soroczyński
14.	1964–1967	„Baltona” Przedsiębiorstwo Handlu Zagranicznego	ul. Gdańska 40	A. Korzeniowski, R. Maciejewska
16.	1965–1967	Supermarket „Rodzynek” including three residential highrise buildings	ul. Mieszka I 102–106	W. Zaborowski
17.	1966	„Sport Club CZARNI” Rowing Centre	Bulwar Elbląski	M. Uciechowski
18.	1966	Retail and Services Complex , Komuny Paryskiej Estate	ul. Wilcza 40	W. Zaborowski
19.	1966–1967	Bus Station PKS	pl. Grodnicki 1	H. Zawojka, W. Zawojki
20.	1967	„Medicus” and „Cafe Uśmiech” retail and services buiding	pl. Zwycięstwa 1–2	K. Stachowiak, Zb. Grudziński
21.	1967	Catering Pavillion and Harbur’s Man House	Podgórna 26	W. Furmańczyk, W. Jarzynka
22.	1967–1972	Gallery Residential Building „Mozaika”	pl. Rodła 1–2 corner al. Wyzwolenia	R. Fyda – Karwowska
23.	lata 70.	„Hetman” Railwayman Cultural Centre Wzgórze Hetmańskie Estate	ul. 9 Maja 17	M. Prauziński Zd. Kasprzak
24.	1971	„Cezas” services building, Przedsiębiorstwa Zaopatrzenia Szkół	ul. Rajskiego 1	M. Rąbek
25.	1971	Retail and Service Complex , Niebuszewo Estate 1971 Vice-Mister of Szczecin	ul. Św. Marcina 1–2	T. Blicharski
26.	1971	Residential-office buiding ADM 1971 Mister of Szczecin	ul. Wielkopolska 43 corner ul. Ślaska	T. Ostrowski
27.	1973	„Copernican Hall” PAM a part of hospital complex, Pomorzany Estate	ul. św. Józefa	M. Rąbek
28.	1973	Retail and Service Complex , Wzgórze Hetmańskie Estate	ul. 9 Maja	T. Zimnicka
29.	1975	„Club TRANS” Student’s Cultural Centre, refurbished for the Library of Medical University in 2007	ul. Powstańców Wielkopolskich 20	M. Uciechowski
30.	1978	The church of Divine Mercy , Implementation 1980–1989	ul. Przyjaciół Żołnierza 45	A.M. Szymiski, M. Hamberg

narożnik przy al. Wojska Polskiego i Jagiellońskiej J. Karwowskiego czy wolnostojącej usługowej jak *Cezas* M. Rąbka, to nie zawsze lokalizacja nowych obiektów stanowiła wytłumaczalną dziś przesłankę projektową, uwarunkowaną choćby poszanowaniem zastanego kontekstu otoczenia. Zniszczone śródmieście i dzielnice staromiejskie będące najwartościowszą częścią przedwojennej struktury miasta, stanowiące o owym nieuchwytnym, lecz niezbędnym dla identyfikacji *genius loci*, uznano za potencjalną rezerwę terenową dla przyszłych przedsięwzięć inwestycyjnych planowanych z istic rewolucyjnym rozmachem, zgodnie z ideą nowoczesnego miasta. (...) Pojawiały się zatem obiekty ciekawe, interesujące ze względu na swoje wartości funkcjonalno-plastyczne, lecz kontrowersyjne lokalizacyjnie. Przywołać tu możemy *Medicus* K. Stachowiaka czy ostatecznie wpisany na listę obiektów chronionych budynek kina *Kosmos* A. Korzeniowskiego – jako przykłady realizacji bezpardonowo wstawionych w struktury dziewiętnastowiecznej śródmiejskiej zabudowy kwartałowej.

Co z tej spuścizny i w jaki sposób warto chronić? Z jakimi problemami spotykają się inwestorzy, urzędnicy, a z jakimi projektanci stający przed dylematem jej adaptacji bądź unicestwienia? Może istotniejszym postawieniem problemu byłoby pytanie: jak na nowo przywołać ducha emocji pierwszych realizacji na tych ziemiach, świadczących dobitnie o ich swoistym manifestie i naznaczaniu ową *nowoczesną polskością*, i zderzyć je z duchem antagonizmów wykreowanych w dzisiejszym pokoleniu w odniesieniu do czasów minionej epoki PRL-u.

Jak uświadomić i zyskać aprobatę społeczną do działań konserwatorskich, jeśli nie poprzez nieustanną promocję tej architektury. **Dziś świadomie zaniedbywana, porzucona, często na progu technicznej destrukcji, broni się jedynie w świadomości tych, którzy coś o niej wiedzą, tych, dla których jest symbolem wolności w czasach zniewolenia, dla których stała się powiewem świeżości i nadziei.** Działaniem inicjującym architekturę jest zawsze rysowanie, malowanie. Szkic zawsze idzie pierwszy. Pozwala zobaczyć więcej i zyskać głębszy wgląd w to, co już jest na papierze. Pierwszy szkic to zawsze emocja, nie pomysł. Ważne jest, by na początku dać wyobraźni swobodę, uwolnić ją od wpływu z góry przyjętej formy. Ten pierwszy szkic jest znakiem, który sugeruje możliwość istnienia idei⁶. W trakcie poszukiwań i badań obiektów godnych ochrony staraliśmy się prezentować te, których wartości jednoznacznie wskazują na ich rodowód, a w ich cechach odnajdujemy wiele kryteriów, w tym: nowatorstwa, uznania współczesnych, artystyczności, unikalności czy przejścia próby czasu. Z kolei kryteria z ustawy o ochronie zabytków z 2003 r. nakazują doszukiwać się wartości historycznych, artystycznych i naukowych, waloryzując je w oparciu o różne skale wartości – od lokalnej po europejską. Tak naprawdę wiele treści ww. kryteriów jest zbieżnych w swej merytoryce, co dodatkowo *par excellence* utrudnia stwierdzenie, czy

ground Szczecin tried to smuggle Andrzej Korzeniowski (*Baltica*) and Marian Rąbek (*Copernican Hall*). However, these attempts have not been able to change the generally accepted architectural situation as canon in thinking, especially considering the fact that Szczecin “chased” contemporary Polish avant-garde, in than the meaning of modernity, losing along the way the specific creative beauty of Szczecin and its former originality.

Despite many very good examples of the introduction of residential buildings as the infill at the corner of Wojska Polskiego Avenue and Jagiellońska Street by J. Karwowski, or free-standing commercial building as *Cezas* by M. Rąbek, this was not always the location of new buildings accounted explainable today project premise, conditioned even by the respect of the existing cfor identification of the *genius loci*, they were considered potential reserve areas for future investment projects planned with a truly revolutionary verve, in the spirit of the modern city. (...) There were, therefore, interesting objects, interesting because of its functional art value but controversial due to its locality. Here we can recall the *Medicus* by K. Stachowiak is ultimately included in the list of objects protected building of the cinema *Kosmos* by A. Korzeniowski – as examples of the implementation ruthlessly inserted into the structure of the nineteenth-century downtown building quarters.

What of this legacy and how is it worth protecting? What kind of a problem, investors, government officials and with which designers are becoming a dilemma of its adaptation or annihilation? Perhaps more important problem would be placing the question: how to re-evoke the emotions of the first implementation in these parcels, providing emphatic spirit about their specific manifesto and marking its *modern Polishness* and contradict them with the spirit of created antagonism in than generation in relation to the days of a bygone era of the communist regime.

How to raise awareness and gain public approval for restoration work, if not through the constant promotion of this architecture. **Today consciously neglected, abandoned, often on the verge of technological destruction, weapons only in the minds of those who know something about it, those for whom it is a symbol of freedom in times of enslavement, to those for whom became a breath of fresh air and hope.** Drawing and painting has always been the initiating action in architecture. The sketch always goes first. It allows to see more and gain a deeper insight into what is already on paper. The first draft is always emotion, no idea. It is important that at the beginning to give your imagination freedom, to free it from the influence of preconceived mold. This first sketch is a sign that suggests the possibility of the existence of ideas⁶. In the course of exploration and research of the worthy of protection objects we have tried to present those whose values clearly indicate their origin and their characteristics we find a number of criteria including innovation, recognition of contemporary artistic value, uniqueness or pass the test of time. On the other hand, the criteria of the

mamy do czynienia już z zabytkiem, czy jedynie z potencjalnym „dobrem kultury”⁷.

Niewątpliwie architektura jest wielowymiarowa. Badacze interdyscyplinarni zwracają często uwagę na zupełnie inne skutki i treści niesione przez architekturę niż uwzględnianie przez projektantów, wywołując tym samym protesty środowiska architektonicznego. A przywołując za Karoliną Matysiak myśl, że oddziaływanie tego samego obiektu będzie różne na przestrzeni lat, co uniemożliwia architektowi jednoznaczne zaplanowanie funkcji obiektu w czasie jego materialnego istnienia, niejednokrotnie pogodzić się musimy z koniecznością adaptacji (w najlepszym razie) tych obiektów do nowych sposobów użytkowania. Jak zrobić to właściwie, z poszanowaniem pierwotnej idei, bez powierzchownej fascynacji? Czy zdążymy z usystematyzowaną wiedzą i wypracowanymi zasadami ochrony dorobku (soc)modernistycznego dziedzictwa, odczarowując wrodzoną do nich nieżyczliwość i uprzedzenie? „Źle urodzone”, cytując za Filipem Springerem, (...) określenie to dobrze oddaje rodowód tych obiektów. Urodziły się w złym czasie, trudnym, bolesnym, byle jakim (...). I jak by tego wszystkiego było mało, gdy czasy się zmieniły kojarzono je już tylko z tamtą peerelowską bylejakością⁸.

I tak na naszych oczach giną pomnikowe dzieła, obiekty pojedyncze, unikatowe, nie objęte masową powtarzalnością. Więcej szczęścia mają te z nich, które przez przypadek stoją na uboczu, z dala od chciwych oczu deweloperów i bezkompromisowych inwestorów. Wśród tych ostańców coraz rzadziej odnajdziemy, zapisane w prywatnych archiwach na pożółkłych kartkach, ich czyste przesłania, do których możemy się odwołać, zanim popadną w niebyt bądź przez nasze złośliwość bezpowrotnie stracą swój walor unikatowy.

Jeśli przyjąć, że zasadą architektury modernistycznej nie jest jej trwałość, a dopasowanie do czasowych realiów oraz wymogów techniki i ekonomii, to nie budynek sam w sobie (przez lata wielokrotnie remontowany, ocieplany czy przemalowany), lecz jego **pierwotna idea zapisana w szkicu**, a następnie przeniesiona na projekt – jest równie godna ochrony i naszej historycznej pamięci.

law on protection of monuments of 2003. Enjoin traced to the historical, artistic and scientific, that value them based on different value scales – from local to European. In fact, a lot of content the criteria is convergent in its substance, which additionally *par excellence* hinders the classification of whether it is already a monument, or only a potential “good of culture”⁷.

Undoubtedly, the architecture is multi-dimensional. Interdisciplinary researchers pay attention to the often very different effects and content carried by architecture than those taken into consideration by designers, thereby triggering protests from the industry players. Recalling the thought of Karolina Matysiak that the impact of the same object will vary over the years, making it impossible architect unambiguous planning functions of the facility at the time of his material existence, often to accept we have the need to adapt (at their best) these objects into new uses. Just to quote Philip Springer from the „Wrongly born“, but in Szczecin style (...) this term clearly reflects the origins of these objects. Born at the wrong time, difficult, painful, any old (...). And as if that was all was not enough, the times have changed often associated only with that Polish socialist era mediocrity⁸.

And so before our eyes some monumental works, objects isolated, unique, not covered by the mass repeatability are dying. More fortunate are the ones that accidentally stand on the sidelines, away from the eyes of greedy developers and uncompromising investors. Among these outliers, less frequently we find stored in private archives on the yellowed pages of sketches and drawings. Their clear message, which can be recalled before the fall into oblivion, or by our indifference they will lose their unique value.

Assuming that the principle of modernist architecture is not its durability and adaptation to time realities and requirements of technology and economics, it is not the building itself (over the years repeatedly renovated, insulated and repainted) **its original idea, enshrined in the draft** and then transferred to the project – is just as worthy of protection and our memory.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Bał W., Dawidowski R., Szymski A. Architektura Polska lat 1945–1960 na obszarze Pomorza Zachodniego. Wyd. Walkowska, Szczecin, 2004.
- [2] Bał W., Dawidowski R., Długopolski R., Szymski A. Architektura Polska lat 1961–1975 na obszarze Pomorza Zachodniego. Wyd. Walkowska, Szczecin, 2007.
- [3] Białecki T., Silski Z. (ed.) Dzieje Szczecina 1945–1990. T. 4, 13 Muz, Szczecin, 1998.
- [4] Czyżewski A. Polska Architektura Nowoczesna. Honorowa Nagroda SARP 1966–2010. Warszawa, 2010.
- [5] Janowski M., Lisek J., Skłodowski B. Szczecin 1945 i dziś. Interpress, Warszawa, 1968.
- [6] Kotarbiński A. Rozwój urbanistyki i architektury polskiej w latach 1944–1964. Warszawa, 1967.
- [7] Mockbee S. Rural Studio. In: Krzaczkowski P. (ed.) Recykling idei. Cena architektury. Wrocław, 2013.
- [6] Wallis A. Socjologia wielkiego miasta. PWN, Warszawa, 1967.
- [9] Springer F. Źle urodzone. Reportaże o architekturze PRL-u. Kraków, 2011.
- [10] Szymski A.M. Architektura i architekci Szczecina 1945–1995. Politechnika Szczecińska, Szczecin, 2001.

- ¹ Wallis A., *Socjologia wielkiego miasta*, PWN, Warszawa 1967, s. 29.
- ² Bal W., Dawidowski R., Długopolski R., Szymski A., *Architektura Polska lat 1945–1960 na obszarze Pomorza Zachodniego*, wyd. Walkowska, Szczecin 2004, s. 113–114.
- ³ Czyżewski A., *Polska Architektura Nowoczesna. Honorowa Nagroda SARP 1966–2010*, Warszawa 2010. Narzucone przez powojenne władze kierunki rozwoju projektowania architektonicznego i urbanistycznego doprowadziły do zmniejszenia roli zawodu architekta. Po 1956 roku proces ten się pogłębił. Biura projektowe okazały się najsłabszym ogniwem w procesie inwestycyjnym. Uznano zawód architekta za zbędny i zastąpiono słowo architektura słowem budownictwo.
- ⁴ Kotarbiński A., *Rozwój urbanistyki i architektury polskiej w latach 1944–1964*, Warszawa 1967, s. 141.
- ⁵ Opracowanie własne autora, zaprezentowano wybór 30 obiektów spośród 60 skatalogowanych. Wykaz wielokrotnie przekazywany instytucjom planistycznym do wykorzystania. Stan zachowania obiektów: luty–kwiecień 2010.
- ⁶ Mockbee S., *Rural Studio* [w:] *Recykling idei. Cena architektury*, pod red. P. Krzaczkowskiego, Wrocław 2013, s. 16.
- ⁷ Art. 2 pkt. 10 ustawy o planowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r.
„Dobra kultury współczesnej” – należy przez to rozumieć nie będące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące dorobkiem wcześniej żyjących pokoleń, jeśli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna.
- ⁸ Springer F., *Źle urodzone. Reportaże o architekturze PRL-u*, Kraków 2011, s. 7.

Streszczenie

Początki powojennej architektury modernistycznej Pomorza Zachodniego sięgają realizacji projektowych pierwszych absolwentów Wydziału Architektury Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Szczecinie, którzy szybko rozpoczęli kształtowanie zastanej przestrzeni wielu miast ówczesnego województwa szczecińskiego, traktując ją jako poligon doświadczalny dla realizacji nowych idei architektury nowoczesnej. Wykształcone i uformowane w tym okresie młode kadry stały się niewątpliwie motorem przemian kulturowych i cywilizacyjnych, a ich umiejętności i poglądy estetyczne zostawiły trwale piętno na współczesnym wizerunku Pomorza. Dziś, przedstawiając ówczesne dokonania realizacyjne, przywołujemy szkice naszych starszych kolegów jako niebagatelny dorobek ich twórczości i charakterystyczny znak minionej epoki: kunsztu zamykania twórczych idei w kilku, czasem magicznych kreskach.

Abstract

The origins of post-war modernist architecture of Western Pomerania go back to execution of designs of the first graduates of the Faculty of Architecture of the Higher School of Engineering in Szczecin, who quite soon began to influence the development of existing space of many towns and cities of Western Pomeranian voivodeship, treating it as a testing ground for the implementation of new ideas of modern architecture. Educated and formed in this period, the young staff become undoubtedly the driving force of cultural and civilizational transformation. Their skills and aesthetic views left a lasting mark on the contemporary image of Pomerania. Nowadays, presenting the then made execution achievements, we refer sketches and drafts of our senior colleagues, as the considerable achievements of their creative work and at the same time a very distinctive sign of a bygone era: art and craft enclosing creative ideas in sometimes a few magical lines.

Waldemar Komorowski*

Ochrona dziedzictwa urbanistyki i architektury Nowej Huty z lat 1949–1959

Heritage conservation for urban planning and architecture of Nowa Huta of the years 1949–1959

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, socrealizm, modernizm, urbanistyka, architektura

Key words: cultural heritage, socialist realism, modernism, urban planning, architecture

Artykuł składa się z czterech części. Pierwsza zawiera podstawowe informacje historyczne, druga jest poświęcona kwestii ochrony urbanistycznego kształtu założenia miejskiego z lat pięćdziesiątych XX w., trzecia problemowi konserwacji architektury, czwarta dopuszczalnym zmianom w urbanistyce i architekturze. W artykule wykorzystano sformułowania z autorskiej publikacji z 2012 r.¹ oraz informacje i materiały graficzne zawarte w wykonanym przez autora w 2011 r. studium z zakresu ochrony krajobrazu kulturowego².

1. SKRÓCONA HISTORIA NOWEJ HUTY LAT PIĘDZIESIĄTYCH XX WIEKU³

Etap pierwszy (1949–1950). Najstarsze osiedla, położone w pd.-wsch. części Nowej Huty budowano od połowy 1949 r. Powstawały w nich jedno- i dwupiętrowe budynki z wysokimi dachami, w układach rozproszonych, rytmicznie uszeregowanych. Kameralne zespoły, otoczone obszernymi terenami zielonymi, nawiązują do tradycji modernistycznych osiedli pracowniczych miast przemysłowych Polski międzywojennej, dopatrzeć się też w nich można wpływów anglosaskiej idei miast-ogrodów i amerykańskich oraz niemieckich kolonii pracowniczych z przełomu XIX i XX w., a także z okresu międzywojennego (m.in. we Wrocławiu).

Etap drugi (1950–1956). Arbitralnie narzucona, intensywnie lansowana od połowy 1949 r. doktryna realizmu socjalistycznego wymusiła porzucenie koncepcji miasta-ogrodu. Zmieniły się też priorytety w zakresie

The article consists of four parts. The first part contains basic historical information, the second is dedicated to the conservation of the urban shape as for the 1950's city concept. The third part is concerned with architecture conservation, while the fourth one deals with permissible changes in urban planning and architecture. The article uses the wording first applied in the author's publications of 2012¹ as well as information and graphic materials contained in the study of 2011 on conservation of cultural landscape by the same author².

1. THE ABRIDGED HISTORY OF NOWA HUTA OF THE 1950'S³

The first phase (1949–1950). The oldest estates, located in the south-eastern part of Nowa Huta, were built from mid-1949. Erected were one- and two-storied buildings with high roofs; the systems were dispersed and rhythmically ordered. Chamber arrangements, surrounded by extensive green areas, refer to the tradition of modernist employee housing developed in industrial cities in the interwar Poland. One may also notice the influence of the Anglo-Saxon idea of garden-cities and the German worker colonies of the turn of the 19th and 20th centuries.

The second phase (1950–1956). Arbitrarily imposed and intensively promoted since mid-1949, the doctrine of socialist realism forced abandonment of the garden city concept. Also changed were priorities

* dr, Muzeum Narodowe w Krakowie

* dr, National Museum in Krakow

Cytowanie / Citation: Komorowski W. Heritage conservation for urban planning and architecture of Nowa Huta of the years 1949–1959. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:153–162

Otrzymano / Received: 05.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 13.03.2017

doi:10.17425/WK49CONSERVATION

Ryc. 1. Centrum Nowej Huty od południowego zachodu. Fot. Wiesław Majka, 2009

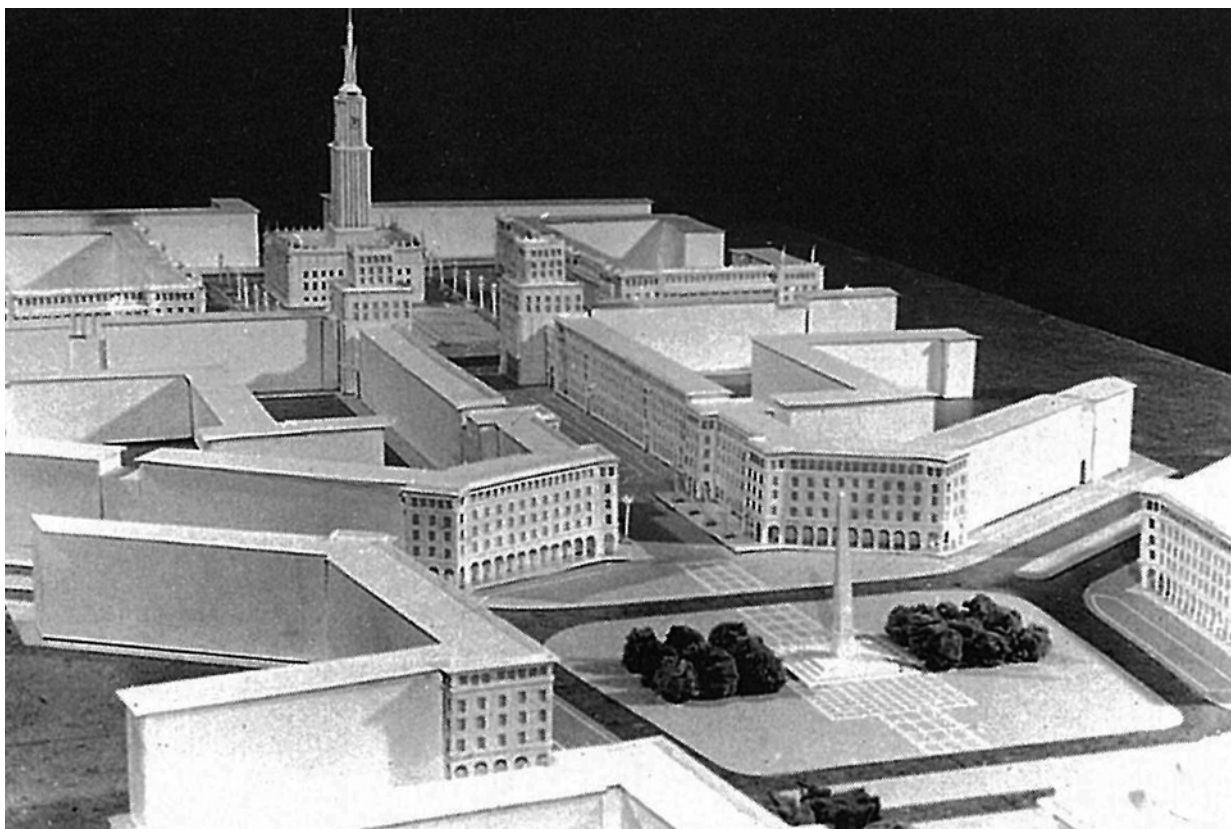
Fig. 1. The Centre of Nowa Huta from the south-west. Photo by Wiesław Majka, 2009

budownictwa mieszkaniowego, dążono do zagęszczenia zabudowy z powodu modyfikacji programu nowego miasta, które miało obsługiwać większą niż pierwotnie planowano hutę. Plac Centralny i przyległe osiedla zrealizowano w l. 1952–1956. Zespół Tadeusza Ptaszyckiego stworzył dzieło spełniające wymogi doktryny, według której centrum socjalistycznego miasta miało stanowić oprawę manifestacji poparcia ludu dla władzy. Uczyniono to jednak środkami zgoła niespodziewanymi, sięgając nie do modelowych przykładów radzieckich, ale wprost do wzorów zachodnioeuropejskich. Twórcy miasta, ograniczeni sztywnymi nakazami, wypływającymi z ideologicznych pryncypiów, wybrali rozwiązania możliwie najlepsze, zbliżając się do dawno zakorzenionej europejskiej tradycji miast „idealnych”. Urbanistyczny układ Nowej Huty to kreacja w pełni autonomiczna, wprawdzie inspirowana tradycją, lecz twórczo przetwarzająca klasyczne pierwowzory. To samo tyczy się architektury.

Etap trzeci (od 1956 r.). Wydarzenia 1956 r. odzwierciedliły się niemal natychmiast w budownictwie Nowej Huty. Demonstracyjnie zerwano z zasadą ściśle symetrycznego kształtowania założeń urbanistycznych oraz przestrzegania harmonii elementów horyzontalnych i wertykalnych. Nowy plac Ratuszowy miał otrzymać asymetrycznie w stosunku do alei Róż ukształtowaną zabudowę. Do urbanistyki wróciły tendencje „deurbanizacyjne”; już w 1956 r. powstały projekty, które zerwały z zabudową obrzeżną, z zamkniętymi wnętrzami urbanistycznymi, na korzyść założeń swobodnych, kształtowanych według ówczesnych światowych

in the field of housing, sought was density development due to modifications to the programme of the new city, which was to handle steelworks significantly larger than originally planned. In 1952 took place the first public demonstration of the new city model. The Central Square and the adjacent residential centre were erected in the years 1952–1956. The Tadeusz Ptaszycki team created a work meeting the requirements of the doctrine, according to which the centre of the socialist city was to be the setting for demonstration in support of the people for power. This was done, however, by quite unprecedented means, thus not reaching to the Soviet model examples (which, in fact, also refer to Western Europe by means of the Russian Classicism), but directly to the Western ones. The creators of the city, limited by rigid dictates arising out of ideological principles, chose the best possible solutions, approaching the long-rooted traditions of the European “ideal” cities. The urban system of Nowa Huta is a fully autonomous creation, one that was inspired by tradition, but creatively processing the classic archetypes. The same goes for architecture.

The third phase (since 1956). The events of 1956 were reflected almost immediately in the construction of Nowa Huta. Ostentatiously parted with was the principle of symmetrical shaping of urban planning and compliance harmony of horizontal and vertical elements. The new City Hall Square was to receive the shape asymmetrical with respect to Aleja (Avenue) Róż. There began a return to “deurbanizing” urban trends;

Ryc. 2. Centrum Nowej Huty – makieta z 1952 r. (proj. T. Ptaszycki, J. Ingarden, B. Skrzybalski, T. Rembiesa)

Fig. 2. The Centre of Nowa Huta – model from 1952 (project by T. Ptaszycki, J. Ingarden, B. Skrzybalski, and T. Rembiesa)

tendencji. Wciąż jednak wpisywały się w urbanistyczny ruszt miasta z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych. Architektura też była już „nowa”.

We wszystkich trzech okresach stosowano nowoczesną metodę urbanistyczną⁴, kryjąc ją z konieczności za przeciwnymi jej sloganami ideologicznymi, a także przez krótki czas pod historycznym kostiumem formalnym.

2. MIASTO PO 1959 ROKU, PRZEKSZTAŁCENIA URBANISTYCZNE

Zarzucenie koncepcji urbanistycznej z okresu socrealizmu spowodowało, że Nowa Huta nie została zrealizowana w „idealnej”, zaprojektowanej przez zespół Ptaszyckiego postaci – nie wzniesiono domu kultury na południowym zamknięciu placu Centralnego, obelisku w jego środku, ratusza w połowie alei Róż i otaczających go budynków urzędowych. Brak domu kultury spowodował nieuzasadnioną wyrwę w pierzejach placu, a odstąpienie od budowy obelisku i ratusza zwichnęło równowagę między horyzontalnymi i wertykalnymi elementami całej kompozycji urbanistycznej. Konsekwencją było również zaniechanie realizacji typowych dla urbanistyki realizmu socjalistycznego zamknięć perspektywicznych⁵. Z czasem proces odchodzenia od pierwotnej koncepcji nie tylko się pogłębiał, ale coraz częściej przynosił realizacje stanowiące jej zaprzeczenie. Zaczął się już w drugiej połowie lat pięćdziesiątych, ale nie było wtedy jeszcze budowli drastycznie kontestujących pierwotny układ. Pierwsze dzieło architektury modernistycznej – tzw. blok szwedzki

already in 1956 were developed projects of the so-called Swedish block (block of flats) and estates located west of the Central Square, which broke with the peripheral buildings and closed urban interiors in favor of the unrestricted principles, shaped by contemporary global trends. Still, they formed part of the urban grid of the city from the first half of the 1950's. Architecture was also no longer “new”.

In all three periods there was used a modern urban method⁴, though hidden from the opposing ideological slogans, and for a short time also under the historical formal costume.

2. THE CITY AFTER 1959, TRANSFORMATION OF URBAN LAYOUT

Abandonment of urban design concept of the socialist realism period meant Nowa Huta was never to be realized in the “ideal” form, that is the one designed by the Ptaszycki team – there was no cultural centre erected in the southern closing of the Central Square, an obelisk at its centre, a town hall in the middle of Aleja Róż, nor the surrounding office buildings. The lack of the culture centre resulted in an unjustified breach in the frontages of the square, while abandonment of the obelisk and Town Hall distorted the balance between horizontal and vertical elements of the entire urban composition. The consequence was the abandonment of implementation of the typical urban

w osiedlu Szklane Domy (projekt 1956–1957, realizacja 1957–1959, Janusz i Marta Ingardenowie) – wpisywało się w kontekst „socrealistyczny”, mimo że jego kształt i mocna, pastelowa kolorystyka⁶ stanowiły kontrast dla okolicznej zabudowy pochodzącej z poprzedniego etapu. Podobne stwierdzenie można odnieść do powstałego niemal w tym samym czasie najwyższego w ówczesnej Nowej Hucie budynku, także o różnobarwnych elewacjach, zamykającego od wschodu osiedle Centrum B (1957–1959)⁷. Przez pewien jeszcze czas przeważała w planowaniu urbanistycznym tendencja do dostosowywania się do założeń kompozycyjnych sprzed 1956 r. Przykłady znajdujemy w oprawie alei Solidarności i Andersa, gdzie w południowych pierzejach wzniesiono bloki o modernistycznej architekturze, lecz trzymające się linii regulacyjnych gwiaździstego układu kompozycyjnego⁸.

Pierwszym demonstracyjnym odejściem od pryncypiów urbanistyki czasów socrealizmu była realizacja wysokiego „punktowca” w południowej części osiedla Centrum D (projekt 1957, S. Golonka, K. Chodorowski, A. Anlauf, M. Wędziagolski)⁹, który nieodwracalnie zniweczył harmonijną panoramę placu Centralnego, zwłaszcza w widoku od strony skarpy wiślanej. W przyszłości budynek stał się zaczynem podobnych realizacji w najbliższej okolicy, powodujących etapową deprecjację neobarokowej kompozycji centrum miasta¹⁰ (m.in. budowa w l. 1978–1980 dziesięciopiętrowego bloku, tworzącego uderzający dysonans w panoramie od strony południowej i w dalekiej perspektywie alei Solidarności). Szczęśliwie nie zrealizowano pomysłu osiemnastopiętrowego wieżowca w pobliżu bloku szwedzkiego (jeszcze przed 1959 r.)¹¹ oraz niewiele niższego hotelu pracowniczego po wschodniej stronie nowego placu Ratuszowego¹². Hotel wpisywał się w koncepcję nowego ukształtowania przestrzeni w centralnej części miasta, stanowiącą też podstawę warunków konkursu (1966) poświęconego zagospodarowania placu po odejściu od realizmu socjalistycznego. Kładziono w nich nacisk na wznoszenie budynków wysokich dla podkreślenia znaczenia miejsca w strukturze urbanistycznej, jak również w celu maksymalnego wykorzystania terenu¹³. Projektowana zabudowa nie została zrealizowana, niemniej po zachodniej stronie alei Róż powstał ośmiokondygnacyjny blok w osiedlu Zgody¹⁴. Jest to nie tylko najwyższy gmach centrum miasta, ale został tak usytuowany, iż nie było już możliwości realizacji pierzei w planowanym pierwotnie miejscu. Do tego budynek nie otrzymał równoważnego akcentu po drugiej stronie alei Róż (urządzono tam park Ratuszowy, proj. Bronisław Szulewski¹⁵), co zwichnęło balans kompozycyjny. Było to demonstracyjne i definitywne odejście od imperatywu symetrii oraz przestrzegania harmonii elementów horyzontalnych i wertykalnych (ideowego kanonu urbanistyki socrealizmu) na rzecz jej przeciwieństwa – układu swobodnego, gdzie symetria jest niemal despektem. Podobnymi cechami charakteryzowały się koncepcje zabudowy na południe od placu Centralnego, gdzie zamierzano wzniesć „punktowce” uszeregowane wzdłuż linii zupełnie nie zgadzających się z osiami kompozycyjnymi w pierwotnej idei Ptaszyckiego¹⁶.

perspective of socialist realism closures⁵. Over time, the process of departing from the original concept not only deepened, but more often it brought about designs which constituted its entire denial. The process commenced in the second half of the 1950's; however, no buildings at that time contested the original layout to a drastic extent. The first work of modernist architecture – the so-called Swedish block located in the Szklane Domy estate (project 1956–1957, realization 1957–1959, Janusz and Marta Ingarden) – fell well in the context of “socialist realism”, even though its shape and strong, pastel colors⁶ were in contrast to the surrounding buildings originating from the previous stage. A similar statement can be applied to the erected almost at the same time, then the highest building in Nowa Huta, also of multicolored facades, and closing at the east the Centrum B estate (1957–1959)⁷. For some time, however, still prevailing in urban planning was a tendency to adapt to the design principles from before 1956. Examples are found in the setting of Aleja Solidarności and Aleja Andersa, where in the southern frontages were built blocks characteristic for modernist architecture, compliant though with the regulatory lines of the star-shaped compositional layout⁸.

The first demonstration of departure from the principles of the socialist realism urban planning was the realization of a high “point house” in the southern part of the Centrum D estate (project 1957 S. Golonka, K. Chodorowski, A. Anlauf, M. Wędziagolski)⁹, which irreversibly destroyed the harmonious panorama of the Central Square, especially when viewed from the Vistula embankment. In the future, the building became the leaven of similar realizations in the immediate area, contributing to a phased depreciation of the neo-Baroque composition of the city centre¹⁰ (including erection of the 1978–1980 ten-storied block, which created a striking dissonance in the panorama of the south and, in the long run, Aleja Solidarności). Fortunately, unrealized was the projected 18-storied skyscraper near the Swedish block (before 1959)¹¹ or a much lower employee hotel on the east side of the new City Hall Square¹². The hotel tied in with the concept of the new space design in the central part of the city, constituting a basis for requirements of the competition (1966), dedicated to developing the square after the end of socialist realism. The said requirements laid emphasis on the construction of high-rise buildings to highlight the importance of space in the urban structure, as well as to maximize the use of land¹³. The proposed building was not completed, but on the west side of Aleja Róż there was founded an eight-storied block in the Zgody estate¹⁴. Not only is this the tallest building of the city centre, but it disabled any other realization within the frontage of the originally planned location. More over, the building did not receive an equivalent emphasis on the other side of Aleja Róż (situated there was a Town Hall park, project by Bronisław Szulewski¹⁵), which distorted compositional balance. It was a demonstra-

Do czasu objęcia ochroną konserwatorską w 2004 r. zmiany na terenie historycznego układu urbanistycznego miały zdecydowanie negatywny charakter. Zacierają lub wręcz niwelowały jego wartość, nie dodając istotnych nowych walorów, współbrzmiących harmonijnie z zastanym dziedzictwem. Wynikało to zarówno z ignorancji oraz braku wiedzy, jak i świadomych działań podejmowanych dla „uwspółcześnienia” niechcianego spadku po jednoznacznie negatywnie ocenianej epoce historycznej. Brutalne przebudowy niszczyły sylwetki poszczególnych obiektów, a nowe inwestycje arogancko wchodziły w konflikt z harmonijną przestrzenią.

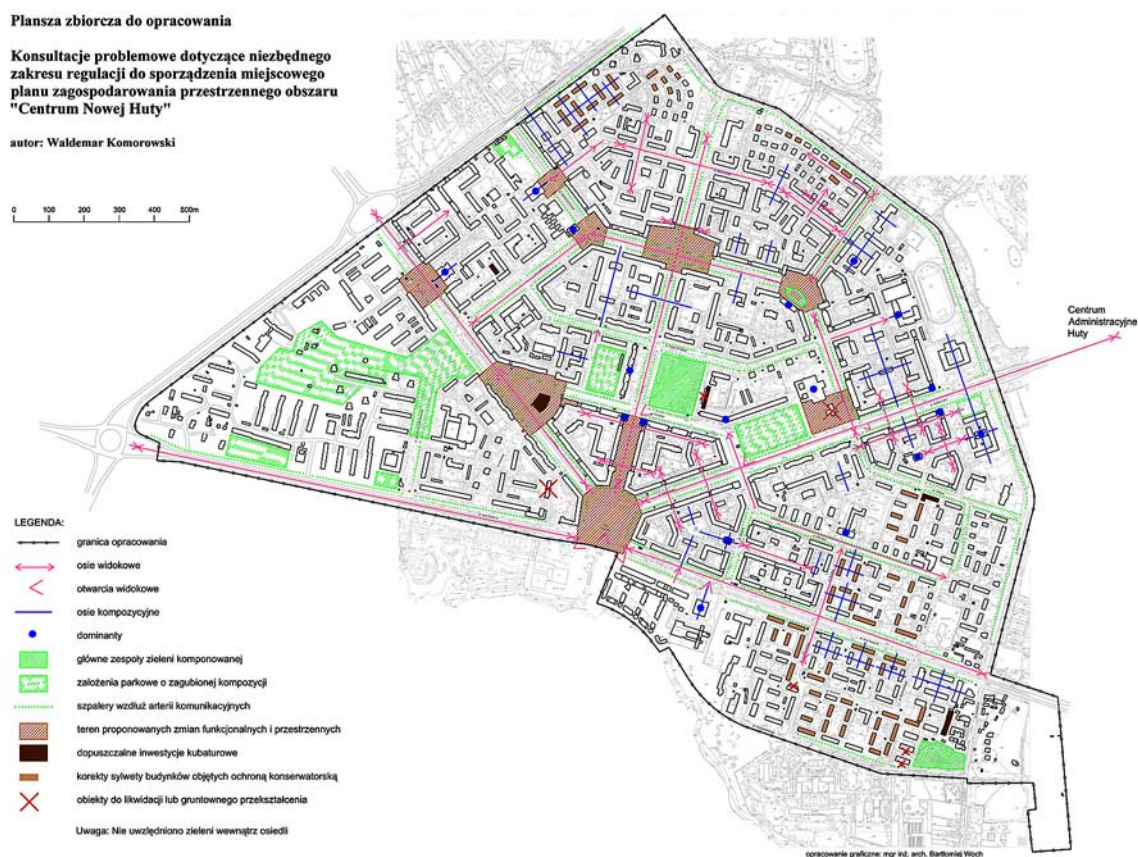
W 1983 r. ukończono wieloletnią budowę Nowohuckiego Centrum Kultury (proj. Zbigniew Pawelski), w miejscu wcześniej planowanego bloku mieszkalnego zamykającego plac Centralny od pd.-zach., w żadnym stopniu nie stanowiącego parytetu dla pozostałych części jego obudowy¹⁷. W mniejszej mierze kontrastowała z placem Centralnym szkoła muzyczna, również wzniesiona na skarpie wiślanej (projekt 1959, Janusz i Marta Ingardenowie)¹⁸. Największą szkodę urbanistycznej koncepcji placu przyniosła realizacja położonego w bezpośrednim jego sąsiedztwie osiedla Centrum E (1985, budowa w l. 1987–1994, Romuald Loegler z zespołem), nie nawiązującego ani formą, ani kompozycją do dzieła sprzed 1956 r.¹⁹

W tej sytuacji – co dość niespodziewane – pozytywnie wpisały się w neobarokowe założenie urbanistyczne obiekty sakralne, programowo nie brane pod uwagę

tytu i definite departure from the imperative of symmetry and compliance with harmony of horizontal and vertical elements (the ideological canon of social realism urban planning) to its opposite – free composition, where symmetry is almost disrespect. Similar features were characterized by development concepts south of the Central Square, where it was intended to erect “point houses” lined along the lines in complete disagreement with the compositional axes of the original concept of Ptaszycki¹⁶.

Until covering by urban conservation measures in 2004 changes in the historic urban layout were decidedly negative in nature. They blurred or even diminished its value, without adding significant new qualities that would remain in harmony with the existing heritage. This resulted both from ignorance and lack of knowledge as well as conscious actions to “modernize” the unwanted legacy of negatively evaluated historical period. Brutal reconstruction destroyed profiles of individual objects, while new investments entered arrogantly in conflict with harmonious space.

Completed in 1983 was a long-term construction of Nowa Huta Cultural Centre (project by Zbigniew Pawelski), in whose site there was a previously planned residential block closing the Central Square from the south-west and in no way constituting parity for the other parts of its design¹⁷. Contrasting in a smaller extent with the Central Square was the children’s

Ryc. 3. Waldemar Komorowski, Studium z zakresu ochrony krajobrazu kulturowego Nowej Huty

Fig. 3. Waldemar Komorowski, Study on conservation of the cultural landscape of Nowa Huta

w planach z początku lat pięćdziesiątych – dwie świątynie katolickie usytuowane w węzłowych punktach miasta – kościół pod wezwaniem MB Częstochowskiej (realizacja od 1982 r., Krzysztof Dyja i Andrzej Nasfeter) w osiedlu Szklane Domy²⁰ oraz kościół Najśw. Serca Pana Jezusa przy Teatrze Ludowym (1998–2002, Krzysztof Ingarden, Przemysław Gawor)²¹. Obydwie budowle są nie tylko lokalnymi dominantami spinającymi kompozycje przylegających osiedli i zamykającymi perspektywę widokową, ale stanowią też stosowny kontrapunkt dla otaczającej je zabudowy z lat pięćdziesiątych.

Dzięki decyzji z 2004 r. przedmiotem ochrony stało się „rozplanowanie ulic, placów, zieleńców, usytuowanie, bryły i gabaryty budowli, wystrój wnętrz architektoniczno-krajobrazowych, zieleń komponowana”²². Inwestycje powodujące dewastację pejzażu kulturowego zostały wstrzymane. Nadal jednak trwa proces naturalnej destrukcji, także wskutek zaniechań lub zaniedbań, jak w przypadku istotnego składnika przestrzeni miejskiej, jakim jest zieleń. Zaniedbana – zarówno komponowana, jak sadzona spontanicznie i bez uzgodnień – wprowadza chaos w zagospodarowaniu tak skwerów publicznych, jak wnętrz osiedlowych, szkodząc percepcji urbanistyki i niejednokrotnie stanowiąc zagrożenie dla higieny zamieszkania. Żywił zapanował nad klasyczną powściągliwością, niemal jak w ruskinowskiej koncepcji romantyzmu.

3. PRZEKSZTAŁCENIA ARCHITEKTURY

Architektura Nowej Huty lat pięćdziesiątych szczególnie uniknęła większych przekształceń. Jednak proces drobnych modernizacji, mnożonych przez efekt skali, daje zauważalnie negatywne skutki. Znaczące były pod tym względem zwłaszcza lata osiemdziesiąte, gdy służby

Ryc. 4. Niepielegnowana zieleń Nowej Huty – konflikt z architekturą. Fot. Paweł Komorowski, 2009

Fig. 4. Neglected green areas of Nowa Huta – in conflict with architecture. Photo by Paweł Komorowski, 2009

Music School, also built on the Vistula River bank (project in 1959, Janusz and Marta Ingarden)¹⁸. The greatest damage to the urban concept of the square was brought about by the realization of the located in the immediate vicinity Centrum E estate (1985, construction in 1987–1994, the Romuald Loegler team), which by no means referred to the form or composition of the work before 1956¹⁹.

In this situation – quite unexpectedly – the neo-Baroque urban planning concept was positively enhanced by religious buildings, which in principle were not taken into account in the plans from the early 1950's – two Catholic churches located in the nodal points of the city – the Our Lady of Czestochowa church (realization since 1982, Krzysztof Dyja and Andrzej Nasfeter) in the Szklane Domy estate²⁰ and the Blessed Sacred Heart of Jesus church adjacent to the Teatr Ludowy (1998–2002, Krzysztof Ingarden, Przemysław Gawor)²¹. Both buildings are not only local dominants tying together the compositions of neighboring estates and closing the viewing perspectives, but remain also an appropriate counterpoint to the surrounding buildings of the 1950's.

The 2004 decision imposed protection over “the layout of streets, squares, lawns, location, solid and size construction, architectural and landscape interior design, and designed green areas”²². Investments causing devastation of the cultural landscape have been suspended. Still, there continues a process of natural destruction being the consequence of omissions or negligence, as in the case of an essential component of the urban space, which is green. Neglected – both the designed and planted spontaneously and without consent – it introduces chaos in land use of public squares, and residential interiors, thus harming perception of urban planning and often threatening the health of residence. Here the element took control over classical restraint, almost like in the Ruskin concept of Romanticism.

3. TRANSFORMATIONS OF ARCHITECTURE

The architecture of Nowa Huta of the 1950's luckily escaped major transformation. However, the process of smaller scale modernizations, multiplied by the scale effect, gives noticeably negative effects. Significant in this regard were especially the 1980's, when conservation services were still unable to intervene. Numerous adaptations in the oldest buildings, particularly drastic in the case of low houses in the peripheral estates, resulted in deformations of shape and elevation.

The Central Square suffered as a result of the liquidation of balustrades crowning the surrounding buildings and the removal of multi-arm lamps. Besides, throughout the city due to failure of maintenance or improperly conducted repairs, the stylish detail has been lost – this concerned specifically individually designed bars or railings. Significantly, the greatest

konserwatorskie jeszcze nie mogły interweniować. Liczne adaptacje w najstarszej zabudowie, szczególnie drastyczne w wypadku niskich domów osiedli obrzeżnych, skutkują deformacjami kształtu i elewacji.

Plac Centralny ucierpiał w wyniku likwidacji balustrad wieńczących otaczające go budynki oraz przez usunięcie wieloramiennych latarni. Zresztą w całym mieście w wyniku zaniechania konserwacji bądź nieodpowiednio prowadzonych remontów gubiony jest stylowy detal – indywidualnie projektowane kraty czy balustrady. Znamienne, że największego uszczerbku doznają budynki żłobków, zamienianych na domy pomocy społecznej.

Akcje modernizacyjne układu komunikacyjnego, wynikające z konieczności dostosowania sieci ulicznej do współczesnych wymogów, prowadzone są z uszczerbkiem dla pierwotnych nawierzchni i zieleni.

Do dewastacji pejzażu kulturowego przyczynia się szeroko prowadzona akcja odnawiania elewacji budynków. Warstwy „ocieplające” przykrywają detale dekoracji, a nowa kolorystyka często odbiega od pierwotnej, projektowanej kompleksowo, z uwzględnieniem kontekstu urbanistycznego. Dzieje się tak mimo wysiłku służb konserwatorskich, wdrażających plan odnowy z 2004 r.²³

4. RAMY PRZEKSZTAŁCEN URBANISTYKI I ARCHITEKTURY

Urbanistyka

Układ urbanistyczny Nowej Huty jest dziełem zamkniętym, choć nieskończonym. Pod pojęciem „zamknięty” należy rozumieć kreację, która nie powinna być dopełniana, gdyż w zachowanej postaci stanowi świadectwo minionej epoki stylowej, rządzącej się innymi niż obowiązujące dziś zasadami. Niezależnie od oceny estetycznej winna być szanowana jako wartość historyczna. Z tych właśnie względów chroni ją zapis prawny, w zasadzie niedopuszczający większych zmian. Ochronie podlega zarówno układ miasta, jak i urbanistyczne rozwiązania poszczególnych jego części składowych. W zakresie kompozycji urbanistycznej kwestią nadrzędną jest utrzymanie *status quo*, z możliwością dopuszczenia takich zmian, które nie przeczą założeniom projektowym, przywracają wartości zagubione, ewentualnie niezrealizowane.

Głównym wyznacznikiem symetrycznych układów barokowych, stanowiących podstawę kompozycji Nowej Huty, jest system osi kompozycyjnych i widokowych, według których porządkowano zabudowę. Żadna z tych osi, a jest ich w Hucie bardzo wiele, nie może być przerywana lub zasłaniana obiektami architektonicznymi (nawet tzw. małą architekturą) albo zielenią.

Dopuszczalny zakres zmian funkcjonalnych oraz określenie kierunków zmian w sposobie wykorzystania i organizacji przestrzeni publicznych

Program funkcjonalny zrealizowany w latach pięćdziesiątych nie zmienił się istotnie w sześćdziesięcio-

damages has been done to buildings housing nurseries then turned into nursing homes.

Modernization actions of the communication system, resulting from the need to adapt the street network to modern requirements are carried out to the detriment of the original pavement and greenery.

Devastation of the cultural landscape was contributed to by a widely carried out action to renew the building facades. Layers of insulation cover decorative elements, while a new colour often differs from the original one, then designed comprehensively and with respect to the urban context. This takes place in spite of endeavours of conservation services, which have been implementing a recovery plan of 2004²³.

4. FRAMEWORK OF URBAN PLANNING AND ARCHITECTURE TRANSFORMATIONS

Urban planning

The urban layout of Nowa Huta is the work closed, though unfinished. The term „closed” should be understood as creation, which should not be complemented, as in its preserved form it bears witness to a bygone stylistic era, ruled by now obsolete principles. Regardless of aesthetic evaluation it should be respected as historical value. For these reasons, it is protected by legal provisions, which to a great degree disallow major changes. Protective measures are imposed on both the layout of the city, as well as urban solutions of its individual components. In terms of urban layout it is paramount to maintain the status quo, with the possibility of approval of such changes which do not contradict the design assumptions, and restore the lost ones, or those possibly unrealized.

The main determinant of the symmetric Baroque systems, on which the composition of Nowa Huta is based, is a compositional and view axis system, subject to which were all buildings. None of these axes, and these are numerous in Nowa Huta, cannot be interrupted or obscured by architectural objects (even the so-called small architecture) or green.

The permissible range of functional changes and determination of the direction of changes in the use and organization of public spaces

The functional programme executed in the 1950's did not change significantly in the sixty-year period of existence of Nowa Huta. The district continues to fulfill the task which it was first attributed – one of a monumental residential complex. From the conservation point of view it is the most desirable status because most of the buildings are used in accordance with their original function, which basically ensures their proper operation. The standard of residence can be changed by modernizing the interior of buildings, unless it finds reflection in their outer shape.

letnim okresie istnienia Nowej Huty. Dzielnica nadal spełnia zadanie, jakie jej przypisano – monumentalnego zespołu mieszkaniowego. Z punktu widzenia ochrony konserwatorskiej to stan jak najbardziej pożądany, bowiem przeważająca część budynków jest wykorzystywana zgodnie z ich pierwotną funkcją, co w zasadzie zapewnia właściwą eksploatację. Standard zamieszkania może być zmieniony przez modernizację wnętrza budynków, o ile nie znajdzie odbicia w ich zewnętrznym kształcie.

Placowi Centralnemu należy nadać pierwotnie planowany charakter reprezentacyjnej przestrzeni miejskiej. Związana z tym miejscem funkcja komunikacyjna (która obecnie przeważa), winna być radykalnie uszczuplona lub tak przekształcona, by nie wchodziła w kolizję z zalecanym głównym sposobem użytkowania – głównego placu miejskiego o ruchu niemal wyłącznie pieszym²⁴. Stąd następna propozycja, urządzenia głównej, środkowej przestrzeni placu jako obszernego *plateau* o trwałej nawierzchni, nawiązująca do koncepcji z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych. Dopełnieniem placu pod względem funkcjonalnym powinien być pierwszy odcinek alei Róż, z tym że należy przeprowadzić korektę polegającą na przywróceniu pierwotnego rozarium usytuowanego pośrodku jego płyty oraz wprowadzeniu sklepów w miejsce mieszkań na parterach budynków. Aleje wybiegające z placu Centralnego winny utrzymać charakter reprezentacyjnych promenad. Poza placem Centralnym i pierwszym odcinkiem alei Róż winny istnieć lokalne przestrzenie o charakterze reprezentacyjnym. W Nowej Hucie są one z reguły związane ze skrzyżowaniami arterii komunikacyjnych. Konieczne jest też nowe urządzenie przestrzeni przed dawnymi kinami, teatrem i kościołami.

Możliwości przekształcania zabudowy

Bez ważnych i uzasadnionych przyczyn nie można zmieniać zewnętrznej postaci obiektów architektonicznych. Niemal wszystkie obiekty Nowej Huty przetrwały w pierwotnym kształcie. Brak większych potrzeb inwestycyjnych spowodował, że materialna postać miasta pozostała w zasadzie nienaruszona, natomiast zagrożeniem dla historycznej substancji jest coraz większy nacisk na przebudowę i powiększanie obiektów. W myśl zapisu prawnego mają to być sytuacje wyjątkowe, a owe wyjątki muszą mieć uzasadnienie. Przekształcenia winny być prowadzone w oparciu o wytyczne wynikające ze studiów z zakresu ochrony krajobrazu kulturowego i walorów architektonicznych obiektu. Jednym z najważniejszych przedsięwzięć będzie likwidacja (lub przynajmniej korekta) kilku starszych obiektów stanowiących agresywne wtrącenia w układ urbanistyczny. Problemem jest zabudowa po południowej stronie placu Centralnego

Zasady wprowadzania nowych form architektonicznych

Nowa Huta jako dzieło niedokończone może być uzupełniana (w rozumieniu kubatury, nie formy) o elementy projektowane, lecz niezrealizowane przed 1956 r.,

The Central Square should be given its originally planned character of a representative urban space. The associated with this place communicative function (which currently prevails) should be radically curtailed or so transformed as to not come into collision with there commended key objective of use – the main square of the city where traffic is almost exclusively pedestrian²⁴. Hence the next proposal, to make the central space of the square a vast plateau of permanent surface, referring to the concept of the first half of the 1950's. Complementing the square in terms of functionality should be the first section of Aleja Róż, except that there should be carried out a correction involving restoration of the original rose garden situated in the middle of the square and introduction of shops replacing apartments on the ground floors of buildings. Avenues beginning at the Central Square should maintain the character of representative promenades. Apart from the Central Square and the first section of Aleja Róż there should exist local spaces of representative character. In Nowa Huta, these are usually associated with intersection thoroughfares. Also necessary is new arrangement of space in front of old cinemas, theatres, and churches.

The possibilities of building conversion

Without compelling and legitimate grounds nothing in the external form of architectural objects may be subject to change. Almost all objects of Nowa Huta have been preserved in their original form. No need of major investment resulted in virtually intact material character of the city, while the threat to the historic substance consists in an increasing emphasis on rebuilding and expanding the facilities. Pursuant to then provisions of law, such situations ought to be exceptional, and these exceptions ought to be justified. Transformation should be carried out based on the guidelines resulting from the conservation study of landscape and cultural value of the architectural object. One of the most important projects shall be elimination (or at least a correction) of several older buildings constituting aggressive inclusions in the urban layout. The problem lies also in the building on the south side of the Central Square.

Rules on the introduction of new architectural forms

Nowa Huta as an unfinished work may be supplemented (in terms of volume, but not its form) with such elements which were designed, but not completed before 1956. These, however, are exceptional situations. Any new buildings must be unconditionally entered in the urban system and at least do not cause its disruption. It is recommended that the missing fragments be complemented. Each new implementation must be treated individually, but assuming *a priori* that they should not dominate the environment. The height

ale są to sytuacje wyjątkowe. Ewentualne nowe obiekty muszą być bezwarunkowo wpisane w układ urbanistyczny i przynajmniej nie powodować jego zakłócenia. Zaleca się, by dopełniały brakujące jego fragmenty. Każdą z nowych realizacji należy traktować indywidualnie, przyjmując jednak *a priori* założenie, że nie powinny dominować w otoczeniu. Wysokość nowych budowli nie może przekraczać wysokości budynków w najbliższym sąsiedztwie, musi też być dostosowana do sylwety osiedla, w którym budynek miałby być wzniesiony. Nowe obiekty muszą być podporządkowane pierwotnemu założeniu, jakkolwiek nie powinny naśladować form historycznych.

Zasady odnowy terenów zielonych

Zespoły zielone w mieście zbudowanym w oparciu o kanony urbanistyki nowożytniej z definicji podporządkowywano prawidłom, jakie rządzą kreacjami tego typu. Nie mogą więc dominować nad architekturą i tworzoną przez nią wnętrzami urbanistycznymi (jak to się dzieje teraz), a winny ją podkreślać. Dotyczy to zarówno założeń zielonych związanych z głównymi ciągami komunikacyjnymi (szpalery i tereny parkowe), jak i wnętrz osiedli. Częściowej lub całkowitej przebudowie winna być poddana zieleń w kilku głównych wnętrzach publicznych, z reguły związanych ze skrzyżowaniami arterii komunikacyjnych.

W związku z zielenią pozostaje kwestia uporządkowania sposobu parkowania. Dopuszcza się częściowe wykorzystanie obecnych terenów zielonych na miejsca parkingowe.

Ze względu na jednorodność koncepcji urbanistycznej lat pięćdziesiątych wszystkie przedsięwzięcia, zarówno w skali całej dzielnicy, jak poszczególnych jej części, winny być zawsze podejmowane z myślą o całości, tym bardziej, jeżeli będą realizowane etapowo.

of new buildings should not exceed the height of buildings in the immediate vicinity, and it must be adapted to the outline of the estate, in which the building would be erected. New facilities must be subordinated to the original assumption, however, they should not imitate historical forms.

Rules on restoration of green areas

Green areas in the city built on the canons of modern urban planning were by definition subordinated to the principles that govern this type of creations. As such they cannot dominate the architecture and its urban interior (as is the case now), but should emphasize it. This applies both to the assumptions of green areas associated with the main traffic routes (rows and park areas), as well as the interior settlements. Partial or total reconstruction should be executed in the case of green areas in several major public interiors, usually associated with intersections thoroughfares.

Thus, the question remains as to the parking arrangement. Only partial use of existing green areas is currently allowed for parking.

Due to homogeneity of the urban planning concept of the 1950s, all projects both across the district, as well as concerning its individual parts should always be taken with a view of the whole, especially if these are implemented in stages.

Tłumaczyła Dagmara Pędrak

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Beiersdorf Z., Komorowski W. Nowa Huta lat pięćdziesiątych. Dziedzictwo – zagrożenia i perspektywy. In: Zabytki drugiej połowy XX wieku – waloryzacja, ochrona, konserwacja. Szmygin B., Haspel J. (ed.), Warszawa–Berlin, 2010, 17–28.
- [2] Juchnowicz S. Nowa Huta – z doświadczeń warsztatu projektowego. In: Nowa Huta, architektura i twórcy miasta idealnego. Niezrealizowane projekty. Kraków, 2006, 25–34.
- [3] Komorowski W. Nowa Huta – zabytek socrealizmu. Krakowska Teka Konserwatorska 2000;1: 63–84.
- [4] Komorowski W. Urbanistyka i architektura Nowej Huty 1949–1959. Rocznik Krakowski 2005;71: 189–214.
- [5] Komorowski W. Urbanistyka Nowej Huty – problem konserwatorski. Beiträge zur Denkmalpflege in Berlin 2012;38:172–180.
- [6] Lorek A. Koncepcja przestrzenna Nowej Huty w kontekście teorii i praktyki urbanistycznej socrealizmu. Rola Krakowa w Dziejach Narodu 1999;18: 121–135.
- [7] Rojowska-Tasak H., Ciepiela W. Zabytkowe centrum Nowej Huty – ochrona a modernizacja. Beiträge zur Denkmalpflege in Berlin 2012;38: 181–187.
- [8] Rojowska-Tasak H., Hiżycka J. Odnawianie zabytkowych elewacji na obszarach ochrony konserwatorskiej w Krakowie. In: Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności. Historia i konserwacja. Warszawa, 2010, 371–385.

- [9] Sibila L.J. Nowa Huta – architektura i twórcy miasta idealnego. In: Nowa Huta, architektura i twórcy miasta idealnego. Niezrealizowane projekty. Kraków, 2006, 35–50.
- [10] Sibila L.J. Historia wnętrz i ich twórcy w latach 1949–1959 In: Nowohucki design. Kraków, 2007, 11–21.
- [11] Skoczek A. Uwagi o konkursie na plac Ratuszowy w Nowej Hucie. Architektura 1966;3:119–124.

¹ Komorowski 2012, s. 172–180.

² „Konsultacje problemowe dotyczące niezbędnego zakresu regulacji do sporządzanego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru »Centrum Nowej Huty«”. Studium powstało na zlecenie Biura Planowania Przestrzennego Urzędu Miasta Krakowa.

³ Wykorzystano następujące pozycje bibliograficzne: Komorowski 2005, s. 189–214; Beiersdorf, Komorowski 2010, s. 18–22; Komorowski 2012, s. 172–174.

⁴ Idea jednostki sąsiedzkiej – „neighbourhood unite concept”, wg teorii i praktyki Clarence’a Perry’ego. Zob. Juchnowicz 2006, s. 28–29.

⁵ Wskazać należy niewłaściwe zamknięcie perspektywy dwóch alei wybiegających z pl. Centralnego (Andersa i Róż).

⁶ Komorowski 2005a, s. 204; Juchnowicz 2006, s. 31; Sibila 2006, s. 43; Sibila 2007, s. 17.

⁷ Sibila 2007, s. 17; Rojkowska-Tasak, Ciepiela, s. 184–185.

⁸ Komorowski 2005, s. 205, 207.

⁹ Komorowski 2005, s. 205.

¹⁰ O kompozycji i walorach placu Centralnego Komorowski 2005, s. 194–196.

¹¹ Komorowski 2005, s. 205.

¹² Komorowski 2005, s. 107.

¹³ Skoczek, s. 119–124.

¹⁴ Komorowski 2005, s. 205.

¹⁵ Sibila 2006

¹⁶ Komorowski 2005, s. 205.

¹⁷ Komorowski 2000, s. 81.

¹⁸ Komorowski 2005, s. 207.

¹⁹ Komorowski 2000, s. 82–83.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

²² Decyzja Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie z dnia 30.12.2004 (nr rejestru zabytków nieruchomych A-1132) odnosi się do „układu urbanistycznego dzielnicy Nowa Huta w Krakowie, jako reprezentatywnego przykładu urbanistyki socrealizmu w Polsce”.

²³ Rojkowska-Tasak, Hiżycka, s. 380; 183–185; Rojkowska-Tasak, Ciepiela.

²⁴ Zalecane jest wprowadzenie kondygnacji podziemnej dla rozdzielania komunikacji pieszej i kołowej, co już zresztą było wielokrotnie rozważane.

Streszczenie

Autor omawia problemy związane z ochroną dziedzictwa epoki socrealizmu i pierwszych etapów modernizmu w Nowej Hucie. Późniejsze zmiany miały charakter negatywny. Zacieraly wartość dzieła, nie dodając walorów współbrzmiających harmonijnie z dziedzictwem. Wynikało to zarówno z ignorancji i braku wiedzy, jak i z działań podejmowanych dla „uwspółcześnienia” niechcianego spadku po negatywnie ocenianej epoce historycznej.

W 2004 r. inwestycje powodujące dewastację pejzażu kulturowego zostały wstrzymane, nadal jednak trwa proces naturalnej destrukcji, także wskutek zaniedbań, jak w przypadku istotnego składnika przestrzeni miejskiej, jakim jest zieleń. Układ urbanistyczny Nowej Huty to dzieło zamknięte, choć nieskończone – kreacja, która nie powinna być dopełniana, gdyż w zachowanej postaci stanowi świadectwo minionej epoki, rządzącej się innymi niż dziś zasadami. Niezależnie od oceny estetycznej (niekiedy także etycznej) winna być szanowana jako wartość historyczna. To samo odnosi się do architektury.

Abstract

The author discusses issues related to protection of the era of socialist realism and early stages of modernism in Nowa Huta. Subsequent changes thereof have had a negative character. They obliterated the value of the work, without adding qualities of consonant harmony with the heritage. This resulted both from ignorance and lack of knowledge, as well as actions taken to “modernize” unwanted legacy of the negatively evaluated historical period.

In 2004 development projects causing devastation of the cultural landscape were suspended, but the process of natural destruction still persists, also due to negligence, as was the case of an essential component of the urban space, which is green areas. The urban layout of Nowa Huta is a complete work, though not finished – a creation, which should not be complemented since in its preserved form it bears testimony to a bygone era, ruled by principles different than today. Regardless of aesthetic evaluation (sometimes also the ethical one) what must be respected is historical value. The same applies to the architecture.

Andrzej Gaczoł*

Kryteria dotyczące wpisu obiektów architektonicznych z drugiej połowy XX wieku do rejestru zabytków. Teoria i praktyka

Criteria for entering architectonic objects from the second half of the 20th century into the monument register. Theory and practice

Słowa kluczowe: dekret Rady Regencyjnej, zabytek, rejestr zabytków, zarządzanie zmianami, kryteria, wartości, dylematy, miniona epoka, interes społeczny

Key words: Regency Council decree, monument, monument register, changes management, criteria, values, dilemmas, bygone epoch, social interest

WPROWADZENIE

Zasadnicze znaczenie dla ochrony zabytku lub zabytkowego zespołu urbanistycznego ma decyzja w sprawie wpisania go do rejestru, nadaje mu bowiem oficjalnie prawny status. Wiąże się z tym statusem – z jednej strony – obowiązek opieki nad zabytkiem postawiony właścicielowi, użytkownikowi oraz innym podmiotom nim władającym, z drugiej strony – zwiększona ochrona prawna¹. Jedynie w odniesieniu do rejestru zabytków możemy mówić o pełnej, mniej lub bardziej doskonałej instytucji prawnej, z której wynikają możliwe do wyegzekwowania prawa i obowiązki, związane ze stanem zabytku².

W Dekrecie Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z dnia 31 października 1918 roku, ogłoszonym w Dzienniku Praw Państwa Polskiego z 8.11.1918 r. postanowiono, że zabytki nieruchome nie mogą być burzone, niszczone, przerabiane, odnawiane, rekonstruowane, zdobione lub uzupełniane (...) bez uprzedniego pozwolenia odpowiedniej władzy konserwatorskiej. Takie pozwolenie nieodwołalne jest przy wszelkich zmianach, zamierzonych w najbliższym otoczeniu ważniejszych zabytków nieruchomych (artykuł 13). Nie należy zapominać, że Dekret Rady, jeden z pierwszych aktów prawnych niepodległej Polski, był

INTRODUCTION

The decision about entering a historic monument or an urban complex into the monument register is of paramount significance for its protection, since it then officially acquires a legal status. That status is associated with – on the one hand – an obligation to preserve the monument imposed on the owner, user or other authorities in charge of it, while on the other – increased legal protection¹. Only in reference to the monument register we can talk about a complete, more or less perfect legal institution, which results in laws and obligations concerning the state of a monument and possible to enforce².

In the Decree of the Regency Council concerning protection of art and culture monuments from October 31, 1918, published in the Journal of Law of the Polish Republic from 8.11.1918 it was decided that immobile monuments cannot be demolished, damaged, altered, renovated, reconstructed, decorated or filled in (...) without an earlier permission of appropriate conservation authorities. Such permission is indispensable for any changes, intended within the close surroundings of all more important immobile monuments (article 13). It cannot be forgotten, that the Council Decree, one of the first legal acts in independent Po-

* dr hab. inż. arch., prof. PK, Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* dr hab. inż. arch., prof. PK, Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Gaczoł A. Criteria for entering architectonic objects from the second half of the 20th century into the monument register. Theory and practice. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:163-180

Otrzymano / Received: 08.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 21.03.2017

doi:10.17425/WK49REGISTER

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

konstruktywnym podsumowaniem polskiej drogi do instytucjonalnej ochrony zabytków.

Rejestr zabytków utworzony został na mocy rozporządzenia – z mocą ustawy – Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r., o *opiece nad zabytkami* (Dz.U.R.P. nr 29 z 1928 r., poz. 265 z późniejszymi zmianami). W art. 1. postanowiono, że *zabytkiem w rozumieniu niniejszego rozporządzenia jest każdy przedmiot tak nieruchomy, jak ruchomy, charakterystyczny dla pewnej epoki, posiadający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną, stwierdzoną orzeczeniem władzy państwowej i zasługujący wskutek tego na zachowanie*. W art. 4 prawodawca zapisał, że *rejestr zabytków prowadzą władze konserwatorskie pierwszej instancji*. Układ rejestru określony został w rozporządzeniu Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 17. 07. 1928 r. o *prowadzeniu rejestru zabytków* (Dz.U.R.P. nr 76 z 1928 r., poz. 675). W listopadzie 1928 r. w ministerstwie kierowanym przez wspomnianego ministra, w Departamencie Sztuki, utworzono stanowisko Generalnego Konserwatora Zabytków, a w rok później podporządkowano mu nowo utworzone Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki³.

Od blisko dziewięćdziesięciu lat jedynym organem uprawnionym do wydania decyzji administracyjnych w sprawie wpisania zabytku do rejestru jest właściwy terytorialnie wojewódzki konserwator zabytków. Decyzja taka może być wydana z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym zabytek się znajduje. Do rejestru może być także wpisane otoczenie zabytku, jak również nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.

O POJĘCIU „ZABYTEK”

Termin **zabytek** jest zasadniczym pojęciem w konserwatorstwie i według obowiązującej definicji, zapisanej w *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z 23.07.2003 r. (Dz.U. nr 162 z 17. 10. 2003 r. poz. 1568 z późn. zm.) oznacza *nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły – będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki lub zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową* (artykuł 3, punkty 1–4).

Pozostając przy pojęciu „zabytek” i pamiętając o jego wcześniejszych znaczeniach, należy zwrócić uwagę, że *dzieje słów bywają kluczem otwierającym dostęp do historii życia, do pojęć w kulturze i związanych z tym problemów poznania ich treści i zakresu* – jak napisał Aleksander Gieysztor, zasłużony obrońca dziedzictwa kulturowego. Profesor, który przez całe swoje życie interesował się nie tylko wieloma dziedzinami historii i historii sztuki, ale także językoznawstwem, przekazał nam, że wyraz „zabytek” – *termin, który tak sprawnie towarzyszy dziś polszczyźnie, utracił prawie całkowicie swe pierwotne staropolskie znaczenie dostatku i nabrał, już w dobie Oświecenia, znanego nam obecnie sensu podstawowego*. Obaj leksykografowie naszego języka podali jego

land, was a constructive conclusion of the Polish way to institutional monument protection.

The monument register was created by the statutory instrument of the President of the Polish Republic from March 6, 1928, *on monument protection* (J.L.R.P. no 29 from 1928, pos. 265 with later amendments). Art. 1 states that *a monument according to this ordinance is each object both immobile and mobile, characteristic for a given epoch, possessing artistic, cultural, historic, archaeological or paleontological value, confirmed by a statement of state authorities and thus deserving to be preserved*. In Art. 4 the legislator wrote that the *monument register is kept by the conservation authorities of the first instance*. The register layout was determined in the regulation of the Minister of Religious Faith and Public Enlightenment from 17. 07. 1928 *on running a monument register* (J.L.R.P. no 76 from 1928, pos. 675). In November 1928, in the ministry run by the aforementioned minister, in the Department of Art, the position of the General Monument Conservator was created, and a year later he was put in charge of the newly-created Central Office of Inventorying of Art Monuments³.

For almost ninety years the only institution entitled to issue administrative decisions on entering a monument into the register is a locally appropriate voivodeship monument conservator. Such a decision can be issued routinely or on application by the owner of an immobile monument or a perpetual lessee of the site where the monument is located. The surroundings of the monument, as well as the geographical, historical or traditional name of that monument can also be entered in the register.

ON THE NOTION OF “MONUMENT”

The term **monument** is a basic notion in conservation and, according to the currently binding definition recorded in the *Monument Protection Act* from 23. 07. 2003 (J.L. no 162 from 17. 10. 2003 pos. 1568 with later amendments) denotes *a property or a movable object, their parts or complexes – man-made or related to his activity and constituting a testimony of a bygone epoch or event, the preservation of which is in the best public interest because of their historic, artistic or scientific value* (article 3, points 1–4).

Sticking to the term “monument” and remembering its previous meanings, one should note that *the history of words can be a key giving access to the history of life, to terms in culture and related problems of learning their content and range* – as Aleksander Gieysztor wrote, an eminent protector of cultural heritage. The Professor, who all his life was interested in not only multiple disciplines of history, history of art, but also linguistics, told us that the word “monument” – *the term that so well accompanies present-day Polish, has almost completely lost its original Old-Polish meaning of wealth and acquired, already in the Enlightenment era, its basic sense known today*. Both lexicographers of our language gave its etymology similarly, though each in his own way: Samuel Linde as “*something remaining from things past*”, while Aleksander Brückner as “*what from a given life remained*”. Therefore remains, but were they intrinsic? Certainly those

etymologię każdy po swojemu, ale podobnie: Samuel Linde jako „pozostałego co z byłych rzeczy”, Aleksander Brückner zaś „jako co z danego bytu pozostało”. A więc pozostałości, czy jednak samoistne? Na pewno tylko takie, które człowiek spostrzega, wprowadzając je do swego systemu wartości, na który składa się także docenianie świadomości historycznej jako niezbędnego składnika kultury⁴.

Pozostając w tym kręgu rozważań, można powiedzieć, że zabytki, które muszą być dziełami człowieka, dają możliwość intensywnego kontaktu z przeszłością⁵. Zabytki są bowiem fragmentem minionej rzeczywistości wrośniętym w czas dzisiejszy. Dyskusyjna jest tylko odpowiedź na pytanie: jak dawno minionej?

Już przed dwudziestu latami Piotr Dobosz słusznie zapisał, że konstrukcja prawnicza pojęcia zabytku nie może być w pełni sformułowana bez odniesienia do kwestii cezurury czasowej. Możliwości są tutaj dwojakie: 1) zabytkiem jest tylko przedmiot dawny (zabytek sensu stricto) i 2) zabytkiem jest przedmiot dawny lub współczesny (zabytek sensu largo). W przypadku teoretycznej koncepcji zabytku odniesionej do przedmiotu dawnego, ustalenia definicyjnego wymaga termin „dawny”. Można to uczynić w trojaki sposób: a) precyzyjnie określić sposób pojmowania terminu „dawny”, b) zakreslić ścisłą cezurę czasową poprzez wskazanie konkretnej daty, c) wskazać dolną granicę wieku zabytku. (...) Z problemem przekraczalności cezurury wieku dla prawniczego nabycia statusu zabytku wiąże się zagadnienie uwspółcześniania zabytku, czyli rozszerzenia katalogu przedmiotów (obiektów – A.G.) o nowe – współczesne przedmioty (czy obiekty – A.G.).

W definicji „zabytku sensu largo” mieszczą się obiekty zarówno dawne, jak i współczesne pod warunkiem, że szczególnie posiadają jakieś wyjątkowe wartości, np. estetyczne⁶.

W świetle powyższych rozważań zapis w ustawie, głoszący że za zabytek można uznać nieruchomość lub rzecz ruchomą będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki lub zdarzenia, jest zwrotem – moim zdaniem – prawniczo nieoookreślonym.

Definicja zabytku pozostaje najważniejszym pojęciem, pomimo że w następstwie długotrwałego (ponadstuletniego) i w dalszym ciągu niezakończanego procesu przechodzenia od postrzegania konieczności ochrony pojedynczego obiektu – do ochrony zespołu urbanistycznego czy krajobrazu kulturowego, stosujemy obecnie często najkrótszą (i modną) feildenowską definicję ochrony i konserwacji zabytków, a zwłaszcza krajobrazu kulturowego: *zarządzanie zmianami* (*management of change*)⁷. Mówimy w tym przypadku o takim sterowaniu procesem rozwoju i przemian, aby nie powodował on nieodwracalnej utraty wartości kulturowych.

W myśl obowiązującej ustawy z 2003 r., zgodnie z artykułem 6, ustęp 1, ochronie i opiece – przede wszystkim poprzez wpis do rejestru – podlegają trzy grupy zabytków, bez względu na stan ich zachowania:

1) zabytki nieruchome (m.in. krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, a w tym zabytki sakralne, pałace i dwory, budynki użyteczności publicznej, budynki mieszkalne, budynki folwarczne

only that man perceives, introducing them into his own system of values which also comprises appreciation of historic awareness as an indispensable component of culture⁴.

In keeping with those considerations, one could say that monuments which must be made by man offer an opportunity for an intensive contact with the past⁵. After all, monuments are fragments of a long-gone reality embedded in the present. Only the answer to the question: how long gone, remains controversial.

Already twenty years ago, Piotr Dobosz rightly wrote that a legal construction of the notion of monument cannot be fully formulated without a reference to the issue of temporal division line. There are two possibilities here: 1) a monument is only a historic item (monument sensu stricto) or 2) a monument is a historic or contemporary item (monument sensu largo). In the case of a theoretical concept of a monument referring to a historic item, the term “historic” requires a precise definition. It can be done in three ways: a) precisely define the understanding of the term “historic”, b) determine a strict dividing line by indicating a concrete date, c) indicate the bottom line of a monument age. (...) The question of crossing the age line for legally acquiring the status of monument is connected to the issue of updating monuments, i.e. extending the catalogue of items (objects – A.G.) with new – contemporary items (or objects – A.G.).

The definition of a “monument sensu largo” comprises both historic and modern objects on condition that they possess some unique values e.g. aesthetic⁶.

In light of the above considerations, the statement in the legal act saying that a monument can be a property or a movable item man-made or related to his activity and constituting a testimony of a bygone epoch or event is a sentence – in my opinion – legally imprecise.

Definition of a monument remains the most important notion although, as a result of a lengthy (over a hundred years long) and still incomplete process of transition from perceiving the necessity to protect a single object – to protecting an urban complex or cultural landscape, nowadays we often apply the briefest (and fashionable) Feilden definition of protection and conservation of monuments, and particularly cultural landscape: *management of change*⁷. We mean here such steering the process of development and transformations that it does not cause irreparable loss of cultural values.

According to the currently binding Act from 2003, in keeping with article 6, paragraph 1, three groups of monuments are to be protected and preserved – primarily by being entered in the monument register – regardless of their state of preservation:

1) immovable monuments (e.g. cultural landscapes, urban or rural layouts and building complexes, works of architecture and building, including church buildings, palaces and manors, public utility buildings, residential buildings, farm and outbuildings, objects of technology, mines, steelworks and other industrial units, as well as sites commemorating important historical events, eminent personages or institutions);

2) movable monuments (e.g. works of graphic arts, handicraft and applied art, products of technology, in-

i gospodarcze, obiekty techniki, kopalnie, huty i inne zakłady przemysłowe oraz miejsca upamiętniające ważne wydarzenia historyczne, działalność wybitnych osobistości lub instytucji);

2) zabytki ruchome (m.in. dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, wytwory techniki, a w tym urządzenia, środki transportu oraz maszyny i narzędzia związane z kulturą materialną, dokumentujące rozwój i poziom nauki oraz cywilizacji, wytwory sztuki ludowej, rękodzieła i inne obiekty etnograficzne oraz przedmioty upamiętniające wydarzenia historyczne);

3) zabytki archeologiczne będące w szczególności pozostałościami pradziejowego i historycznego osadnictwa oraz relikami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

W myśl ustępu 2. tegoż artykułu ochronie mogą podlegać także nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy zarówno obiektów budowlanych, jak również placów, ulic lub jednostek osadniczych. Rejestr prowadzi wojewódzki konserwator zabytków dla zabytków znajdujących się na terenie określonego województwa i prowadzony jest w formie odrębnych ksiąg dla wspomnianych trzech grup zabytków.

Zgodnie z *Ustawą o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach* z 10.07.2015 r., która weszła w życie 25.11.2016 r. (publikacja Dz.U. 2016 poz. 1330), prawodawca uzupełnił rodzaje form ochrony zabytków o możliwość wpisu zabytku na Listę Skarbów Dziedzictwa (art. 7, punkt 1a). Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister kultury i dziedzictwa narodowego, a wpisuje się na nią tylko zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego, z urzędu lub na wniosek właściciela.

W podsumowaniach dotychczasowych działań oraz rozważaniach na temat przyjęcia skutecznej metodologii ochrony architektury i urbanistyki z 2. połowy XX wieku należy także wspomnieć o sprawach ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Znaczenie terminu „niematerialne dziedzictwo kulturowe” zmieniało się w ciągu ostatnich dziesięcioleci. Obecnie rozumienie tego terminu oparte jest na definicji zawartej w Konwencji z 2003 roku, przyjętej przez Konferencję Generalną UNESCO: *są to praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedza i umiejętności (...), które wspólnoty, grupy i w niektórych przypadkach jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego, przekazywane z pokolenia na pokolenie, stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewniające im poczucie tożsamości i ciągłości*⁸. W 2013 r. została uruchomiona Lista Krajowa Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego, prowadzona przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, we współpracy z Narodowym Instytutem Dziedzictwa. Polska znajduje się bowiem w gronie 170 państw, które ratyfikowały Konwencję.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe jest jednocześnie tradycyjne, współczesne i żywe – reprezentuje nie tylko odziedziczone tradycje przeszłości, ale także

cluding devices, means of transport and machines and tools connected with material culture, documenting the development and level of science and civilisation, works of folk art, craft and other ethnographic objects, and artefacts commemorating historic events);

3) archaeological monuments: in particular relics of prehistoric and historic settlement and relics of economic, religious and artistic activity.

According to paragraph 2 of the same article, geographical, historical or traditional names of building objects, as well as squares, streets or settlement units can also be protected. The register is kept by the voivodeship monument conservator for monuments located within a given voivodeship and is run in the form of separate volumes for the aforementioned three groups of monuments.

According to the Act from 10.07.2015 *on amendment to the Monument Protection Act and the Museum Act*, which was implemented on 25.11.2016 (published in J.L. 2016 pos. 1330), the legislator added to the kinds of forms of monument protection the possibility of inscribing the monument in the Heritage List (art. 7, point 1a). The Heritage List is kept by the Minister of Culture and National Heritage, and only a movable monument of special value for cultural heritage can be inscribed there, routinely or on the owner's application.

Summarising previous actions and considerations on the issue of adopting an effective methodology for protecting architecture and urban design from the 2nd half of the 20th century, one should also mention the question of protecting the immaterial cultural heritage. The meaning of the term “immaterial cultural heritage” has changed during the last decades. Currently the understanding of the term is based on the definition included in the Convention from 2003, approved by the UNESCO General Conference: *they are practices, ideas, oral traditions, knowledge and skills (...) which communities, groups and in some cases individuals regard as part of their cultural heritage, passed down from generation to generation, constantly recreated by communities and groups in relation with their surroundings, history and natural phenomena, ensuring their sense of identity and continuity*⁸. In 2013, the National List of Immaterial Cultural Heritage was started, which is kept by the Ministry of Culture and National Heritage in cooperation with the National Heritage Institute. Poland is in the group of 170 states that ratified the Convention.

Immaterial cultural heritage is simultaneously traditional, contemporary and live – represents not only inherited traditions of the past, but also currently, creatively transformed practices in which representatives of various social and cultural groups can participate.

CRITERIA FOR RECOGNISING A MONUMENT

As I have mentioned in the introduction, only a decision to enter a monument into the register gives it a legal status. The *Monument Protection Act* from 2003

współcześnie, twórczo przekształcane praktyki, w których uczestniczą przedstawiciele różnych grup społecznych i kulturowych.

KRYTERIA UZNANIA ZA ZABYTEK

Jak wspomniałem we wprowadzeniu, tylko decyzja wpisująca zabytek do rejestru nadaje mu status prawny. *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z 2003 r. mówi generalnie o trzech kryteriach, dających możliwość podjęcia stosownej decyzji. Nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły powinny posiadać wartości historyczne, artystyczne lub naukowe. Przy szczegółowej ocenie, jak również w trakcie prowadzonych postępowań administracyjnych uwzględniamy pozostałe wartości: dawności, czyli tzw. wartość „starożytniczą” (wprowadzoną po raz pierwszy przez Aloisa Riegla, austriackiego historyka, jednego z twórców tzw. wiedeńskiej szkoły w historii sztuki), estetyczną, unikatowości, emocjonalną, sentymentalną i upamiętniającą, czy wreszcie wartości: społeczną i użytkową⁹. Można powiedzieć, że wartości zabytku z jednej strony zawarte są w nim samym, z drugiej zaś strony ich ocena, odbiór, a przede wszystkim związane z nim przeżycie dokonuje się u odbiorcy, w jego sferze intelektualnej i emocjonalnej.

Obiekt architektoniczny, co do którego podejmowane są czynności administracyjne w zakresie wpisania go do rejestru zabytków, pod względem formy architektonicznej podlega ocenie jako dzieło sztuki i musi być analizowany z punktu widzenia dyscypliny naukowej, jaką jest historia sztuki i architektury. Należy jednakże pamiętać, że obiekt architektoniczny czy budowla ma także swoją strukturę materialną, powstała w określonych warunkach dostępności najlepszych, konkretnych materiałów budowlanych oraz ówczesnej znajomości praw statyki, wytrzymałości materiałów, izolacyjności. Ponadto dzieło budowlane czy zespół urbanistyczny nie powstał w wyniku działalności tylko jednego człowieka, ale realizowała je ekipa wykonawców, o określonej organizacji pracy. W tym przypadku zająć się historią sztuki i architektury z historią konstrukcji budowlanych, analizami technologicznymi w odniesieniu do materiałów budowlanych, a ogólniej z historią techniki.

Należy także mieć na uwadze, że obiekt, budowla czy zespół architektoniczny i urbanistyczny powstawały w określonych warunkach materialnych, właściwych danemu okresowi historii i służyły określonym potrzebom materialnym jednostki lub grupy użytkowników. *Z tego powodu na obiekt jako „zabytkowy” można spoglądać z różnych stron: także jak na obiekt materialny, zawierający treści ideowe odzwierciedlające warunki społeczne, gospodarcze, ideologiczne i nawet polityczne, które złożyły się na jego powstanie. Historyk architektury, aby właściwie zinterpretować przyszły zabytek, musi w tym przypadku sięgnąć do poznania zagadnień kultury materialnej danego okresu historycznego* – napisał profesor Andrzej Tomaszewski w referacie pt. *Historia architektury – badania zabytku architektury – konserwacja zabytków*, wygłoszonym w 1985 r. podczas międzynarodowej

generally mentions three criteria offering a possibility to make such a decision. The property or a movable monument, their parts or complexes should possess historic, artistic or scientific value. During detailed evaluation and in the course of administrative procedures we consider the other values: the historic or so called “antiquarian” value (first introduced by Alois Riegl, an Austrian historian, one of the creators of the so called Viennese school in the history of art), aesthetic, uniqueness, emotional, sentimental and commemorative values, or finally: a social and utility value⁹. One can say that the values of a monument, on the one hand, are contained in it while, on the other, their assessment, reception and primarily the experience associated with them is felt by the viewer, in his intellectual and emotional sphere.

An architectonic object about which administrative procedures are undertaken in order to enter it in the monument register, is to be evaluated as a work of art, as far as its architectonic form is concerned, and must be analysed from the viewpoint of a scientific discipline such as history of art and architecture. However, it should be remembered that an architectonic object or building also has its material structure, created in certain conditions of availability of the best, specific building materials and the knowledge of laws of statics, strength and insulating properties of materials. Moreover, a building work or an urban complex was not created as a result of activity of just one man, but was realised by a team of contractors, with specific organisation of labour. In this case the history of art and architecture overlaps with the history of building construction, technological analyses in reference to building materials, and more generally the history of technology.

What is more, an object, building or an architectonic and urban complex were created in material conditions specific for a given period of history and served specific material needs of an individual or a group of users. *For this reason a “historic” object can be viewed from various sides: also as a material object, comprising ideological content reflecting social, economic, ideological and even political conditions that contributed to its creation. A historian of architecture, in order to properly interpret the future monument, must learn about issues of material culture of a given historic period* – professor Andrzej Tomaszewski wrote in his paper entitled: *History of architecture – research on a monument of architecture – monument conservation*, presented in 1985 during an international conference organised by the Chair of History of Architecture of the University of Technology in Darmstadt – *A complete image of an object which can deserve to be protected to the highest degree, namely by being entered in the register, results from a joint analysis of all the above listed aspects*¹⁰.

In numerous discussions concerning the reasons for destroying monuments in the 21st century and perspectives of saving them by appropriate administrative decisions, too little attention is paid to axiological problems of protecting cultural heritage. Formulated

Ryc. 1. Barcelona. „Zabytek w budowie”. Kościół Sagrada Familia, fasada Męki Pańskiej

Fig. 1. Barcelona. “Monument under construction”. Sagrada Familia Church, the Passion façade

konferencji zorganizowanej przez Katedrę Historii Architektury Politechniki w Darmstadcie – *Pełny obraz obiektu, który może zasługiwać na ochronę poprzez najwyższy jej wymiar, czyli upisanie do rejestru, daje łączna analiza wszystkich podanych wyżej aspektów*¹⁰.

W bardzo licznych dyskusjach na temat przyczyn niszczenia zabytków w XXI wieku i perspektyw ratowania poprzez stosowne decyzje administracyjne zbyt małą uwagę przywiązuje się do aksjologicznych problemów ochrony dziedzictwa kulturowego. Formułowany obecnie w naszej współczesnej kulturze, odnoszony do wszystkich ludzi i kultur uniwersalny imperatyw ochrony dziedzictwa wyrasta z przyjmowania obiektywistycznej teorii wartości, z którą związana jest akceptacja poglądu, że wartości wyznaczają sferę obiektywnego dobra i zła. Ochrona dziedzictwa kulturowego oznacza, iż kultura (bez względu na jej swoisty charakter) zawiera dobra, które są cenne dla całej ludzkości. Poznając je i chroniąc człowiek współczesny może głębiej zrozumieć siebie, albowiem wiedza o różnych wymiarach przeszłości stanowi istotny element jego tożsamości¹¹.

Reasumując, zabytek powinien odpowiadać jednemu z podanych kryteriów:

Ryc. 2. Barcelona. Kościół Sagrada Familia. Fragment wnętrza

Fig. 2. Barcelona. Sagrada Familia Church. Fragment of the interior

Ryc. 3. Barcelona. Kościół Sagrada Familia. Fragment tzw. starej fasady

Fig. 3. Barcelona. Sagrada Familia Church. Fragment of the so called old façade

now in our contemporary culture and referring to all people and cultures, a universal imperative of heritage protection springs from the approved objectivist theory of value, which is connected to the acceptance of the opinion that values indicate the sphere of objective good and evil. Cultural heritage protection means that culture (regardless of its specific character) contains goods which are valuable for the whole mankind. While getting to know them and protecting them, modern man can understand himself more profoundly, since knowledge about various dimensions of the past constitutes a crucial element of his identity¹¹.

Summarising, a monument should meet one of the given criteria:

- be an outstanding example of a type of building or an architectonic, urban and technological complex or landscape reflecting in a characteristic way some stages vital for the history of a rural complex, district, city, voivodeship, region, country, Europe;
- or be a testimony of great influence in a given epoch, an impact on the development of architecture, art or technology, on town planning or landscape shaping;

Ryc. 4. Oświęcim. Rynek Główny. Końcowy etap budowy niemieckiego bunkra z widocznym wejściem do podziemi. Fot. z 1943 r., autor nieznany. Materiały informacyjne Urzędu Miasta Oświęcim

Fig. 4. Oświęcim. Main Square. Final stage of construction of the German bunker with visible underground entrance. Photo from 1943, author unknown. Information materials of the Municipal Office of Oświęcim

Ryc. 5. Oświęcim. Pawilon PSS „Społem” zw. „Tęcza”, powstał na Rynku Głównym w II poł. lat 60. XX w. jako nadbudowa poniemieckiego schronu przeciwlotniczego. Kartka pocztowa ze zbiorów autora

Fig. 5. Oświęcim. PSS “Społem” pavilion called “Tęcza”, erected in the Main Square in the 2nd half of the 1960s as a superstructure over the German air-raid shelter. Postcard from the author's collection

Ryc. 6. Oświęcim. Dom Handlowy „Tęcza”. Widok na wbudowany bunker. Kartka pocztowa z 1975 r., wyd. KAW „Ruch”, ze zbiorów autora

Fig. 6. Oświęcim. “Tęcza” Department Store. View of the embedded bunker. Postcard from 1975, publ. KAW “Ruch”, from the author's collection

Ryc. 7. Oświęcim. Rynek Główny. Wizualizacja projektu rewitalizacji Rynku, autorstwa biura architektonicznego „Susul & Strama Architekci”, 2010 r. Materiały informacyjne UM Oświęcim

Fig. 7. Oświęcim. Main Square. Visualisation of the project of revitalisation of the Square, by the architectonic office “Susul & Strama Architekci”, 2010. Information materials of the MO Oświęcim

- stanowić wybitny przykład rodzaju budowli lub zespołu architektonicznego, urbanistycznego i technologicznego lub krajobrazu odzwierciedlającego w sposób charakterystyczny pewne etapy ważne dla historii założenia ruralistycznego, osiedla, miasta, województwa, regionu, kraju, Europy;
- albo stanowić świadectwo wielkiego oddziaływania w danej epoce, wpływu na rozwój architektury, sztuki lub technologii, na planowanie miast lub kształtowanie krajobrazu;
- albo stanowić jedyny lub co najmniej rzadko spotykany dowód tradycji kulturowej wymarłej lub wciąż istniejącej;
- albo stanowić przykład bezpośredniego i materialnego powiązania ze zdarzeniami i tradycjami, z ideami i wierzeniami, albo z dziełami sztuki i literatury, mającymi wartość wyjątkową w skali założenia ruralistycznego, osiedla, miasta, województwa, regionu i kraju¹².

Obiekt bądź zespół wpisany do rejestru zabytków decyzją administracyjną, czyli uznany za zabytek w rozumieniu ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami powinien – w miarę możliwości – od-

- or be the only or at least rare evidence of a cultural tradition extinct or still existing;
- or be an example of direct and material connection to events and traditions, ideas and beliefs, or works of art and literature, having a unique value on the scale of a rural complex, district, city, voivodeship, region, country, Europe¹².

The object or complex entered into the monument register by an administrative decision, i.e. acknowledged as a monument according to the Monument Protection Act should – if possible – meet the criteria of authenticity in reference to its concept, form, material, realisation and surroundings, and in the case of a cultural or natural landscape – in reference to its character or its particular elements.

In the mentality of conservators working in the western circles until recently there ruled a cult of technological value of material substance of objects and movable items. Only a confrontation with milieus of art historians and conservators from the Far East countries caused a change in the way of thinking about authenticity. Authenticity is understood there primarily in the categories of form and function and tradition. One

powiadać kryteriom autentyczności w odniesieniu do jego koncepcji, formy, materiału, realizacji i otoczenia, a w przypadku krajobrazu kulturowego lub naturalnego – w odniesieniu do jego charakteru lub jego poszczególnych elementów.

Nad mentalnością konserwatorów działających w kręgu zachodnim do niedawna ciążył kult technicznej wartości substancji materialnej obiektów i rzeczy ruchomych. Dopiero konfrontacja ze środowiskami historyków sztuki i konserwatorów z krajów Dalekiego Wschodu wpłynęła na zmianę myślenia w kwestii autentyzmu. Autentyzm jest tam rozumiany przede wszystkim w kategoriach formy i funkcji oraz tradycji. Jednym z pierwszych przejawów tej zmiany był dokument końcowy międzynarodowej konferencji zorganizowanej przez rząd Japonii, UNESCO, ICOMOS oraz ICCROM w Narze, dawnej stolicy Japonii, która odbyła się w 1994 r. W dokumencie tym zaakceptowano złożoność pojęcia autentyzmu i przyjęto, iż składają się na niego tak wartości materialne, jak i niematerialne¹³.

Nawiązując do poruszonego aspektu cezurę czasowej – w żadnym wypadku nie powinna ona przesądzać o fakcie, czy daną nieruchomość lub przedmiot ruchomy należy wpisać do rejestru zabytków, czy też odmówić przystąpienia do administracyjnych czynności zakończonych wpisem. Dobrze się stało, że w ocenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego dobra sztuki współczesnej, w tym także dzieła architektury i urbanistyki – odpowiadające podanym powyżej kryteriom, przede wszystkim artystycznym i naukowym – powstałe w II połowie XX wieku mogą spełniać kryteria zabytku („zabytek sensu largo”)¹⁴.

Tym bardziej, że również w odczuciach społecznych oraz opiniach fachowych „próbę czasu” relatywizowano i za *zabytek* uznawane są coraz młodsze obiekty. Krakowski kulturoznawca, specjalizujący się w badaniu i zarządzaniu dziedzictwem kulturowym, związany z Instytutem Kultury Uniwersytetu Jagiellońskiego, a ostatnio z Muzeum Narodowym w Krakowie, zaliczył do *najpiękniejszych zabytków świata* świątynię **Sagrada Familia**, wznoszoną w Barcelonie według projektu słynnego katalońskiego architekta Antonia Gaudiego.

Uznał „świątynię w budowie” za *najdoskonalszą syntezę odchodzącego świata przeszłości oraz nadchodzącego szaleństwa czasów współczesnych*¹⁵.

DYLEMATY KONSERWATORSKIE – KRYTERIUM ZGODNOŚCI Z „INTERESEM SPOŁECZNYM”

Wracając do kryterium zawartego w definicji *zabytku* w ustawie z 23 lipca 2003 r., które należy rozpatrzyć w trakcie postępowania prowadzącego do wydania decyzji o wpisaniu obiektu czy zespołu urbanistycznego do rejestru zabytków, a mianowicie uzasadnienia, że zachowanie dzieła leży w ważnym interesie społecznym, trzeba w określonych przypadkach liczyć się z koniecznością rozstrzygnięcia ważnego i trudnego dylematu:

of the first manifestations of the change was the final document from the international conference organized by the government of Japan, UNESCO, ICOMOS and ICCROM in Nara, the former capital of Japan, which was held in 1994. In the document it was accepted that the notion of authenticity is a complex one, and that it comprises both material and immaterial values¹³.

Alluding to the addressed aspect of the temporal dividing line, in no way should it decide whether a given property or a movable item ought to be entered into the monument register, or if commencing administrative procedures ending in an entry should be denied. Therefore, it is a good thing that in the opinion of the Ministry of Culture and National Heritage and the Monument Protection Council by the Minister of Culture and National Heritage, works of contemporary art, including works of architecture and urban design – fulfilling the above stated criteria, primarily artistic and scientific – created in the 2nd half of the 20th century can meet the criteria of a monument (“monument sensu largo”)¹⁴.

The more so, as even in public feelings and professional opinions the “test of time” was relativized and still younger objects are acknowledged as *monuments*. A Krakow culture expert specialising in research and management of cultural heritage, working for the Cultural Institute of the Jagiellonian University, and recently for the National Museum in Krakow, ranked the church **Sagrada Familia**, being erected in Barcelona according to the design of the famous Catalan architect, Antonio Gaudi, among *the most beautiful monuments in the world*.

He considered the “church under construction” to be *the most perfect synthesis of the disappearing world of the past and the coming madness of the contemporary times*¹⁵.

CONSERVATION DILEMMAS – ADHERING TO THE CRITERION OF “PUBLIC INTEREST”

Returning to the criterion included in the definition of a *monument* in the Act from July 23, 2003, which has to be examined in the course of the procedure leading to issuing a decision about entering an object or an urban complex into the monument register, namely justifying that preserving a monument lies in the best public interest, in certain cases one has to consider the necessity to resolve a serious and difficult dilemma: **a look at the past and its relics, and consequently their use, are still changing. The spectrum of what is regarded as worth preserving broadens, but also new interpretations appear: certain aspects of the past are given – or restored – their significance, while others are allowed to vanish from the landscape or collective awareness, either deliberately or unwittingly.**

I will present conservation dilemmas and their solutions on several examples. The first is the fate of the “Tęcza” (Rainbow) pavilion from 1966, in the Main Square in Oświęcim.

Ryc. 8. Oświęcim. Rynek Główny. Wyburzanie pawilonu „Tęcza”.
Materiały informacyjne UM Oświęcim

*Fig. 8. Oświęcim. Main Square. Demolishing the “Tęcza” pavilion.
Information materials of the MO Oświęcim*

Ryc. 9. Oświęcim. Rynek Główny. Wyburzanie bunkra niemieckiego w ramach projektu przebudowy płyty rynku, 2010 r. Materiały informacyjne UM Oświęcim

Fig. 9. Oświęcim. Main Square. Demolishing the post-German bunker within the project of rebuilding the market square, 2010. Information materials of the MO Oświęcim

Ryc. 10. Oświęcim. Rynek Główny. Komisja konserwatorska w odkrytych podziemiach ratusza z XVI w. Materiały informacyjne UM Oświęcim

Fig. 10. Oświęcim. Main Square. Conservation commission in discovered basement of the town hall from the 16th c. Information materials of the MO Oświęcim

spojrzenie na przeszłość i jej pozostałości, a co za tym idzie, ich wykorzystanie wciąż się zmienia. Poszerza się spektrum tego, co uznawane jest za godne zachowania, ale też powstają nowe interpretacje: pewnym aspektom przeszłości nadaje się znaczenie – lub je przywraca – innym rozmyślnie lub mimowolnie pozwala się zniknąć z krajobrazu lub też ze świadomości zbiorowej.

Ryc. 11. Oświęcim. Rynek Główny. Końcowy etap prac rewitalizacyjnych na terenie centrum Starego Miasta, 2014 r. Montaż konstrukcji żelbetowej płyty nad relikami ratusza, 2014 r.

Fig. 11. Oświęcim. Main Square. The final stage of revitalisation work in the centre of the Old Town, 2014. Mounting the ferroconcrete construction of the plate over the town hall relics, 2014

Ryc. 12. Oświęcim. Obecny widok na fragment Rynku Głównego (styczeń 2017 r.). Na pierwszym planie: szklane sześciany i szklone płaskie płyty

Fig. 12. Oświęcim. Current view of the fragment Main Square (January 2017). In the foreground: glass cubes and flat glass plates

The “Tęcza” pavilion was erected in the second half of the 1960s, as a superstructure on the German air raid shelter built in 1943¹⁶. Before the pavilion was built, the above-ground, concrete section of the bunker whose bottom was app. 5.0 m below the ground level, had been planted with trees and surrounded with benches for passengers of the PKS bus station located, according to the custom of the times, in the market square. The commercial pavilion of the former PSS “Społem” had an upper storey and a steel construction and, like the shelter it was meant to “beautify”, it stood on the site of the former masonry town hall dated back to the 16th century, in the south-west part of the market square.

The original town hall in Oświęcim, carefully restored in 1792, was burnt in the great fire of the town in 1863. The town council resigned from rebuilding the destroyed object and decided to erect a new town hall in the south market frontage. The town hall at 12 Main Square was built in the years 1872–1875 and housed the town authorities until World War II.

Dylematy konserwatorskie i ich rozstrzygnięcia przedstawię na kilku przykładach. Pierwszy to los pawilonu „Tęcza” z 1966 r. na Rynku Głównym w Oświęcimiu.

Pawilon „Tęcza” powstał w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX wieku, jako nadbudowa poniemieckiego schronu przeciwlotniczego, wzniesionego w 1943 roku¹⁶. Do czasu budowy pawilonu nadziemna, betonowa część bunkra, którego dno znajdowało się ok. 5,0 m poniżej terenu, była obsadzona drzewami i otoczona ławkami dla pasażerów dworca PKS, umieszczonego zgodnie z ówczesnymi zwyczajami na rynku. Pawilon handlowy dawnego PSS „Społem” był piętrowy o konstrukcji stalowej i podobnie jak schron, który miał „upiększać”, postawiony był na miejscu dawnego murowanego ratusza pochodzącego z XVI wieku, w południowo-zachodniej części rynku.

Pierwotny oświęcimski ratusz, starannie odnowiony w 1792 r., spłonął w wielkim pożarze miasta w 1863 r. Rada miejska podjęła wówczas decyzję o rezygnacji z odbudowy zniszczonego obiektu i o budowie nowego ratusza w południowej pierzei rynkowej. Ratusz przy Rynku Głównym 12 powstał w latach 1872–1875 i w nim znajdowała się siedziba władz miejskich do drugiej wojny światowej.

Przystępując w pierwszych latach XXI wieku do koncepcji rewitalizacji Rynku Głównego władze miejskie postanowiły uwzględnić zapisy zawarte w decyzji z 1982 r. o wpisie do rejestru zabytków układu urbanistycznego Oświęcimia. W decyzji jest mowa o ochronie konserwatorskiej przede wszystkim rozplanowania oraz zagospodarowania przestrzennego miasta z XIV i XV w. na planie szachownicowym (...) oraz zespołu zabytkowego starego miasta z przełomu XIX i XX wieku (...). Gospodarze miasta spotkali się także z negatywnymi w większości opiniami mieszkańców na temat ówczesnej zabudowy Rynku Głównego, jak np. zapis, że *brzydki pawilon „Tęczy” przez dziesięciolecie szpeci rynek, a dla turystów był powodem do drwin i nikt z mieszkańców nie będzie go żałował*.

Sondaż pomógł rozwiązać dylemat: czy z uwagi na ważny interes społeczny, jakim będzie rewitalizacja Rynku Głównego i uczynienie zachowanych znamion średniowiecznego rozplanowania, nie należy pozbyć się pawilonu z 1966 r., a następnie zastanowić się nad losem poniemieckiego bunkra z 1943 r.? Po uzyskaniu zgody radnych prezydent miasta Oświęcimia wykupił obiekt od osób prywatnych pod koniec marca 2009 r. i po uzyskaniu stosownej zgody ze strony służb konserwatorskich przystąpiono do wyburzenia pawilonu. Jak zapisano w portalu informacyjnym miasta: *decyzja o wyburzeniu „Tęczy”, stojącej niemal na środku Rynku była przełomowym momentem, po którym przystąpiono do realizacji programu rewitalizacji Rynku Głównego*¹⁷.

W przypadku betonowego poniemieckiego bunkra do pozytywnej decyzji o jego wyburzeniu przyczyniło się ujawnienie w jego podziemiach zachowanych pozostałości XVIII-wiecznego ratusza. Jak powyżej wspomniałem, pawilonu „Tęcza” nikt nie żałował, natomiast miłośnicy ziemi oświęcimskiej początkowo stanęli w obronie prze-

When beginning to realise, in the first years of the 21st century, the concept of revitalisation of the Main Square the town authorities decided to take into account the records included in the decision from 1982 about entering the urban complex of Oświęcim into the monument register. The decision mentions conservation protection for primarily the layout and spatial development of the town from the 14th and 15th c. on the chequerboard plan (...) and the historic complex of the old town from the turn of the 19th and 20th century (...). Town authorities also received mostly negative opinions of inhabitants concerning the then building development of the Main Square, such as e.g. a comment that *for decades the ugly “Tęcza” pavilion was a blot on the market square, for tourists was a reason for mockery, and nobody would miss it*.

An opinion poll helped to solve the dilemma: whether because of serious public interest such as revitalisation of the Main Square and making the preserved traces of medieval layout visible, one should not remove the pavilion from 1966, and then think about the fate of the German bunker from 1943? After obtaining the councillors’ approval, the president of the town of Oświęcim bought out the object from private owners at the end of March 2009, and after obtaining suitable permission from conservation services, the pavilion was demolished. As it was noted in the information portal of the town: *the decision to demolish “Tęcza” standing almost in the middle of the Square, was a breakthrough after which realisation of the programme of revitalisation of the Main Square commenced*¹⁷.

In the case of the concrete German bunker, the discovery in its basement of the preserved relics of the 18th-century town hall contributed to a positive decision concerning its demolition. As I have already mentioned, nobody missed the “Tęcza” pavilion, though the enthusiasts of the Oświęcim region initially stood up for the air-raid shelter which, in their opinion, reminded them about the time of cruel occupation and wanted to organize there an appropriate exhibition¹⁸.

In 2010, after public consultations and discussions, the project of revitalising the centre of the Old Town designed by the Architectonic Office “Susul & Strama Architekci” was approved. It involved restoring the pre-war appearance of the Main Square (e.g. introducing cobbled surfaces, reconstruction of a well) and fitting in new elements: a fountain in the north-east section of the square, and a ferroconcrete-and-glass plate above the discovered relics of the 16th-century town hall located in an underground room covering 270 m². It was assumed that the next stage would be a project to make the underground space available to visitors where, apart from authentic relics, an interactive presentation of the oldest history of the town could be housed as well as an ideal starting point for visiting Oświęcim. The access to the underground was to be through the 19th-century town hall located in the south market frontage and the tunnel left from the former German shelter¹⁹.

During the work significant adjustments were made, and instead of one glass plate only 6 glass cubes

Ryc. 13. Poczdham. Widok Starego Rynku po rozpoczęciu prac rekonstrukcyjnych. Na pierwszym planie plac po wyburzeniu zamku Miejskiego, w środku Portal Fortuny zrekonstruowany w 2002 r. W centrum kościół św. Mikołaja, po lewej: pawilony z lat 60.XX w. Źródło: <https://www.google.pl/search?q=potsdam+alter+markt&tbn=isch&imgil=ZJ39TYT...>

Fig. 13. Potsdam. View of the Old Market after commencing reconstruction work. In the foreground the square after demolishing the City Palace, in the centre Portal of Fortune reconstructed in 2002. In the centre the church of St. Nicholas, on the left: pavilions from the 1960s. Source: <https://www.google.pl/search?q=potsdam+alter+markt&tbn=isch&imgil=ZJ39TYT...>

Ryc. 14. Poczdham. Historyczny wygląd Starego Rynku według obrazu Karla Christiana Wilhelma Barona z 1772 r. Od prawej: skrzydła zamku Miejskiego, „Portal Fortuny” i fragment pierzei zachodniej Rynku. Na środku zrekonstruowany obelisk, ozdobiony płaskorzeźbami, upamiętniającymi czterech architektów, którzy nadali kształt miastu, m.in. Schinkelowi i Knobelsdorffowi. Źródło: <https://www.google.pl/search?q=potsdam+alter+markt&tbn=isch&imgil=ZJ39TYT...>

Fig. 14. Potsdam. Historic view of the Old Market according to a painting by Karl Christian Wilhelm Baron from 1772. From the right: wings of the City Palace, “Portal of Fortune” and fragment of the west frontage of the Market. In the centre reconstructed obelisk, decorated with low relief commemorating four architects who shaped the city, e.g. Schinkel and Knobelsdorff. Source: <https://www.google.pl/search?q=potsdam+alter+markt&tbn=isch&imgil=ZJ39TYT...>

ciwlotniczego schronu, który ich zdaniem przypominał o czasach okrutnej okupacji i myśleli o urządzeniu w nim stosownej ekspozycji¹⁸.

W 2010 r. po konsultacjach społecznych i dyskusjach zatwierdzono projekt rewitalizacji centrum Starego Miasta autorstwa Biura Architektonicznego „Susul & Strama Architekci”. Przewidywał on przywrócenie przedwojennego wyglądu Rynku Głównego (m.in. wprowadzenie brukowanych nawierzchni,

Ryc. 15. Poczdham. Fragment Starego Rynku po rekonstrukcji Pałacu Miejskiego – widok w kierunku zachodnim, 2016 r.

Fig. 15. Potsdam. Fragment of the Old Market after the reconstruction of the City Palace – view towards the west, 2016

Ryc. 16. Poczdham. Projekt rewitalizacji – odtwarzana zabudowa wzorowana w znacznej części na zabudowie historycznej. W centrum widoczny rzut odbudowanego zamku Miejskiego – nowej siedziby Parlamentu Krajowego Brandenburgii oraz Stary Rynek i projektowane zmiany w jego otoczeniu. Materiały informacyjne burmistrza Miasta Poczdhamu

Fig. 16. Potsdam. Project of revitalisation – recreated buildings largely modelled on historic buildings. In the centre visible projection of the rebuilt City Palace – new seat of the Parliament of the Federal State of Brandenburg, the Old Market and designed changes in its surroundings. Information materials of the Mayor of the Potsdam City

measuring $1.0 \times 1.0 \times 1.0$ m sticking out above the square surface were introduced into the ferroconcrete construction of the ceiling above the relics, and 4 flat glass plates through which one can see the relics of the oldest, masonry seat of the town authorities²⁰. The work on the first stage of revitalisation of the Oświęcim Main Square was completed in May 2014. Unfortunately in our climatic conditions such a system of presenting archaeological relics is very difficult to be

rekonstrukcję studni) oraz wkomponowanie nowych elementów: fontanny w północno-wschodniej części placu i żelbetowej, przeszklonej płyty nad odkrytymi reliktnymi XVI-wiecznego ratusza, znajdującymi się w podziemiach o powierzchni 270 m². Zakładano, że w kolejnym etapie powstanie projekt udostępnienia zwiedzającym podziemi, w których obok autentycznych reliktnów można będzie pomieścić interaktywną prezentację najdawniejszych dziejów miasta i w tym miejscu byłby idealny punkt wyjściowy do zwiedzania Oświęcimia. Wejście do podziemi ma się znajdować poprzez XIX-wieczny ratusz położony w południowej pierzei rynku i tunel, który pozostał z dawnego ponemieckiego schronu¹⁹.

W trakcie prowadzonych prac dokonano znaczącej korekty i zamiast jednej przeszklonej płyty wprowadzono do żelbetowej konstrukcji stropu nad reliktnymi tylko 6 szklonych sześcianów o wymiarach 1,0 × 1,0 × 1,0 m wystających ponad płytę rynku oraz 4 szklone płyty płaskie, przez które można oglądać pozostałości najstarszej murowanej siedziby władz miasta²⁰. Prace przy pierwszym etapie rewitalizacji oświęcimskiego Rynku Głównego zakończono w maju 2014 r. Niestety w naszych warunkach klimatycznych tak przyjęty system prezentacji archeologicznych reliktnów jest bardzo trudny do prawidłowego utrzymania. Zarówno szklane kostki, jak i płyty są bardzo często zaparowane, a po wewnętrznych ich ściankach spływają krople wody²¹.

PRZYKŁAD DRUGI – LOS PAWILONU Z LAT 60. W ZACHODNIEJ PIERZEI STAREGO RYNKU W POCZDAMIE (NIEMCY)

Prezentuję przykład niemiecki, bowiem już w 2010 r. w ramach seminarium *Zabytki drugiej połowy XX wieku – waloryzacja, ochrona i konserwacja*, zorganizowanego przez Polski i Niemiecki Komitety Narodowe ICOMOS, wspólnie podjęto dialog konserwatorski, poruszający problematykę określenia zakresu i zasad ochrony dziedzictwa architektonicznego powstałego w okresie powojennym – **w różnych okolicznościach!**

Centralnym placem zabytkowego śródmieścia Poczdamu, jednego z najokazalszych miast-rezydencji w Europie był do czasów drugiej wojny światowej Stary Rynek (Alter Markt). Wśród budowli otaczających to niepowtarzalne wnętrze wyróżniały się: klasycystyczny kościół św. Mikołaja (St. Nikolaikirche), zaprojektowany w 1829 r. przez Carla Friedricha Schinkla, jednego z najwybitniejszych niemieckich twórców klasycyzmu, tworzącego także w stylach arkadowym (niemieckiego wariantu neoromanizmu) i neogotyckim, Stary Ratusz (Altes Rathaus) i dawny Zamek Elektorski, a później Królewski. Zamek ten, który w po 1918 r. stał się Zamkiem Miejskim (Potsdamer Stadtschloss), powstał w II poł. XVII w., a w połowie XVIII w. przebudowany był w stylu rokoka fryderycjańskiego, według projektu architekta niemieckiego Georga Wenzeslausa Knobelsdorffa (1699–1753), współtwórcy założenia ogrodowego

properly maintained. Both glass cubes and plates are very often misted over, and water dribbles down their inside surfaces²¹.

THE OTHER EXAMPLE – THE FATE OF A PAVILION FROM THE 1960S IN THE WEST FRONTAGE OF THE OLD MARKET IN POTSDAM (GERMANY)

I present a German example, because in 2010 during the seminar *Monuments from the second half of the 20th century – valorisation, protection and conservation*, organised by the Polish and German National Committees of ICOMOS, both sides entered into a conservation dialogue addressing the issue of determining the range and principles for protecting the architectonic heritage created during the post-war period – **in diverse circumstances!**

The central square of the historic downtown of Potsdam, one of the most magnificent cities-residences in Europe, was the Old Market (Alter Markt) until World War II. Among buildings surrounding this unique space the most outstanding were: the classicist church of St. Nicholas (St. Nikolaikirche), designed in 1829 by Carl Friedrich Schinkel, one of the most eminent German classicist architects, also designing in the arcade (a German variation of neo-Romanesque) and neo-Gothic styles, the Old Town Hall (Altes Rathaus) and the former Electoral, later Royal Castle. The palace, which after 1918 became the City Palace (Potsdamer Stadtschloss), was built in the 2nd half of the 17th c., and in the mid-18th c. was altered in the style of Frederician Rococo, according to the design by a German architect Georg Wenzeslaus Knobelsdorff (1699–1753), co-creator of the garden layout and the park architectonic features in the Potsdam summer residence of Sanssouci (1745–47)²².

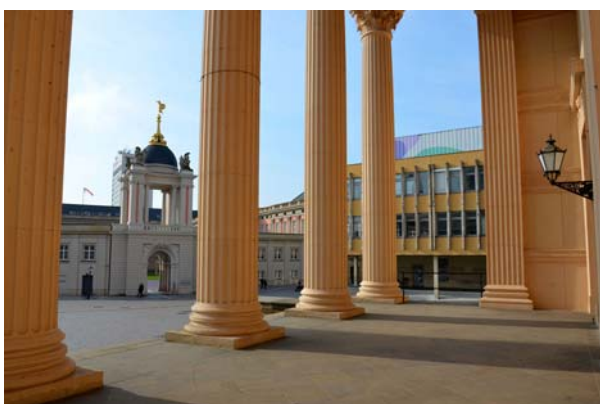
Alterations to the castle – palace were carried out on the order of the king of Prussia Frederick II Hohenzollern (1740–1786), whose advisor and court architect was Knobelsdorff. In accordance with King Frederick's order the streets and squares of the city were also completely rebuilt and many buildings were redesigned, including those in the Old Market, the facades of which acquired the Baroque, and later classicist elevation decor.

The City Palace was burnt during a British air raid over Potsdam on 14.04.1945, only the outer walls were preserved as high as the cornice, although also badly damaged. In 1959, the central government of the German Democratic Republic and the Potsdam City Council decided to demolish the remains of the castle-palace. Despite protests of architects, conservators and some city inhabitants by April 1960 the ruined walls had been brutally demolished and removed. The protesters were forbidden to remonstrate, and a poster saying: *Down with this seat of feudalism* appeared on fences. In order to erase any traces of the city palace and a beautiful Baroque square – Old Market, a huge

Ryc. 17. Poczdam. Narożnik południowo-zachodni Starego Rynku. Po lewej: Portal Fortuny i fragment zrekonstruowanego zamku Miejskiego. Po prawej: pawilon do likwidacji

Fig. 17. Potsdam. South-west corner of the Old Market. On the left: Portal of Fortune and a fragment of the reconstructed City Palace. On the right: pavilion to be demolished

Ryc. 18. Poczdam. Widok spod kolumnady kościoła św. Mikołaja

Fig. 18. Potsdam. View from the colonnade of the church of St. Nicholas

i budowli parkowych w poczdamskiej rezydencji letniej Sanssouci (1745–47)²².

Przebudowa zamku-pałacu dokonana została na polecenie króla Prus Fryderyka II Hohenzollerna (1740–1786), którego doradcą i nadwornym architektem był Knobelsdorff. Zgodnie z rozkazem króla Fryderyka przeprowadzono również całkowitą przebudowę wyglądu ulic i placów miasta oraz przeprojektowano wiele budowli, w tym na Starym Rynku, nadając ich fasadom barokowy, a później klasycystyczny wystrój elewacji.

Zamek Miejski spłonął podczas brytyjskiego nalotu na Poczdam 14.04.1945 r., zachowały się jedynie mury zewnętrzne aż do wysokości gzymsu, z tym że także znacznie zniszczone. Władze centralne Niemieckiej Republiki Demokratycznej oraz Rada Miasta Poczdamu w 1959 r. podjęły decyzję o zburzeniu pozostałości zamku-pałacu. Pomimo protestu architektów, konserwatorów i części mieszkańców miasta do kwietnia 1960 r. brutalnie rozebrano i usunięto zrujnowane mury. Protestującym zabroniono zgłaszania zastrzeżeń, a na płotach pojawił się plakat z napisem: *Precz z tym siedliskiem feudalizmu*. W celu zatarcia wszelkich śladów po miejskim zamku oraz znakomitym, barokowym placu – Starym Rynku na całym terenie zlokalizowano duże skrzyżo-

Ryc. 19. Poczdam. Widok sprzed elewacji zachodniego skrzydła siedziby Parlamentu Krajowego Brandenburgii. W głębi kopuła schinklowskiego kościoła św. Mikołaja

Fig. 19. Potsdam. View from before the elevation of the west wing of the seat of the Parliament of the Federal State of Brandenburg. At the back the dome of the church of St. Nicholas, designed by Schinkel

intersection was situated here, multi-lane streets were laid-out, new, randomly located buildings, steel pavilions and a new hotel (nowadays “Mercure”) were built here. In the neighbourhood of the restored church of St. Nicholas, and the only almost undamaged in 1945 building of the former royal stables (Marstall) which currently houses the Potsdam Museum of Film Art, construction work on a theatre was commenced towards the end of the 1980s.

After the change of the political regime, at the turn of 1989 and 1990, it was decided that the theatre shell would be dismantled and a debate concerning the revitalization of the centre of Potsdam began. After public consultations, with involvement on the part of inhabitants, associations and art patrons, the city council faced the necessity to solve the dilemma and already assured that *new shape of the city centre would be in keeping with its historic appearance so that Potsdam Old Market would again become one of the most beautiful squares in Europe*²³.

Voices calling for the reconstruction of the demolished city palace, since *the area was perceived as an open wound in the urban tissue*²⁴ appeared more and more frequently in the discussion. However, initially there was no concept of function for the reconstructed building, or for the way of financing the construction work. An impulse for a greater involvement of city authorities in rebuilding the castle-palace and the reconstruction of the historic building development of the Old Market was the study *Potsdam Project*, prepared by the summer academy for young architects of the Prince of Wales’ Institute of Architecture in London (*The Prince of Wales’s Urban Design Task Force, Potsdam and Bornstedt* 1996). On the basis of the results of the mentioned study, in 1999 the City Council of Potsdam prepared a resolution on *rebuilding the former city palace in the form close to the historical capacity and shape and its function to serve public needs*.

An introduction to rebuilding the whole castle was the reconstruction of the “Portal of Fortune”, carried out in the years 2000–2002. The gate portal which was

wanie komunikacyjne, poprowadzono wielopasmowe ulice i wybudowano nowe, przypadkowe budynki, stalowe pawilony oraz nowy hotel (obecnie „Mercure”). W sąsiedztwie odrestaurowanego kościoła św. Mikołaja i jedyne niemal nieuszkodzonego w 1945 r. budynku dawnej królewskiej stajni (Marstallu), w którym obecnie znajduje się poczdamskie Muzeum Sztuki Filmowej, u schyłku lat osiemdziesiątych rozpoczęto budowę gmachu teatru.

Po zmianie ustroju politycznego, na przełomie lat 1989 i 1990 postanowiono rozebrać znajdujący się w stanie surowym teatr i rozpoczęła się dyskusja na temat rewitalizacji centrum Poczdamu. Po konsultacjach społecznych, przy zaangażowaniu mieszkańców, stowarzyszeń i mecenasów sztuki, rada miasta stanęła przed koniecznością rozwiązania dylematu i już wówczas zapewniła, iż *nowe ukształtowanie centrum miasta będzie zgodne z jego historycznym wyglądem, tak aby poczdamski Stary Rynek ponownie stał się jednym z najpiękniejszych placów w Europie*²³.

W dyskusji coraz częściej pojawiały się głosy nawołujące do rekonstrukcji zburzonego zamku miejskiego, gdyż *teren ten był postrzegany jako otwarta rana w tkance miejskiej*²⁴. Jednakże początkowo brakowało koncepcji na funkcję odbudowanego budynku, a także na sposób finansowania prac budowlanych. Impulsem do większego zaangażowania miejskich decydentów w odbudowę zamku-pałacu oraz rekonstrukcję historycznej zabudowy Starego Rynku była praca *Potsdam Project*, przygotowana przez letnią akademię dla młodych architektów Londyńskiego Instytutu Architektury Księcia Walii Karola (*The Prince of Wales's Urban Design Task Force, Potsdam and Bornstedt 1996*). W oparciu o wyniki wspomnianego opracowania, w 1999 roku Rada Miasta Poczdamu przygotowała uchwałę o odbudowie byłego zamku miejskiego w formie zbliżonej do historycznej kubatury i historycznego kształtu oraz jego wykorzystanie na potrzeby publiczne.

Wstępem do odbudowy całego zamku była rekonstrukcja „Portalu Fortuny”, przeprowadzona w latach 2000–2002. Portal bramny, który był zbudowany w okresie przygotowań do koronacji pierwszego króla Prus, Fryderyka I (poprzednio księcia elektora) w 1688 r. i wiódł na dziedzińiec pałacowy, zrekonstruowano w oparciu o tradycyjne techniki budowlane z wykorzystaniem zachowanych, oryginalnych elementów rzeźbiarskich. W 2001 roku miasto zorganizowało zakrojone na szeroką skalę badania archeologiczne i od 2002 r. rozpoczęto prace rekonstrukcyjne w obrębie Starego Rynku, a po wieloletnich ustaleniach i dyskusjach, w latach 2010–2013 *wybudowano budynek Parlamentu Krajowego Brandenburgii z fasadami starego zamku miejskiego wg projektu Georga Wenzelausa von Knobelsdorffa z 1745 r.*²⁵ Główny projektant odbudowy, prof. arch. Peter Kulka zdecydował się na rekonstrukcję wszystkich zewnętrznych elewacji zamku-pałacu wraz z odtworzeniem dziedzińca.

W związku z podjętymi już na początku lat dziewięćdziesiątych ustaleniami, wynikiem sondaży wśród mieszkańców miasta oraz zakończeniem prac przy budowie nowego parlamentu „na wzór dawnego zamku”, kolejnym

built at the time of preparations for the coronation of the first king of Prussia, Frederick I (previously prince elector) in 1688 and led to the palace courtyard, was reconstructed using traditional building techniques and preserved, original sculpted elements. In 2001, the city organised large-scale archaeological research and in 2002 reconstruction work was commenced within the Old Market, and after years-long decisions and discus-

Ryc. 20. Limanowa. Ankieta dotycząca rewitalizacji Rynku, przygotowana przez Burmistrza Miasta (2016 r.). Materiały informacyjne UM Limanowa

Fig. 20. Limanowa. Opinion poll concerning revitalisation of the Market Square, prepared by the City Mayor (2016). Information materials of the MC of Limanowa

Autorem fotografii nr 1, 2, 3, 12, 15, 17–19 jest Andrzej Gaczoł.
Photographs no 1, 2, 3, 12, 15, 17–19 were taken by Andrzej Gaczoł.

sions, in the years 2010–2013 *the building of the Parliament of the Federal State of Brandenburg was erected with facades of the old city palace acc. to the design by Georg Wenzelaus von Knobelsdorff from 1745*²⁵. The main designer of the reconstruction, architect Prof. Peter Kulka decided to reconstruct all the outer elevations of the castle-palace with recreating the courtyard.

In connection with the decisions made at the beginning of the 1990s, results of opinion poll among the city inhabitants and completion of building work on the new parliament “following the example of the former

krokiem będzie wyburzenie przypadkowego pawilonu powstałego w zachodniej pierzei placu tuż po 1960 r. w ramach zamazania wszelkiej pamięci o zamku miejskim oraz pierwotnym kształcie Starego Rynku i dopełnienie rewitalizacji tej części architektury placu zgodnie z historycznym wyglądem. Leży to bowiem w interesie społecznym.

PODSUMOWANIE

Obecna definicja ustawowa *zabytku* nie stwarza formalno-prawnych barier w stosowaniu procedur pełnej ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki z drugiej połowy XX wieku. Jednakże, w obliczu przedstawionej konieczności selekcji tegoż dziedzictwa, bardzo ważnym zadaniem jest zebranie poglądów na temat zasad i form jego ochrony oraz sposobu zarządzania. Ogromną rolę odgrywa w tym przypadku edukacja społeczeństwa oraz podejmowanie przez władze miejskie dyskusji o tym, które z obiektów współczesnej architektury i zespołów urbanistyki w interesie społecznym zasługują na zachowanie²⁶.

Reasumując:

1. Obiekty architektury okresu modernizmu oraz architektury z II połowy XX wieku powinny stać się obiektami stałego zainteresowania – a w konsekwencji ochrony prawnej ze strony służb ochrony zabytków – i to w sposób systemowy!

2. Obecny sposób sformułowania w przepisach *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r.* w zakresie kryterium: *świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia* jest nieprawidłowy. Ustawodawca w projekcie nowelizacji ustawy powinien usunąć całkowicie powyższy zapis.

3. Bardzo ważną rzeczą jest pilne stworzenie krajowej listy obiektów architektury, zespołów urbanistyki oraz dzieł techniki z drugiej połowy XX wieku przeznaczonych do objęcia ochroną i systematyczne dokonywanie stosownych wpisów do rejestru zabytków.

Niemniej, wojewódzcy konserwatorzy zabytków przed przystąpieniem do procedury wpisu do rejestru zabytków powinni wraz ze swoimi służbami dokonać krytycznej analizy wspomnianej listy i stosownego ustalenia form ochrony oraz sposobów zarządzania obiektami, które uznają za godne wpisu do rejestru, także pod kątem wypełnienia interesu społecznego.

castle”, the next step will be demolishing a random pavilion built in the west market frontage just after 1960 to erase all the memories of the city palace and the original shape of the Old Market and completing the revitalisation of that part of the square architecture in keeping with its historic appearance. It is in the best public interest.

CONCLUSION

The current statutory definition of a *monument* does not create formal-legal barriers in applying procedures of full protection to the heritage of architecture and urban design from the second half of the 20th century. However, facing the necessity of selecting that heritage, an important task is collecting opinions on the principles and forms for its protection and the manner of management. A significant part is played here by education of society and by the city council undertaking discussions on the question which of the objects of contemporary architecture and urban planning deserve preserving in the best public interests²⁶.

Concluding:

1. Objects of architecture of the modernist period and architecture from the 2nd half of the 20th century should become objects of permanent interest – and in consequence of legal protection on the part of monument protection services – and in a systematic way!

2. The current formula in the regulations of the *Monument Protection Act from July 23, 2003*, in the criterion: *testimony of a bygone epoch or event* is incorrect. In the project of an amendment to the act the legislator should entirely remove the above regulation.

3. It is very important to urgently create a national list of objects of architecture, urban complexes and works of technology from the second half of the 20th century intended for protection and to systematically add suitable entries to the monument register.

Nevertheless, before commencing a procedure for an entry in the monument register, voivodeship monument conservators with their services ought to conduct a critical analysis of the mentioned list and establish appropriate protection forms and ways of managing objects which they consider worthy of inscribing in the register, also from the perspective of public interest.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

[1] Dobesz J.L. Zabytek dzisiaj, problemy ochrony. In: Wobec zabytku... tradycje i perspektywy podstaw. Studia dedykowane pamięci prof. Jerzego Remera. Pilecka E., Raczkowski J. (ed.), Toruń, 2010, 98–108.	[2] Dobosz P. Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków. Kraków, 1997. [3] Dziedzictwo, dobra kultury, zabytki, ochrona i opieka w prawie. Publikacje naukowe Sekcji Ochrony Dóbr Kultury Towarzystwa Biblioteki

- Sluchaczów Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dobosz P., Szepelak K., Górny W. (ed.), Kraków, 2015.
- [4] Gaczoł A. Kryteria dotyczące wpisu dóbr kultury do rejestru zabytków w Krakowie. In: Inżynieryjne problemy odnowy staromiejskich zespołów zabytkowych. V Konferencja Naukowo-Techniczna REW-INŻ '2000. T. I, Kraków, 2000, 75–77.
 - [5] Gaczoł A. Z dziejów państwowej służby ochrony zabytków. In: 90 lat Służby Ochrony Zabytków w Polsce, Wojanów, 26–28 listopada 2008. Jasieńko J., Kuśnierz K. (ed.), Wrocław, 2008, 39–83.
 - [6] Gieysztor A. Zabytek oczach historyka. In: Aleksander Gieysztor a dziedzictwie kultury. Gawin D., Gieysztor E., Sołtysiak M., Tomaszewski A. (ed.), Warszawa, 2000, 157–163.
 - [7] Gwardzińska Ż. Czym jest zabytek? Słów kilka o różnych definicjach zabytku. In: Prawne wyzwania ochrony dóbr kultury we współczesnym świecie. Dobosz P., Adamus M., Guzek D., Mazur A. (ed.), Kraków, 2015, 25–42.
 - [8] Lipp W. Teoria konserwacji zabytków i jej zmienne koncepcje. Próba rozwiązania zawiłości. In: Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania. Murzyn M.A., Purchla J. (ed.), Kraków, 2007, 183–190.
 - [9] Prawna ochrona dóbr kultury. Gardocka T., Sobczak J. (ed.), Toruń, 2009.
 - [10] Prawna ochrona zabytków. Gardocka T., Sobczak J. (ed.), Toruń, 2010.
 - [11] Prawo a ochrona dóbr kultury. Dobosz P., Adamus M., Sokołowska D. (ed.), Kraków, 2014.
 - [12] Pruszyński J.P. Ochrona zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo. Warszawa, 1989.
 - [13] Przyborowska-Klimczak A. Rozwój ochrony dziedzictwa kulturalnego w prawie międzynarodowym na przełomie XX i XXI wieku. Lublin, 2011.
 - [14] Sługocki J. Opieka nad zabytkiem nieruchomym. Problemy administracyjnoprawne. Warszawa, 2014.
 - [15] Tomaszewski A. Ku nowej filozofii dziedzictwa, wybrała i opracowała E. Święcka. Kraków, 2012.
 - [16] Zalańska K. Ochrona zabytków. Orzecznictwo z komentarzem. Warszawa, 2010.

¹ P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*, Kraków 1997; A. Gaczoł, *Kryteria dotyczące wpisu dóbr kultury do rejestru zabytków w Krakowie*, (w:) „Inżynieryjne problemy odnowy staromiejskich zespołów zabytkowych. V Konferencja Naukowo-Techniczna REW-INŻ '2000”, t. I, Kraków 2000, s. 75–77; J. Sługocki, *Opieka nad zabytkiem nieruchomym. Problemy administracyjnoprawne*, Warszawa 2014, s. 21–35.

² P. Molski, *Pozakonserwatorskie uwarunkowania ochrony zamków w ruinie* (w:) B. Szmygin (red.), *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, Warszawa – Lublin 2012, s. 52;

³ A. Gaczoł, *Z dziejów państwowej służby ochrony zabytków*, (w:) *90 lat Służby Ochrony Zabytków w Polsce, Wojanów, 26–28 listopada 2008*, Wrocław 2008, s. 50.

⁴ A. Gieysztor, *Zabytek w oczach historyka*, (w:) *Aleksander Gieysztor o dziedzictwie kultury*, red. D. Gawin, E. Gieysztor, M. Sołtysiak, A. Tomaszewski, Warszawa 2000, s. 157. Patrz także: *Aleksander Gieysztor. Człowiek i dzieło*, red. M. Koczerska i P. Węcowski, Warszawa 2016.

⁵ Ż. Gwardzińska, *Czym jest zabytek? Słów kilka o różnych definicjach zabytku*, (w:) *Prawne wyzwania ochrony dóbr kultury we współczesnym świecie*, red. nauk. P. Dobosz, M. Adamus, D. Guzek, A. Mazur, Kraków 2015, s. 25–42.

⁶ P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty...*, op. cit., s. 62.

⁷ Według prof. Andrzeja Tomaszewskiego definicję *management of change* zastosował po raz pierwszy w latach siedemdziesiątych XX w. brytyjski architekt-konserwator Sir Bernard M. Feilden, ówczesny dyrektor generalny ICCROM (Międzynarodowego Centrum Badań dla Ochrony i Konserwacji Dóbr Kultury). Patrz: A. Tomaszewski, *Konserwacja pomiędzy „tolerancją dla zmian” a „zarządzaniem zmianami”*, (w:) A. Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, red. E. Święcka, Kraków 2012, s. 145–148.

⁸ Cytuję za wydawnictwem Narodowego Instytutu Dziedzictwa pt. *Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego*,

oprac. K. Sadowska-Mazur, J. Włodarczyk, Warszawa 2016. Patrz także: J. Sługocki, *Opieka nad zabytkiem...*, op. cit., s. 19–21.

⁹ B. Szmygin, *Teoria zabytku Aloisa Riegla*, „Ochrona Zabytków”, nr 3–4/2003, s. 148–153.

¹⁰ A. Tomaszewski, *Historia architektury – badania zabytku architektury – konserwacja zabytków*, (w:) A. Tomaszewski, *Ku nowej filozofii...*, op. cit., s. 19–35.

¹¹ M. Łojewska-Krawczyk, *Aksjologiczne aspekty ochrony dziedzictwa kulturowego*, (w:) *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*, pod red. K. Gutowskiej, Warszawa 2000, s. 20–37.

¹² A. Gaczoł, *Kryteria dotyczące wpisu dóbr kultury do rejestru...*, op. cit., s. 76.

¹³ K. Schatt-Babińska, *Europocentryczne i dalekowschodnie spojrzenie na wartość autentyczności zabytku – dokument z Nara jako próba pogodzenia odmiennych poglądów*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej”, 2016/10, s. 28–40.

¹⁴ Generalny Konserwator Zabytków, wiceminister dr hab. Magdalena Gawin w piśmie z 15.02.2016 r. skierowanym do wojewódzkich konserwatorów zabytków wskazała na pełną możliwość uznania za zabytki dzieł architektury z lat 60. i 70. XX wieku. Rada Ochrony Zabytków 29.04.2016 r. podjęła uchwałę w sprawie ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki XX wieku w Polsce, w której napisano m.in.: *Architektura, urbanistyka oraz dzieła techniki powstałe po 1945 roku stanowią nasze narodowe dziedzictwo kulturowe, wymagające systemowej ochrony, takiej jaką objęte zostało dziedzictwo kulturowe będące świadectwem rozwoju cywilizacyjnego w innych epokach historycznych. (...) Architektura, urbanistyka oraz dzieła techniki po roku 1945 są wyrazem kontynuacji najbardziej nowoczesnych nurtów europejskich i światowych oraz poszukiwań awangardowych rozwiązań przestrzennych odpowiadających potrzebom społecznym (...).*

¹⁵ Ł. Gawel, *Najpiękniejsze zabytki świata*, Kraków 2007, s. 89.

- ¹⁶ Usunięto wówczas z płyty Rynku Głównego kamienną figurę św. Jana Nepomucena, płytę Grobu Nieznanego Żołnierza oraz dwie studnie z kołowrotami.
- ¹⁷ oswiecim.naszemiasto.pl/tag/rynek-glowny-oswiecim.html.
- ¹⁸ Bunkier wyburzono w 2010 r. i wówczas wykonano konstrukcje zabezpieczające ściany podziemnej ekspozycji. Obecnie ślad po bunkrze wyznacza metalowy otok wprowadzony w nawierzchnię placu.
- ¹⁹ B. Kwiecień, *Rynek Oświęcim: po remoncie zobaczymy podziemia?*, 01.03.2013 r. (aktualizacja 03.03.2013 r.). Źródło: oswiecim.naszemiasto.pl/tag/rynek-glowny-oswiecim.html.
- ²⁰ Jeden z projektantów, arch. Marcin Susuł uzasadnił, że zmiana uzgodniona z nadzorem konserwatorskim i archeologicznym była korzystna, bowiem pełna przeszklona tafla nie zachęcałaby zwiedzających miasto do schodzenia do podziemi. Moim zdaniem w większym stopniu zadecydowały problemy techniczne oraz finansowe (konieczność budowy dodatkowych konstrukcji wsporczych).
- ²¹ Problem z prawidłowym utrzymaniem podziemi pojawił się już we wrześniu 2014 r. Patrz: E. Sadko, *Rynek w Oświęcimiu. Ruiny starego ratusza zarastają mchem. To dla nich niszczycielskie*, 05.09.2014 r. (aktualizacja 08.09.2014 r.). Źródło: oswiecim.naszemiasto.pl/tag/rynek-glowny-oswiecim.html.
- ²² K. Rautenberg, *Krótką historia nowego gmachu Parlamentu Krajowego. Długa droga od zamku miejskiego do zamku parlamentarnego*, Parlament Krajowy Brandenburgii, Wydział ds. Publik Relations, Poczdam 2015.
- ²³ Landtag Brandenburg, Department of Public Relations: Brief history of the new Landtag building. The long road from city palace to Landtag palace (ang.). W: *Media fast* [online]. landtag.brandenburg.de. [dostęp 2017-01-31].
- ²⁴ K. Rautenberg, *Krótką historia...*, op. cit., s. 12.
- ²⁵ Ibidem, s. 5 i 17–20.
- ²⁶ Z ostatnich pozytywnych przykładów należy wymienić ankiety przeprowadzone przez władze miejskie Szydłowa w województwie świętokrzyskim oraz Limanowej w województwie małopolskim. Ankiety te, skierowane do mieszkańców miast i osób zainteresowanych ich zagospodarowaniem przestrzennym, miały na celu poznanie opinii oraz uzyskanie danych do ustalenia warunków konkursów na zaprojektowanie rewitalizacji historycznych obszarów centrów (przede wszystkim rynków) w Szydłowie i w Limanowej. M.in. w Limanowej pytanie ankiety było następujące: *Czy w obrębie rynku powinna być zmieniona architektura niektórych budynków?* A właśnie na limanowskim rynku jest kilka obiektów z drugiej połowy XX wieku, które są skonstruowane z wcześniejszą zabudową.

Streszczenie

Zasadnicze znaczenie dla ochrony zabytku lub zabytkowego zespołu urbanistycznego ma decyzja w sprawie wpisania go do rejestru, nadaje mu bowiem oficjalnie prawny status. Wiąże się z tym statusem – z jednej strony – obowiązek opieki nad zabytkiem postawiony właścicielowi, użytkownikowi oraz innym podmiotom nim władającym, z drugiej strony – zwiększona ochrona prawna. Jedynie w odniesieniu do rejestru zabytków możemy mówić o pełnej, mniej lub bardziej doskonałej instytucji prawnej, z której wynikają możliwe do wyegzekwowania prawa i obowiązki, związane ze stanem zabytku.

Autor artykułu przedstawił krótkie rozważania na temat aktualnego pojmowania i prawnej definicji „zabytku” oraz odniesień do kwestii uwzględniania w tym pojmowaniu cezury czasowej (zabytek dawny – „sensu stricto” i zabytek współczesny – „sensu largo”). **Rozważania te były podstawą próby odpowiedzi na pytania: pierwsze – o sens stosowania cezury czasowej w odniesieniu do zabytku w zapisach ustawowych oraz drugie – jakim kryteriom powinien odpowiadać zabytek, w tym przypadku obiekt architektoniczny lub zespół urbanistyczny z drugiej połowy XX wieku.**

Przede wszystkim powinien stanowić wybitny przykład rodzaju budowli lub zespołu architektonicznego, urbanistycznego i technologicznego albo stanowić świadectwo wielkiego oddziaływania i wpływu w danym okresie historii na rozwój architektury, sztuki lub technologii, na planowanie miast lub kształtowanie krajobrazu, albo stanowić jedyny lub co najmniej rzadko spotykany dowód

Abstract

The decision about entering a historic monument or an urban complex into the monument register is of paramount significance for its protection, since it then officially acquires a legal status. That status is associated with – on the one hand – an obligation to preserve the monument imposed on the owner, user or other authorities in charge of it, while on the other – increased legal protection. Only in reference to the monument register we can talk about a complete, more or less perfect legal institution, which results in laws and obligations concerning the state of a monument and possible to enforce.

The author of the article presents brief considerations on the issue of current understanding and a legal definition of a “monument” as well as references to the issue of including in it a time dividing line (a historic monument – “sensu stricto” and a contemporary monument – “sensu largo”). **Those considerations made a basis for an attempt to answer the following questions: firstly – about the sense of using a dividing line in reference to a monument in statutory regulations, and secondly – which criteria a monument should meet, in this case an architectonic object or an urban complex from the second half of the 20th century.**

First of all, it should be an outstanding example of a building or an architectonic, urban and technological complex, or bear evidence of a great impact and influence in a given period of time on the development of architecture, art or technology, on town planning or landscape design, or constitute the only or at least a rarely encountered proof of

tradycji kulturowej wciąż istniejącej lub wymarłej, albo też stanowić przykład bezpośredniego i materialnego powiązania ze zdarzeniami i tradycjami, dziełami sztuki i literatury, mającymi wartość wyjątkową.

Po szczegółowym omówieniu przykładów konkretnych rozwiązań architektonicznych oraz urbanistycznych, związanych z rewitalizacją w duchu historycznym Rynku Głównego w Oświęcimiu oraz Starego Rynku w Poczdamie i związanych z tym losów obiektów pawilonowych z lat 60. XX w., **autor artykułu zwrócił uwagę służbom odpowiedzialnym za ochronę zabytków: z jednej strony – na pilną konieczność stworzenia listy obiektów architektury, zespołów, dzieł techniki z 2. połowy XX wieku przeznaczonych do objęcia ochroną, z drugiej – na fakt, iż decyzja o wpisie do rejestru wywołuje określone konsekwencje prawne, bardzo trudne do późniejszego uchylecia. Dlatego też przed przystąpieniem do procedury wpisu do rejestru zabytków należy dokonać krytycznej analizy obiektu lub zespołu architektonicznego, także pod kątem wypełniania ważnego interesu społecznego i ustalenia odpowiednich form ochrony.**

a still existing or extinct cultural tradition, or be an example of direct and material connection to events and traditions, works of art and literature, possessing unique value.

After a detailed description of examples of concrete architectonic and urban-planning solutions related to the revitalisation in the historical spirit of the Main Square in Oświęcim and the Old Market in Potsdam, and subsequent fate of the pavilion objects from the 1960s, the **author of the article commented to the services responsible for monument protection: on the one hand – on the urgent need to create a list of objects of architecture, complexes, works of technology from the 2nd half of the 20th century intended for protection, on the other – on the fact that the decision about an entry into the register is followed by specific legal consequences, very difficult to be revoked later. Therefore, before commencing the procedure of entering it into the monument register one should conduct a critical analysis of the object or architectonic complex, also from the perspective of acting in the public interest and determining appropriate forms of protection.**

Joanna Majczyk, Agnieszka Tomaszewicz*

Tuż po realizmie socjalistycznym. Architektura i urbanistyka Wrocławia z przełomu lat 50. i 60. XX wieku

Just after socialist realism. Architecture and urban planning in Wrocław in the late 1950s and early 1960s

Słowa kluczowe: architektura XX w., powojenny modernizm, Wrocław

Key words: architecture of the XXth century, post-war Modernism, Wrocław (Poland)

Niemal dwa lata po śmierci Józefa Stalina, w grudniu 1954 r. zwołano w Moskwie Wszechzwiązkową Radę Budownictwa, w czasie której Nikita Chruszczow poddał krytyce architekturę realizmu socjalistycznego. Nowy przywódca Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego zarzucił współczesnej mu architekturze zbyt dużą dekoracyjność, zaznaczył przy tym, że nie występuje przeciwko „pięknu, lecz przeciw nadmiarowi” [5]. „Elewacje budynku powinny mieć piękny i atrakcyjny wygląd – mówił Chruszczow – ale powinien być on wynikiem proporcji całego gmachu, dobrze rozmieszczonych otworów okiennych i drzwiowych, należyte usytuowanych balkonów, prawidłowo użytych faktur i kolorów materiałów okładzinowych oraz właściwie wyeksponowanych podziałów ścian i konstrukcji w budynkach wykonanych z wielkich sekcji i płyt” [5]. Przy okazji przyszedł premier Związku Radzieckiego zauważyć, że „walka z konstruktywizmem musi być prowadzona przy użyciu racjonalnych środków” [5], co zabrzmiało niemal jak rehabilitacja znienawidzonej przez Stalina architektury modernizmu, którą przez lata identyfikowano z „gnijącą kulturą kapitalizmu” [np. 8, s. 78]. W dalszej części przemówienia Chruszczow wzywał do upowszechnienia w budownictwie konstrukcji monolitycznych i prefabrykatów, postulował odejście od indywidualizmu w projektowaniu na rzecz typizacji, która – zdaniem polityka – „pozwala budować szybko i skutecznie”. Dobry architekt, zgodnie ze słowami prelegenta, „powinien być w stanie posługiwać się nowoczesnymi materiałami, konstrukcjami i elementami żelbetowymi,

In December 1954, almost two years after Joseph Stalin's death, during the National Conference of Builders in Moscow, Nikita Khrushchev criticised the architecture of socialist realism. The new leader of the Communist Party of the Soviet Union reproached his contemporary architecture for being excessively decorative, whilst emphasising that he was not against “beauty but rather against superfluity”. “The façades of buildings should be of beautiful and attractive appearance”, said Khrushchev, “and this should be achieved as a result of the entire edifice having good proportions, well-proportioned window and door apertures, well-positioned balconies, correct use of the texture and colour of facing materials, and a proper presentation of wall parts and structures in buildings made from large sections and panels” [5]. At the same time, the future Prime Minister of the Soviet Union noted that “the fight against Constructivism must be conducted using reasonable means” [5] which sounded almost like an attempt to redeem Modernist architecture which was particularly hated by Stalin and had for many years been identified with the “decaying culture of capitalism” [e.g. 8 p. 78]. In further parts of his speech, Khrushchev called for popularisation of monolithic structures and prefabricated units in construction, departure from individualism in design in favour of standardisation which, according to the politician, would allow one to “build quickly and successfully”. According to Khrushchev, a good architect “should be able to employ new progressive materials, reinforced-concrete structures and parts, and, above all,

* mgr inż. arch., dr inż. arch., Wydział Architektury, Politechnika Wrocławska

* mgr inż. arch., dr inż. arch., *Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology*

Cytowanie / Citation: Majczyk J., Tomaszewicz A. Just after socialist realism. Architecture and urban planning in Wrocław in the late 1950s and early 1960s. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;49:181-191

Otrzymano / Received: 07.03.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 17.03.2017

doi:10.17425/WK49SOCREALISM

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

a poza wszystkim, musi być ekspertem [w dziedzinie] oszczędności w budownictwie” [5]. Postulowane przez Chruszczowa zmiany w sposobie projektowania miały doprowadzić do umasowienia budownictwa przy zwiększeniu tempa wznoszenia budynków i obniżeniu kosztów procesu inwestycyjnego.

W Polsce pierwszą oficjalną „krytyczną ocenę dotychczasowych metod i kierunków pracy architektonicznej” przeprowadzono w czasie trwania plenum Zarządu Głównego Stowarzyszenia Architektów Polskich (SARP), które odbyło się na początku kwietnia 1955 r. Rok później, w marcu 1956, zorganizowano Ogólnopolską Radę Architektów zakończoną uchwaleniem rezolucji, w której stwierdzono, że „kierunek urbanistyki i architektury w okresie lat 1949/55 był zasadniczo błędny”, zachęcano przy tym do zachowania w przyszłości „swobody twórczej” i dążenia do uzyskania w „architekturze jedności formy, techniki, funkcji i ekonomiki” [3, s. 123]. Uczestnicy rady wysłuchali przemówienia premiera Józefa Cyrankiewicza, który niemal powtórzył tezy Chruszczowa, namawiał architektów do kreatywności oraz czerpania „wszystkiego, co wartościowe, racjonalne, mądre, ładne, tanie” nie tylko z dorobku twórców radzieckich, ale i światowych [13].

W czasie, kiedy powszechne stało się wskazywanie „błędów i wypaczeń” w architekturze realizmu socjalistycznego, we Wrocławiu prowadzono odbudowę, skupiając uwagę głównie na zagospodarowaniu Starego Miasta i otaczających je terenów śródmiejskich. Podstawę realizowanych prac stanowił Ogólny Plan Wrocławia (obowiązujący do 1970 r.) przygotowany w latach 1953–1955 przez architektów kierowanych przez Alojzego Kulicza i zatrudnionych w Pracowni Planu Miasta, którą utworzono w 1952 r. w biurze projektowym „Miastoprojekt”. Kompleksową odbudowę Starego Miasta rozpoczęto formalnie właśnie w 1952 r., wcześniej zabezpieczono co prawda najważniejsze zabytki, oddano do użytku budowle mniej zniszczone, ale koncentrowano się raczej na uruchomieniu zakładów przemysłowych położonych na obrzeżach miasta i udostępnieniu mieszkań w sąsiadujących z nimi osiedlach. W tym samym czasie podjęto także decyzję o odbudowie południowej części śródmieścia, na obszarze którego znajdowały się dwa dworce kolejowe. Jeden z nich, Dworzec Główny, planowano połączyć z centrum miasta tzw. Trasą Turystyczną, która miała przebiegać dzisiejszymi ulicami marszałka Piłsudskiego oraz Świdnicką do Rynku i dalej na północ w kierunku Ostrowa Tumskiego i wysp odrzańskich. Trasa Turystyczna miała stanowić wizytówkę Wrocławia, dlatego planowano prowadzenie prac nad jej zagospodarowaniem równocześnie z odbudową staromiejskiej części Wrocławia.

Wraz z ogólnym planem miasta przygotowano też plany szczegółowe wybranych części Wrocławia – projekt zabudowy Starego Miasta opracował zespół kierowany przez Emila Kaliskiego, zaś plan zagospodarowania południowej części śródmieścia zaprojektowali architekci pracujący pod kierunkiem Kazimierza Bieńkowskiego. W obu wspomnianych projektach przewidywano wzbo-

must be an expert in cost-saving in construction” [5]. The changes in approach to design proposed by Khrushchev were aimed at launching mass-scale construction, while increasing the speed of erecting buildings and reducing the cost of the construction process.

In Poland, the first official “critical evaluation of the methods and directions of architectural work to date” was expressed at the plenary meeting of the Management Board of the Association of Polish Architects (SARP) which took place at the beginning of April 1955. The National Conference of Architects which was held a year later, in March 1956, ended in a resolution stating that “the direction of urban planning and architecture in the period 1949/55 was essentially wrong”. Simultaneously, calls were made for retaining the freedom of creation in the future and striving to achieve “the unity of form, technique, function and economy in architecture” [3, p. 123]. The conference participants listened to a speech delivered by Prime Minister, Józef Cyrankiewicz, who basically reiterated the postulates made by Khrushchev and encouraged architects to be creative and derive “all that is valuable, rational, attractive, cost-effective” not only from Soviet examples but, also from international ones [13].

At a time when pointing out the “mistakes and perversions” in socialist realist architecture became a common practice, reconstruction works were undertaken in Wrocław which focused on the development of the Old Town and the surrounding inner city areas. The basis for the works was the General Plan of Wrocław (for the years 1953–1970) drawn up from 1953 to 1955 by the architects led by Alojzy Kulicz, working in the City Plan Studio established in the “Miastoprojekt” design office in 1952. Comprehensive reconstruction works of the Old Town were officially launched in 1952. Although the most important historic monuments had already been taken care of and the less heavily damaged buildings had been brought into use, the main focus had been on restarting the operations of the industrial plants located on the city’s outskirts and providing accommodation in the neighbouring residential estates. At the same time, a decision was made to reconstruct the southern part of the city centre where two railway stations were located. One of them, the Main Railway Station, was to be connected with the city via the so-called Tourist Route which was to run along today’s Marszałka Piłsudskiego and Świdnicka Streets to the Main Market Square and further north towards the Ostrów Tumski Island and the islands on the Odra River. The Tourist Route was intended to be the showpiece of the city, and for that reason was going to be laid out simultaneously with the reconstruction of Wrocław’s Old Town.

Alongside the general city plan, detailed plans for selected parts of Wrocław were also prepared: the design for development of the Old Town was drawn up by the team headed by Emil Kaliski, while the development plan for the southern part of the city centre was designed by the architects led by Kazimierz Bieńkowski. Under both those plans, the pre-war street layout was to be enriched with new streets (e.g. the Old Town Bypass) and squares

gacenie przedwojennego układu dróg o nowe ulice (m.in. Obwodnica Staromiejska) i place (m.in. plac gwiazdzisty na skrzyżowaniu ulic gen. Kościuszki i gen. Pułaskiego), częściową odbudowę budynków zniszczonych w czasie działań wojennych oraz uzupełnienie tkanki miejskiej nowymi budowlami, które usytuowano wzdłuż ulic, najczęściej zgodnie z przebiegiem dawnych linii zabudowy, w sposób ciągły. Zwarte pierzeje domów o ujednoliconej wysokości przecinano w parterze szerokimi przejazdami prowadzącymi do wnętrza kwartałów, w których projektowano tereny zielone lub niskie pawilony usługowe, głównie przedszkola i żłobki.

Po ogłoszeniu nowych priorytetów w budownictwie opisane plany poddano korektom – zrezygnowano z części kosztownych rozwiązań komunikacyjnych, zachowano jednak pomysł przedłużenia dawnej Gartenstrasse (ob. ul. marszałka Piłsudskiego, do 1992 r. – gen. Świerczewskiego) w kierunku północnym w celu bezpośredniego połączenia dworców Głównego i Świebodzkiego. Zdecydowano również o rozluźnieniu projektowanych ciągów budowli przy zróżnicowaniu wysokości domów i odcinkowym odsunięciu zabudowy w głąb kwartału od linii rozgraniczających ulice (ryc. 1), co pozwoliło poprzedzić planowane budynki pasami zieleni. Warto podkreślić, że podstawowymi elementami zagospodarowania Starego Miasta i śródmieścia pozostały wielorodzinne domy mieszkalne sytuowane przeważnie liniowo wzdłuż ciągów komunikacyjnych, co utrwalało kwartałowy model zabudowy. W odosobnionych przypadkach budynki grupowano w układach wolno stojących (np. domy przy Podwalu nr 45–50, 51–56).

Pierwszy większy zespół zabudowy mieszkalno-usługowej, którego projekt przygotowano przed, a realizację rozpoczęto po fali krytyki stylu realizmu socjalistycznego, został usytuowany przy Trasie Turystycznej, u zbiegu ul. Świdnickiej i Rynku. Obszar, który planowano zagospodarować zajmowały przed wojną dwa kwartały niemal całkowicie wypełnione budynkami, położone między dzisiejszymi ulicami Świdnicką i Szewską, po

(e.g. the star-shaped square at the intersection of Gen. Kościuszki and Gen. Pułaskiego Streets), the buildings destroyed during wartime were to be partly reconstructed, and the urban fabric was to be complemented with new edifices located along the streets in a continuous manner, usually following the former building lines. The dense frontage of buildings with a uniform height was intersected at the ground floor level with wide passages leading into the space within the blocks where green areas or low-rise pavilions were situated, housing mainly amenities, such as kindergartens and crèches.

After new priorities in construction were announced, the above-mentioned plans underwent adjustments – some of the expensive communication solutions were abandoned, but the idea of extending former Gartenstrasse (present-day Marszałka Piłsudskiego Street, until 1992 called Gen. Świerczewskiego Street) towards the north to connect the Main Railway Station and the Świebodzki Railway Station was sustained. Moreover, a decision was made to loosen up the designed rows of buildings while varying the heights of the houses and moving some of the buildings deeper inside the city blocks away from the street demarcation lines (fig. 1), which would enable preceding the designed buildings with green belts. It is worth noting that multifamily houses built linearly along communication routes remained the main components of the Old Town's architecture, thus preserving the block pattern of the urban development. In isolated cases, buildings were grouped into detached complexes (e.g. the houses nos. 45–50, 51–56 in Podwale Street).

The first large housing and commercial building complex whose design was prepared before, and construction began after the wave of criticism directed at socialist realism was situated at the Tourist Route, at the junction of Świdnicka Street and the Main Market Square. Before World War Two, the area intended for the development had been occupied by two city blocks which were almost completely filled with buildings, located between today's Świdnicka and Szewska Streets, on

Ryc. 1. Wrocław, szczegółowy plan zagospodarowania południowej części śródmieścia, proj. K. Bieńkowski z zespołem, 1955 [Muzeum Architektury/Archiwum Budowlane m. Wrocławia]

Fig. 1. Wrocław, detailed building development plan of the south part of downtown, proj. K. Bieńkowski and team, 1955 [Museum of Architecture / Building Archive of Wrocław]

północnej i południowej stronie ul. Ofiar Oświęcimskich. Po wyburzeniu zrujnowanych kamienic teren zasypano i zniwelowano, tworząc tymczasowo tzw. plac Młodzieżowy. Projekt zabudowy wspomnianego obszaru został opracowany w 1954 r. przez zespół architektów „Miastoprojekt”: Włodzimierza Czerechowskiego, Ryszarda Jędraka, Ryszarda Natusiewicza, Annę Tarnawską i Jerzego Tarnawskiego. Architekci zaproponowali poszerzenie północnego odcinka dzisiejszej ul. Świdnickiej (wówczas ul. Stalingradzkiej) do szerokości 31 m oraz zamknięcie fragmentu ul. Ofiar Oświęcimskich, który niegdyś przechodził przez teren przeznaczony do zabudowy. W obrębie tak skonsolidowanej posesji zaprojektowano czterokondygnacyjny budynek rozwiązany na planie litery E i złożony z głównego członu, który ustawiono wzdłuż ul. Świdnickiej oraz trzech bloków dołączonych do niego pod kątem prostym od strony wschodniej. Bloki zewnętrzne zamykały kwartał od strony ul. Oławskiej i planowanej Obwodnicy Staromiejskiej, a skrzydło środkowe dzieliło wnętrze posesji na dwie części, otwarte ku ul. Szewskiej. Od strony zachodniej i południowej budynek poprzedzono tarasami, które połączono schodami z ciągami pieszymi biegnącymi wzdłuż ulic. Na parterze, w zewnętrznych członach domu zaprojektowano lokale usługowe, w skrzydle środkowym – obszerną świetlicę pomyślaną jako miejsce spotkań mieszkańców budynku. Parter został rozwiązany w żelbetowej konstrukcji szkieletowej, ściany wyższych kondygnacji mieszkaniowych wymurowano z cegły, w budynku zastosowano też prefabrykaty: stropy wielkopłytowe i gęstożebrowe, nadproża i podciągi oraz elementy klatek schodowych. Poza lokalami usługowymi, w gmachu zaprojektowano 193 mieszkania od jedno- do czteropokojowych, z kuchniami lub bez nich. W prasie pisano, że mieszkania zostały wyposażone w „luksusowe, okładane glazurą łazienki, centralne ogrzewanie i parkietowe podłogi” [1].

Zgodnie z przyjętymi „postulatami projektu”, budynek miał być powiązany kompozycyjnie z najbliższym otoczeniem, utrzymany w skali sąsiedniej zabudowy, a „efekty plastyczne” planowano osiągnąć przy użyciu „skromnych środków wyrazu” [11, s. 2]. W dość tradycyjny sposób rozwiązano zatem bryłę budynku, którą złożono z prostopadłościennych bloków nakrytych wysokimi wielopołaciowymi dachami. Od strony ul. Świdnickiej parter budowli przecięto przejściami, z których jedno – usytuowane na osi zlikwidowanego fragmentu ul. Ofiar Oświęcimskich – wyróżniono szerokością, pozostała część przyziemia została od strony ulic mocno przeszklona za pomocą prostokątnych podłużnych okien rozdzielonych wąskimi słupami lub szklanymi witryn wysuniętych przed lico budynku (ryc. 2). Kompozycję wyższej partii fasady głównego bloku zespołu determinował rytm otworów okiennych – między każdymi trzema osiami okien zaprojektowano po dwie zbliżone do siebie osie okien balkonowych, poprzedzonych pionami niewielkich balkonów. Od strony północnej trzy kolejne trójosiowe segmenty frontu zryzalitowano i zamknięto w partii dachu wysokimi szczytami – w części budynku widocznej od strony placu rynkowego nawiązano tym

the northern and southern side of Ofiar Oświęcimskich Street. After demolition of the ruinous tenement houses, the area was filled and levelled, giving rise to the so-called Młodzieżowy Square. The design for the development of the above-mentioned area was created in 1954 by a team of architects from the “Miastoprojekt” design studio: Włodzimierz Czerechowski, Ryszard Jędrak, Ryszard Natusiewicz, Anna Tarnawska and Jerzy Tarnawski. The architects suggested widening the northern section of present-day Świdnicka Street (at that time called Stalingradzka Street) to a width of 31 metres and closing the fragment of Ofiar Oświęcimskich Street which once passed through the area intended for development. Within the limits of thus demarcated area, a four-storey E-shaped building was designed which consisted of the main body located along Świdnicka Street and three segments connected to it at right angle on the eastern side. The exterior segments closed the city block on the side facing Oławska Street and the planned Old Town Bypass, while the central wing divided the interior of the premises into two parts which opened towards Szewska Street. On its western and southern side, the building was preceded by terraces which were connected via stairs with the footpaths running along the streets. On the ground floor, in the exterior units of the house, retail outlets were located. The central wing housed a spacious community centre for the building’s residents. The ground floor was based on reinforced concrete frame structure, the walls of the upper floors which contained flats were made of brick. Prefabricated units were also used in the building: large-panel suspended beam-and-block floors, lintels and joists, and parts of staircases. In addition to retail outlets, the building had 193 flats, containing from one to four rooms, with or without kitchens. Newspapers wrote that the flats had been provided with “luxury bathrooms with glazed tiles, central heating and parquet floors” [1].

In line with the adopted “design postulates”, the building was to be integrated into the immediate surroundings, it should match the style of the neighbouring buildings, and the “aesthetic effects” were to be achieved with “modest means of expression” [11, p. 2]. Therefore, the body of the building was based on a traditional solution. It was composed of cuboidal blocks covered with tall, multi-pitched roofs. On the side facing Świdnicka Street, the ground floor was intersected by passages, of which one – situated on the axis of the demolished fragment of Ofiar Oświęcimskich Street – stood out for its width. The remaining part of the ground floor was heavily glazed with rectangular, oblong windows divided by narrow posts, or glass display windows projecting from the face of the building (fig. 2). The composition of the upper part of the façade of the building’s main segment was determined by the rhythm of window openings – between every three window axes, two closely-spaced balcony window axes were located, preceded by stacks of small balconies. On the northern side, the three successive triaxial segments of the front face were decorated with projections and topped with tall gables in the roof area – in the part of the building which is visible from the market square this

Ryc. 2. Wrocław, ul. Świdnicka 2–8b, budynek mieszkalno-usługowy, widok od strony południowo-zachodniej, fot. T. Olszewski, lata 60. XX w.
 Fig. 2. Wrocław, 2–8b Świdnicka St., residential – service building, view from the south-west, photo: T. Olszewski, the 1960s

samym do podziałów dawnych staromiejskich kamienic. Kontrast dla wspomnianych szczytów stanowiły wysunięte nad kalenicę proste kubiczne świetliki z szerokimi przeszkleniami, którymi oświetlono klatki schodowe usytuowane w głównym bloku zespołu w środkowym trakcie konstrukcyjnym.

Opisany wygląd gmachu był wynikiem „modernizacji” projektu na etapie realizacji, którą rozpoczęto w 1956 r. Zmieniono wówczas rozwiązanie elewacji w pasie usługowego przyziemia, uproszczono szczyty, zrezygnowano z naczółków nad oknami i ciężkich tralkowych balustrad balkonów. Dzięki wprowadzonym zmianom architektura budynku zyskała rys historyzującej nowoczesności.

Pierwszą „prawdziwie nowoczesną” i „najbardziej „wielkomiejską” z projektowanych dotychczas dzielnic Wrocławia [14] było – zgodnie z przekazami prasowymi – osiedle mieszkaniowe, którego centrum stanowił dzisiejszy pl. Legionów (do 1992 r. – pl. PKWN). Osiedle będące fragmentem południowej części śródmieścia zaprojektował zespół architektów „Miastoprojektu” w składzie: Ewa Cieszyńska, Henryk Chorążak, Tadeusz Izbiński, Izabela Jakuszko, Konrad Jarodzki, Bogna Klimczewska, Kazimierz Klimczewski, Stanisław Prymon, Juliusz Wadowski, Zofia Wadowska, prowadzony przez Kazimierza Bieńkowskiego, który kierował, jak wspomniano, pracami nad szczegółowym planem całej dzielnicy. Podstawowymi

constituted a reference to the divisions of the historic town houses. Contrast to the tall gables was provided by simple cubic skylights with wide glazing, projected above the roof ridge, which let light into the staircases situated in the main segment of the building complex in the central structural span.

The appearance of the edifice was the result of “modernisation” of the original design during the project implementation phase which began in 1956. It was then that the concept of the façade at the level of the ground floor retail area was changed, the gables were simplified, and the idea of window cornices and heavy balcony balusters was abandoned. Thanks to those changes, the structure of the building acquired the quality of historicising modernity.

According to the press, the first “truly modern” and most “metropolitan” of all Wrocław’s districts designed to date [14] was the housing estate whose centre was formed by present-day Legionów Square (until 1992 called PKWN Square). The estate, which was fragment of the southern part of the city centre, was designed in “Miastoprojekt” by a team of architects comprising: Ewa Cieszyńska, Henryk Chorążak, Tadeusz Izbiński, Izabela Jakuszko, Konrad Jarodzki, Bogna Klimczewska, Kazimierz Klimczewski, Stanisław Prymon, Juliusz Wadowski, Zofia Wadowska, headed by Kazimierz Bieńkowski who, as already mentioned, coordinated the work on the detailed plan for the entire district. The basic elements of the

elementami zabudowy nowego osiedla były pięciokondygnacyjne, wieloklatkowe bloki mieszkalne złożone z powtarzalnych sekcji i kryte płaskimi dachami, które zamierzano pierwotnie ustawić wzdłuż linii zabudowy wytyczonych na obrzeżach kwartałów równolegle do ulic i placu. Między blokami, leżącymi najczęściej naprzeciw siebie względem osi ulic, pozostawiono prześwity ułatwiające przewietrzanie i oświetlenie wnętrz kwartałów. W przestrzeniach śródblokowych zaprojektowano zielone podwórza oraz budynki żłobków i przedszkoli. Ujednoliconą sylwetę osiedla wzbogacono akcentem wysokościowym – dwunastokondygnacyjnym wieżowcem, który usytuowano w zachodnim narożu pl. Legionów, na zamknięciu osi ul. gen. Kościuszki. W wieżowcu planowano umieścić mieszkania najmniejsze – jednopokojowe, przeznaczone dla osób samotnych, w pozostałych blokach rozwiązano mieszkania o różnicowanej wielkości, od jedno- do czteropokojowych. W parterach domów usytuowanych przy placu oraz przy dzisiejszych ulicach marszałka Piłsudskiego i Sądowej przewidziano urządzenie lokali usługowych, dodatkowe punkty usługowe miały znaleźć się w pawilonach wzniesionych u stóp wieżowca i przed blokami umieszczonymi przy ul. Tęczowej.

Realizację osiedla podzielono na dwa etapy – w pierwszym, obejmującym lata 1956–58 planowano wznieść 14 budynków mieszkalnych, w drugim etapie (w latach 1958–62) – kolejnych 25 domów. Prace budowlane rozpoczęto na terenie ograniczonym ulicami marszałka Piłsudskiego i gen. Kościuszki oraz pl. Legionów, gdzie wybudowano pięć bloków. Mimo okrzyknięcia nowego osiedla najbardziej nowoczesnym zespołem mieszkaniowym Wrocławia, w prefabrykowanej konstrukcji wieloblokowej wzniesiono jedynie trzy ze wspomnianych pięciu domów. W pierwszym, eksperymentalnym budynku usytuowanym przy pl. Muzealnym 8–12 zastosowano monolityczne, żelbetowe ławy fundamentowe, bloki żwirobetonowe (ściany piwnic), bloki żużlobetonowe (ściany kondygnacji nadziemnych) oraz „leningradzkie” płyty stropowe [6]. Zgodnie z hasłem „precz z fasadowością”, często powtarzanym w drugiej połowie lat 50. XX w., elewacje budynku eksperymentalnego zostały pozbawione dekoracji, z drugiej jednak strony otrzymały tradycyjną trójdzielną kompozycję. Niską strefę cokołową ograniczono do ścian nadziemnej części piwnicy, partię środkową stanowiły płaszczyzny ścian powtarzalnych kondygnacji mieszkalnych, które podzielono liniami stropów niczym gzymsami międzypiętrowymi. Wreszcie zwieńczeniem kompozycji był pas ścian osłaniających poddasze, które nieznacznie cofnięto w stosunku do lica elewacji niższych kondygnacji. W strefie cokołowej zaprojektowano niewielkie poziome otwory okienne, w zasadniczej partii frontu znalazły się szerokie wertykalne pasy otworów wypełnionych luksferami, którymi oświetlono klatki schodowe, a także równomiernie rozmieszczone między nimi osie jednakowych okien rozjaśniających wnętrza mieszkalne. Z kolei w pasie zwieńczenia umieszczono w elewacjach bocznych rzędy „metopowych” okienek oświetlających przestrzeń poddasza. Od strony podwórza wysunięto przed lico budynku zespoły balkonów obudo-

new estate's housing development were five-storey, multi-staircase residential buildings composed of repetitive sections and covered with flat roofs, which were originally going to be located along the building lines designated on the borders of the city blocks, parallel to the streets and squares. Between the buildings, which were usually situated opposite each other in relation to the street axes, clearances were left which allowed airing and lighting the interior of the city block. The inner spaces between the houses contained green yards, crèche and kindergarten buildings. The uniform silhouette of the estate was enriched by a high-rise twelve-storey building situated in the western corner of Legionów Square, at the end of the axis of Gen. Kościuszki Street. The high-rise building was intended to house the smallest, one-room flats for single people, the remaining buildings contained flats of various sizes, from one to four rooms. The ground floors of the houses situated at the square and in today's Marszałka Piłsudskiego and Sądowa Streets were intended for retail spaces, additional retail outlets were to be located in the pavilions built at the foot of the high-rise and in front of the houses in Tęczowa Street.

The construction of the estate was divided into two phases. During the first phase, covering the years 1956 to 1958, fourteen residential buildings were going to be erected. Another 25 houses were planned to be built during the second stage (from 1958 to 1962). The construction works began in the area enclosed by Marszałka Piłsudskiego and Gen. Kościuszki Streets and Legionów Square, where 5 apartment blocks were built. Although the new estate was hailed as the most modern housing complex in Wrocław, only three of the aforementioned five houses were built using prefabricated large concrete blocks. The following prefabricated elements were used in the first, experimental building located at Muzealny Square 8–12: monolithic reinforced concrete strip foundations, gravel concrete blocks (basement walls), slag concrete blocks (walls of above-ground storeys), and the so-called “Leningrad” floor slabs produced with Soviet technology [6]. In line with the slogan: “away with superficiality”, which was frequently repeated in the late 1950s, the façades of the experimental building were devoid of decoration. However, the sides were divided into a traditional tripartite composition. The low plinth was limited to the above-ground part of the basement walls, the middle section consisted of the surfaces of walls of the repetitive upper storeys which were divided by floor lines resembling interstorey cornices. Finally, the composition was crowned by a belt of walls sheltering the attic, which were slightly retracted in relation to the façade of the lower storeys. The plinth contained small, horizontal window openings. The main part of the façade had wide vertical belts of apertures filled with glass block windows which added light to staircases. Between them, evenly spaced axes of identical windows were located which illuminated the living quarters. The top section of the side walls contained rows of small “metope” windows which brought light into the attic space. On the side facing the courtyard, the building had sets of balconies projecting from the wall, enclosed with prefab-

Ryc. 3. Wrocław, pl. Legionów 9–14, budynek mieszkalno-usługowy, widok od strony południowo-wschodniej, fot. S. Klimek
 Fig.3. Wrocław, 9–14 Legionów Sq., residential – service building, view from the south-east, photo: S. Klimek

wane prefabrykowanymi ściankami i zadaszone. Opisany sposób kształtowania bloku został powtórzony z niewielkimi zmianami w projektach kolejnych budynków, które wzniesiono w pierwszym etapie realizacji osiedla. Trójpodział kompozycji elewacji był jeszcze bardziej czytelny w blokach z usługami w parterach – przyziemie było wówczas wyróżnione przeszklonymi witrynami, które wysunięto przed lico budynku (ryc. 3). W prasie zwracano uwagę na przyjętą kolorystykę bloków: „od strony nieoświetlonej przez słońce – jak pisano – kolory będą ciepłe: czerwony, pomarańczowy; od oświetlonej zimniejsze: zielony, żółty” [14].

Osiedle nie zostało ostatecznie zrealizowane zgodnie z pierwotnym projektem – kilka budynków sekcyjnych zastąpiono punktowcami, zmieniono też usytuowanie części bloków, a planowany wieżowiec wybudowano dopiero w latach 70. XX w.

Kolejną chronologicznie próbę wprowadzenia większego zespołu prefabrykowanych budynków mieszkalnych w strukturę Starego Miasta ilustrował plan zagospodarowania obszaru położonego w przybliżeniu między dzisiejszymi ulicami: Szewską, Uniwersytecką, Frycza-Modrzewskiego i Oławską, który został opracowany w 1956 r. przez projektantów zabudowy pl. Młodzieżowego (w nowym przedsięwzięciu nie brał udziału Ryszard Jędrak). Centralny punkt wspomnianego terenu stanowił plac Nowy Targ, relikw średniowiecznego układu urbanistycznego miasta, który przed wojną otaczały zwarte ciągi kamienic, przeważnie szczytowych, wąskofrontowych [4]. Po wojnie dużą część zniszczonych kamienic rozebrano, odbudowano kościoły i większość gmachów użyteczności publicznej, a w uwolnioną od zabudowy przestrzeń planowano wpisać osiedle mieszkaniowe przeznaczone dla czterech tysięcy mieszkańców. Zgodnie z przyjętymi założeniami, celem nowego projektu była „adaptacja średniowiecznego planu miasta do nowych potrzeb” przy równoczesnej próbie wyeksponowania

ricated walls and covered with roofs. The described way of shaping a building was repeated, with minor modifications, in the designs of other houses built during the first phase of construction of the estate. The tripartite composition of the façade was even more visible in buildings with retail outlets on the ground floor – the ground floor in such houses was distinguished by display windows projecting from the external face of the wall (fig. 3). The press paid attention to the palette of colours used on the houses. “on the side unlit by the sun”, the newspapers wrote, “the colours will be warm: red, orange; the sun-lit side will have colder colours: green, yellow” [14].

Eventually, the estate was not constructed according to the original design – several sectional buildings were replaced by single-staircase buildings, the location of some of the houses was changed, and the planned high-rise building was not erected until the 1970s.

The next attempt to introduce a larger complex of prefabricated buildings into the fabric of the Old Town was illustrated by the development plan for the area located more or less between present-day Szewska, Uniwersytecka, Frycza-Modrzewskiego and Oławska Streets, drawn up in 1956 by the designers of the buildings around Młodzieżowy Square (Ryszard Jędrak did not take part in the new project). The focal point of the above-mentioned area was Nowy Targ Square, a relic of the city’s medieval layout, which, prior to World War II, had been surrounded by dense rows of town houses, mainly with narrow façades topped with gables [4]. After the war, many of the destroyed houses were pulled down, churches and the majority of public buildings were rebuilt, and the space that had been freed from buildings was going to be developed into a housing estate for four thousand inhabitants. In accordance with the adopted assumptions, the aim of the new project was to “adapt the medieval city layout to the new requirements” while trying to ensure a better visibility of historic buildings “representing a high artistic

budowli zabytkowych „o dużej wartości artystycznej” i dostosowania gabarytów nowych budynków do skali zabudowy historycznej [10, s. 15]. Zespół projektantów przygotował kilka koncepcji zagospodarowania okolic Nowego Targu; początkowo zamierzano odejść od tradycyjnej obudowy kwartałów zwartymi ciągami domów na rzecz budynków usytuowanych punktowo lub w układzie grzebieniowym. Południowo-wschodni narożnik placu podkreślono wieżowcem o wysokości 32 m, który miał stanowić „nową dominantę okolicy” [9, s. 146]. W prasie pisano, że „autorzy [projektu] odcięli się w sposób zdecydowany od historycznej rekonstrukcji. Wyraża się to zarówno w rozluźnieniu zabudowy, wyraźnym unikaniu korytarzowej obudowy ulic, jak i w charakterze samej architektury, jak najbardziej nowoczesnej, choć skalą nawiązującej do tradycji” [12]. Projektowane budynki nawiązywały do „tradycji” nie tylko skalą – domy wolno stojące nakryto dachami dwuspadowymi i ustawiono, jak dawne kamienice, szczytowo w stosunku do ulic i placów.

Ostatecznie znacznie ograniczono zakres opracowania – zagospodarowaniu poddano pl. Nowy Targ i jego najbliższe otoczenie (obszar między pl. Nankiera i ulicami: Szewska, Wita Stwosza, Krowią, Kotlarską, Jodłową). W nowej koncepcji zabudowę punktową usytuowano tylko po północnej stronie ul. Kotlarskiej oraz we wnętrzu kwartału między Nowym Targiem a ul. ks. Kraińskiego, na pozostałym terenie zaprojektowano bloki złożone z modułarnych sekcji, które umieszczono równoległe do osi ciągów komunikacyjnych. Zwartą obudowę otrzymał też pl. Nowy Targ, przy czym od strony południowej pozostawiono gmach dawnego Nadprezidium Prowincji Śląskiej wzniesiony w latach 1914–18 i nie zaproponowano uzupełnienia pozostałej części pierzei. We wnętrzach śródblokowych zaprojektowano zieleń, a w kwartale ograniczonym ulicami: Kotlarską, Szewska, Wita Stwosza, Krowią umieszczono pawilon żłobka. Wszystkie sekcyjne budynki mieszkalne otrzymały poprzeczny układ konstrukcyjny, a ściany zewnętrzne wykonane z prefabrykowanych bloków pełniły funkcje osłonowe. Zastosowany system konstrukcyjny pozwolił podzielić budynki na moduły, w które „wpisywano” mieszkania o rozplanowaniu zdefiniowanym jedynie za pomocą ścianek działowych, co umożliwiało dowolną aranżację wnętrza. Modularność podziałów konstrukcyjnych została uzewnętrzniona w sposobie kształtowania brył i elewacji budynków. Domy usytuowane wzdłuż wschodniego i zachodniego boku pl. Nowy Targ złożono z pięcio- i sześciokondygnacyjnych sekcji, w których ostatnie kondygnacje cofnięto za lico budynku i nakryto łamanymi dachami (ryc. 4). Wertykalne podziały brył budynków podkreślono pionami balkonów i portfenetrów, a równocześnie złagodzone horyzontalnymi pasami otworów okiennych. Kierunki poziome w kompozycji fasad podkreślono też przeszkleniami witryn lokali usługowych, które usytuowano w przyziemiach bloków. W pięciokondygnacyjnym budynku stanowiącym północną pierzeję Nowego Targu zaprojektowano wyłącznie mieszkania, przy czym parter bloku przecięto czterema szerokimi przejściami prowadzącymi do wnętrza

value”, and adjust the size of the new houses to the scale of historic buildings [10, p.15]. The designer team prepared several concepts for the development of the vicinities of Nowy Targ Square. The initial idea was to depart from the traditional enclosing of city blocks with dense rows of houses in favour of detached buildings or buildings arranged in the comb layout. The south-eastern corner of the square was emphasised by a 32-metre high-rise building which was intended as the “new dominant of the neighbourhood” [9, p.146]. The press wrote that “the authors [of the design] firmly dissociated themselves from historical reconstruction. This is reflected both in the reduction of the urban density, avoidance of corridor-like enclosure of the streets and in the character of the architecture itself which, although very modern, related to tradition through its scale” [12]. The designed buildings carried a reference to “tradition” not only through their scale – the detached houses were covered with double-pitched roofs and arranged like old town houses with their gables facing the streets and squares.

Eventually, the scope of the project was considerably narrowed – only Nowy Targ Square and its immediate surroundings were going to be developed (the area between Nankier Square and Szewska, Wita Stwosza, Krowia, Kotlarska and Jodłowa Streets). Under the new concept, detached buildings were situated only on the northern side of Kotlarska Street and inside the city block between Nowy Targ and Ks. Krasieńskiego Street. The remaining area was developed with houses consisting of modular sections, which were located parallel to the axes of communication routes. Also Nowy Targ Square was densely surrounded by buildings, except for its southern side where the edifice of the former High Presidium of the Silesian Province built from 1914 to 1918 was retained and no additions were proposed to the remaining part of the frontage. In the spaces between houses green areas were laid out, and in the city block bounded by Kotlarska, Szewska, Wita Stwosza, and Krowia Streets, a crèche pavilion was located. All sectional residential buildings were structured transversely, and the exterior walls made of prefabricated blocks fulfilled a protective function. The construction system used in the buildings enabled dividing them into modules into which flats were “inscribed”. The layout of the flats was defined only by partition walls, which allowed free arrangement of the interiors. The modularity of those structural divisions was externalised through the manner of shaping the bodies and façades of the buildings. The houses located along the eastern and western side of Nowy Targ Square were composed of five and six-storey sections, with the last storeys moved back from the face of the building and covered with curb roofs (fig. 4). The vertical divisions of the buildings’ bodies were emphasised with the stacks of balconies and French windows, and simultaneously softened with horizontal rows of window openings. Horizontal directions in the composition of façades were also emphasised with the glass display windows of the retail outlets located on the ground floor of the houses. The five-storey building forming the northern frontage of Nowy Targ con-

Ryc. 4. Wrocław, pl. Nowy Targ 22/27, ul. Piaskowa 1–13, budynek mieszkalno-usługowy, widok od strony zachodniej, fot. S. Klimek
 Fig. 4. Wrocław, 22/27 Nowy Targ Sq., 1–13 Piaskowa St., residential-service building, view from the west, photo: S. Klimek

trza śródblokowego i dalej do pl. Nankiera. Budynek przykryto płaskim dachem, a na jego fasadę „nałożono” kompozycję otworów okiennych o zróżnicowanych kształtach, które osadzono na różnych głębokościach. Plastyczność kompozycji wzbogacono wnękami loggii, które umieszczono na poziomie ostatniej kondygnacji, płycinami wypełnionymi płytkami terakotowymi zaprojektowanymi pod otworami portfenetrów oraz „chropowatymi” płaszczyznami ścian parteru, które pokryto tzw. kamiennymi mozaikami. Podobnie rozwiązano pozostałe elewacje budynków. Zabudowa Nowego Targu budzi dziś wiele negatywnych emocji, warto zatem przypomnieć, że jeszcze w latach 80. zeszłego wieku uchodziła za przykład potwierdzający „możliwość zestawienia współczesnych form architektonicznych z zabudową historyczną, bez uciekania się do eklektyzmu” [7, s. 238].

Opisane przykłady ilustrują proces stopniowego przechodzenia w architekturze Wrocławia od wzorców promowanych w okresie obowiązywania doktryny realizmu socjalistycznego do modeli „uprzemysłowionego” modernizmu lat 60. XX w. W drugiej połowie lat 50. skupiono się głównie na rozwoju mieszkalnictwa, nowe zespoły mieszkaniowe wpisano najczęściej w zastaną strukturę urbanistyczną Starego Miasta i śródmieścia, której nie negowano, przeciwnie – próbowano uwzględnić kontekst historyczny, zarówno w sposobie sytuowania budynków, jak i kształtowania ich brył oraz elewacji. Formy „historyzujące” odziedziczone po architekturze socrealizmu uproszczono, niemal zrezygnowano z dekoracji „nakładanych” na elewacje na rzecz akcentowania kom-

tained only flats. The ground floor of the building was intersected by four wide passages leading into the space within the city block and further to Nankier Square. The building was covered with a flat roof and its façade was “overlaid” with a composition of window openings with various shapes, mounted at different depths. The aesthetics of the composition was enhanced by loggia recesses located at the level of the last storey, panels filled with terracotta tiles placed under French window openings and “rough” surfaces of the ground floor walls which were covered with stone mosaics. Similar solutions were used on the façades of the remaining buildings. Nowadays, the development of Nowy Targ Square generates a lot of critical feeling. Therefore, it is worth remembering that back in the 1980s it was seen as a proof that “it is possible to combine modern architectural forms with historic buildings without resorting to eclecticism” [7, p. 238].

The examples described above illustrate the process of gradual transition of Wrocław’s architecture from the models promoted by the doctrine of socialist realism to the models of “industrialised” Modernism of the 1960s. In the second half of the 1950s, the focus was mainly on the development of housing. New housing complexes were usually incorporated into the existing urban fabric of the Old Town and the city centre, without negating it. On the contrary, attempts were made to take the historical context into account both in the manner of locating the buildings and shaping their bodies and façades. The “historicising” forms inherited from socialist realist architecture were simplified. Ornamentation superimposed on façades

pozycji ścian, która w dużym stopniu stała się pochodną zastosowanych materiałów i technologii budowlanych. Warto przy tym podkreślić, że pod koniec lat 50. XX w. gwałtownie zintensyfikowano prace nad prefabrykacją, która miała doprowadzić do zwiększenia wydajności i zmniejszenia kosztów w budownictwie. Równocześnie broniono indywidualizmu w projektowaniu, dostrzegając dla niego zagrożenie w nieuchronnej typizacji budownictwa uprzemysłowionego – „staramy się robić co się da, żeby nie budować klocków” – deklarował w jednym z wywiadów prasowych Kazimierz Bieńkowski [2], główny projektant planu zagospodarowania południowej części wrocławskiego śródmieścia i zabudowy rejonu dawnego pl. PKWN. W kolejnej dekadzie realizacja tej obietnicy w odniesieniu do masowego budownictwa mieszkaniowego stała się znacznie trudniejsza.

was practically abandoned in favour of emphasising the composition of the walls, which to a large extent was the result of the building materials and technologies used. It is also worth noting that in the late 1950s the works on prefabrication were strongly intensified, which was expected to increase efficiency and reduce the costs in the construction sector. At the same time, individualism in design was defended as it was believed to be threatened by the inevitable standardisation of industrialised construction. Kazimierz Bieńkowski [2], the main designer of the development plan for the southern part of Wrocław's centre and the area of former PKWN Square, said in an interview for a newspaper: "We will make every effort so as not to build only simple cubes". This promise regarding mass housing construction became much harder to fulfil in the subsequent decade.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] [b.a.], Domy przy placu Młodzieżowym szybko rosną, ale prace paraliżują projektanci i ZSE. Słowo Polskie 21.09.1956.
- [2] [b.a.], W pracowni architekta. Tu rodzi się dzielnica PKWN. Sprawy i Ludzie, nr 48, 15–16.12.1956.
- [3] [b.a.], Wnioski ogólnopolskiej Narady Architektów. Architektura, nr 5, 1956, 122–123.
- [4] Brzezowski W., Eysymontt R., Sawa-Borysławski T., Plac Nowy Targ. In: Eysymontt R., Ilkosc J., Tomaszewicz A., Urbanik J. (eds.) Leksykon architektury Wrocławia. Wrocław, 2011, 261–264.
- [5] Khrushchev N. Industrialised Building Speech 1954. In: Goldhoorn B. (ed.) Volume, no 21, The Block, Amsterdam, 2009.
- [6] Lenkiewicz W. Osiągnięcia budownictwa miejskiego we Wrocławiu. Przegląd Budowlany 1957;8: 291–294.
- [7] Małachowicz E. Stare Miasto we Wrocławiu. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny, zniszczenia wojenne i odbudowa. Warszawa–Wrocław, 1985.
- [8] Minorski J. Oblicza współczesnej polskiej twórczości architektonicznej. In: O polską architekturę socjalistyczną. Materiały z krajowej partyjnej narady architektów odbytej w dniu 20–21.VI.1949 roku w Warszawie, Warszawa, 1950, 48–94.
- [9] Morelowski S. Dzielnica Wrocław-Stare Miasto. Rejon: Nowy Targ, Plac Dzierżyńskiego, Nowe Miasto. Rocznik Wrocławski 1958, t. II, Wrocław, 1959, 136–158.
- [10] Natusiewicz R. Adaptacja staromiejskiego placu Nowy Targ we Wrocławiu na współczesny zespół mieszkaniowy. PhD thesis (typescript), Wrocław, 1967.
- [11] Opis techniczny architektoniczno-budowlany do projektu budynku mieszkalno-usługowego przy ul. Stalingradzkiej. Wrocław, 1955.
- [12] Skowronek W. Nowe spojrzenie na Stare Miasto. Gazeta Robotnicza 12.12.1956.
- [13] W swobodnej twórczości wykorzystując własne i cudze osiągnięcia tworzymy polską architekturę socjalistyczną. Przemówienie J. Cyrankiewicza na ogólnokrajowej naradzie architektów. Słowo Polskie 29.03.1956.
- [14] Wiszniewska T. PKWN – plac najbardziej wielkomiejski. Słowo Polskie 6.06.1956.

Streszczenie

W 1954 r. Nikita Chruszczow ocenił negatywnie formy budowli wznoszonych w okresie stalinowskim oraz koszty ich realizacji, wzywając do „racjonalizacji” i uprzemysłowienia budownictwa. Mimo to proces przechodzenia od wzorców realizmu socjalistycznego do architektury odwołującej się do przedwojennego modernizmu nie był rewolucyjny, ale raczej ewolucyjny. We Wrocławiu zachowało się wiele pojedynczych obiektów i zespołów budowli, w których socrealistyczny „historyzm” uproszczono i próbowano powiązać go z nowymi technologiami w budownictwie. W artykule zostały zatem przedstawione wybrane wrocławskie realizacje powstałe na styku dwóch wspomnianych „epok”.

Abstract

In 1954, Nikita Khrushchev criticised the forms of buildings erected during the Stalinist period and the costs of their construction, calling for “rationalisation” and industrialisation of the building industry. Nevertheless, the process of transition from the models of socialist realism to the architecture inspired by pre-war Modernism was rather evolutionary than revolutionary. Wrocław retains many individual buildings and building complexes in which the socialist-realist “historicism” was simplified and attempts were made to combine it with new building technologies. Therefore, the paper will present selected buildings constructed in Wrocław at the junction between the two aforementioned “epochs”.

ŁAZIENKI
KRÓLEWSKIE

OGRODY ŁAZIENEK KRÓLEWSKICH

Fot. Jacek Rulewicz

www.archaios.pl

www.btmjurkiewicz.pl

www.brobud.pl
www.bialycement.pl

www.castellum.pl

www.trojanowsky.krasnik.pl

www.fkpb.pl

www.dolinapalacow.pl

www.dyskret.com.pl

www.insektpol.pl

www.farbykabe.pl

www.keim.com.pl

www.kingspaninsulation.pl

www.mik.edu.pl

właściciel marki:

www.quick-mix.pl

www.restauro.pl

www.zamek-gniew.pl

www.rector.pl

**CZŁONKOWIE
WSPIERAJĄCY SKZ**